
ROGER OWEN

VE

ŞEVKET PAMUK

20. YÜZYILDA

ORTADOĞU

EKONOMİLERİ

TARİHİ

20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi

Roger Owen - şevket Pamuk

Çeviri: Ayşe Edirne

Sabancı
Üniversitesi

SABANCI ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi

Roger Owen - Şevket Pamuk

Çeviri: Ayşe Edirne

A History of Middle East Economies in the Twentieth Century

I.B.Tauris & Co Ltd, London, 1998

© Roger Owen and Şevket Pamuk, 1998 / Sabancı Üniversitesi, 2002

Türkçe yayın hakları, Akcalı Ajans aracılığıyla alınmıştır

Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında,

yayıncının yazılı izni olmaksızın,

hiçbir yöntemle çoğaltılamaz.

ISBN: 975-8362-19-4

Birinci Basım: İstanbul, Ekim 2002 (2000 adet)

Yayın Yönetmeni: Zafer Karaca

Yayına Hazırlayan: Şebnem Sunar

Tasarım-Uygulama: 3 Tasarım

Cilt: Balkan Ciltevi

Basım: Promat Basım Yayın A.Ş.

Sabancı Üniversitesi

Orhanlı, Tuzla 81474 İstanbul

yayinlar@sabanciuniv.edu

<http://yayinevi.sabanciuniv.edu>

www.sabanciuniv.edu

Isabel ile Zeynep'e

İçindekiler

Teşekkür Notu	IX
Tablolar Listesi	X
Kısaltmalar Listesi	XIV
Sunuş	1
BÖLÜM I: 1918-1945 Dönemi	7
Bölüm I'e Giriş	9
1. 1918-1945 Döneminde Türkiye	19
2. 1918-1945 Döneminde Mısır	47
3. 1918-1945 Döneminde İngiliz ve Fransız Manda Yönetimlerinin Ekonomileri	73
4. 1918-1945 Döneminde Arap Yarımadası Devletleri	105
BÖLÜM II: 1946-1990 Dönemi	125
Bölüm II'ye Giriş	127
5. 1946-1990 Döneminde Türkiye	141
6. 1946-1990 Döneminde Mısır	171
7. 1946-1990 Döneminde Suriye, Lübnan ve Irak	201
8. 1946-1990 Döneminde İsrail, Ürdün ve Batı Şeria/Gazze Şeridi Ekonomileri	235
9. 1946-1990 Döneminde Arap Yarımadası Devletleri	269
Sonsöz ve Sonuç: 1990'lar ve Sonrası	307
Tablolar	327
İstatistik Ekleri	363
Kaynakça	371
Dizin	399

Teşekkür Notu

Roger Owen

Jon Alterman,
Huri İslamoğlu,
Tom Mullins,
Margaret Owen'ı,
değerli yardımları nedeniyle
teşekkürle anmayı borç bilir.

Şevket Pamuk

1990'lı yıllarda
Boğaziçi Üniversitesi'nde
Ekonomi 315 dersini alan ve
bu kitaba katkıda bulunan
değerli öğrencilerine
teşekkür eder.

Tablolar Listesi

- Tablo 1.1 Türkiye: Temel iktisadi göstergeler; 1923-1946
- Tablo 1.2 Türkiye: Dönemlere göre iktisadi büyüme; 1923-1946 (yıllık ortalama değişim oranları; yüzde)
- Tablo 1.3 Türkiye: Dış ticaret; 1924-1946
- Tablo 1.4 A Türkiye: Tarımsal üretim; 1928-1946 (aksi belirtilmedikçe tüm rakamlar endeks olarak verilmiştir)
- Tablo 1.4 B Türkiye: Göreli tarımsal fiyatlar; 1928-1946
- Tablo 2.1 Mısır: Yıllara göre toplam gelir ve kişi başına gelir tahminleri; 1912-1937
- Tablo 2.2 Mısır: Tarım sektörünün temel göstergeleri; 1917-1947
- Tablo 2.3 Mısır: Tarımsal üretim; 1915-1944 (beş yıllık ortalamalar, 1895-1899 = 100 varsayılarak)
- Tablo 2.4 Mısır: Bazı mamul mallarda yerli üretim ve ithalat miktarları; 1925 ve 1929
- Tablo 3.1 İki dünya savaşı arasında kalan dönemde sömürge hükümetleri: Amaca göre ülke içi harcamalar (yüzde)
- Tablo 3.2 Irak: Mali yıllara göre petrol üretimi ve petrol gelirleri; 1932-1950
- Tablo 3.3 Filistin: Amaca göre ülke içi devlet harcamaları; 1920/21-1939/40
- Tablo 3.4 Filistin: Nüfusun dinlere göre dağılımı
- Tablo 4.1 Basra Körfezi: Petrol üretimi; 1934-1945 (milyon long ton)
- Tablo 5.1 Türkiye: Temel iktisadi göstergeler; 1950-1990

- Tablo 5.2 Türkiye: Tarım kesiminde uzun vadeli eğilimler; 1950-1990
- Tablo 5.3 Türkiye: İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde büyümenin dönemlere göre dağılımı; 1947-1990 (yıllık ortalama oranlar; yüzde)
- Tablo 5.4 Türkiye: Ekonominin dışa yönelimi; 1947-1990 (yüzde)
- Tablo 5.5 Türkiye: Kentlerde reel ücretler; 1950-1990 (1950 = 100)
- Tablo 6.1 Mısır: Yıllara göre nüfus, üretim ve tüketim artışı; 1939-1982 (yüzde)
- Tablo 6.2 Mısır: Toprak Reformu sonucunda dağıtılan toprak; 1953-1971 (bin feddan)
- Tablo 6.3 Mısır: 43 sayılı yasaya göre (30 Haziran 1981 tarihi itibarıyla) faaliyet gösteren kuruluşların sermaye yatırımlarının dağılımı (yüzde)
- Tablo 6.4 Mısır: Dış kaynaklı gelir birikimi; 1974-1981/82 (cari fiyatlarla; milyon ABD doları)
- Tablo 6.5 Mısır: Devlet kuruluşları tarafından temel ihtiyaç maddeleri konusunda yürütülen ticari faaliyetler; 1970/71-1983/84 (milyon Mısır lirası)
- Tablo 6.6 Mısır: Yıllara göre GSYH'nin (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla) ekonominin çeşitli sektörlerine dağılımı; 1955-1987 (yüzde)
- Tablo 6.7 Mısır: Tarım arazilerinin büyüklüklerine göre dağılımı; 1950-1977/78
- Tablo 7.1 A Suriye: Milli ve yurtiçi hasılanın yıllık tahmini büyüme oranları (yüzde)
- Tablo 7.1 B Suriye: Yıllara göre çeşitli sektörlerin Safi Yurtiçi Hasıla'ya katkı oranı; 1956-1984 (yüzde)
- Tablo 7.2 A Suriye: Toprak kullanımı; 1963-1966 ve 1975-1980 (yıllık ortalama; bin hektar)

- Tablo 7.2 B Ekili toprakların yüzölçümü; 1946-1980
(yıllık ortalama; bin hektar)
- Tablo 7.2 C Suriye: Tahıl üretimi; 1943-1980
(yıllık ortalama; bin metrik ton)
- Tablo 7.3 Lübnan: Yıllara göre yapısal değişim; 1950-1973
- Tablo 7.4 A Irak: Çeşitli sektörlerin ulusal gelire katkı oranları;
1953 ve 1961 (1956 yılı fiyatlarıyla; yüzde)
- Tablo 7.4 B Irak: Ulusal gelir, GSYH; 1977 ve 1979
(cari fiyatlarla; yüzde)
- Tablo 7.5 Irak: Buğday, arpa ve pirincin üretildiği toprakların
yüzölçümü ve üretim miktarları; 1948-1952,
1955-1956, 1974-1976 ve 1979-1981 (yıllık ortalama)
- Tablo 7.6 Irak: Petrol gelirleri; 1945-1981 ve 1984-1988
- Tablo 8.1 İsrail: Ekonomiye yön veren iktisadi göstergeler;
1950-1983
- Tablo 8.2 İsrail: GSMH ve GSYH'de büyüme; 1984-1990
- Tablo 8.3 İsrail, Ürdün ve Batı Şeria/Gazze Şeridi ekonomilerinin
birbiriyle karşılaştırılması; 1986
- Tablo 8.4 Ürdün: Dış yardımlar; 1959-1983
(milyon Ürdün dinarı)
- Tablo 8.5 Ürdün: Sektörlerin GSYH'ye katkı oranları (yüzde)
- Tablo 8.6 A Batı Şeria: İktisadi faaliyetlerin yapısı; 1966
- Tablo 8.6 B Batı Şeria: İktisadi faaliyetlerin yapısı;
1968, 1975 ve 1983
- Tablo 8.7 A Gazze Şeridi: Ekonominin yapısı; 1966 (yüzde)
- Tablo 8.7 B Gazze Şeridi: GSYH; 1984 (milyon ABD doları)
- Tablo 8.8 A Batı Şeria ve Gazze Şeridi: Filistinli nüfusu, ülkede
kalanlar ve göç edenler; 1967-1990
- Tablo 8.8 B Batı Şeria ve Gazze Şeridi: Filistinli işgücünün yurtiçi,
İsrail ve yurtdışı işgücü piyasalarına dağılımı (bin kişi)

- Tablo 9.1 A Basra Körfezi devletleri: Yıllık petrol üretimi; 1946-1990 (bin varil)
- Tablo 9.1 B Basra Körfezi devletleri: Ham ve işlenmiş petrol ihracatının değeri; 1970, 1975-1984 ve 1986-1990 (milyon ABD doları)
- Tablo 9.2 Cari ve reel ham petrol fiyatları; 1970-1984 (varil başına ABD doları)
- Tablo 9.3 A Kuveyt: Nüfus ve işgücünün uyuğu göre dağılımı; 1957, 1965, 1975 ve 1980
- Tablo 9.3 B Basra Körfezi devletleri: Tahmini Arap göçmen işçi sayısı; 1970, 1975 ve 1980 (bin kişi)
- Tablo 9.3 C Basra Körfezi devletleri: Tahmini toplam ve çalışan nüfus ile yerleşik vatandaşların göçmen nüfusa oranı; 1980 dolayları
- Tablo 9.3 D Basra Körfezi devletleri: Suudi Arabistan ve Basra Körfezi İşbirliği Konseyi ülkelerinde çalışan Asya kökenli göçmen işçilerin tahmini sayısı; 1980'li yılların başı
- Tablo 9.4 Suudi Arabistan: Birinci ve ikinci beş yıllık kalkınma planlarında yatırım harcamalarının sektörlere göre dağılımı; 1970-1979
- Tablo 9.5 Yemen: Yemenli geçici göçmen işçilerin tahmini sayısı ve ülkelere aktardıkları işçi dövizleri; 1970-1980
- Tablo 9.6 Basra Körfezi devletleri: Arap dünyasına yapılan yardımlar ve resmi yatırım harcamaları (net ödemeler; milyon ABD doları)

Kısaltmalar Listesi

AB	Avrupa Birliği
AT	Avrupa Topluluğu
APOC	İngiliz-Basra Petrol Şirketi (<i>Anglo-Persian Oil Company</i>)
ARAMCO	Arap-Amerikan Petrol Şirketi (<i>Arabian American Oil Company</i>)
BAE	Birleşik Arap Emirlikleri
BAPCO	Bahreyn Petrol Şirketi (<i>Bahrain Oil Company</i>)
BSL	Suriye ve Büyük Lübnan Bankası (<i>Banque de Syrie et du Grand Liban</i>)
CASOC	Kaliforniya Standart Oil Şirketi (<i>Standard Oil of California</i>)
CERMOC	Çağdaş Ortadoğu İnceleme ve Araştırma Merkezi, Beyrut (<i>Centre d'Etudes et de Recherches sur le Moyen-Orient Contemporaine, Beirut</i>)
CNRS	Bilimsel Araştırmalar Ulusal Merkezi, Paris (<i>Centre National de Recherche Scientifique, Paris</i>)
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı, Türkiye
EDO	İktisadi Kalkınma Örgütü, Mısır (<i>Economic Development Organization, Egypt</i>)
GATT	Genel Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Anlaşması (<i>General Agreement of Tariffs and Trade</i>)
GCC	Basra Körfezi İşbirliği Konseyi (<i>Gulf Cooperation Council</i>)
GSMG	Gayri Safi Milli Gelir
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
ID	Irak dinarı (<i>Iraqi Dinar</i>)
IMF	Uluslararası Para Fonu, Washington (<i>International Monetary Fund, Washington</i>)
INOC	Irak Ulusal Petrol Şirketi (<i>Iraqi National Oil Company</i>)
IPC	Irak Petrol Şirketi (<i>Iraq Petroleum Company</i>)

IRFED	Uluslararası Bütünleşmiş ve Uyumlu Kalkınma Amaçlı Araştırma ve Geliştirme Enstitüsü, Paris (<i>Institut International de Recherche et de Formation en vue de Développement Intégral et Harmonisé, Paris</i>)
KD	Kuveyt dinarı (<i>Kuwaiti Dinar</i>)
MENA	Ortadoğu ve Kuzey Afrika (<i>Middle East and North Africa</i>)
MESC	Ortadoğu Malzeme Sağlama Merkezi, Kahire (<i>Middle East Supply Centre, Cairo</i>)
NAFTA	Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (<i>North American Free Trade Area</i>)
NATO	Kuzey Atlantik Paktı Örgütü (<i>North Atlantic Treaty Organization</i>)
OECD	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (<i>Organization for Economic Cooperation and Development</i>)
OPEC	Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (<i>Organization of Petroleum Exporting Countries</i>)
PDRY	Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti (<i>People's Democratic Republic of Yemen</i>)
PRO	Kamu Arşivleri, Londra (<i>Public Record Office, London</i>)
SABIC	Suudi Arabistan Temel Endüstriler Şirketi (<i>Saudi Arabian Basic Industries Corporation</i>)
SOCAL	Californiya Standard Oil Şirketi (<i>Standard Oil of California</i>)
SYH	Safi Yurtiçi Hasıla
TL	Türk lirası
RIIA	Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü, Londra (<i>Royal Institute of International Affairs, London</i>)
UNCTAD	Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (<i>United Nations Conference on Trade and Development</i>)
UNWRA	Birleşmiş Milletler Kurtarma Çalışmaları Yönetimi (<i>United Nations Relief and Works Administration</i>)
UD	Ürdün dinarı (<i>Urdun Dinar</i>)
WTÖ	Dünya Ticaret Örgütü (<i>World Trade Organization</i>)
YAR	Yemen Arap Cumhuriyeti (<i>Yemen Arab Republic</i>)

Sunuş

Bu kitabın amacı, Ortadoğu ekonomilerinin, Birinci Dünya Savaşı sonundan 1990'lı yılların başına kadar geçen sürede gösterdiği büyümenin genel bir değerlendirmesini yapmaktır. Ortadoğu olarak ele alınan bölge Mısır, Suriye, Ürdün, Lübnan, Irak ile Arabistan Yarımadası'nda yer alan Arap devletlerinin yanı sıra Türkiye ve İsrail'i de kapsamaktadır. Başlangıçta bu kitaba İran'ı da dahil etme niyetinde olmamıza karşın, bunu gerçekleştirmek mümkün olmadı. Ancak bu kitabın ikinci basımına İran ile ilgili bir bölümü ekleyebilme umudunu taşımaya devam ediyoruz.

Bu kitabın hitap ettiği okur kitlesinin, lisans ve lisansüstü öğrencileri ile Ortadoğu bölgesi uzmanları ve karşılaştırmalı kalkınma konusuyla ilgilenen iktisatçılardan oluştuğunu düşünüyoruz. İktisat kuramıyla ilgili sadece temel bir bilgi düzeyinin yeterli olduğu kanısındayız.

Çalışmamız: Belirli bir ekonominin büyümesini sağlayan nedir? Bazı ekonomiler diğerlerine oranla neden daha hızlı büyür? Bunda devletin oynadığı rol nedir? Ve bu büyüme, gelir ve refah düzeyi bakımından farklı toplumsal grupları ne şekilde etkiler? gibi genel kapsamlı sorulara yanıt aramaktadır. Ancak bu soruların, çok çeşitli yanıtlara açık sorular olduğuna ve olmaya devam edeceğine inandığımızı burada vurgulamak isteriz. Amacımız, tartışmalı alanlar üzerinde durmak ve mümkünse, izlenmemiş yolları değerlendirerek gelişmeleri eleştirmek yerine, gerçek tarihsel sonuçları açıklayabilmektir. Ayrıca Ortadoğu ekonomileri arasında karşılaştırmalar yaparak, ya-

rarlı olacağını düşündüğümüz durumlarda, Ortadoğu bölgeleri ile dünyanın başka benzer bölgeleri arasındaki karşılaştırmalara da yer vereceğiz.

Kitapta ele aldığımız temel inceleme birimi, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından bölge coğrafyasının çoğu bölümünde oluşmaya başlanan ulusal ekonomiler olacaktır. Bu ekonomilere bakış açımız, gerek ulusal gerekse kişi başına gelirdeki büyümeye ve üç önemli sektörün, tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin birbiriyle ilişkilerinin zaman içinde gösterdiği değişime odaklanmıştır. İlk olarak Simon Kuznets tarafından düşünülen bu üç sektörlü modelin, büyümeleri karşılıklı olarak birbirini güçlendiren ve hammadde, pazar, sermaye ve döviz sağlayan ilk iki üretken sektör üzerinde özellikle durması nedeniyle, iktisadi ilerlemeyi kavramanın en iyi yolu olduğu görüşündeyiz.¹

Dahası, yirminci yüzyılda Avrupa-dışı dünyadaki ekonomik büyümeyi, temelde, artan miktarda hammadde ihracatıyla başlayan, sonraları ithal ikamesi yoluyla sanayileşme adıyla tanınan, yerel üretimin desteklenmesi politikasına dayalı daha kapalı bir sisteme yönelen ve sonunda da ciddi boyutlu ödemeler dengesi bunalımları, bütçe açıkları ve iç pazarda dev boyutta çarpıklıkların yanı sıra, IMF ile Dünya Bankası tarafından uygulanan liberalleşme ve yapısal ayarlamalar yönündeki baskıların, ithal ikamesi yoluyla sanayileşme evresinin beklenen sınırlarına ulaştığının görülmesi üzerine, daha açık bir sisteme geri dönen üç aşamalı bir süreç olarak görüyoruz. Bu sürecin bir özelliği olarak ithal ikamesi yoluyla sanayileşme evresi, ya Büyük İktisadi Bunalım'a sahne olan 1930'lu yılların başında ya da İkinci Dünya Savaşı döneminde başlamış, 1970'li yıllarda yaşanan dünya ekonomik krizi sırasında da daha açık bir evreye geri dönmüştür.

Son olarak temeli Kuznets ve Alexander Gerschenkron'a uzanan, iktisadi büyümenin en önemli itici gücünü faktör birikimi olarak gören ve ulusal gelirdeki artışın en önemli sürükleyici gücünün, hem üretimi yaygınlaştırmaya hem de teknik ve genel eğitim yoluyla üretim yöntem ve becerilerini iyileştirmeye yönelik yatırımlar için daha

fazla sermaye yoğunlaşmasına bağlı olduğunu ileri süren geleneksel görüşü izleyerek hareket ettiğimizi belirtmek isteriz.² Bundan çıkan sonuç, hızlı kalkınmayı engelleyen en temel etkenlerden biri olan fiyatlandırma sisteminin ve dolayısıyla kaynakların etkili biçimde tahsisinde oluşan önemli çarpıklıkların, ithal ikamesi yoluyla sana-yileşmenin evresinde az çok kurumsallaşması ve ekonominin liberalleştirilmesine yönelik politikaların oldukça ileri aşamalarında bile bu kurumsallaşmayı değiştirmenin son derece güç olduğudur.³

Bununla birlikte bazı sakıncaların da altının çizilmesini gerekli görüyoruz. Birincisi, tanımladığımız şekliyle Ortadoğu bölgesinde birbirinden farklı, çok çeşitli ve çok sayıda ekonominin yer aldığı ve bunlar arasında pek az ülkenin -Türkiye, İsrail ve Mısır- büyüme sürecinin, yukarıda anlatılan genel modelle doğrudan uyum halinde olduğudur. Suriye, Irak, Lübnan ve Ürdün gibi diğer ülkeler bu modelin bazı özelliklerini taşıyıp diğer bazı özelliklerine uymazken, geri kalan ülkeler -yani Basra Körfezi ülkelerinin neredeyse tamamı-, tek büyük zenginlik kaynağı olarak petrole sahip olmaları nedeniyle, tamamıyla ayrı bir büyüme süreci geçirmiştir. Devletler söz konusu modelin ana hatlarına uyduğunda bile, bu uyum değişik hızlarda ve yabancı yardımın oynadığı önemli rol (İsrail örneği) ya da petrol üreten komşu ülkelerden sağlanan para kaynakları (Mısır örneği) gibi bazı özel etkenler nedeniyle dış dünyaya açılma ve kapanma düzeylerinde belirgin bazı farklar göstererek gerçekleşmiştir.

İkincisi, Ortadoğu, istatistik veriler üretebilme dönemine 1918'in hemen ardından girmekle birlikte, bölgenin ekonomik gelişmesini incelemek için gerekli olan rakamlardan pek çoğu, toplanmalarında kullanılan yöntemler ve çoğu kez de ölçülmesi amaçlanan kıstaslar bakımından hatalıdır. Örneğin ulusal gelirle ilgili istatistiklerde, yalnızca parasal değeri belirlenebilen etkinlikler kaydedilmiş ve dolayısıyla, ev-içi ekonomik faaliyetlerin çoğu, özellikle de kadınlar tarafından gerçekleştirilen çalışmalar, göz ardı edilmiştir. Aynı şekilde, iktisatçıların "kara para" ya da "gayri resmi ekonomi" olarak tanımladıkları ve bildirim dışı olan ve dolayısıyla kayıt dışı kalan işlemler, toplam ekonomik etkinliklerin çok önemli bir bölümünü oluşturu-

rabilir⁴. Dahası, “istihdam/işsizlik” gibi bazı önemli kavramlar ve “okur yazarlık oranı” gibi eğitim alanında ulaşılan başarı göstergelerinin de ölçülmesi zordur. Üçüncüsü, ulusal gelir rakamları, kural olarak, ulusal refahın çeşitli sınıflar ve toplumsal gruplar arasında ne şekilde paylaşıldığı hakkında hiçbir bilgi içermemektedir.

Ayrıca ulusal ekonomilerin büyümelerinin ancak tarihsel, siyasal ve küresel çerçeve içinde anlaşılabilceğini düşündüğümüzü burada vurgulamak istiyoruz. Tarım topraklarının farklı toplumsal grupların elinde olması, farklı ulaşım sistemlerinin geliştirilmesi ve yöresel nüfusun büyüklüğü ve yerleşim alanları gibi uzun vadeli değişkenlerin gelişimini anlamak için bakılması gereken alan tarihtir. Hem farklı sosyoekonomik çıkar grupları arasındaki çatışmaların sahnelendiği bir arena olarak hem de ekonomiyi ve kaynaklarını yönetme ve denetim altında tutma şeklinde uygulanan ve giderek artan bir gücün kaynağı olarak devletin rolünü anlamak için bakılması gereken yer ise siyasettir: Devletler kendi ekonomik çevrelerini biçimlendirmek üzere hareket ederler ve bu arada kendileri de bu ortam tarafından şekillendirilirler. Belirli yabancı pazarlara ulaşma kapılarını açan ya da kapayan, yardım ve yatırımları teşvik eden ve Orta-doğu’da yer alan her ülkenin uluslararası iş bölümündeki yerini çeşitli şekillerde belirleyen önemli dış güçleri bulmak için bakmamız gereken yer ise küresel çerçevedir.

Ulusal ekonomiye işlerlik kazandırmak bakımından yasalar, kural ve yönergelerin oluşturulması ve dünyanın geri kalan bölümü ile olan ilişkilerin düzenlenmesinde devletin oynadığı rol üzerinde özellikle durmaya çalışacağız. Bundan sonra, 1945 yılını izleyen dönemde, merkezi planlama ve hızlandırılmış ulusal kalkınma kavramlarının benimsenmesi sonucunda, devlet etkinliğinin artmasını ve devlet tarafından yönlendirilmeye daha sonraki dönemde piyasalar, özelleştirme ve ticaretin liberalleştirilmesi ana başlıkları altında verilen tepkileri de incelemeye alacağız.

Bizim yaklaşımımız ile esas olarak aynı dönemi kapsamakla birlikte daha genel bir bakış açısına sahip olan iktisat tarihi ile ilgili diğer iki çalışma arasındaki fark; bizim, devletin rolü üzerinde daha

laazla durmamız ve bunu ülke bazında, ayrı ayrı ele almamızdır. Söz konusu iki çalışma, Charles Issawi'nin *An Economic History of the Middle East and North Africa* (Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın İktisadi Tarihi) ile Alan Richards ve John Waterbury'nin *A Political Economy of the Middle East: State, Class and Economic Development* (Ortadoğu'nun Siyasi İktisadı: Devlet, Sınıflar ve İktisadi Kalkınma) adlı çalışmalarıdır; her ikisinin de ayrıntıları Kaynakça'da verilmiştir.

Para ve ölçüm birimlerini hem özgün biçimlerinde hem de mümkün olan yerlerde standart uluslararası birimlere dönüştürerek vermeye çalıştığımızı belirtelim: Örneğin parasal verilerde ABD doları, yüzölçümü birimlerinde ar (İngiliz dönümü), vb. ölçüleri kullandık. Ortadoğu'da kullanılan ağırlık ve ölçüm birimleri hakkında daha laazla bilgi için Charles Issawi'nin yayına hazırladığı *The Economic History of the Middle East, 1800-1914* (Ortadoğu'nun İktisadi Tarihi, 1800-1914) adlı çalışmada sayfa 517-524'e bakılabilir; ayrıntılar Kaynakça'da verilmiştir.

Kitapta yer alan ve Arapçadan çevrilen kelimeler, *International Journal of Middle East Studies* dergisinde kullanılan yöntemin değiştirilmiş bir biçimine göre uyarlanmış, harflerin üzerinde bulunan özel işaretlere yer verilmemiştir. Arapça kelimelerin yazılışında, özellikle kişi ve yer adlarında, İngilizcede kullanılan yaygın yazılış biçimi uygulanmıştır. Aynı durum, kişilerin kendi adlarının Latin alfabesindeki yazılış şeklini benimsemeleri halinde de geçerlidir.

Sunuş ile İlgili Notlar

Kaynaklara ait bütün ayrıntılar Kaynakça'da verilmiştir.

¹ bkz. yazarın özellikle *Modern Economic Growth* adlı çalışması.

² Kuznets, *The Income Growth of Nations*; Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Bu iddiayı destekleyen daha yeni görüşler için bkz. Abromowitz, "Catching Up, Forging Ahead, and Falling Behind" ve Taylor, "On the Costs of Inward-Looking Development: Price Distortions, Growth and Divergence in Latin America".

³ Bu görüş, Taylor, "On the Costs of Inward-Looking Development: Price Distortions, Growth and Divergence in Latin America", s. 9-18'de çok iyi savunulmaktadır.

⁴ Güncel bir tahmine göre, Mısır ekonomisindeki kayıtdışı işlemlerin toplam değeri, resmi GSYH'ye en azından eşit düzeydedir; bkz. Oweiss, *The Underground Economy with Special Reference to the Case of Egypt*, s. 19-20.

BÖLÜM I

1918-1945 Dönemi

Bölüm I'e Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında Ortadoğu, toplam 40 milyon dolayında bir nüfusa sahipti. Bu nüfusun büyük çoğunluğu, bağımsız (ya da yarı bağımsız olarak nitelendirilebilecek) ve her biri 13-14 milyon nüfusu barındıran Türkiye ile Mısır'da yaşıyordu. Bu iki ülke dışında, Suriye/Lübnan'da 3; Irak'ta 2,5; Filistin/Ürdün'de 1 ve bugün Yemen olarak bilinen bölgede yoğunlaşmış ya da Arabistan Yarımadası'nın geri kalan kısmında dağılmış olarak 7-8 milyonluk bir nüfus vardı. 1922'de Rum nüfusun Anadolu'dan çıkarılmasından sonra, tüm bölgede Avrupa kökenli tek büyük topluluk Mısır'da yaşamaktaydı ve 250.000 dolayında bir nüfusa sahipti. Fransız Kuzey Afrika'sının aksine Ortadoğu'da, Filistin'de bir "Ulusal Vatan" yaratma amacı güden ve bu nedenle daha fazla toprak satın almayı planlayan ufak bir Yahudi topluluğu dışında, Avrupa kökenliler arasında toprak sahibi olan nüfus son derece azdı.

Ortadoğu nüfusunun büyük çoğunluğu (yüzde 70-80'i) büyük kent merkezleri dışında yaşıyor ve geçimini ya tarım, ya çobanlık-tan ya da bunların her ikisini birden yaparak sağlıyordu. Yetiştir-dikleri tarım ürünlerinin, temelde, su olanaklarına bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Ortadoğu'da yapılan tarım, çoğunlukla yıllık kış ya-ğışlarına bağımlıydı. Ancak Nil ve Dicle-Fırat nehirlerinin oluştur-duğu büyük sulak vadilerde, ayrıca Şam kenti yakınlarındaki Bara-da gibi küçük bölgelerde önemli boyutta sulu tarım da yapılıyordu. Yağmur suyundan yararlanarak yetiştirilen tarım ürünlerinin en

önemlileri, halkın kendi iç tüketimini karşılamak ya da vergilerini ödemek amacıyla yetiştirdiği buğday, arpa gibi tahıllar ile çeşitli mısır türleriydi. Fakat sulu tarım daha yoğun ve çeşitlendirilmiş ürünlerin elde edilmesine olanak verdiğinden, Mısır'da yetiştirilen pamuk ve şeker ile Irak'ta yetiştirilen hurma gibi, peşin satılabilen ürünlerin en önemlileri, bu bölgelerde üretilmekteydi.

On dokuzuncu yüzyıl sonlarında, Batı ve Orta Anadolu dışında, Ortadoğu bölgesinin büyük bölümü, toprak mülkiyet ve denetiminin, çoğunluğu topraklarını doğrudan yönetmek yerine kiralamayı yeğleyen oldukça az sayıda varlıklı ve güçlü kişinin elinde yoğunlaşmasına sahne olmuştu. Büyük malikâne toprakları olarak tanımlanan alanlar, Mısır deltasındaki ekili toprakların yarısına yakın bir bölümünü ve Aşağı Irak'ta nehir boyunca yer alan toprakların neredeyse üçte ikisini meydana getiriyordu. Bu topraklara sahip olanların tümü henüz güvenilir ve yasal tapular edinmemiş olmakla birlikte, 1918 yılından sonra oluşturulan yeni devlet sistemlerinin koruması altında, bu olanaklara kolayca kavuşacaklardı.

Enerji gücüyle çalışan makinelerin kullanıldığı sanayii, çoğunlukla ya şeker, sigara, hah ve ipek ipliği gibi ihracata yönelik mallar üreten ya da yüksek navlun maliyetlerinin korumasından yararlanarak iç piyasa için çimento, un ve bira gibi ürünlerin üretimini yapan az sayıdaki fabrikayla sınırlıydı. Ne var ki, bu alanlarda bile makine gücü kullanımı oldukça düşük düzeydeydi. Ayrıca gerek kentlerde gerekse kırsal alanlarda, çok sayıda ve çeşitte ufak atölye ile el sanatları sanayii vardı. Bu sanayi etkinliğinin bazı dalları, on dokuzuncu yüzyıl boyunca Avrupa mallarının yarattığı rekabetten etkilenmişti. Bununla birlikte üretim tekniklerine getirilen küçük değişiklikler çoğu kez eski pazarların elde tutulmasını ve hızla artan kent nüfusu içinde yeni pazarların kazanılmasını sağladığı için, çoğunluğu ayakta kalabilmeyi başarmıştı.

Bölgenin büyük bölümü için on dokuzuncu yüzyıl, ticaretin artışı gösterdiği bir dönem olmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'nu ele alırsak, Pamuk'un verdiği tahmini rakamlar, ticaretin (cari fiyatlarla) 1830'daki 9 milyon Türk lirasından 1910-1913 yıllarında 45,9

milyon Türk lirasına çıktığını gösteriyor.¹ Bu arada Mısır'ın ticaret hacmi de, parasal değer olarak, 1850'deki 5 milyon Mısır lirasından 1910 yılında 60 milyon Mısır lirasına ulaşmış, yani yılda ortalama yüzde 5 oranında artmıştı.² Bu gelişmelere paralel olarak bölge içi mal değiş tokuşuna dayalı ticaret modelinden Avrupa ile ticaret yapmaya doğru bir değişim de yaşanmıştı. Bu değişimin en ileri noktaya ulaştığı ülke, 1913 yılı itibarıyla toplam ihracatının değer olarak yüzde 90'ını ve ithalatının yüzde 70 dolayındaki kısmını Avrupa devletleri ve özellikle İngiltere'yle gerçekleştiren Mısır'dı. Gerçekten de Mısır'ın, Lanchashire tekstil fabrikalarına yaptığı uzun lifli pamuk ihracatı, pamuk ekiminin İngiliz bankalarınca finanse edilmesi ve altın standardı sisteminin erken benimsemesi yollarıyla, İngiliz ekonomisi ile oluşan bağları o denli sıkıydı ki, ülke Portekiz, Kanada ve Avustralya ile birlikte "İngiliz Etkinlik Bölgesi"nin bir parçası haline gelmişti.³ Benzer türde bazı bağlantılar Avrupa'nın önde gelen ekonomileri ile Anadolu, Dağlık Lübnan ve Güney Irak'taki ihracat sektörleri arasında da oluşmuştu. Kural olarak bu tür ticaret, hammadde karşılığında mamul madde, sanayi hammaddeleri ve giderek artan miktarda tahıl ve rafine şeker gibi gıda maddeleri değiş tokuşundan meydana geliyordu.

Avrupa ile ticaretin artması, Ortadoğu'nun, 1870'li yıllarda başlayan ve dünya ticaret hacminin 1872 ile 1914 arasında yılda ortalama yüzde 3,5 dolayında büyümesine sahne olan, ilk büyük küreselleşme akımının içinde yer almasını sağlamıştı.⁴ Bu gelişme ise, gemi taşımacılığı alanında yaşanan olağanüstü ilerleme, döviz kurları arasında kambiyo oranlarını belirlemek amacıyla ortak altın standartlarının giderek daha fazla ülke tarafından benimsenmesi ve pamuk ve tütün gibi ticaret mallarının günlük esaslara dayalı olarak alım satımına ve fiyatlarının günlük olarak saptanmasına olanak sağlayan denizdibi telgraf hatlarının kurulması gibi, uluslararası ticaretteki çok önemli gelişmelerce teşvik edilmişti. Kuşkusuz bu sürecin en çarpıcı örneğini, 1910-1913 arasında toplam ticaret hacmi CİSYH'nin neredeyse yüzde 50'sine ulaşan ve ticaret hacmini böylelikle İngiltere'ninkinin biraz üstüne çıkaran Mısır oluştuyordu.⁵

Avrupa ile ticaretin gelişmesini, önceleri devlet hesabına ve daha sonra da 1880'lerden başlayarak liman ve demiryolu yapımı gibi altyapı projelerine, toprak ve ipotège, şirketlere ve daha küçük boyutta olmak üzere fabrika sanayiine yatırım yapan özel şirketlerin yabancı sermaye ithali izlemiştir. Ne yazık ki, Ortadoğu'daki hükümetlerin çoğu Avrupa'ya borçlandıkları parayı doğru biçimde kullanamamış ve bu süreç, Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır hükümetlerinin 1870'li yıllarda uluslararası arenada iflasa sürüklenmeleri ve ekonomilerinin kısmen yabancı mali denetim altına girmesiyle sonuçlanmıştır.

Ortadoğu'daki ekonomik yaşam, bölgenin pek çok yöresinde Birinci Dünya Savaşı boyunca ve sonrasında gerçekleşen çatışmalardan ciddi biçimde zarar görmüştür. Ticaretin akışı durmuş, insanlar ve hayvanlar ordu hizmetine alınmış ve hepsinden kötüsü, savaş, zorunlu göç, açlık ve hastalık büyük sayıda ölümlere yol açmıştır. Çok sayıda Rum ve Ermeninin öldürülmesi ya da zorla ülke dışına çıkarılması sonucunda Anadolu'nun nüfusu daha da azalmış ve 1913 ile 1924 yılları arasındaki nüfus seyrelmesi yüzde 25'lere ulaşmıştı.⁶ Diğer savaş alanlarındaki kayıpların tahmini sayısının belirsizliği açık olmakla birlikte, yapılan bir hesaplama göre, dört yıllık savaş süresince Suriye bölgesindeki toplam ölü sayısının 500.000 dolayında olduğu sanılmaktadır.⁷ Ortaya çıkan yegâne olumlu gelişme ise, olağan ticaret düzenindeki bozulmanın, yerli imalatçılar ile gıda ve diğer temel ihtiyaç maddesi üreticilerine sağladığı teşvik edici fırsattı.

Savaş aynı zamanda çok önemli siyasi değişikliklere de neden olmuştu. Bunlar arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanıp Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması (1923), İngiliz ve Fransız manda yönetimi altında Suriye/Lübnan, Filistin/Ürdün ve Irak gibi birçok yeni devletin ortaya çıkmasını sayabiliriz. Savaş aynı zamanda Arabistan Yarımadası'nın denetimi için Suudi Arabistan'daki yönetimi elinde bulunduran Suud ailesi ile iki önemli rakibi, Hicazlı Haşimiler ve Necitli Raşidiler arasında uzun süredir devam eden mücadelenin, Suud ailesinin son ve kesin zaferiyle sonuçlanmasına da

ortam yaratmıştı. Sonuç, Ortadoğu'nun siyasi bakımdan ikiye bölünmesi oldu: Bir yanda bağımsız devletler (Türkiye, Mısır ve daha sonraları bunlara katılacak olan Suudi Arabistan), öte yanda ise, büyük güçlerin manda, sömürge ya da himaye yönetimindeki topraklar yer alıyordu. Bölge, yeni kurulan devletlerin gümrük tarifeleri ve diğer korumacı önlemleri devreye sokmaya başlaması ve böylece Osmanlı döneminde Anadolu ile imparatorluğun Arap eyaletleri arasında ticaretin neredeyse tamamen serbestçe yürütülmesine olanak veren sisteme son vermesiyle, aynı zamanda önemli ekonomik bölünmelere de sahne olmaya başlıyordu.

Bu yeni ulusal ekonomilerin içine doğduğu dünya da, Ortadoğu bölgesi üzerinde çok önemli etkiler yaratacak biçimde değişmişti. Savaşın kendisi, altın standardını ortadan kaldırmak, üretimi askeri amaçlara yöneltmek ve uluslararası mal ve işgücü akışının karşısında önemli engeller yaratan bir ekonomik milliyetçilik sürecini başlatmak suretiyle, var olan ticaret ve üretim biçimleri üzerinde son derece yıkıcı etkiler yaratmıştı. Bunu zorunlu olarak bir ekonomik düzelme ve yeniden yapılanma dönemi izledi; bu, örneğin Avrupa'nın, savaş öncesi sanayi üretim düzeyine ancak 1925 yılında yeniden ulaşabileceği anlamına geliyordu.⁸ Daha sonra, 1928 yılında önder konumdaki devletlerin altın standardına geri dönmesiyle, dünya ekonomisinin tam yeniden canlanmaya başladığı bir dönemde, Büyük İktisadi Bunalım'ın ilk evrelerine damgasını vuran 1930'lu yılların başındaki dev boyutlu fiyat ve üretim düşüşü ve bu yeni bir korumacılık önlemleri furyasına ve dünyanın dolar, sterlin, frank, vb. döviz bloklarına ayrılmasına neden oldu. Uluslararası ticaret de buna benzer biçimde bölünme ve parçalara ayrılma sürecine girmiş, bu da pek çok ülkeyi kendi ticaretlerini çift taraflı antlaşmalar ve kliring yöntemleriyle yürütmeye zorlamıştı.⁹ Bu durum, dünya üretim ve ticaretinin büyümesinde genel bir yavaşlamayla sonuçlandı. Ticaret, 1913-1929 arasında yılda sadece yüzde 0,72 oranında arttı ve 1930'lu yılların büyük kısmında gerileyip ancak sonuna doğru ufak bir iyileşme gösterdi.¹⁰

Büyük İktisadi Bunalım, çeşitli mekanizmalar aracılığıyla gelişmekte olan ülkelere de bulaştı. Öncelikle, gelişmekte olan ülkelerden yapılan ithalat hacminde bir gerileme meydana geldi. İkinci olarak, 1933 yılına kadar temel hammaddelerin dolar bazındaki fiyatlarında, mamul madde fiyatlarındakine kıyasla daha sert bir düşüş yaşandı. Sektörlerarası ticaret hadlerinde böylesine bir bozulma, fiili üretim aynı kalsa bile önemli bir gelir kaybı anlamına geliyordu. Etkili olan üçüncü mekanizma, İktisadi Bunalım ortamına egemen olur olmaz, gelişmekte olan ülkelere uluslararası para akışlarının tamamen durmasıydı. Dördüncü ve son olarak, dünya fiyatlarındaki gerileme, 1929'dan önce net olarak borçlanan ülke konumuna gelmiş çok sayıda gelişmekte olan ülkenin üzerindeki borç yükünü arttırdı.¹¹

Bunalımın ortaya çıkardığı bu gelişmelere verilen tepkiler de birbirinden çok farklıydı. Gelişmekte olan bazı ülkelerdeki hükümetler, çeşitli nedenlerden ötürü "edilgen" bir tutum benimseyerek İktisadi Bunalım'ın son bulmasını ve dünya piyasalarında hammaddelerine olan talebinin yeniden oluşmasını beklemeyi yeğledi. Diğerleri ise, aşamalı olarak ve değişen derecelerde, iç talebi arttırma yoluna gitti. Bu amaçla devreye sokulan politika araçları arasında gümrük tarife ve kotaları gibi korumacı ticari önlemler, genişleyici maliye ve para politikaları ve döviz kurlarında yapılan devalüasyon da yer alıyordu. Dış borç yükü fazla olan ülkelere pek çoğu ya dış borç geri ödemelerinde erteleme (moratorium) ilan etti ve/ya da geri ödeme programlarının yeniden pazarlık masasına yatırılması isteminde bulundu. Yapılan son araştırmalar, 1930'larda daha etkin politikalar benimseyen ülkelerin, ticaretin yeniden canlanmasını beklemekle yetinen ülkelere kıyasla, büyüme açısından daha başarılı olduğunu göstermiştir.¹²

Dünya koşullarında meydana gelen değişimlerin Ortadoğu üzerindeki etkisi çok önemli boyutlara ulaşmıştır. Öncelikle, Ortadoğu, Avrupa ile arasındaki sermaye ve ticaret akışının büyük ölçüde azaldığı ve "deglobalizasyon" (küreselleşmenin ortadan kalkması) olarak adlandırılan bir süreçten geçmiştir. Bu durum, Birinci Dünya

Savaşı'nda başlayıp İkinci Dünya Savaşı'na kadar değer olarak çarpıcı bir gerileme yaşayan İngiltere ve Fransa'nın uluslararası yatırımlarına bağımlı olan ülkelerde özellikle belirgin olmuştur.¹³ Daha da kötüsü, Ortadoğu ülkeleri, en önemli ihraç mallarının fiyatlarının 1929 ile 1932 yılları arasında çok sert bir düşüş göstermesiyle karşı karşıya kalmıştır; Lübnan ipeklisi ya da Basra Körfezi incilerinin durumunda ise, elde kalan pazarın da büyük kısmını daha ucuz, insan yapımı ikamelere kaptırmışlardır. Ulusal para birimleri 1930'lu yıllarda şiddetli biçimde devalüasyona uğrayan İngiliz sterlini ya da Fransız frankına doğrudan doğruya bağımlı olan ülkeler ise, daha da fazla sorun yaşamak zorunda kaldı. İkinci Dünya Savaşı, bütün bunlara ek olarak yeni aksaklıklara da neden oldu. Birinci Dünya Savaşı'na kıyasla bölgede daha az çatışma ve sivil can kaybı olmasına karşın, gemi taşımacılığı yapılan alanın daralması, çok gereksinim duyulan makine ve kimyasal gübre ithalatı da dahil olmak üzere, uluslararası ticarete önemli bir gerilemeye yol açtı. 1939 ile 1944 yılları arasında müttefik güçlerce yapılan 2 milyon ABD doları dolayındaki askeri harcamalar, her ne kadar zararın kısmen giderilmesini sağlayabildiyse de, bu ancak savaş döneminin çok aşırı düzeylere ulaşan enflasyonu pahasına gerçekleşti.¹⁴

Bu durum, GSMH'nin on dokuzuncu yüzyıl sonlarına kıyasla çok daha yavaş bir büyüme seyri göstermesi ve çoğu kez sadece nüfus artışı temposuna ayak uydurabilmekle sınırlı kalması sonucunu doğurmuştur. Var olan pek az sayıdaki tahmini GSMH değerlerine göre, 1913 ile 1940'lı yılların sonları arasında kişi başına düşen gelinde herhangi bir büyüme gözlemlenmeyen Mısır için bu durum kesinlikle doğrudur.¹⁵ Aynı durum, büyük olasılıkla Suriye/Lübnan için de geçerliydi.¹⁶ Sınırlı ölçüde de olsa, bir miktar ekonomik ilerleme kaydeden iki ülke, 1930'lu yıllarda petrol ihraç etmeye başlayan Irak ile Nazi dönemi başlangıcında Almanya'dan gelen Yahudi göç dalgasının üretim ve yatırım alanında yarattığı önemli hareketlilikten yararlanan Filistin'di.

Ortadoğu devletlerinin çoğu, ithalatı sınırlandırarak, yerel sanayii teşvik ederek ve kimi durumlarda da yerel tarımı koruma altına ala-

rak İktisadi Bunalım'ın en kötü sonuçlarından bazılarına göğüs germeye çalışmıştır. Alınan bu önlemlerin en belirgin biçimde görülebileceği ülkeler, iki önemli bağımsız devlet konumunda olan Türkiye ve Mısır'dır. Ancak manda yönetimi altında bulunan Suriye/Lübnan ve Filistin/Ürdün'de bile ortaya çıkan iç baskılar, Fransız ve İngiliz yönetimlerini -çoğu kez olduğu gibi, yoksul sınıflar açısından hayat pahalılığını arttırmasına karşın-, var olan gümrük tarifelerini yükseltmek zorunda bırakmıştı.¹⁷ Bu önlemlerin doğurduğu sonuçlardan biri, başta Türkiye, Irak, Mısır, Filistin ve daha küçük çapta olsa da Suriye/Lübnan'da, çağdaş bir sanayi sektörünün doğmasını teşvik etmiş olmasıdır. Diğer bir sonuç ise, ticaretin GSYH'ye oranının çarpıcı biçimde azalmasıdır. Örneğin Mısır'da bu oran, 1920 ile 1924 arasında yüzde 50'den 1937 ile 1939 arasında yüzde 40'ın biraz üstüne gerilemiştir.¹⁸

Ancak Ortadoğu'nun iki dünya savaşı arasında kalan dönemdeki iktisadi performansının pek çok komşu ülkeyle ortak özellikler taşıdığını belirtmek gerekir. Doğu Avrupa'daki durum, karşılaştırma yapmak bakımından iyi bir örnektir. Tıpkı Ortadoğu'da olduğu gibi, Doğu Avrupa'da da, eski bir imparatorluk olan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı sonunda parçalanmış ve ortaya çıkan ufak devletlerin hepsi de kendi yönetimlerini ve ulusal pazarlarını oluşturmak için aynı süreçten geçmek zorunda kalmıştır. Bu bölgede yer alan ülkelerin neredeyse tamamında, gelir elde etmek ve ihracat yapmak için tarım sektörüne bağımlılık göze çarpıyordu. Bu devletler 1920'li yıllarda karışık bir ilerleme süreci yaşamıştır. Macaristan ve Yugoslavya'da kişi başına gelir az da olsa artarken, Polonya ve Bulgaristan'da gerilemiştir.¹⁹ Daha sonra bu ülkelerin hepsi, temel hammadde fiyatlarının yarı yarıyadan da fazla bir oranda düşmesine ve ticari ilişkilerinde derin bir bozulma yaşamalarına neden olan İktisadi Bunalım'dan ciddi boyutta darbe yemiştir. Ortadoğu'da olduğu gibi, bu bölgede de 1930'lu yılların geri kalan kısmında az sayıdaki bazı sektörlerde mütevazı ilerlemeler yaşanmasına karşın, bu gelişmeler, söz konusu ülkelerin düşük gelir düzeyine sahip, tarıma dayalı ekonomiler

olduğu, dünya pazarlarına ulaşım olanaklarına son derece bağımlı oldukları ve bunların da ekonomik ve toplumsal yapılarının daha ileri bir gelişme düzeyine çok önemli engel oluşturduğu şeklindeki temel gerçekleri değiştirmekte yetersiz kalmıştır.²⁰

Özetlemek gerekirse, gerek Ortadoğu ekonomilerinin 1918-1945 arasında gösterdiği büyüme performansı ile ilgili çözümlemeler gerekse bunun komşu Balkan ülkelerinininkiyle karşılaştırılması, ülkeden ülkeye gözlenen büyük farkın, hem iki dünya savaşının yarattığı farklı etkidenden hem de Dünya İktisadi Bunalımı'nın yarattığı yıkıma kimi zaman değişik politika uygulamalarıyla karşılık verilmesinden ileri geldiğini düşündürmektedir.

Bölüm I'e Giriş ile İlgili Notlar

Kaynaklara ait bütün ayrıntılar Kaynakça'da verilmiştir.

- ¹ Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism 1820-1913*, Tablo A1-1.
- ² Issawi, *An Economic History*, Tablo 2.1.
- ³ Braga de Macedo, Eichengreen ve Reis (der.), *Currency Convertibility: The Gold Standard and Beyond*, s. 114.
- ⁴ Hirst ve Thompson, *Globalisation in Question*, s. 49.
- ⁵ Mısır ile ilgili rakamlar Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, s. 214'ten alınmıştır; Mısır'ın GSYH'si ile ilgili tahmini rakamlar Hansen ve Marzouk, *Development and Economic Policy in the UAR*, Çizelge 2.2'de; İngiltere Birleşik Krallığı ile ilgili rakamlar ise Hirst ve Thompson, *Globalisation*, s. 49'da bulunabilir.
- ⁶ Behar, *The Population of the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1927*; Shorter, "The Population of Turkey after the War of Independence"; Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik* ve McCarthy, *Muslims and Minorities*.
- ⁷ Schatkowski Schilcher, "The Famine of 1915-1918 in Greater Syria", s. 229-252.
- ⁸ Pinder, "Europe in the World Economy, 1920-1970", Cipolla (derl.), *Fontana Economic History of Europe: Contemporary Economies - 1*, s. 326.
- ⁹ bkz. Kindleberger, *The World in Depression 1929-1939*.
- ¹⁰ Issawi, *An Economic History*, s. 25.
- ¹¹ Maddison, *Two Crises*, s. 13-16.
- ¹² a.g.e. ve Diaz Alejandro, "Latin America in the 1930s".
- ¹³ Örneğin bkz. Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü (RIIA), *The Problem of International Investment*, s. 133-135 ve 215.
- ¹⁴ bkz. Wilmington, *The Middle East Supply Centre*, s. 22.
- ¹⁵ Örneğin Zimmerman, "The Distribution of World Income 1860-1960", s. 49'da İbrahim tarafından verilen rakamlar.
- ¹⁶ Örneğin Couland'ın Lübnan'daki ücretlerin satın alma gücünün 1913 ve 1937 arasında yüzde 100 gerilediği yönündeki tahmini; *Le mouvement syndical au Liban 1919-1946*, s. 214-216 ve 179-184.
- ¹⁷ Japon malı ucuz tekstil ürünleri ithalatına uygulanan gümrük tarife oranlarının yükseltilmesi ile ilgili sorunlar hakkında bkz. Shimizu, *Anglo-Japanese Trade Rivalry in the Middle East in the Inter-war Period*, s. 197.
- ¹⁸ Rakamlar Mead, *Growth and Structural Change in the Egyptian Economy*, Ek 1 ve Ek V-A-1'den alınmıştır.
- ¹⁹ Doğu Avrupa'yla ilgili bu bilgileri Aldcroft, "Eastern Europe in the Age of Turbulence, 1919-1950", s. 592-602'den aldım.
- ²⁰ a.g.e., s. 599.

I

1918-1945 Döneminde Türkiye

1918'den 1945'e kadar geçen süre, Türkiye toplumu ve ekonomisi açısından olağanüstü zor bir dönem olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun son bulması ve yeni bir ulus devletinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanan on yıllık savaşın yarattığı yıkımın etkileri henüz tamamiyle ortadan kaldırılamadan, ülke bu kez de Dünya İktisadi Bunalımı ve dünya tarım ürünleri piyasasının çöküşüyle karşı karşıya kalmıştır. 1930'lu yılların ayırt edici özelliği, devlet müdahaleciliği ve yerel sanayiinin teşviki olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nın patlaması, ülke savaşa katılmadığı halde, pahalı bir seferberlik dönemine yol açmıştı. Bu bölümde, bir yandan bu büyük şokların her birinin, diğer yandan da hükümet politikalarının gerek kırsal gerekse kentsel kesimde yarattığı etkiler ele alınacaktır. Bölüm, eldeki kanıtların elverdiği ölçüde, ülkenin iktisadi büyüme, yapısal değişim, paylaşım ve sosyoekonomik refah açısından uzun dönemdeki performansını değerlendirmektedir.

On Yıl Süren Bir Savaş ve Yıkım Dönemi

1912 yılından başlayarak on yılı aşkın bir süre boyunca Anadolu, birbirini izleyen bir dizi savaşın yıkımına uğramıştı. Balkan Savaşları (1912-1913), Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nın (1920-1922) getirdiği düşmanlık, yıkım ve ölümler, çok ciddi ve

uzun süre etkili olacak demografik, toplumsal ve iktisadi sonuçlar doğurmuştu. Demografik açıdan daha sonra Türkiye sınırları içinde kalacak topraklar üzerinde 1913 yılındaki toplam nüfus 17-18 milyon dolayındaydı. Bu on yıllık dönemde, gerek askeri gerekse sivil Müslüman halk arasındaki toplam ölüm sayısının 2 milyon dolayında olduğu tahmin edilmektedir. Buna ek olarak Anadolu'daki Ermeni nüfusun büyük çoğunluğu 1915'ten sonra ya zorla ülke dışına sürülmüş, ya ölmüş ya da öldürülmüştü. 1914 yılına kadar bu bölgede yaşayan 1,5 milyonu aşkın Ermeni'den geriye 1923 yılında, çoğunluğu İstanbul'da oturan 100.000'in altında insan kalmıştı. Çok sayıda Rum da, 1922'de Yunan işgal ordusunun yenilmesiyle birlikte Batı Anadolu'dan kaçmıştı. Son olarak da iki ülke hükümeti arasında barış zamanı imzalanan en kapsamlı nüfus mübadele antlaşması çerçevesinde, 1923 yılından sonra, geriye kalan 1,2 milyon Rum Anadolu'yu terk ederken, bunun karşılığında yaklaşık yarım milyon Müslüman nüfus da Yunanistan ve Balkanlar'dan ülkeye göç etmişti.¹

Bu büyük değişikliklerin sonucunda, 1924 yılında Türkiye'nin nüfusu 13 milyon dolayında bulunuyordu ve bu da on yıl öncesine kıyasla yüzde 25 oranında bir nüfus azalması anlamına geliyordu. Nüfusta yaşanan bu azalmanın yaklaşık üçte ikisi ölümlerden, geriye kalanı ise göçlerden ileri geliyordu. Erkek nüfusta meydana gelen çok sayıda ölüm nedeniyle ortaya çıkan nüfus yapısı içinde kadın ve dul sayısı olağanüstü yüksekti. 1927 genel nüfus sayımına göre, Batı Anadolu'daki vilayetlerin birçoğunda, kadın nüfusun yüzde 30'unu dullar oluşturuyordu. Kentlerin, özellikle de İzmir ve İstanbul'un nüfusunda gözlenen düşüş, oransal olarak daha da büyüktü. 1920'li yılların başında 10.000 ya da daha kalabalık nüfusa sahip kent merkezlerinde yaşayanlar, Türkiye nüfusunun yalnızca yüzde 16'sını oluşturuyordu; oysa savaşıardan önceki dönemde bu oran yüzde 20'nin üzerinde bulunuyordu.

Etnik yapı açısından bakıldığında, Türkiye'nin neredeyse yüzde 98'i Müslüman Türkler ile güneydoğudaki Kürtlerden oluşan nüfusunun, aynı bölgelerdeki Osmanlı nüfusuna kıyasla çok daha homo-

jen bir yapıya sahip olduğu görülür. Geriye kalan azınlıkların çoğu Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler- artık İstanbul'da oturuyordu. Rum ve Ermeni nüfustaki çarpıcı azalma, Batı Anadolu'nun ve Doğu Karadeniz'in kıyı şeridinin ticari ölçekte, ihracata yönelik tarımla uğraşan çiftçilerinin çoğu ile kırsal alanlarla liman kentleri ve Avrupalı ticaret evleri arasındaki bağlantıyı sağlayan zanaatkâr, tüccar ve tefecilerin ülkeyi terk etmiş olduğu anlamına geliyordu.²

Nüfusta meydana gelen bu çarpıcı değişikliklerin yanı sıra, savaş yılları boyunca üretim düzeylerinde de belirgin bir gerileme yaşandı. Tarım, sanayi ve madencilik, gerek savaş yıllarında yitirilen insan varlığından gerekse aynı dönemde ekinlerin, yük hayvanlarının, araç gereç ve fabrikaların yok edilişinden olumsuz yönde etkilenmişti. Bu on yıllık zor dönemde, üretimde yaşanan gerilemenin boyutlarını tam olarak tahmin etmek oldukça güçtür. Eldeki kanıtların nispeten daha ayrıntılı olduğu tarım sektöründe, toplam üretimin 1914 yılındaki düzeyine kıyasla yüzde 50'den fazla gerilemiş olduğu tahmin edilmektedir.³

Savaşlarla geçen bu on yıllık dönem, aynı zamanda daha müdahaleci ve korumacı iktisadi politikaların benimsenmesine de neden olmuştu ve bu önemli miras, 1929 yılında Dünya İktisadi Bunalımı'nın ortaya çıkışıyla daha da belirgin hale gelecekti. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce bile, 1908 devrimine önderlik etmiş olan Jön Türk hareketinin bir kanadı, ticaret ve tarımsal kalkınmaya dayalı açık ekonomi modeline karşı cephe almış ve bunun yerine yerli imalatın korunmasını amaçlayan ve sanayileşmeye dayalı, daha kendine yeterli bir strateji benimsenmesini desteklemişti. Ancak Osmanlı hükümeti, daha önceden imzaladığı uluslararası antlaşmalarla serbest ticarete ve yabancı şirketler ile yabancı uyrukluları ülke yasalarına uyma zorunluluğu dışında bırakan bir kapitülasyon rejimine bağlanmıştı. Sonuç olarak Birinci Dünya Savaşı'na kadar bu tartışmaların, izlenen politikalar üzerinde pek az etkisi olabildi.

Almanya'nın yanında savaşa girildikten sonra, İttihat ve Terakki (Jön Türk) hükümeti, imparatorluğun dış ekonomik ilişkilerini üç kılı noktada yeniden tanımlamak amacıyla tek taraflı olarak harekete

geçti. İlk iş olarak kapitülasyonlar kaldırıldı ve yabancı şirket ve kişiler Osmanlı yasalarına tabi kılındı. İkinci olarak, malın değeri üzerinden alınan (*ad valorem*) düşük oranlı gümrük tarifelerine dayalı sistem ortadan kaldırılarak bunun yerine belirli bazı mal türleri için daha yüksek oranda seçici gümrük tarifeleri yürürlüğe kondu. Üçüncü olarak, önemli boyutlara varan ve ülkeye ayak bağı olan, büyük bölümü Fransa, Almanya ve İngiltere'den sağlanmış dış borçların ödenmesinde moratoryum ilan edildi.

Savaş dönemi koşulları altında, dış ticaretin sekteye uğraması ve tarımsal üretimin azalması, çok ciddi kıtlıklara neden oldu. Bu koşullar altında, ordu ve imparatorluk başkentinin gereksinimlerinin karşılanması, en önemli ekonomik mesele haline geldi. Jön Türk hükümeti, ekonomiye hızla müdahale etti. Hükümet, savaş dönemi kıtlıklarının yarattığı olanakları aynı zamanda Türk burjuvazisinin gelişmesi için de kullandı. Az bulunan bazı malların ithali ve dağıtımı için tekeller oluşturuldu ve bunlar İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarları arasında paylaştırıldı. Taşra vilayetlerinde gelişmeye başlayan Müslüman burjuvazisi, ülkeyi terk eden Rum ve Ermenilere ait arazi ve diğer mal varlıklarını ele geçirmeye başladı. Hükümet ayrıca ulusal iktisadi kalkınma için sanayinin önemini de kabul ediyordu.

Yerel sanayiinin teşviki ve desteklenmesi amacıyla çıkarılmış var olan yasalar gözden geçirilerek daha kapsamlı hale getirildi. Böylelikle savaş dönemi koşul ve politikaları, yerel sanayiinin gelişmesinde önemli bir itici güç durumuna geldi.⁴ 1913-1915 Osmanlı Sanayi Sayımı'nın 1927 Cumhuriyet Dönemi Sanayi Sayımı ile karşılaştırılması, kullanılan yöntemlerden kaynaklanan bir sürü soruna karşın, bu iki sayım arasında kalan sürede gelişen yeni imalat etkinliklerinin boyutunu ortaya çıkarmaktadır. Ancak bu yeni işletmelerin çoğu hâlâ küçük ya da orta ölçekliydi.⁵

Ankara'daki Yeni Önder Kadrolar

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Mustafa Kemal'in önderliğinde örgütlenen ve yabancı güçlerin işgalinden kurtulmayı amaçlayan

bağımsızlık mücadelesi, 1923 yılında yeni bir ulus devletin kurulması ve Cumhuriyet Halk Fırkası yönetimi altında tek partili siyasi bir düzenin oluşturulmasıyla sonuçlandı. Yeni cumhuriyet rejiminin önder kadrolarını oluşturan eski dönemin subay, bürokrat ve entelektüelleri ile Jön Türk hareketi arasında güçlü siyasi, toplumsal ve düşünsel bağlar vardı. Bu kadrolar, Fransız Devrimi'nin akılcı ve özgürlükçü düşünceleri ile Aydınlanma'nın etkisi altında kalmıştı. Bunlar, Kurtuluş Savaşı sırasında taşra eşrafının, büyük toprak sahiplerinin, Müslüman tüccarların ve gerek Türk gerekse Kürt din adamları ile aşiret reislerinin desteğini aramış ve kazanmıştı. Söz konusu yönetim kadroları, yeni bir ulus devletin oluşturulmasını ve Batılılaşma yoluyla çağdaşlaştırılmasını, birbiriyle yakından ilişkili iki hedef olarak görüyordu.

Benimsedikleri iktisadi politikalar doğrudan doğruya bu bakış açısından kaynaklanıyordu. Daha en başından itibaren hedef, yeni kurulan devlet sınırları içinde ulusal bir ekonomi yaratmaktı. Ayrıca yeni demiryollarının yapımını ve var olan demiryolu şirketlerinin milileştirilmesini de, kurulan yeni devletin siyasi ve ekonomik bütünlüğü açısından önemli adımlar olarak görüyorlardı. Sanayileşme ve bir Türk burjuvazisinin yaratılması, onlara göre, ulusal iktisadi kalkınmanın temel unsurlarıydı. Kemalist önder kadrolar, Osmanlı'nın mali ve iktisadi bakımdan Avrupalı güçlere bağımlılığının, aynı zamanda önemli siyasi sorunlara neden olduğunun da çok iyi farkındaydı.⁶

İktisadi ilişkiler konusunda yeni rejimin karşısına çıkan ilk sorun, birçok başka konunun yanı sıra, yeni devlet için uluslararası ekonomik çerçeveyi de belirlemek üzere toplanan Lozan Barış Konferansı sırasında (1922-1923) oluştu. Sık sık kesintiye uğrayan uzun pazarlık görüşmeleri sonunda, ülkenin Avrupalı güçlerle ilişkileri açısından yeni bir dönemin başlangıcına işaret eden üç temel noktada anlaşmaya varıldı. Birincisi, Osmanlı döneminde yabancı imtiyaz sahiplerine özel ayrıcalıklar sağlayan kapitülasyon düzeninin yürürlükten kaldırılmasıydı. Yapılan bu değişiklik, başta demiryolları olmak üzere yabancıların elinde bulunan bazı işletmelerin aşamalı olarak milileştirilmesine de zemin hazırlıyordu. İkincisi, Osmanlı İmparatorlu-

ğu'na ait dış borçların yeni koşullara göre düzenlenerek imparatorluğun parçalanmasıyla ortaya çıkan yeni devletler arasında orantılı olarak pay edilmesi idi. Türk hükümeti, ödemeleri 1929 yılından başlayarak altın sterlin olarak yapmak üzere, toplam borcun yüzde 67'sini üzerine aldı. Üçüncüsü, on dokuzuncu yüzyıl süresince dönemsel olarak yenilenen serbest ticaret antlaşmalarına son verilmesiydi. Varılan anlaşmaya göre, düşük gümrük tarife oranları ve kota sınırlamalarına dayanan yapı, 1929 yılına kadar yürürlükte kalacak ve bu tarihten sonra yeni cumhuriyet hükümeti kendi ticaret politikalarını sürdürmekte serbest olacaktı.

1920'lerdeki Toparlanma

Gerek dünya ekonomisinin gösterdiği gelişmeler gerekse ulusal iktisadi politikalar açısından, 1946'ya kadar geçen süreyi üç alt dönem halinde ele almak uygun olacaktır. Bu alt dönemlerden 1929'a kadar süren ilki, dışa açık ekonomi koşulları altında gerçekleşen güçlü bir iktisadi iyileşme dönemidir. İkinci alt dönem, Büyük İktisadi Bunalım'ın başlamasından İkinci Dünya Savaşı'nın patlamasına kadar geçen on yıllık süreyi kapsar. Bu dönemde, iç pazarı koruma amacıyla daha önce alınan önlemleri, 1932'de benimsenen devletçilik, yani devletin önderliğinde sanayileşme atılımı izlemiştir. Her ne kadar Türkiye 1939 yılından sonra savaşa katılmadıysa da, büyük bir orduyu harekete hazır durumda tutmuş ve ithalatın aksaması ve üretim düzeylerinin önemli ölçüde düşmesi yüzünden ekonomi çok büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Bu koşullar altında, üçüncü alt dönemde devletçilik uygulamasının yerini kısıtlılıklarla baş etmeye ve ordu ile kent merkezlerinin gereksinimlerini karşılamaya yönelik bölük pörçük önlemler almıştır. Nüfus, üretim ve iktisadi büyümenin, bu üç alt dönemin her birindeki durumunu yansıtan göstergeler, Tablo 1.1 ve 1.2'de verilmiştir. Bu bölümün geri kalan kısmında, bu dönemler teker teker ve daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Lozan Antlaşması 1929 yılına kadar ithalata ortalama yüzde 13 oranında sabit bir gümrük tarifesinin uygulanmasını zorunlu kıldığı

ve ticaret politikasına buna bağlı diğer bazı sınırlamalar getirdiği için, yerel sanayiın belirli bazı sektörlerini teşvik amacıyla gümrük tarife oranlarını yükseltme seçeneği hükümetin elinde bulunmuyordu. Ancak bu, hükümetin ekonominin dışında kalacağı anlamına da gelmiyordu. Sanayileşme ve Türk burjuvazisinin gelişmesinin, devletin iktisat politikasının yeni hedefleri olarak belirlenmesiyle birlikte, özel sektör lehine etkin bir müdahaleci politika izlenmeye başlandı. Kibrit, alkollü içecek üretimi, gaz yağı ithali ve limanların işletilmesi gibi alanlardaki devlet tekelleri, uygun koşullarla, özellikle iktidardaki Cumhuriyet Halk Fırkası ile siyasi bağlantısı olan özel firmalara devredildi. 1927'de yürürlüğe konan Teşvik-i Sanayi Kanunu, gıda maddelerinin işlenmesi, dokuma, çimento ve diğer inşaat malzemelerinin üretimiyle ilgili sanayi kuruluşlarına çok çeşitli teşvik ve yardımlar sağlıyordu. Buna ek olarak hükümet, yeni ulus devletin sınırları içinde bütünleşmiş bir iç pazarın yaratılması yolunda önemli bir adım olan, Doğu Anadolu'yu ülkenin diğer bölgelerine bağlayacak yeni demiryollarının yapımı için yüksek maliyetli ve uzun vadeli bir yatırım girişimini başlattı. Hükümet, aynı zamanda ve özellikle yerli firmalarla ortaklık biçiminde, yabancı sermaye yatırımlarına karşı da oldukça istekliydi. Nitekim 1920'li yıllarda kurulan 200'ü aşkın anonim şirketin yüzde 30'undan fazlasının ortakları arasında yabancılar da yer alıyordu.⁷ Tablo 1.2, bu dönemde sanayi üretiminin yılda ortalama yüzde 10'un üzerinde artış gösterdiğine işaret etmektedir. İlk bakışta etkileyici gözükebilecek bu tablo, aslında büyük ölçüde, savaş sonrasında kentlerde yaşanan inşaat faaliyetindeki büyük patlamadan ve daha genel anlamda, savaş sonrası toparlanmadan kaynaklanıyordu. Ayrıca ülkenin sanayi temeli henüz, bu rakamların kent sektöründe büyük bir gelişmeye işaret edemeyeceği kadar küçüktü.

1929 öncesi dönemde hükümet tarafından gerçekleştirilen en önemli girişim, kuşkusuz, halk arasında tedirginlik yaratan aşar vergisi ile hayvan varlığından alınan verginin 1924 yılında kaldırılması ve bunların yerine emlak vergisi ile kırsal nüfusun satın aldığı temel tüketim mallarına konan bazı dolaylı vergilerin yürürlüğe girmesi ol-

muştur. Brüt tarım hasılası üzerinden hesaplanan yüzde 10 oranındaki geleneksel aşar vergisi, devletin tek başına en önemli gelir kaynağını oluşturunuyordu. Nitekim 1920'li yılların başında aşar, tüm devlet gelirlerinin yüzde 20'sinden fazlasını meydana getirmekteydi. Aşar vergisini köylüden toplama hakkını devletten satın alan mültezimlerin vergi gelirinin önemli bir bölümüne el koyduğu göz önünde bulundurulduğunda, köylü üreticiden alınan vergi toplamının aşarında çok daha yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır. Yürürlüğe konan yeni vergilerden devletin elde ettiği gelir, hiçbir zaman aşar vergisi ile hayvan vergilerinden kaynaklanan gelirin düzeyine ulaşamadı. Bunun sonucu olarak aşarın kaldırılması, Osmanlı dönemine has vergi uygulama biçimlerinden önemli bir kopma ve kırsal nüfus üzerindeki vergi yükünde önemli bir hafifleme anlamına geliyordu. Vergi yükü, özellikle 1930'lardan sonra, kent ekonomisine doğru kaymaya başlamıştır.

Aşarın yürürlükten kaldırılması, çoğu kez yeni yönetimin Kurtuluş Savaşı sırasında kendisini destekleyen büyük toprak sahiplerine verdiği bir ödün olarak yorumlanmıştır. Bazıları açısından amaç bu olsa bile, yasakoyucularla üst düzey devlet görevlilerinin büyük çoğunluğu, aşarın genellikle korunmasız ufak üreticiler üzerine aşırı bir vergi yükü yüklediğinin bilincindeydi. On yıl süren savaş ve sıkıntı döneminden sonra yeni yönetim kadroları, ülkedeki yoksulluğu azaltmayı ve kırsal nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan küçük ve orta ölçekli üreticilerin maddi refahını arttırmayı başlıca görevleri olarak benimsemişti. Dönemi inceleyen tarihçilerin çoğu, aşarın yürürlükten kaldırılmasının iltizam kurumunu da ortadan kaldırdığını göz ardı etmektedir. Taşra vilayetlerinin ekonomik bakımdan güçlü toplumsal kesimleri -büyük toprak sahipleri, tüccarlar, tefeciler ve kent eşrafı-, o zamana kadar tarımdan kaynaklanan artı gelirin büyük bir kısmını ele geçirmelerini sağlayan önemli ve elverişli bir mekanizmadan böylelikle yoksun kalmış oluyordu. Daha uzun vadede, gerek aşarın gerekse iltizam kurumunun ortadan kaldırılmasının, Türk tarımında küçük ölçekli toprak mülkiyeti ve üretiminin güçlenmesine destek olduğu kesindir.

On yıl süren bir savaş döneminden ve üretim düzeylerinde önemli gerilemelerden sonra, ulusal ekonominin yarısına yakın bir bölümünü oluşturan tarım sektörü, 1920'li yıllarda ani bir düzelme yaşamıştır. Bu düzelme, dünya piyasalarında gözlenen olumlu fiyat ve talep eğilimlerinin yardımıyla ortaya çıkmış ve ardından kentsel ekonomiyi de yukarı çekmiştir. Tablo 1.2'de özetlenen sektörler itibarıyla büyüme oranları, 1923 ile 1929 yılları arasında tarımsal üretimin neredeyse ikiye katlandığını göstermektedir. Bununla birlikte Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi üretim istatistikleri üzerinde yapılan ayrıntılı karşılaştırmalar, bu on yıllık dönemin sonunda Anadolu tarımının kişi başına üretim düzeyinin, Birinci Dünya Savaşı öncesindeki düzeylerinin hâlâ biraz altında kaldığını göstermektedir.⁸

Dünya İktisadi Bunalımı

Dünya İktisadi Bunalımı'nın Türk ekonomisine yansımalarına neden olan temel mekanizma, tarım ürünlerinin fiyatlarında meydana gelen ani ve önemli düşüş olmuştur. En önemli tarım ürünleri olan buğday ve diğer tahılların fiyatlarında, 1928/29 ile 1932/33 arasında yüzde 60'ın üzerinde bir düşüş meydana gelmiş ve fiyatlar 30'ların sonuna kadar aynı düzeylerde kalmıştır. En önemli ihracat ürünleri olan tütün, kuru üzüm, fındık ve pamuğun fiyatları da ortalama yüzde 50'ye varan düşüşler yaşamış, ancak 30'ların sonlarına doğru bu fiyatlarda bir miktar düzelme gözlenmiştir. Bu fiyat düşüşleri, tarım dışı malların fiyatlarında meydana gelen düşüşlerden fazla olduğu için, 1928/29 ile 1938/39 arasında, ülkenin dış ticaret hadlerinde yüzde 21 dolayında bir kötüleşme olmuş, iç ticaret hadlerinde ise tarım sektörünün aleyhine yüzde 20 dolayında bir hareket görülmüştür (bkz. Tablo 1.3 ve 1.4B). Belki de üretim düzeyindeki devamlı düzelmenin bir sonucu olarak, ihracat hacmindeki artışın 1929'dan sonra sürmesine karşın, pazara yönelik tarımsal üretim yapan üreticilerin çoğunun reel gelirinde ani bir azalma meydana gelmiştir. Bu olumsuz fiyat hareketleri, özellikle ülkenin dünya ticarileşmiş bölgelerinde ciddi bir tarımsal çöküntü izlenimi

yaratmıştır. Yine 1929 yılında, ekonomi hem reel hem de spekülatif açıdan ciddi bir döviz bunalımı yaşamıştır. Bunun nedeni, kısmen gümrük tarife oranlarının yükseleceği beklentisiyle daha fazla ithalat yapılması, kısmen de Osmanlı döneminden kalan borcun yıllık ilk taksidinin ödenmesiydi.⁹

Tarımda ve ticarete yaşanan bunalımların ciddiyeti, hükümeti iktisadi politikalarında önemli bir değişikliğe gitmesi ve korumacılığa yönelerek dış ticaret ve kambiyo alanını daha fazla denetlemesi gerektiğine inandırdı. Miktar sınırlamalarına ek olarak ithal malı gıda maddeleri ve mamul tüketim mallarına uygulanan gümrük tarife oranları da önemli ölçüde yükseltildi; fakat tarım ve sanayi makine ve aksamı ile sanayi hammaddeleriyle ilgili tarife oranları daha düşük tutuldu. İthalata uygulanan ortalama gümrük tarife oranları yüzde 13'ten yüzde 46'ya yükseltildi. Bu gelişmeler sonucunda, ithalat ihracata kıyasla daha belirgin bir düşüş göstermiş ve bu da İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar sürecek bir dış ticaret fazlası dönemini getirmiştir.¹⁰ Bu arada ihracatın GSYH'deki payında 1929'dan sonra görülen azalma da önemli boyutlara ulaşmıştır. Bunun en önemli nedeni, toplam ihracat hacminin artışı sürdürmesine karşın, ihracat fiyatlarının olumsuz yönde seyretmesiydi. 1930'lu yıllarda GSYH artışı sürdürdüğünden, durum ihracatın GSYH'deki payının azalmasıyla sonuçlanıyordu. Bu gelişmelerin önemli bir anlamı da, ihracatın 1930'lu yıllarda ulusal ekonominin toparlanma ve büyümesine katkıda bulunmakta başarısız kalmasıydı. Bu durumda, ekonomide yaşanan düzelmeyi nedenlerini saptamak için başka taraflara bakmak gerekmektedir. Bu gelişmeler, dış ticaret sektörünün gerilemesi ile daha kapalı, daha otarşik bir ekonomi modelinin 1930'larda ortaya çıkışını yansıtan Tablo 1.3'te özetlenmiştir. Bu durum, dünya çapında yaşanan gelişmelerin sadece bir uzantısıydı.

1929 yılında yaşanan ödemeler dengesi bunalımının bir dizi başka etkisi daha olmuştu. Birincisi, ticaret açıkları ve ödemeler dengesi sorunlarıyla ilgili kaygılar, hükümeti giderek artan biçimde, 1930'lu yıllarda dünyada yaygın bir eğilim olan, kliring ve trampa

anlaşmaları yapmaya ve ikili ticarete yöneltti. 30'ların ikinci yarısına gelindiğinde, ülkenin dış ticaretinin yüzde 80'den fazlası kliring ve karşılıklı kota sistemleri çerçevesinde yürütülüyordu. Bu ikili düzenlemeler, aynı zamanda Güneydoğu Avrupa'ya yönelik bilinen stratejisinin bir parçası olarak Türk ihraç mallarına daha uygun fiyat veren Nazi Almanya'sıyla yapılan ticaretin genişlemesini de kolaylaştırdı. Almanya'nın Türkiye'nin ihracatındaki payı, 1931-1933 arasında yüzde 13'ten 1937-1939 arasında ortalama yüzde 40'a yükseldi. Benzer şekilde, Türkiye'nin ithalatındaki payı, 1931-1933 arasında yüzde 23 iken, 1937-1939 arasında yüzde 48'e yükseldi. Bunun tersine, İtalya, İngiltere ve Fransa gibi Avrupa'nın önde gelen ülkelerinin Türkiye ihracatındaki payları ise, 1930'larda her bir ülke için ortalama yüzde 10'un altında seyretti. Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile yaptığı ticaret de sınırlı boyutlarda kalıyordu.¹¹

Hükümetin ödemeler dengesi konusunda duyduğu kaygılar, dış borç ödemelerinin durdurulması ve ilk yıllık taksit ödemesinin yapıldığı 1929'dan sonra yeni bir ödeme programı talebinde bulunulmasıyla sonuçlandı. Bunu izleyen pazarlıklar, gerek dünya ekonomisinin yaşadığı bunalımın gerekse borçlu diğer ülkelerin de yeni ödeme programı istemelerinin yardımıyla olumlu sonuçlandı ve 30'ların geri kalanında ödenmesi gereken yıllık taksit miktarları yarıdan fazla azaldı.¹²

Kemalist yönetim, yabancı sermaye karşıtı değildi. Hükümet bir taraftan Avrupalılara ait kamu hizmeti veren kuruluşların, madencilik ve en önemlisi de demiryolu şirketlerinin geri satın alınmasına büyük bir öncelik veriyordu. Diğer taraftan da, sanayi projeleri için yabancı sermaye ve uzmanlık arayışı içindeydi. Buna karşın, 1929'dan sonra ülkeye yabancı sermaye akışı geriledi ve 1930'lar boyunca da bir hayli düşük seviyede kaldı. Hükümet, sadece birinci beş yıllık kalkınma planı için Sovyetler Birliği'nden ve 1938'de başlatılan bir demir çelik tesisi için İngiltere'den sermaye sağlamakta başarılı olabildi.¹³ Ülkeye yabancı sermaye akışının sınırlı kalmasındaki en önemli neden, dünyanın içine girdiği ekonomik bunalımdı.

Devletçilik

Tarım ve ihracat sektörlerinde yaşanan zorluklar, halk arasında, özellikle de ülkenin daha ticarileşmiş ve ihracata yönelik üretim yapan bölgelerinde -yani Batı Anadolu, Doğu Karadeniz'in kıyı şeridi ve pamuk tarımı yapılan Adana bölgesinde-, Tek Parti rejimine karşı hoşnutsuzluğun hızla artmasına neden oldu. Kent pazarlarına demiryolu ile bağlantısı bulunan Orta Anadolu buğday üreticileri de aniden düşen fiyatlardan büyük darbe yediler. Geçici bir süreyle de olsa, ikinci bir siyasi partinin kurulmasıyla birlikte, Kemalist önder kadrolar üzerinde Dünya İktisadi Bunalımı ile baş etmek için yeni bir iktisadi strateji benimsemesi yönündeki baskılar arttı. Bu noktaya kadar dokuma fabrikaları, un fabrikaları, cam imalathaneleri, tuğla fabrikaları, tabakhaneler ve çoğu küçük ölçekli diğer imalat işletmeleri, 1929'dan bu yana uygulanan korumacı politikalar sonucunda oldukça yüksek bir büyüme hızı göstermişti. Yine de bu performans, Dünya İktisadi Bunalımı'nın ortaya çıkardığı iktisadi ve siyasi sorunları çözmeye yeterli değildi. Dünyadaki olumsuz pazar koşulları devam ediyordu ve 1932 yılında hükümet yeni bir stratejinin uygulanmaya başlandığını duyurdu: Bu, devletçilikti.

Devletçilik, kent sektöründe üretim ve yatırım önderliğinin devlet tarafından üstlenilmesi ilkesine dayanıyordu. İlk beş yıllık sanayileşme planı, 1934 yılında Sovyet danışmanların yardımıyla yürürlüğe kondu. Bu belge, kamu iktisadi teşekküllerince üstlenilecek yatırım projelerinin ayrıntılı bir dökümünden ibaretti ve makro-ekonomik bir çerçeve oluşturmaktan uzaktı. 1938 yılında başlatılan ikinci beş yıllık planın uygulanmasına ise, savaş nedeniyle ara verildi. 30'ların sonunda, devlet iktisadi teşekkülleri demir-çelik, dokuma, şeker, cam sanayii, çimento, kamu tüketim hizmetleri (elektrik, su ve hava-gazı) ve madencilik gibi bazı kilit sektörlerde önemli, hatta önder üreticiler konumuna gelmiş bulunuyordu.¹⁴

Devletçiliğin Türkiye ekonomisi üzerinde uzun süreli bir etkiye sahip olduğu kuşkusuzdur. Türkiye'nin yaşadığı bu deneyim, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu'da girişilen devlet önderliğinde

sanayileşme atılımları için de bir esin kaynağı olmuştur.¹⁵ Ancak sanayileşme sürecine devlet sektörünün yaptığı katkı, İkinci Dünya Savaşı'na kadar makro-ekonomik açıdan oldukça önemsiz bir boyutta kalmıştır. Bir kere, imalat sanayii ve diğer pek çok alandaki devlet teşekküllerinin işletmeye açılması ancak 1933'ten sonra gerçekleşmiştir. İkinci Dünya Savaşı öncesinde, sanayi ve madencilik alanlarında çalışır durumda bulunan devlet teşekküllerinin toplam sayısı 20'nin üzerinde değildi. Resmi rakamlar, 1938 yılında imalat, kamu tüketim hizmetleri ve madencilik alanlarında istihdam edilen toplam işçi sayısının 600.000'in altında kaldığını ve ülkedeki toplam işgücünün yüzde 10'u kadarına eşdeğer olduğunu ortaya koymaktadır. Devlet teşekkülleri, bu miktarın sadece yüzde 11'ini ya da ülkedeki toplam istihdamın yaklaşık yüzde 1'ini teşkil etmekteydi. İmalat sektöründeki işgücünün yüzde 75 dolayındaki bölümü, hâlâ küçük ölçekli özel teşebbüs kuruluşları tarafından kullanılmaktaydı.¹⁶

Devletçilik, devlet sektörü etkinliklerinin yayılmasını ve kent ekonomisinin öbür alanlarının denetimini de kapsıyordu. Hem Avrupalıların mülkiyetinden çıkarılarak millileştirilen mevcut demiryolu ağı hem de daha sonra inşa edilen hatlar, devlet tekellerine dönüştürülmüştü. 1920'li yıllarda özel firmalara devredilen devlet tekellerinden çoğu geri alınmıştı. Taşımacılık, bankacılık ve finans sektörlerinde kilit konuma sahip kuruluşların devletin elinde bulunmasına ek olarak piyasalar ve fiyatlar üzerindeki devlet denetimi de giderek artmıştı. Tek Parti yönetimi, aynı zamanda işçi örgütleri ve sendikacılık hareketleri üzerinde de sınırlayıcı sıkı bir denetim sürdürüyordu. Bu önlemler, hükümetin diğer alanlarda benimsediği, genellikle sınırlayıcı, sosyal politikalara paraleldi. 1930'lu yıllarda kent sektöründe meydana gelen önemli büyümeye karşın, reel ücretlerin 1914'teki düzeylerini aşamaması dikkat çekicidir.¹⁷

Aralarındaki gerilime karşın, özel sektörün devlet sektörünün genişlemesinden zarar gördüğünü söylemek oldukça zordur. Her ne kadar dış ticaret sektöründeki en önemli özel kuruluşların, dış ticaretin 1930'larda geçirdiği daralmadan olumsuz yönde etkilendiği bir gerçekse de, bu, devletçilikten çok uluslararası ticaretin parçalanmasın-

dan kaynaklanıyordu. Kent ekonomisinin diğer alanlarında ise, özel teşebbüs hâlâ küçük ölçekteydi. Ara malları üretmek üzere büyük ve yüksek maliyetli projelere yatırım yapan ve bu malları üretim girdisi olarak sunan devlet girişimleri, aslında tüketiciye yönelik nihai malların üretiminde özel sektörün büyümesine yardımcı olmuştur. Özel sektör yatırımlarının desteklenmesi ve teşviki 1930'lu yıllarda da sürdürülmüştür. Ne var ki özel sektör, devlet sektörünün kendi aleyhine gelişme göstermesinden kaygı duyuyordu. İki taraf arasındaki gerilim bu yüzden devam etti.

Devletin ve özel sektörün yatırım oranlarıyla ilgili var olan bazı kanıtlar, bu iki sektörün oynadığı rolleri bir ölçüde aydınlığa kavuşturmaktadır. Bu tahminlere göre, 1927-1929 arasında Türkiye'de gerçekleştirilen toplam brüt yatırım, GSYH'nin yüzde 12'den fazlasına eşdeğerti. Özel sektörün payı yüzde 9 dolayındaydı ve geriye kalan bölüm devlet sektörüne aitti. Dünya İktisadi Bunalımı'nın başlamasıyla birlikte, özel sektör yatırımlarının oranı aniden GSYH'nin yüzde 5'ine düşmüş ve 30'ların geri kalan kısmında da bu düzeyde kalmıştır. Diğer yanda, devlet yatırımları, 30'ların sonunda mütevazı bir yükselişle GSYH'nin ortalama yüzde 5'ine ulaşmıştır.¹⁸ Söz konusu tahmini rakamlar, Dünya İktisadi Bunalımı sırasında devlet sektörünün özel sektör yatırımlarındaki azalmayı bir miktar dengelediğini, fakat toplam sermaye oluşum oranını yükseltmekte başarılı olamadığını göstermektedir. Savaş sonrası dönemde girilen yeniden yapılanma ve toparlanma çabaları nedeniyle 1920'li yıllardaki yatırım oranlarının olağanüstü yüksek olması da muhtemeldir. Eğer durum gerçekten de böyleyse, 1929'dan hemen sonra gerilemekle birlikte, toplam yatırım oranının 1930'lu yılların ikinci yarısında tamamen düzeldiği sonucuna varılabilir.

Kamu sektörü yatırımlarının sektörler itibarıyla dağılımına bir göz atmak da oldukça öğretici olacaktır. Kamu sektörünce 1930'lu yıllarda yapılan sabit yatırımların yarıya yakın bölümü, demiryolu yapımı ve diğer ulaşım türlerine ayrılmıştı. Bu yolda harcanan önemli çabalar, Tek Parti rejiminin, ülkenin yeni çizilen sınırları içinde siyasi ve iktisadi açılardan bütünleşmiş bir yapı oluşturma isteğinin ne denli baskın

olduğunu çok iyi yansıtmaktadır. Buna kıyasla 1930'lu yılların ikinci yarısında sanayiye, kamu yatırımlarının dörtte birini aşmayan ya da kabaca GSYH'nin %1'inin biraz üstünde, sınırlı kaynak aktarılmıştır. Bu düşük yatırım düzeyi, 1930'lu yıllarda sanayileşme sürecine devletçiliğin katkısının mütevazı olduğu yolunda daha önce ileri sürdüğümüz iddiayı da doğrulamaktadır.

Benzeri şekilde, hükümetin 1930'lu yıllarda benimsediği makro-ekonomik politikaların da genişleyici nitelikte olduğunu söylemek güçtür. Maliye ve para politikaları bakımından devletçiliğin geniş kapsamlı göstergelere etkisi oldukça sınırlı kalmıştır. Devlet gelir ve giderleri 20'lerin sonunda GSYH'nin yaklaşık yüzde 13-15'ine denk düşerken, bu değer 30'larda yüzde 17-19'a yükselmiştir. Bütün olarak bakıldığında, devlet bütçeleri dengede idi ve tasarrufu arttırmak amacıyla para basmaktan kaçınılmıştı. 1938 yılına kadar tedavüldeki nominal para miktarı istikrarlı bir düzeyde tutulmuştu ve Merkez Bankası'nın altın ve döviz rezervleri ile yakın ilişki içindeydi. Buna karşın, genel fiyat düzeyindeki gerileme nedeniyle reel para arzında bir miktar artış olmuştur. Ne var ki 1930'larda GSMH'nin yıllık büyüme oranı yüzde 5'in üzerinde olduğundan, reel para arzı iktisadi büyümeye ayak uyduramamıştır.¹⁹ Makro-ekonomik politikalarda benimsenen bu tutumun ardında yatan en önemli neden, Osmanlı'nın, Birinci Dünya Savaşı'na kadar bütçe açıkları ve büyük dış borç, savaş yıllarındaysa büyük miktarlarda kâğıt para basılması yüzünden yaşanan enflasyon deneyimlerinin bıraktığı acı mirastı. Atatürk'ün yakın arkadaşı ve iki dünya savaşı arası dönemin büyük bölümünde ülkenin başbakanı olan İsmet İnönü, son Osmanlı döneminin keskin bir gözlemcisi olarak, devletin benimsediği bu dikkatli, hatta tutucu, siyasi tutumdan büyük ölçüde sorumluydu.

İktisadi Büyüme ve Nedenleri

1930'larda sanayi üretimindeki ve hatta daha genel anlamda kent sektöründeki büyüme hızını tam olarak belirlemek zordur. Döneme ait noksan resmi istatistiklerden hareket ederek 1948 öncesi dönem-

de ulusal gelir düzeyleri konusunda var olan tek hesaplamayı yapan Tuncer Bulutay ve ekibi, başkaca kanıt olmaması yüzünden, imalat sektörünün tamamına ait büyüme hızının, hakkında bilgi olan ve Teşvik-i Sanayi Kanunu uyarınca hükümetten teşvik ve yardım alan çoğunlukla büyük ölçekli kuruluşların büyüme hızına eşit olduğunu varsaymıştır.²⁰ Bu yanlış varsayım yüzünden, imalat sektöründeki üretim artış oranı, belirgin bir biçimde, olduğundan daha yüksek gösterilmektedir. Gerçekten de bu tarihten sonra ortaya çıkan diğer bağımsız kanıtlar, küçük ölçekli imalat kuruluşlarının 1930'lu yıllarda gerçekleştirdiği üretim artışının çok daha önemsiz boyutta kaldığını ortaya koymuştur. Bunun sonucu olarak, Bulutay'ın yaptığı hesaplamaların gözden geçirilmesiyle, imalat sanayiinin yıllık toplam büyüme oranı yüzde 10'dan yüzde 5'e inmiştir.²¹ Bu, kuşkusuz önemli bir düzeltme olmakla birlikte, ulaşılan son oran, Dünya İktisadi Bunalımı'nın etkili olduğu on yıllık dönem için, yine de oldukça parlak bir büyüme hızına işaret etmektedir. Tablo 1.2'de verilen gözden geçirilmiş tahmini rakamlar, bütün olarak bakıldığında, ekonominin çok başarılı bir performans sergilediğini göstermektedir. Nitekim toplam GSMH ile kişi başına düşen GSMH, 1930'lu yıllarda, sırasıyla, yılda ortalama yüzde 5,2 ve 3 oranlarında artmıştır.

Bu durumda, görünürde bir bilmece ile karşı karşıya bulunmaktayız. Toplam rakamlar, hem yatırımcı hem de üretici olarak devlet sektörünün kent ekonomisine katkısının 1930'lu yıllarda oldukça düşük düzeyde olduğunu göstermektedir. Dahası, uygulanan maliye ve para politikaları da önemli sayılabilecek düzeyde genişleyici değildi. Dengeli bütçeler ve istikrarlı para arzı, makro-ekonomik politikaya gerçekten de dikkatli bir yaklaşımı yansıtır. Ancak aynı zamanda hem sanayi sektörünün hem kent ekonomisinin hem de ulusal ekonominin başarılı bir performans sergilediğine dair elimizde sağlam kanıtlar bulunmaktadır. O halde bu yüksek büyüme hızları nasıl açıklanabilir?

1929 sonrasında yaşanan üretim artışlarının önemli nedenlerinden biri, hükümetin benimsediği güçlü korumacı önlemler yüzünden ithalat hacminin GSYH'deki payının 1928/1929'da yüzde 14,4'ten

1932/1933'te yüzde 8,7'ye ve 1938/1939'da da 6,8'e inerek çarpıcı biçimde gerilemesidir.²² Bu süreçte en etkin şekilde kullanılan araçlar, çok geniş bir mamul mal yelpazesine uygulanan kotalar ve gümrük tarifeleri olmuştur. Giderek daha sınırlayıcı bir kambiyo rejimine gidilmesi ve ikili ticaret düzenlemelerine dayalı dış ticarete daha fazla başvurulması da, ithalat hacminin daralmasına neden olmuştur. Uluslararası piyasalardaki fiyat eğilimleri doğrultusunda tarım sektörü aleyhine ve kent sektörü lehine hızlı biçimde değişen iç piyasa fiyatları, alınan bu önlemler sonucunda, aynı doğrultudaki hareketlerini sürdürmüştür. Ciddi boyutlu ithalat kısıtlamaları, yeni gelişmeye başlayan yerli imalat sektörü açısından 1929'dan sonra son derece olumlu koşullar oluşturmuştur. Büyük çoğunlukla özel sektöre ait ve çoğu küçük ya da orta ölçekli olan bu üreticiler, İkinci Dünya Savaşı'na kadar geçen on yıl boyunca nispeten yüksek bir üretim büyümesi elde edebilmiştir.²³

Gerek kent gerekse ulusal ekonominin gösterdiği genel performansın, iktisatçılar ve iktisat tarihçileri arasında devletçilik ve taşıdığı anlam konusunda sık sık ortaya çıkan ateşli tartışmalarda çoğu kez göz ardı edilen başka bir açıklaması daha vardır.²⁴ Bunun için 1930'larda ülke ekonomisinin en büyük sektörünü oluşturan, toplam işgücünün dörtte üçünden fazlasını istihdam eden ve GSYH'nin yarıya yakın bölümünü meydana getiren tarım sektörüne dönmemiz gerekiyor.

Dünya İktisadi Bunalımı Sırasında Tarımda Yaşanan Büyüme

Tarım sektörünün iki dünya savaşı arasındaki öyküsü iki bölüme ayrılır. İlki, daha önce de anlatıldığı üzere, 1929'dan sonra ticaret mallarının fiyatlarında meydana gelen büyük düşüş ve sektörlerarası ticaretin hadlerinin bozulması, üreticiler için ciddi sonuçlar doğurmuştu. Sadece ülkenin daha ticarileşmiş ve ihracata yönelmiş bölgelerinde pazara yönelik üretim yapan, gerek küçük gerekse orta ölçekli üreticilerin yaşam standartlarında bir bozulma meydana gel-

mekle kalmamış, aynı zamanda iç bölgelerde kendine yetecek kadar tahıl üretimi yapanların da yaşam standardı gerilemişti. Tahıl ürünleri ülkenin tarımsal üretimin değer olarak yarıdan fazlasını meydana getirdiğinden, bu ürünlerin fiyatlarında meydana gelen iniş çıkışlar, özellikle önemli etkiler yaratmıştır (Tablo 1.4B). Tarım ürünü fiyatlarındaki ani düşüşler, aynı zamanda borç altında ezilen köylülerin sırtındaki yükü daha da ağırlaştırmış ve çoğunu, kendilerine ait tarlaları elden çıkararak ortaklık/yarıcılık düzenlemelerini kabul etmek zorunda bırakmıştı.

Hükümetin bu duruma verdiği yanıtlardan biri, 1932'den itibaren buğday ve tütün alımlarında doğrudan ve dolaylı fiyat destekleme programlarını başlatmasıydı. Hükümet önce Ziraat Bankası, daha sonra da bu amaçla kurulan bağımsız bir kurum olan Toprak Mahsulleri Ofisi aracılığıyla üretici köylüden buğday satın almaya başladı. Ne var ki 1930'ların sonuna kadar bu tür alımlar sınırlı boyutlarda kaldı ve herhangi bir yılda elde edilen buğday rekoltesinin yüzde 3'ünü aşamadı. Bu alımlar, belki de buğday fiyatlarının daha da fazla düşmesini engelledi ama buğday üreticilerinin karşı karşıya kaldığı ticaret hadlerindeki belirgin bozulmayı tersine çevirmeye yeterli olamadı. 1929 yılından önce buğdayın iç piyasa fiyatı dünya fiyatlarından yüksek olduğu halde, 1930'lu yılların sonuna doğru bunların çok altına inmiş bulunuyordu. Hükümetin, çok düşük olan tarım ürünleri fiyatlarını, kentlerdeki sanayileşme atılımını hızlandırmak amacıyla tarımdaki gelir fazlasına el koymak için bir fırsat olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. İhracata yönelik tarım ürünlerinin, hatta genel anlamda tahıl dışındaki tarım ürünlerinin fiyat seyri aslında o kadar da kötü değildi. Tahıl dışındaki tarım ürünleri üreticilerinin karşı karşıya olduğu ticaret hadleri, 1934'ten sonra giderek düzelecek ve 30'ların sonuna doğru 1929 öncesi düzeylerine yeniden ulaşacaktı (Tablo 1.4B).²⁵

Tarımın Dünya İktisadi Bunalımı sırasındaki öyküsünün ikinci bölümü, daha az bilinmekle birlikte aynı derecede önemlidir. Resmi istatistikler de dahil olmak üzere çeşitli kaynaklardan elde edilen kanıtlar, iklim koşullarından kaynaklanan dalgalanmaların düzeltilme-

sinden sonra, tarımsal üretimin 1930'lu yıllarda yüzde 50-70 oranında arttığını göstermektedir. Böylelikle bu kanıtlar, söz konusu on yıllık sürede toplam tarımsal üretimde yılda ortalama yüzde 4'ün üzerinde bir büyüme hızına işaret etmektedir. Türkiye'nin 1920'li yılların sonunda kesin bir tahıl ithalatçısıyken, İkinci Dünya Savaşı öncesinde, 1930'lu yıllarda yaşanan yüzde 20 oranındaki nüfus artışına karşın, kesin bir buğday ve diğer tahıl ürünleri ihracatçısı konumuna geldiğini gösteren dış ticaret istatistikleri de bu durumu doğrulamaktadır (Tablo 1.1 ve 1.4A).

Bu noktada sıra, olumsuz fiyat hareketlerine karşın üretimde meydana gelen önemli artışları açıklamaya gelmektedir. Bu konuda birbirini karşılıklı olarak geçersiz kılmayan iki farklı açıklama (bunlardan her birinin yaptığı katkıyı daha ayrıntılı bir araştırma yapmadan saptamak kolay olmasa da), akla yatkın görünmektedir. Birincisi, hükümet politikalarının bunda bir rol oynamış olabileceğine ilişkindir. Aşarın 1924 yılında uygulamadan kaldırılması, küçük ve orta ölçekli tarım üreticilerinin refahını arttırarak ve ekili toprak alanlarını büyütmelerine ya da tarım ürünleri randımanını arttırmalarına yardım ederek belki de aile çiftliklerinin toparlanmasına vesile olmuştu. Hükümetin uyguladığı politikaların diğer bir önemli katkısı da, Orta ve Doğu Anadolu'da yer alan ek tarım alanlarının ulusal pazar ile bütünleşmesine yardımcı olan demiryollarının yapımıdır. Demiryolları, bu yörelerde daha fazla tahıl üretimi yapılmasını teşvik etmiş olmalıdır. Hükümet tarım sektörünü desteklemek amacıyla, örneğin bir devlet bankası olan Ziraat Bankası aracılığıyla köylüye kredi sağlamak ve yeni tarım teknikleri ile daha yüksek randıman veren tohum cinslerini teşvik etmek gibi çeşitli programları da uygulamaya koymuştu. Ancak resmi çevrelerin abartılı beyanlarına karşın, bu programlarda büyük kaynaklar kullanılmamıştı ve bu nedenle de etkileri sınırlı düzeyde kaldı.

İkinci açıklama, aile çiftliklerinin uzun vadede gösterdiği demografik toparlanmaya ve bunların daha düşük fiyatlara gösterdiği tepkiye odaklanmaktadır. İki savaş arası dönemde Anadolu tarımı hâlâ bir çift hayvan ve en temel araçlar ile kendi tarlasını işleyen köylü

ailelerine dayalıydı. Büyük tarım arazilerinin çoğu ortakçılık/yarıcılık yapan ailelere kiralanırdı. İthal tarım makine ve gereçleri kullanan ve ücretli tarım işçisi çalıştıran büyük ölçekli tarım işletmelerinin sayısı azdı. Sulama ve kimyasal gübre gibi ticari girdilerin kullanımı da son derece sınırlıydı. Tarımda aile işletmelerin güçlü olmasının bir nedeni işgücünün kıt olmasından kaynaklanıyorsa, bir diğeri de özellikle savaşlarla geçen on yıllık süre sonunda, Müslüman ya da gayri Müslim milyonlarca köylünün ölmesi ya da ülkeyi terk etmesiyle ekilebilir toprakların bollaşmasıydı. Bu koşullar altında, üretimdeki artışlar esasen ekilen toprak miktarının artmasıyla sağlanıyordu; yani işgücü kıtlığı ülkenin çoğu yöresinde daha yüksek tarımsal üretimin asıl kısıtlayıcısıydı.

Savaşların sona ermesi ve nüfusun yeniden yılda ortalama yüzde 2 dolaylarında bir artış oranına ulaşmasıyla birlikte, tarımdaki işgücü, her ne kadar biraz geriden de olsa, bu artışa ayak uydurarak ekili toprak yüzölçümünün genişlemesini kolaylaştırdı. Temel tarımsal eğilimlerin özetlendiği Tablo 1.4A, bu basitleştirilmiş modeli doğrulamaktadır. Buna göre, 1930'larda tarımsal randımanda pek az artış olmasına karşın, tarım yapılan arazinin yüzölçümü önemli boyutta büyüme göstermiştir. Köylü ailelerin maddi durumunun düzelmesinin bir göstergesi ve ekili alanların artışını kolaylaştırıcı bir etken olarak tarımda kullanılan hizmet hayvanlarının sayısı da aynı dönemde yüzde 40 dolayında artmıştır.²⁶ Son dönem Osmanlı ve ilk dönem Cumhuriyet istatistikleri üzerinde son zamanlarda yapılan karşılaştırmalar, kişi başına düşen tarımsal üretim miktarının, 1930'ların başına kadar Birinci Dünya Savaşı öncesi düzeyine ulaşmadığını göstermektedir. Toplam üretimin savaş öncesi düzeyine ulaşması, daha da uzun zaman almış ve büyük ihtimalle 1930'ların ortalarında gerçekleşmiştir.²⁷ Ekilebilir toprakların bolluğu, Kürt aşiret reislerinin büyük arazileri denetimleri altında tuttuğu güneydoğu bölgesi dışında, toprak reformu ve köylüye toprak dağıtımı konularının, iki dünya savaşı arasında kalan dönemde Türkiye'nin gündeminde neden önemli bir yer tutmadığını da açıklamaya yardımcı olmaktadır.²⁸

Üretimdeki büyümeye katkısı olan diğer bir etken de, çiftçi ailelerinin sergilediği iktisadi davranışlardır. Çiftçi aileleri, 1929'dan sonraki düşük tahıl fiyatlarının yarattığı ortama bir tepki olarak ve tıpkı Rus iktisatçı A.V. Chayanov'un tanımladığı köylü davranışına benzer bir şekilde, hedefledikleri belirli gelir düzeylerine ulaşmak amacıyla, büyük olasılıkla daha büyük miktarlarda toprağı işleyerek daha fazla tahıl üretmek üzere daha fazla çalışmıştı.²⁹

Tarım sektöründe fiyatlardaki belirgin düşüşle birlikte üretim düzeyindeki artışlar, böylelikle kent sektörü açısından iki dünya savaşı arasında kalan dönemde son derece olumlu koşullar ortaya çıkarmıştı. Kentlerde ulaşılan yüksek sanayileşme ve büyüme hızının temelinde, kırsal alanda düşük fiyatlara karşın daha fazla üretim yapmaya devam eden milyonlarca aile çiftliği yatıyordu. Tarım rekoltesindeki bu artışlar da, daha uzun süreler boyunca gıda maddesi fiyatlarının düşük düzeyde kalmasına neden olacaktı. Aşarın kaldırılmasından sonra, tarımdan elde edilen gelir fazlası, böylelikle fiyat mekanizmasının da yardımıyla kent sektörüne aktarılmaya devam ediyordu. Kırsal kesimde ortaya çıkan bu başarılı performans olmaksızın, sadece yerli sanayiın korunması yoluyla kent sektörünün bu denli yüksek büyüme oranlarına ulaşması mümkün olamazdı.

Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Yaşanan İktisadi Küçülme

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'na katılmamakla birlikte, genel seferberlik durumu savaş süresince yürürlükte kaldı. İthalatta yaşanan çarpıcı düşüş ile ülkenin geniş kaynaklarının bir milyonu aşkın mevcudu olan bir ordunun idamesine ayrılması, gerek sanayi gerekse tarımda çok büyük zorluklara neden oldu. Ulusal gelir konusunda var olan tahmini rakamlar, GSYH'nin 1945 yılına kadar sürekli olarak ve çarpıcı biçimde azaldığını ve savaş öncesindeki düzeyinin yüzde 35 altına indiğini göstermektedir. Tahıl üretimindeki gerileme daha da çarpıcıydı: Buğday üretimi 1939 ile 1945 yılları arasında yüzde 50 oranında azalmıştı. Buna bir tepki olarak gıda maddesi fiyatları hız-

la yükselmiş ve kentlere gıda maddesi sağlanması, hükümetin en önemli sorunu haline gelmişti. Bu koşullar altında, devletçiliğin öncelikleri ve ilgi alanları, kısa zamanda bir yana itilmek zorunda kaldı. Beş yıllık kalkınma planı uygulamalarına ara verildi ve savaş döneminin, iktisadi politikadaki talihsizliklerle daha da belirgin hale gelen kıtlık, yokluk ve vurgunculuğuyla savaşmak, ülke gündeminin ilk sıralarına yerleşti.³⁰

Türkiye'nin ekonomisi, dış ticaret sektörünün görece büyüklüğü bakımından 1930'larda zaten önemli bir düşüş yaşamıştı. Savaş zamanı deniz yolu taşımacılığının karşı karşıya kaldığı zorluklar ve Avrupa'da seferberlik dolayısıyla oluşan kıtlıklar nedeniyle savaş yıllarında ithalatın GSMH'deki payı, yüzde 3'ün altına geriledi. Bunun sonucunda birçok önemli hammadde, ara ve mamul malın piyasadan büyük ölçüde çekilmesiyle ekonominin tüm sektörlerinde darboğazlar oluştu. Aynı zamanda Almanya ile Müttefikler, Türkiye'nin ihraç edebildiği her türlü maden ve mal (savaşın başlangıcında buğday ve daha sonra krom madeni) için birbiriyle rekabet halindeydi. Bu nedenle 1930'ların başında ortaya çıkan dış ticaret fazlası önemli miktarda artış gösterirken, ülkenin altın ve döviz rezervleri de savaşın sonuna kadar birikmeye devam etti (bkz. Tablo 1.3).

İki savaş arasında geçen dönemin nüfus artışından yararlanan tarım sektörü, savaş döneminde uygulanan seferberlikten büyük darbe yedi. Kadın nüfusun yükün büyük bir bölümünü üstlenmesine karşın, erkek nüfusun askere alınması ve hizmet hayvanlarına ordu tarafından el konması, gerek ekim yapılan alan gerekse tarımsal randıman bakımından, özellikle de tahıl üretiminin olumsuz yönde etkilenmesine neden oldu. Üretimin düşmesi ve daha büyük bir ordunun artan talepleri karşısında, iç ticaret hadlerinde 1920'li yıllardan bu yana ilk kez olarak tarım sektörü lehine keskin bir hareket yaşandı (bkz. Tablo 1.4A ve 1.4B).

Kentlere ve orduya gıda maddesi sağlamak amacıyla hükümet, aynı vergilendirme ve piyasa değeri altında fiyatlarla mal teslimatı gibi çeşitli zorlayıcı önlemlere girişti. Toplumun her sınıfından üreticiler bu zorlamalara hile, rüşvet ve daha yaygın olarak da vergi ka-

çırma yoluyla karşı koymaya çalıştı. Büyük kent merkezlerindeki mal kıtlıklarının daha da ciddi boyutlara ulaşması, hükümeti benimsediği politikaları değiştirmek ve daha çok fiyat mekanizmasına dayalı yöntemlere başvurmak zorunda bıraktı. Sonuçta sadece kendine yetecek kadar üretim yapan küçük ölçekli çiftçiler, daha yüksek piyasa fiyatlarından yararlanamadıklarından, hükümet politikalarından en zararlı çıkan toplum kesimi oldu. Onların tüketim düzeyleri gerileme gösterirken, orta ve büyük ölçekli çiftçiler, özellikle de hükümetin taleplerinden kaçabilenler, çarpıcı biçimde yükselen fiyatlardan kazançlı çıktı.³¹

İthalattaki daralmanın yarattığı mal kıtlıkları, sanayi sektöründe büyük sorunlara da neden oldu. Hammadde, ara mal ve makine ithalatı olmaksızın, daha önceki dönemde ulaşılan üretim düzeylerinin korunması olanak dışıydı. İmalat sanayiinde üretim, 1939 ile 1945 arasında yüzde 35'in üzerinde bir gerileme gösterdi. Darboğaz ve mal kıtlıklarının yaygınlaşmasıyla karaborsacılık tırmandı, istifçilik ve vurgunculuk giderek daha yaygın hale geldi. Hükümet, bu koşullar altında, imalat sanayiinde planladığı yeni yatırımlardan vazgeçmek zorunda kaldı. Devletçilikten vazgeçilmesinin bir diğer nedeni de mali kökenliydi. Savaş dönemi harcamalarının var olan devlet gelirleriyle karşılanması mümkün değildi ve bütçe açıkları para basılarak kapatılmaya başlandı. Sonuç, kentsel nüfusun büyük çoğunluğunun yaşam standartlarındaki düşmeyi hızlandıran ve sarmal biçimde yükselen enflasyondur.³²

1942 yılında hükümet, gerek karşı karşıya bulunduğu vergi gelirleri sıkıntısına kısmi bir çözüm gerekse savaş dönemi vurgunculuğuna bir tepki olarak, önde gelen tüccar ve sanayiciler ile büyük kent merkezlerindeki diğer iş adamlarından bir kereye mahsus alınacak bir refah vergisi olan Varlık Vergisi'ni yürürlüğe koydu. Aslında uygulamada, Müslüman iş adamlarına hafif bir vergi yükü getirilmiş ve İstanbul'un gayri Müslim burjuvazisi en ağır yükü üstlenmek zorunda bırakılmıştı. Varlık Vergisi'nin yüzde 70'i İstanbul'dan toplanmıştı ve bu kentten alınan verginin yüzde 65'i gayri Müslimlerden geliyordu. Bu süreç içinde, nakit para toplamaları için kısa süre tanınan

gayri Müslimlerden çoğu, sahip oldukları taşınmazları ve işlerini elden çıkarmak zorunda kaldı. İhtiyaçtan yapılan bu satışlar, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin önde gelen Türk iş adamlarının büyük çoğunluğu için çok önemli bir birikim kaynağı oldu. Hükümete ülke dışında oldukça büyük sıkıntı yaratan bu vergi uygulamasına bir sonraki yıl son verildi.³³

Gerileyen üretim ve çarpıcı biçimde düşen yaşam standardının, gelir dağılımında giderek artan eşitsizlikle bir araya gelmesiyle kent- sel ve kırsal nüfustan büyük kesimler, Tek Parti rejimine karşı cephe aldı. Ticaret ve sanayi burjuvazisi ile pek çoğu savaş dönemi fırsatlardan yararlanan taşradaki büyük ölçekli, pazara yönelik üreticiler, aynı zamanda devletçiliğe ve hükümet müdahalecilğine karşı başka seçenekler de aramaya koyuldu. Başka bir deyişle, İkinci Dünya Savaşı yılları, Tek Parti rejiminden vazgeçilmesinde Dünya İktisadi Bunalımı ve devletçilik dönemine kıyasla çok daha etkili olmuştur. Çok partili seçim sistemine geçilmesinden sonra 1950’de yapılan ilk açık seçim mücadelesinde, Cumhuriyet Halk Partisi bozguna uğradı.

Uzun Vadeli Eğilimler ve Gelir Bölüşümü

Dünya İktisadi Bunalımı süresince on dokuzuncu yüzyılın ihracata yönelik modelinden ayrılarak daha müdahaleci, daha içedönük politikalar benimseyen Latin Amerika ve Asya ülkelerinin, daha önceki modeli devam ettiren ülkelere kıyasla daha başarılı olduğu, genellikle paylaşılan bir görüştür.³⁴ Gerek iktisat stratejisi gerekse büyüme performansı bakımından Türkiye’nin de müdahaleci ülkeler arasına girdiği kuşkusuzdur. Ancak bugüne kadar bu amaçla kullanılmamış olan ulusal gelir rakamlarına dayanan yukarıdaki irdelemeden, ulusal ekonominin gösterdiği başarılı performanstan devlet sektörünün bizzat sorumlu olmadığı ortaya çıkmaktadır. Aksine, yüksek büyüme hızlarının esasen ithalatın bastırılmasından ve tarımda küçük köylü üretimindeki etkileyici artıştan kaynaklandığı görülmektedir.

Bu arada Türkiye’nin iki savaş arasında kalan dönemdeki ekonomik performansının olumlu olmasına karşın, uzun süren iki savaş

dönemi ve yüksek maliyetli seferberliğin kısılacı içinde olduğunu da vurgulamak gerekir. Bu savaşların bedeli, uzun vadede ağır bir biçimde ödenmiştir. 1914 yılının kişi başına düşen GSYH düzeyine bir daha ancak 1930'ların başında ulaşılabilmiştir. Benzer şekilde, 1948 ve 1950'nin kişi başına üretim düzeyleri, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ulaşılan düzeylerin ancak yüzde 25 kadar üzerine çıkabilmiştir. Başka bir deyişle, 1914-1948 arasında kişi başına düşen GSYH'nin uzun vadeli büyüme hızı, yıllık yüzde 0,6 dolayında kalmıştır.³⁵ Hükümet tarafından sağlık ve eğitim alanlarına ayrılan bütçe harcamaları da sınırlı düzeydeydi. Bu nedenle söz konusu dönemde, ortalama ya da ulusal düzeydeki, doğumda beklenen yaşam süresi gibi sosyoekonomik ve insani gelişme göstergelerinde önemli değişiklikler beklenmemektedir. Doktor, hastabakıcı, ebe ve diğer sağlık personelinin toplam sayısı, 1928'de her 10.000 kişilik nüfusta 1,9'dan 1945'te 2,5'e mütevazı bir yükseliş kaydetmiştir. Aynı dönemde eğitimin bütün düzeylerinde bir miktar ilerlemenin gerçekleştiği ise açıktır. Okul çağındaki çocuk nüfus içinde ilkokula devam etme oranı, 1925'te yaklaşık yüzde 22'den 1945'te yüzde 45'e yükselmiştir. Okuma yazma bilmeyenlerin toplam nüfus içinde 1935'te yüzde 81 olan oranı, 1945'te yüzde 70'e gerilemiş, kadın nüfus içinde de bu oran, aynı dönemde yüzde 90'dan yüzde 83'e inmiştir.

Ulusal ölçekte verilen toplu rakamlar bölgesel, sektörel ve kırlar-kentler arasındaki farklılaşma bakımından oldukça önemli gerçeklerin kaçınılmaz olarak gözden kaçırılmasına neden olmaktadır. Fakat bu bölüşüm sorunlarını daha ayrıntılı biçimde araştırmamızı sağlayacak güvenilir kanıtlar, ne yazık ki elimizde bulunmuyor. Bu konuya bir miktar ışık tutabilen önemli bir dizi istatistik veri, sektörlerarası ticaret hadleridir. Uluslararası hammadde piyasalarındaki fiyatlarda yaşanan ciddi gerileme nedeniyle Dünya İktisadi Bunalımı'nın en fazla zarar verdiği alanın tarım sektörü olduğu kesindir. Kırsal kesimde nispeten daha ticarileşmiş bölgeler ile daha çok pazara yönelik üretim yapan üreticiler, diğerlerine kıyasla çok daha kötü duruma düşmüştü. Cumhuriyet Halk Partisi'nin, köylünün ülkenin gerçek efendisi olduğu yönündeki iddialı beyanlarına karşın, kötüye giden

durumu dengelemek amacıyla 1929'dan sonra hükümetçe kırsal kesime verilen destek pek de önemli bir boyutta olmamıştır. Buna karşılık kent ekonomisi, olumlu fiyat hareketlerinden, ithalatın ciddi boyutta kısıtlanmasından ve ithal ikamesi yoluyla sanayileşme hamlesinin başlatılmasından olduğu kadar devletçilik politikalarından da yararlanmıştı. Bununla birlikte 1929'dan sonraki dönemde kent ekonomisi içindeki gelir dağılımının ne şekilde değiştiğini saptamak zordur. Sanayileşmenin itici gücü olarak korumacılık ve bunun sonucunda ortaya çıkan mal kıtlıklarının kullanılması, kent ekonomisindeki önemli büyümeye karşın, reel ücretlerin 1914 yılındaki düzeylerinin üzerine çıkamaması ile birleşince, 1930'lu yıllarda, sadece kırsal-kentler arasındaki farklılıkların değil, kent ekonomisinin kendi bünyesi içindeki eşitsizliklerin de arttığını düşündürmektedir. Gelir dağılımıyla ilgili bu genel eğilimler, iki savaş arasında kalan dönemde yaşam süresi, sağlık ve eğitim alanlarında bir miktar ilerleme olmuşsa da, bunun daha çok kentlerde gerçekleştiğini göstermektedir. Tek Parti rejimi döneminde sağlık ve eğitim alanında yapılan harcamalar da kent nüfusuna yönelik olduğu için, uygulanan hükümet politikalarının bu sonuca katkısı olduğu kolayca söylenebilir.

Bölüm 1 ile İlgili Notlar

Kaynaklarla ilgili bütün ayrıntılar Kaynakça'da verilmiştir.

- ¹ bkz. Bölüm 1'e Giriş, not 6'daki referanslar.
- ² Keyder, *State and Class in Turkey*, s. 71-90.
- ³ Buradaki bilgiler Güran, *Agricultural Statistics of Turkey During the Ottoman Period*'da verilen Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı tarım istatistikleri ile Bulutay, v.d., *Türkiye Milli Geliri (1923-1948)*, 2 ciltte özetlenen 20'lerin Türk tarım istatistikleri arasındaki bir karşılaştırmaya dayanmaktadır.
- ⁴ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat, 1908-1918*, s. 267-344; Ahmad, "War and Society under the Young Turks", s. 265-286; Zürcher, *Turkey, A Modern History*, s. 125-131.
- ⁵ Ökçün, *The Ottoman Industrial Census of 1913, 1915*; Türkiye, Devlet İstatistik Enstitüsü, *The Industrial Census of 1927*.
- ⁶ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, genişletilmiş 2. bsk, s. 389-397; Keyder, *State and Class in Turkey*, s. 91-101.
- ⁷ Boratav, "Kemalist Economic Policies and Etatism", Bölüm 3 ve 4.
- ⁸ Yukarıda yer alan 3 no.lu nottaki kaynaklara dayalı olarak verilmiştir. Ayrıca bkz. Özel, "The GNP for Turkey, 1907-1939", Bölüm 3.
- ⁹ Tekeli ve İlkın, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, s. 75-90; Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, s. 98-106.
- ¹⁰ Boratav, "Kemalist Economic Policies and Etatism", s. 170-176; Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler", s. 231-273.
- ¹¹ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, s. 139-162; Tekeli ve İlkın, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, s. 221-249.
- ¹² Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, s. 178-186.
- ¹³ a.g.e., s. 165-189.
- ¹⁴ Boratav, "Kemalist Economic Policies and Etatism", s. 324-335; Herslag, *Turkey: The Challenge of Growth*, Bölüm 4 ve 9; Tekeli ve İlkın, *Uygulamaya Geçerken*, s. 134-220; Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, s.197-285.
- ¹⁵ İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra diğer Ortadoğu ülkelerinde devletçiliğin devlet önderliğinde sanayileşme stratejileri üzerindeki etkisi için bkz. Richards ve Waterbury, *Political Economy*, s. 174-201.
- ¹⁶ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, s. 233-237.
- ¹⁷ Pamuk, "Long Term Trends in Urban Wages in Turkey, 1850-1990", s. 96-102.
- ¹⁸ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, s. 362-88.
- ¹⁹ Yücel, "Macroeconomic Policies in Turkey during the Great Depression, 1929-1940", s. 46-73.
- ²⁰ Bulutay, v.d., *Türkiye Milli Geliri (1923-1948)*'de yer alan tablolar.

- ²¹ Zendisayek, "Large and Small Enterprises in the Early Stages of Turkey's Industrialisation, 1919-1939", Bölüm 4.
- ²² Tablo 1.3 ve Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, s. 102-103.
- ²³ Yücel, *Makroeconomic Policies*, s. 74-130.
- ²⁴ Bu konudaki tartışma ile ilgili olarak özellikle bkz. Hershlag, *Turkey*, Bölüm 4; Boratav, "Kemalist Economic Policies and Etatism"; Keyder, *State and Class*, Bölüm 5; Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*.
- ²⁵ Ayrıca bkz. Boratav, "Kemalist Economic Policies and Etatism", s. 180-186. 1930'lu yıllarda devlet-köylü ilişkileri ve tarıma yönelik devlet politikaları konusunda farklı bir bakış açısı için bkz. Birtek ve Keyder, "Agriculture and the State", s. 446-468.
- ²⁶ Shorter, "The Population of Turkey after the War of Independence".
- ²⁷ Güran, *Agricultural Statistics of Turkey during the Ottoman Period*; Özel, "The GNP for Turkey, 1907-1939", Bölüm 3.
- ²⁸ Keyder ve Pamuk, "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler", s. 61-63.
- ²⁹ Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, yay. haz. Thorner, Smith ve Kerblay.
- ³⁰ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985*, s. 63-72.
- ³¹ Pamuk, "War, State Economic Policies and Resistance by Agricultural Producers in Turkey, 1939-1945", s. 131-137.
- ³² Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, s. 156-160.
- ³³ Aktar, "Varlık Vergisi ve İstanbul", s. 97-149.
- ³⁴ Maddison, *Two Crises*, Bölüm 2; Diaz Alejandro, "Latin America in the 1930s", s. 17-49.
- ³⁵ Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları I hakkında Bir Tetkik*; Güran, *Agricultural Statistics of Turkey during the Ottoman Period*; Bulutay, v.d., *Türkiye Milli Geliri (1923-1948)*; Özel, "The GNP for Turkey, 1907-1939".

2

1918-1945 Döneminde Mısır

Birinci Dünya Savaşı Sonunda Mısır Ekonomisi

1917 sayımına göre, Mısır'ın toplam nüfusu 12,72 milyon dolayındaydı ve bunun küçük bir bölümünü (yüzde 14,6'sını) oluşturan 1,86 milyon nüfus, ülkenin en önemli iki kenti olan Kahire ve İskenderiye'de ya da nüfusu 20.000'in üzerinde bulunan diğer 13 kentte oturuyordu. Nüfusun geriye kalan bölümü, kilometrekareye 700 kişi ile dünyanın nüfus yoğunluğu en yüksek bölgeleri arasında bulunan Nil nehri kıyıları (Yukarı ve Orta Mısır) ile üçgen biçimindeki deltada (Aşağı Mısır) yaklaşık 5,2 milyon aralık tarım alanına sıkışmış olarak yaşıyordu. Bu nüfusun büyük çoğunluğu -erkeklerin yüzde 86,4'ü ve kadınların yüzde 97,9'u- nüfus sayımını yürüten kişilerce "okuma yazma bilmeyenler" olarak sınıflandırılmıştı.¹ Ayrıca su yoluyla bu- laşan ve on dokuzuncu yüzyılda Aşağı ve Orta Mısır'ın büyük bölümünde sürekli sulamanın yaygınlaşmasıyla olumsuz etkileri giderek artan "şiştosoma" dahil olmak üzere birçok hastalık, halk arasında oldukça yaygındı. 1930'lu yıllarda, sigorta amacıyla hazırlanan ilk ulusal yaşam tabloları, ortalama yaşam süresinin erkeklerde otuz bir, kadınlarda ise otuz altı yaş olduğunu ortaya koymuştur.²

Mısır ağırlıklı olarak bir tarım ülkesiydi. 1917 nüfus sayımına göre, beş yaş ve üzerinde olan ve tam gün çalışan erkek nüfusun yüzde 70 dolayındaki bölümü, yani erkek nüfusun 2,4 milyonu, kayıtlar-

da tarım işçisi olarak gözüktüyordu. Aynı kesimde çalışan kadın nüfusla ilgili rakamlar daha şüpheli olmakla birlikte, bu nüfusun, söz konusu sayımda verilen yaklaşık 500.000'lik rakamın çok üstünde olması gerekmektedir.³ Tarım, aynı zamanda, GSMH'nin yaklaşık üçte ikisini, hükümet gelirlerinin (toprak vergisi dolayısıyla) yaklaşık üçte birini ve toplam ihracatın neredeyse tamamının kaynağını oluştuyordu.⁴ Dahası, tarım sektörü yabancı sermayenin ilgi odağıydı: Mısır'ın anonim şirketlerine yatırılan 100 milyon sterlinin yarısından fazlası tarım topraklarıyla ilgili ipotek ve diğer işlemleri finanse etmek için kullanılıyordu.⁵ Tarım, ülkede ilk kez on dokuzuncu yüzyılın başlarında yetiştirilmeye başlanan ve artık Orta ve Aşağı Mısır'ın büyük bölümünde iki ya da üç yılda bir dönüşümlü olarak ekilen uzun lifli pamuk üretimine dayanıyordu. Diğer önemli tarım ürünleri buğday, arpa, mısır, pirinç, şeker kamışı ile hayvan yemi olarak üretilen yoncaydı. Ne var ki bu ürünlerden hiçbirisi, her zaman nakit para karşılığında satılabildiği için alınan kredilere iyi bir güvence olan ya da toprak kirasının kısa zamanda ödenmesine olanak veren pamuğun getirdiği yüksek geliri sağlayamıyordu.

İngilizlerin Mısır yönetimini fiilen denetlemeye başladığı 1882'den sonra, baraj, bent ve sulama kanallarının ülke çapında yaygınlaştırılmasındaki itici güç yine pamuk olmuştu. Bu gelişme, pamuk üretiminin, 1880'li yılların başında 3 milyon kantarın altındayken, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde yaklaşık 7,5 milyon kantara (1 kantar = 99 libre) çıkmasını sağlamıştı. Ancak sağlanan bütün bu ek sulama suyu, akaçlamada gerekli gelişmeyi beraberinde getirmemişti. Bundan dolayı oluşan tuzlanma ve gölleşmeler, tarıma elverişli toprakların sınırına ulaşıldığı bir zamanda, verimliliği ve üretimi olumsuz etkiliyordu. Bu türden bunalım başlangıcı koşullarında, zararı gidermek için önemli miktarda yatırım yapılması zorunluydu. Ancak ne yazık ki bu tür girişimlerin savaş süresince ertelenmesi gerekecekti.

On dokuzuncu yüzyılda tarımsal gelişmenin diğer bir özelliği de, sağladıkları gelir bakımından büyük malikâne toprakları olarak sınıflandırılan, 50 feddan ve üzerinde bir yüzölçümüne sahip (1 feddan

= 1,038 ar = 0,42 hektar) ve yasal açıdan özel mülkiyete tabi toprakların oluşmasıdır. Bunlar, 1907 yılında toplam tarım topraklarının yüzde 45'i dolayındaydı. Kural olarak bunlar tek bir birim halinde yönetiliyordu: Toprak sahipleri, arazilerinin bir kısmını *service tenant* ve mevsimlik işçiler çalıştırarak doğrudan işliyor, geri kalanını pamuk fiyatlarına bağlı yıllık ve sözlü kontratlarla kiraliyordu. Tarım topraklarının yüzde 30'unu 5-50 ar yüzölçümünde olan "orta ölçekli", geriye kalan dörtte birini ise 5 ar ve daha küçük tarlalar oluşturuyordu. Sonuç, 150.000 dolayında kişinin tarım arazisinin dörtte üçüne sahip olduğu, 1,4 milyonu aşkın küçük çiftçinin ise geriye kalan toprağı paylaştığı son derece eşitsiz bir toprak paylaşımıydı. Yukarı Mısır'daki ailelerin yarısından fazlası ile Orta ve Aşağı Mısır'dakilerin yüzde 36 ila 40'ının hiç toprağı olmaması nedeniyle, topraksızlık giderek büyüyen bir sorundu.⁶

1917 nüfus sayımına geri dönersek, bazı tanım sorunları olmakla birlikte, 421.543'ü erkek ve 68.152'si kadın olmak üzere sadece 489.695 kişinin, yani aktif işgücünün yüzde 5,9'unun, imalat sektöründe istihdam edildiğini görmekteyiz.⁷ Bunların büyük çoğunluğu, küçük ölçekli fabrikalarda ya da sadece ev veya dükkânların odalarında pamuk, şeker kamışı, tahıl ya da deri gibi yerel tarım ürünleri işliyordu. Diğerleri ise, tuz ve soda imalathanelerinde ya da yerel hammaddeden tuğla veya çimento üreten küçük fabrikalarda çalışıyordu. Son olarak diğer bir grup da, ipek veya tütün gibi ithal hammaddeleri işleyen fabrikalarda, özellikle de ihracat için "Mısır" tipi elde sarılmış veya iç piyasa için makine sarımı sigara üreten çok sayıda küçük fabrikada çalışıyordu.⁸

İmalat sanayiinde istihdam edilen işgücünün sadece çok küçük bir bölümü, az sayıdaki çağdaş fabrika tipi daha büyük işletmelerde çalışmaktaydı. Bunlar Kahire'nin hemen güneyindeki, 1916 yılında 17.000 işçi çalıştıran, Fransızlara ait Soci  t   G  n  rale des Sucreries et de la Raffinerie d'Egypte adlı rafine şeker üretim tesisleri; İskenderiye'deki, 800 işçi çalıştıran, İngilizlere ait Fabrique Nationale d'Egypte adlı pamuk ipliğı üretim ve dokuma tesisleri; Helwan yakınlarındaki, 260 işçi çalıştıran, Belçikalıların işlettiğı Soci  t   Anony-

me des Ciments d'Egypte adlı çimento fabrikası ve çimento, seramik, tuğla, sabun ya da şekerden damıtılan alkole dayalı kimyasal madde üreten daha küçük ölçekli birkaç fabrikadan ibaretti.⁹ Bu tesisler genellikle 600 dolayındaki küçük ölçekli rafine şeker imalathanesi ya da 13.000 dolayındaki el dokuma tezgâhı gibi çok sayıda ufak rakiple iç piyasayı paylaşıyordu.¹⁰

Mısır'ın ürettiği mallardan çok azı ihraç edilebildiğine göre, sanayi etkinliği, neredeyse tamamen Mısır'ın 1930 yılına kadar bağlı kaldığı 1861 tarihli Ticaret Sözleşmesi uyarınca yüzde 8 oranındaki gümrük vergisiyle ancak asgari düzeyde korunan iç piyasaya yönelmişti. Fakat Birinci Dünya Savaşı, Avrupa dışında kalan dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi, Mısır'da da gerek yerel tüketicinin gerekse ülkede konuşlanmış İngiliz ve diğer yabancı güçlere ait askeri birliklerin artan taleplerini karşılamak için, Mısırlı üreticilerin dış rekabeti azaltıp üretimi arttırmalarına yol açarak korumacı etkisini göstermiştir.

Bütün bunlara karşın, 1919 yılında dış rekabetin yeniden devreye girmesiyle birlikte böylesine yüksek bir üretim düzeyinin sürdürülebilirliğine dair kaygılar oluşacaktı. Gerçekten de Sucreries ve Fabrique Nationale gibi büyük firmalar bu zor dönemi ancak savaş döneminden kalma rezervlerini tüketerek geçirebilirken, daha küçüklerin çoğu kapanmak zorunda kalmıştır.¹¹

Mısır, İngiliz himayesine resmen ancak 1914'te savaşın patlamasından kısa bir süre sonra girmesine karşın, A. G. Hopkins tarafından tanımlanan tipik sömürge ekonomisiyle çok çarpıcı benzerlikler gösteren bir biçimde gelişmişti. Hopkins bunu, sınırlı çeşitlilikte tarım ya da maden ürünleri ihraç eden, yabancı çıkarların egemen olduğu ve gümrük tarifelerinin düşük, ticaret sınırlamalarının ise asgari düzeyde tutulduğu "açık" bir ekonomi olarak nitelendirmektedir. Bu tanımın diğer özellikleri, sömürgeci gücün yönetimden doğan vergi yükünü üstlenmekte gösterdiği isteksizlik ve sömürgecinin sadece uzantısı niteliğinde olan bir para sisteminin yürürlükte olmasıdır.¹²

Mısır örneğine dönersek, sadece düşük dış gümrük tarifeleri ve pamuk ihracatına verilen aşırı önem değil, aynı zamanda İngilizlerin,

eğitim, sağlık ve toplumsal refaha asgari düzeyde harcama yapılan dengeli bir bütçe üzerinde ısrarla durması da göze çarpmaktadır. Bunlara ek olarak ülkede faiz oranlarını belirleme ya da para arzını denetleme gücüne sahip bir Merkez Bankası da yoktu. Para basma hakkı, bunun yerine, Londra'da bulunan bir danışma kurulu aracılığıyla Bank of England (İngiltere Merkez Bankası) ile sıkı bir işbirliği içinde bulunan National Bank of Egypt adlı özel bir kuruluşa verilmişti. Ülkedeki yabancıların etkisi, gerek önemli bakanlıklara bağlı İngiliz danışmanların gerekse on dokuzuncu yüzyıl kapitülasyon antlaşmaları çerçevesinde yasal olarak ayrıcalıklı bir konuma sahip olan ve ekonominin en kârlı alanlarını kontrol eden, çoğunluğu İtalyan ve Yunanlı 250.000 dolayındaki bir yabancı topluluğunun varlığından da güç alıyordu.

Son olarak, Mısır'ın ekonomik gelişmesi büyük ölçüde doğrudan dış yatırımlara bağımlıydı. 1907 dünya mali krizi sonrasında, yeni sermaye girişlerini ülkeye çekebilen birkaç büyük ipotek şirketi dışında, özellikle İngiltere ve Fransa'dan sermaye ithalinin belirgin biçimde yavaşlamasıyla bu bağımlılık belirginleşti. Durum, Avrupa sermayesinin Avrupa-dışı dünyadan daha da fazla çekildiği Birinci Dünya Savaşı sırasında iyice kötüye gitti.¹³

1918-1945 Döneminde Mısır Ekonomisinin Genel Performansı

Mısır'ın ulusal gelirini ölçme konusundaki ilk girişim, 1921/22 yılı için yapılmıştır; ancak 1950'de gerçekleştirilen ikincisi, 1937-1939'dan itibaren her yılın değerlerini içermektedir.¹⁴ Ancak bunların her ikisi de son derece kaba taslak hesaplardır, bu nedenle ilk güvenilir rakamlar için, hükümetin yayımladığı 1959/60 dönemi resmi verilerine kadar beklemek gerekecektir. Buna karşın, on yılda bir yapılan nüfus sayımlarında elde edilen güvenilir istatistikler ile tarımsal üretim ve dış ticaret konusunda tutulmuş daha düzenli kayıtlar sayesinde iktisatçılar, 1913 sonrası iktisadi performans konusunda göstergeler oluşturabilmiştir (bkz. Tablo 2.1).

Bu göstergeler, gerek ulusal gelirin gerekse GSYH'nin 1913-1950 arasında muhtemelen ikiye katlandığını göstermektedir. Bent Hansen, söz konusu dönemi, her biri bir başlangıç şokunu takip eden kısa bir toparlanma içeren üç alt döneme ayırmaktadır: Bunlar, Birinci Dünya Savaşı'nın olumsuz iktisadi etkileriyle başlayan ve GSYH'nin yılda tahminen yüzde 1 oranında artış gösterdiği on yıllık bir toparlanma ile devam eden 1913-1928; Dünya İktisadi Bunalmı'nın etkisiyle başlayan ve GSYH'nin yılda yüzde 1,5 oranında arttığı bir toparlanmayla süren 1929-1939 ve İkinci Dünya Savaşı'nın Birinci Dünya Savaşı'na benzer yıkıcı etkileriyle başlayan, fakat GSYH'nin yılda yüzde 2,5 oranında arttığı daha güçlü bir büyüme hamlesiyle devam eden 1939-1950 arasındaki üç ayrı dönemdir.¹⁵

Bu iktisadi performansı oluşturan temel unsurlara göz attığımızda, gerek toprağın Birinci Dünya Savaşı öncesinde azalan verimliliğini gerekse tarıma elverişli toprak miktarında sınıra ulaşılmasını dengelemek için, Mısır ar başına düşen üretimi arttırmaya çabalarken, tarımsal üretimin bütün bir dönem boyunca gösterdiği yavaş artışın kuşkusuz en önemli faktör olduğu ortaya çıkmaktadır. İmalat sanayi gibi diğer etkinlik alanlarının, 1930'dan sonra ülkenin toplam hasılasındaki payı küçüktü. Charles Issawi'den Hansen'a birçok iktisatçının ulaştığı karamsar sonuç, ülkenin gelir ve üretim düzeyinde meydana gelen gelişmelerin tamamının, iki faktörün etkisiyle neredeyse tamamen sıfırlandığıdır.¹⁶ Bunlardan ilki, 1917-1937 arasında düzenli olarak yılda yüzde 1,1 oranında artış gösteren, daha sonra 1937-1950 arasında (1947 yılı nüfus sayımındaki fazla sayım nedeniyle bir miktar abartılı da olsa) yüzde 1,8 oranına ulaşan nüfus artışıydı. Diğer faktör ise, 1930'larda ülkenin ticaret hadlerinin yüzde 31,5 oranında düşmesiydi.¹⁷ Birinci faktörün etkisi, kişi başına GSYH'nin 1913-1928 arasında hafif bir düşüş, 1930'lu yıllarda yalnızca yüzde 0,25 oranında bir yükselme, İkinci Dünya Savaşı yıllarında ise yeniden yüzde 5 oranında düşüş göstermesi ve ancak 1945'ten sonra önemli bir ilerlemeye sahne olmasına yeterliydi.¹⁸ Hansen, dış ticaret dengesi gibi uluslararası faktörleri de dikkate alan bir ölçüt olan, kişi başına düşen ulusal gelirin 1920'li yıllarda yüzde 10 ve İkinci

Dünya Savaşı sırasında da benzer bir oranda azaldığını hesaplamıştır.¹⁹ Bu ve benzer hesaplamalar, Issawi'nin Mısır'da yaşayan bireylerin yaşam standardının, yirminci yüzyılın birinci yarısında hiçbir ilerleme göstermediği konusundaki savını desteklemektedir.²⁰ Bu hesaplamalar, son dönemlerde Robert Tignor ile Hansen'ın, karamsar "büyümesiz kalkınma"²¹ tanımlamalarını desteklemek için kullanılmıştır. Bu tanımlamayla vurgulanmak istenen, sanayiın GSYH'ye katkısının 1937-1939 arasında yüzde 8'e ve 1945'te yüzde 10'a yükselmesini sağlayan yapısal değişikliğin, gelir düzeyinde önemli bir artış meydana getiremediğidir.

Kullanılan metodolojideki ve yorumu yapan kişinin bakış açısındaki farklılıklar dolayısıyla bu kötü performansın nedenleri konusunda daha az görüş birliği vardır. Eldeki kanıtlara göre, ortada incelenmesi gereken üç önemli *iktisadi* neden vardır. Bunlar sırasıyla: Yatırım düzeyinin GSYH'nin yüzde 5-6'sı gibi düşük bir düzeyde kalması ve ancak mevcut varlıkların, özellikle de tarım sektöründekilerin, değer kaybını dengelemesi ama sürekli artan nüfusun gereksinimlerini karşılayamaması²²; Birinci Dünya Savaşı'nda yabancı sermayenin ülkeden çekilmesi ve çağdaş bir iktisatçının "ölümcül fon açlığı" olarak tanımladığı durumun oluşması²³ ve Mısır'ın dünya ekonomisindeki olumsuz değişikliklere, özellikle de birbiri ardına gelen iki dünya savaşı ve Dünya İktisadi Bunalımı'nın yabancı yatırımlar ve tarımdaki olumsuz etkilerine aşırı duyarlılığıdır.

Dikkat edilmesi gereken başka bir nokta, Mısır'ın söz konusu dönemde gösterdiği performansın kötü olmakla birlikte Hindistan ve "tropikal" ihracatçılar tarafından da paylaşıldığıdır.²⁴

Devlet ve Ekonomi

Mısır'ın sözde bağımsız olan hükümetleri, 1923 sonrasında aslında iktisat politikası açısından büyük baskı altındaydı. Bunlar, gümrük tarifelerini belirleme özerkliğini ancak 1930'da, ülkede yaşayan yabancı topluluğa vergi yükümlülüğü getirme yetkisini ise ancak 1937'de elde edebilmişti. Ayrıca bu hükümetler, ya ülkede kalan az sayıdaki İngi-

liz danışman ya da İngiliz işgalini sona erdiren 1936 İngiliz-Mısır Antlaşması'yla ismen İngiliz Büyükelçiliği'ne dönüşen ama rolü aynı kalan İngiltere Yüksek Komisyonu aracılığıyla uygulanan İngiliz baskısı altındaydı. Son olarak ülke, İkinci Dünya Savaşı sırasında yeniden İngilizlerin işgaline ve Almanya'ya karşı Müttefik güçlerin giriştiği savaşta desteklemek için alınan iktisadi önlemlere maruz kalacaktı.

Yine de çoğu İngiliz resmi görevlisinin 1922-1923 yıllarında yönetimdeki görevinden ayrılması ve yerlerine Mısır uyruklu görevlilerin geçmesi önemli bir değişiklikti. Politika oluşturma sürecinin başlangıçta tutarsız olduğu, 1920'li ve 1930'lu yıllarda sık sık gerçekleşen kabine değişikliklerinin etkisinde kaldığı gerçektir. Aynı zamanda, en azından başlangıçta, yeni girişimlerin başarısı için gerekli sürekliliği sağlama yeteneğine sahip devlet görevlisi sayısı da azdı. Fakat bu, birbirini izleyen hükümetleri, giderek sesini yükselten kamuoyunun baskısıyla, ulusal iktisadi büyümeyi hedefleyen bazı genel ilkeleri izlemekten geri bırakmamıştır. Aynı şekilde, geniş bir yelpazede yer alan baskı grupları ile özel ticari çıkarların nüfuz ve ayrıcalık elde etmek için mücadeleleri de engellenememiştir.

Devletin ekonomide daha etkin bir rol oynaması ve özellikle tarımsal verimin arttırılması ve hükümete bağlı Ticaret ve Sanayi Komisyonu'nun önerileri doğrultusunda, imalat etkinliklerinin ilerletilmesiyle üretimde çeşitliliğin teşviki konusunda, ülkedeki siyasi sınıfın üyeleri arasında neredeyse tam bir fikir birliği vardı. Ayrıca yabancılardansa, mümkün olduğunca Mısırlıların çıkarlarının gözetilmesi gerektiği, yaygın bir görüştü. Özellikle temel amacının tamamen ulusal projelerin finansmanı için Mısır sermayesini bir araya getirmek olduğunu açıkça beyan eden Bank Misr'ın 1920 yılında kurulmasıyla birlikte, Mısırlı girişimcilerin kısa sürede iyice farkına varacağı milliyetçilik, aniden etkili bir güç haline gelmişti. Ancak bu faaliyetler her zaman, daha sonra tarihçilerin ileri süreceğinden çok daha bilinçliydi: Amaç, ülke içindeki iktisadi ve siyasi çıkarları gözetmekti ve başta Ticaret ve Sanayi Komisyonu üyeleri olmak üzere, ülkedeki hiç kimse, Mısır'ın yakın gelecekte yabancı sermaye ve teknik yardımlar olmaksızın ayakta durabileceğini düşünmüyordu.²⁵

Genel ilkeler konusunda ülkede bir fikir birliği olmasına karşın, bu ilkelerin uygulaması hakkında fazlasıyla görüş ayrılığı vardı. Bunda en önemli faktör, iktisadi ve toplumsal etkileri, ağırlıklı olarak kırsal nitelikli, köylü bir seçmen kitlesi üzerinde oluşturabilecekleri baskı sayesinde daha da artmış olan büyük toprak sahiplerinin, yönetimde ve politika oluşturma sürecinde egemen oluşuydu. Çeşitli siyasi partilerle olan ilişkileri kadar senato ve parlamentodaki güçlü varlıkları sayesinde de denetimi ellerinde tutuyorlardı. Örneğin Asım Dasuqi'nin hesaplamalarına göre, büyük toprak sahipleri (yani 100 ardan fazla toprağa sahip olanlar) 1924-1952 arasında, parlamentodaki komitelerin ortalama olarak yüzde 58,5'ini oluşturuyordu.²⁶ Bu koşullar altında, iktisadi çeşitlenmeyi savunanların yapması gereken, tarım ve imalat sektörlerindeki çıkarların birbirleriyle uyumlu olduğunu göstererek büyük toprak sahiplerinin desteğini kazanmaktı: Yeni sanayi, yerel ürünleri ağırlıklı olarak kırsal pazar için işlemesiyle haklı gösteriliyordu. Ancak 1930'lu yıllar ilerledikçe, iki sektör arasında, özellikle de devletin sınırlı mali kaynaklarının paylaşımı konusunda, çıkar çatışmaları başladı. Bu da, 1937'de kapitülasyonların yürürlükten kalkması ve İngilizlerin 30 yıl önce Mısır'a ilk yerleştiklerinde uygulamaya koyduğu sabit toprak vergisi oranlarının sona ermesiyle mümkün olan vergi reformu şekillendirilirken şiddetli tartışmalara yol açtı. Herhangi bir yeni verginin yükü acaba tarım sektörüne mi yoksa kentsel sanayi sektörüne mi yüklenmeliydi? Her yönden baskı altındaki hükümet, feddan başına en fazla 1,64 Mısır sterlini olan vergiye dokunmadan, farklı nitelikteki topraklara uygulanan vergi oranlarında asgari düzeyde bir ayarlamaya gitmekle yetindi ve gelir ve ücretlere küçük bir vergi koymayı kabul etti. Ancak toprak sahiplerinin bu geçici zaferi, kısa bir süre sonra vergi yükünün daha büyük bir kısmını üstlenmeleri gerektiğini savunanlarca gölgelendi. Bu tür baskılar, Mısır'ın köylü halkının savaş döneminde yaşadığı sıkıntılarla daha da yoğunlaştı ve tarım topraklarının köylüler arasında yeniden paylaştırılmasına yönelik ilk reform önerilerinin hazırlanmasını teşvik etti. Bu reform önerilerinden biri, sanayideki gelişmenin devamı için zengin bir kırsal pazarın yaratılması gereğini vurguluyordu.²⁷

Şimdi, uygulanan politikaların daha ayrıntılı bir incelemesine geçebiliriz. 1920'li yıllar boyunca hükümetlerin üç önceliği vardı. Birincisi, İngiliz yönetiminin çok cimri davrandığı yönünde milliyetçi eleştirilere hedef olan, eğitim başta olmak üzere, çeşitli alanlara daha fazla yatırım yapmaktı. 1923 Anayasası uyarınca, ilköğretim zorunlu oldu. Daha da önemlisi, eğitim harcamalarının 1921/22'de toplam harcamalar içinde yüzde 3 olan payı, 1929/30'da yüzde 7'ye çıktı: Bu ancak okul çağındaki nüfusun küçük bir bölümüne eğitim sağlamak için yeterliydi.²⁸ İkincisi, uzun süredir ertelenmiş olan akaçlama ağı projesini, 1920'li yılların ortasından başlayarak ciddi biçimde yeniden ele almaktı. Üçüncüsü, 1920'li yıllar boyunca tarım lobisinin baskısıyla, pamuk ekilen alanları sınırlamak ve kamu kaynaklarıyla ürünün bir kısmını satın almak suretiyle, pamuk fiyatlarını yukarda tutmaktı.²⁹

Yönetimin odaklandığı diğer bir nokta, 1930 yılında gümrük tarifelerinde reform yapma olasılığıydı. Bir kez daha ticari çevrelerin, özellikle de Mısır Sanayi Federasyonu'nun baskısı altındaki yönetim, alelacele bu konudaki ön çalışmaları tamamlamak ve ilk fırsatta bir yasa tasarısıyla parlamentonun karşısına çıkmak durumunda kaldı. Ortaya çıkan yasa, üç kademeli bir vergi uygulamasını öngörüyordu: Temel ihtiyaç maddelerine indirimli (genellikle yüzde 4); yarı mamul ve makinelere orta düzeyde (yüzde 6-10) ve mamul malların çoğuna ise daha yüksek (genellikle yüzde 15) gümrük vergisi konmuştu.³⁰

1930'lu yıllarda hükümetler, bu kez de, yalnızca Avrupa kökenli mamul malların değil, giderek artan düzeyde ithal edilen ucuz Japon mallarının da rekabetinden tedirginlik duyan tekstil sektörünün gümrük tarifelerinin daha da yükseltilmesi yönünde yaptığı baskılarla karşı karşıya kaldı. Bu nedenle daha düşük kaliteli kaba pamuklu beze uygulanan gümrük tarifesi, ilk kez Şubat 1931'de ve sonra da 1933'te yükseltildi. Fakat bu önlemler Japon tekstil ürünlerinin istilasını önlemeye yetmeyince, 1935 Eylül ayında hükümet, 1930 yılında yenin devalüasyonu ile haksız rekabet gücü kazandıkları gerekçeyle, para değerinin düşmesine karşılık Japon mallarına yüzde 40 oranında ek vergi uygulamaya başladı.³¹ Bunun sonucunda, Japon tekstil ürünlerinin ithalatında derhal bir azalma gözlemlendi. Hüküme-

tin, yerli sanayii desteklemek için Ticaret ve Sanayi Komisyonu'nun tavsiyeleri doğrultusunda aldığı hammaddelere daha düşük demiryo-lu ücretleri uygulanması, mamul malların hükümetçe satın alınması ve tekstil konusunda devlet depolarından indirimli fiyatla ham pa-muk satışı gibi önlemler bunu izledi.

1930'lu yılların hükümetleri, kısa bir süre sonra, Dünya İktisadi Bunalımı'nın başlangıcında dünya pamuk fiyatlarında meydana ge-len önemli düşüşün yarattığı tarım kriziyle karşı karşıya kaldı. Bunun ilk olumsuz etkileri, düşen arazi fiyatları, yükselen reel vergi oranla-rı ve ipotek gibi var olan yükümlülükler yüzünden yeniden borçlan-mak zorunda kalanlar için daha büyük bir borç yüküydü. Yönetimin bu duruma ilk tepkisi, pamuk ekili alanlara getirdiği sınırlamaları 1931 ve 1932 yıllarında sürdürmek oldu. Fakat Mısır'ın toplam dün-ya pamuk piyasasındaki payının küçüklüğü nedeniyle, bu tür önlem-lelerle fiyatlar üzerinde herhangi bir etki oluşturulamayacağı anlaşılin-ca, bu uygulamadan vazgeçildi.³² Gerçek durumun böyle olup olma-dığı hâlâ tartışmalıdır. Mısır pamuğuna olan talebin esnekliği konu-sunda yapılan değerlendirmeler, bazı belirli pazarlarda (örneğin oto-mobil lastiği üretiminde) yüksek kaliteli pamuk türleri kısmi tekele sahipken, diğer pamuk kalitelerinin, daha kaliteli Amerikan pamu-guyla rekabet etmek zorunda kaldığı gerçeğini göz ardı etmektedir.³³

Mısır pamuğunun fiyatı piyasa koşullarına bırakıldıysa da, hükü-met diğer tarım ürünlerinin fiyatlarını yükseltmek amacıyla, 1932 yı-lında ithal tahıl ve una getirilen yasaklayıcı gümrük tarifeleri ile şeker fiyatları ile şeker tarımı yapılan alan üzerinde daha fazla devlet dene-timine ve kâr ortaklığına karşılık şeker şirketine iç piyasada tam ko-ruma sağlayan 1931 anlaşması gibi uygulamalara başvurdu. Doğal olarak sonuçta gıda maddeleri fiyatlarında, yoksul sınıflar üzerinde ciddi olumsuzluklar yaratan belirgin bir artış oldu. Tarım sektöründe-kilerin acil mali sorunlarını gidermeye yönelik hükümet çabaları ara-sında, geçici vergi affı ya da indirimi ve ipotek faizlerini ödeyemedik-leri için haciz tehlikesiyle karşı karşıya kalan toprak sahiplerinin des-teklenmesi de yer alıyordu. 1930'lu yıllar ilerledikçe, tarım sektörüne yardım amacıyla daha uzun vadeli önlemler uygulanmıştır. Bunlar

arasında, 1931 yılında kurulan, devletin finanse ettiği Cr dit Agricole adlı banka başta olmak üzere, yeni kredi kaynaklarının oluşturulmasını ve hükümetin mali desteği karşılığında ipotek faiz oranlarının düşürülmesi ve geri ödeme sürelerinin uzatılması için, üç önemli ipotek şirketiyle 1933 yılı başında yapılan bir dizi anlaşmayı sıralayabiliriz.

Son olarak, tarım sektörü 1938 yılına varıldığında, kısa zamanda Aşağı Mısır'ın neredeyse tamamını kapsayacak şekilde genişletilmiş akaçlama sistemi gibi sürekli hükümet yatırımlarından yararlanmaya başlamıştı. Bu arada su miktarını arttırmak amacıyla yeni projelere de girişildi. Bunlar arasında, 1933 yılında tamamlanan Asuan Barajı'nın kapasitesinin iki katına çıkarılması ile Yukarı Mısır'da sırf kiş aylarındaki su baskınlarına dayalı sulama sisteminden ülkenin geri kalanında uygulanan sürekli sulama sistemine geçişe olanak tanıyan Gabal Aulia Barajı'nın 1937 yılında açılmasını saymak mümkündür. Bu bölümün daha sonraki kısımlarında da görüleceği üzere sonuç, bütün olarak bakıldığında, Mısır tarımının Dünya  ktisadi Bunalımı'ndan başlangıçta tahmin edilenden çok daha az etkilenmesi, fakat Avrupa dışında kalan dünyanın diğer pek çok bölgesinde olduğu gibi, bunu köylü nüfusunun büyük çoğunluğunun daha da yoksullaşması pahasına başarabilmesi oldu.³⁴

 kinci Dünya Savaşı'nın patlaması ve Mihver devletlerin Kuzey Afrika'daki ilerleyişinin Mısır'a doğrudan bir tehdit oluşturmasıyla yeni sorunlar ortaya  ıktı. Bu sorunlarla doğrudan doğruya uğraşan Kral Faruk'a şubat 1942'de Abdin Sarayı  ltimatomu yoluyla yapılan baskı sonucunda, İngilizlerin direktmesiyle iktidara getirilen Wafd Partisi'nin Nahas Paşa hükümeti oldu. Hükümet, ekonomiyi yönetmekte giderek artan denetimler ve bazı yiyecek maddelerinin tayına bağlanması kadar pamuk üretilen alanlara sınırlamalar getirilmesi ve ilk savaş yıllarındaki gıda bunalımını gidermek amacıyla zorunlu tahıl teslimatları yaptırılması gibi önlemlere başvurdu.  ş iler ile işveren arasındaki ilişkileri düzenlemek üzere hükümet müdahalesinin gerekliliğini ilk kabul eden de bu yönetim oldu. Bu  er  evede, iş anlaşmazlıklarını çözmek üzere Uzlaşma ve Hakemlik Komiteleri oluşturularak sendikalar bağlayıcı bir hakemlik sistemi içinde yasallaştırılmış oldu.³⁵

1919-1945 Döneminde Tarım ve İmalat Sektörlerinin Performansı

Tarım

1919-1945 arasında tarım sektörünün performans değerlendirmesi için gerekli verilerden bir kısmı Tablo 2.2 ve 2.3'te verilmiştir. Dört ana nokta belirgin biçimde ortaya çıkmaktadır:

- (1) Tarım yapılan toprakların yüzölçümü iki savaş arasında kalan yirmi yıllık dönemde herhangi bir değişim göstermese de, daha sonraları muhtemelen Asuan Barajı'nda depolanan fazla su ve belki de marjinal tarım topraklarını sulamakta pompaların daha yaygın olarak kullanılması nedeniyle 1937-1947 arasında 500.000 arlık bir artış olmuştur. Dahası, kimyasal gübrenin ve daha iyi tarım tekniklerinin yaygın olarak kullanılması ve Yukarı Mısır'da sürekli sulamaya geçilmesinin yardımıyla toprakların daha yoğun biçimde işlenmesinin sonucunda, ekili toprakların alanı (yani her türlü tarla tarımı yapılan toprakların toplam yüzölçümü) da 1930'ların başı ve ayrıca İkinci Dünya Savaşı süresince yaşanan duraksamalar dışında artmaya devam etmiştir.
- (2) 1930'ların sonuna kadar önemli tarım ürünlerinin üretiminde sadece küçük bir artış meydana gelmiş, bunu İkinci Dünya Savaşı süresince yaşanan azalma izlemiştir. Ancak Hansen ve Wattlesworth gibi, yonca, meyve, sebze, vb. ürünleri de dahil edersek, tarımın performansı daha iyi görünecektir (bkz. Tablo 2.3, Sütun 2).
- (3) 1920'li ve 1930'lu yıllarda, tarımsal işgücü en azından temel tarım ürünleri üretimi kadar hızla arttığı için, İkinci Dünya Savaşı süresince kişi başına tarımsal üretimde sadece çok küçük bir artış meydana gelmiştir.
- (4) Daha hızlı bir tarımsal ilerlemenin önündeki en önemli engel, 1914'ten hemen önceki on yıllık dönemdeki yoğun tarım etkinliği ve toprağın tükenmesinin üretime etkilerinin giderilme zorunluluğuydu. Yaşamsal önemi bulunan kamu projelerinin ertelen-

mesi ve kimyasal gübre ve çok gereksinim duyulan diğer girdilerin ithalatının kesilmesine neden olan dünya savaşlarının tarımda yarattığı olumsuz etkiler de çok önemli boyutlardaydı.

Ancak bu toplu rakamlar, tarımsal uygulamalarda zaman içinde meydana gelen bazı önemli değişiklikleri gizlemektedir. Bu rakamlar, aynı zamanda üretimin örgütlenişi ve çeşitli tarımsal birimlerin yönetimindeki verimi konusunda bazı ilginç soruları da akla getirmektedir.

Sağladığı gelir açısından en önemli tarım ürünü, olağan bir yılda toplam ekili arazinin en az üçte birini kaplayan pamuktu. On dokuzuncu yüzyıl sonlarından başlayarak pamuk, genellikle buğday ve mısır gibi bir ya da iki tahıl türü ve hayvan yemi olarak kullanılan yonca ile birlikte iki yıllık bir dönüşümün parçası olarak üretiliyordu. Pamuk ekiminin yaygınlaşması 1920'li yılların çoğunu kapsayan alan sınırlamaları yüzünden engellenmiş, 1933 yılında bu uygulamanın yürürlükten kalkmasıyla hızlı bir artış gözlenmişti. Pamuk ekimi yapılan alan İkinci Dünya Savaşı sırasında yeniden kısıtlansa da, pamuk tarımı hâlâ en nitelikli topraklarda yapıldığından, üretim yüksek kaldı. 1914 öncesinde tarımsal üretimde yaşanan düşüşten en fazla etkilenen, aşırı sulamadan olduğu kadar pamuk solucanı ve pamuk kurdu gibi tarım zararlılarından da zarar gören pamuk üretimi olmuştu. Akaçlama, artan kimyasal gübre kullanımı ve tarım zararlılarının etkisini azaltmak amacıyla daha erken ekim yapılması gibi faktörlerin olumlu etkilerini göstermesi zaman aldı ve bu nedenle üretim savaş öncesi düzeyine 1920'li yılların sonlarına kadar ulaşamadı. 1930'lu yılların başında yaşanan yeni bir düşüşten sonra, Tarım Bakanlığı tarafından verimi giderek azalan eski pamuk türlerinin yerini almak üzere geliştirilen Giza 7 gibi yeni ve daha verimli türlerin ortaya çıkışının da yardımıyla, bu on yılın sonlarına doğru güçlü bir toparlanma yaşandı.

Mısır'da yetiştirilen diğer tarım ürünlerinin çoğunun ekimince ayrılan alan, bu ürünlerin dönüşümlü pamuk tarımı sistemindeki konumuyla yakından ilişkiliydi. Bunlar arasında buğday, yetiştirildiği toplam yüzölçümü bakımından ikinci sırayı alıyordu ve iki dünya savaşı arasında kalan dönemin büyük bölümünde, ortalama 1,3-1,4 milyon

feddanlık bir alanda yetiştiriliyordu ve bu da Mısır'ın iç tüketimini karşılamaya yeterliydi. Diğer tahıllar, özellikle de mısır, 1930'lu yıllarda önem kaybetti. Bu arada yeni barajların devreye girmesiyle sağlanan su miktarındaki artışla Nil deltasının kuzey bölümünde yaygınlaşan pirinç ve şeker kamışı, sağladıkları gelir bakımından pamuğun önemli rakipleriydi. Aynı dönemde üretime başlamak için önemli miktarda yatırım gerekmesine ve iç talep kentsel nüfusla sınırlı olmasına karşın, turunçgillere ayrılan tarım alanlarında da artış meydana gelmişti.

Bu modelin, Mısır'ın kıt tarım topraklarını kullanmanın en iyi yolu olup olmadığı iktisatçılar arasında hâlâ süren bir tartışma konusudur. Ürün miktarı uluslararası standartlara göre yüksekti; fakat ülke topraklarının verimliliği, düzgün ulaşım sistemi ve gelişmiş pazarlama ve finansman mekanizmaları dikkate alındığında, verim ve gelir düzeyi daha da yüksek olamaz mıydı? Tartışılan diğer bir konu, Mısır'ın, halkını ve hizmet hayvanlarını beslemek için ürettiği tahıl ve yem türleri yerine daha değerli tarım ürünlerini yetiştirmesinin daha uygun olup olmayacağıdır.³⁶ Ele alınan dönem itibarıyla böyle bir öneri ancak iddialı bir kusursuzluk önerisi olabilirdi; çünkü yarım yüzyılı aşkın bir süre boyunca Mısır'ın sahip olduğu kaynakların neredeyse tamamı, yüksek değerli tek bir tarım ürününün, yani pamuğun yetiştirilmesine adanmıştı ve pirinç ve turunçgiller gibi diğer yüksek değerli tarım ürünlerinin üretimini daha hızlı artırma olanağı düşük olduğundan, bu durumu değiştirmek bir hayli zordu.

Diğer bir tartışma da, toprağın yönetimi konusuna odaklanmıştır. Bu noktada yazarların çoğu, büyük malikâne topraklarının, işçilerin sömürülmesinde temel birim oldukları için iktisadi açıdan verimsiz olması gerektiğini varsaymaktadır. Bu tür iddialar, "feodal" ve "işinin başında bulunmayan" toprak sahiplerine karşı 1952 devrimi öncesi ve sonrasında girilen, toprakların yeniden dağıtımını amaçlayan siyasi kampanyadan da çok büyük destek görmüştür. Ne yazık ki, sorunun çözümünü sağlayacak verilerden neredeyse tamamen yoksun bulunuyoruz. Buna karşın, bazı önemli çıkarımlar yapmak mümkündür. Bunlardan biri, büyük toprak işletmelerinin temel tarımsal girdiler (kredi kullanımı, kimyasal gübre, su pompası, vb.) ba-

kımından büyüklüklerinden fayda sağlarken, toprakların bir bölümünün kiracılar tarafından işletilmesi yoluyla küçük ölçekli üretimin de bazı avantajlarından yararlanabilmesiydi.³⁷ Diğer bir husus ise, 1950 tarım sayımının ortaya çıkardığı tarım topraklarının dağılımıyla ilgili yapıdır. Buna göre, Mısır'daki tarım toprakları 2,7 milyon bireysel mülke bölünmüştü; fakat tarım 1 milyon birimde yapılıyordu. İktisatçıların bundan çıkardığı sonuç, köylülerin, ufak parseller halinde ki toprak mülkiyetinin yarattığı olumsuzlukları gidermek için, arazi-lerini ortaklaşa olarak işlemeyi tercih etmesiydi. Dolayısıyla Robert Mabro, Patrick O'Brien ve diğer iktisatçılarla birlikte, iki savaş arasında kalan dönemdeki sistemin son derece adaletsiz olsa da, üretimin örgütlenmesi ve kaynak tahsisi açısından makul yetkinlikte olduğu sonucuna varmak mümkündür.³⁸

İmalat Sanayii

Mısır'ın imalat sektörünün gösterdiği büyümenin tahlilinde, güvenilir büyüklük ve performans göstergelerinin yokluğu önemli bir engeldir. Elde bulunanlar, bu sektörde istihdam edilenlerle ilgili sayım rakamları, Samir Radwan'ın sanayie sermaye yatırımlarıyla ilgili hesaplamaları ve rafine şeker ve pamuklu bez üreten birkaç büyük fabrikanın üretim rakamlarıyla ilgili bazı istatistiklerden ibarettir (Tablo 2.4). Çağdaş sanayi sektörünün genişlemesine yoğunlaşıp daha küçük ölçekli kuruluşlardaki gelişmelerin araştırılmaması, imalat sektörüyle ilgili net bir fikir elde edilmesini engellemiştir.

Dağıntık rakamlar, 1920'li yıllarda gerek korunma gerekse önemli boyutta hükümet desteğinden yoksun kalmalarına karşın, yerli üreticilerin, yabancı rakipleri karşısında belirli bir avantaja sahip oldukları her fırsatta, iç pazardaki paylarını arttırmayı sürdürdüğünü göstermektedir. Bu eğilim, 1920'li yılların sonunda ülkenin çimento talebinin yarısını karşılamayı başaran çimento üreticilerinin yanı sıra, alkol ve ilgili kimyasal madde, sabun ve ayakkabı üreticileri tarafından da paylaşılıyordu. Ayrıca bunlara yerel hammaddeleri işleyen pamuk çırçır ve presleme işi yapanlarla değirmencileri de eklemek

gerekir.³⁹ Diğer bir önemli gelişme, büyük yerli sigara fabrikalarından biri dışında hepsinin, Anglo-American Eastern Tobacco Company tarafından devralınarak markalarının aynen korunması, fakat ithal Virginia tütününden neredeyse tamamen iç piyasaya yönelik makineyle sarılan sigara üretimine geçilmesi idi.⁴⁰

Mısır'da fabrikaya dayalı en büyük iki sanayi de, bazı zorluklarla karşılaşmalarına karşın, 1920'li yıllarda üretimini arttırmayı başarmıştı. Bu bağlamda Filature Nationale, 1918 yılındaki 20.000 iğlik kapasitesini 1922'de 40.000 iğ ve 1930'da da 60.000 iğ çıkarmıştı. Fakat bu yatırım, iplik üretimini arttırsa da, bez üretimi 1922'deki 9 milyon metrekareden 1930 yılında 6 milyon metrekareye düştü. Bu durum, 1920'lerin ortasında tahminen 15 milyon metrekare olan üretimlerini 1930'da 23 milyon metrekareye yükselten Mısırlı el dokuma tezgâhlarının ulaştığı üretim artışına zıttı.⁴¹ Şeker şirketi ise, Birinci Dünya Savaşı sonunda üretimini düşürmek zorunda kalsa da, 1920'li yıllarda gelişme gösterdi; fakat uluslararası fiyatların düşmesinin sonucunda, 1929 yılında ciddi güçlüklerle karşı karşıya kaldı.⁴²

Filature Nationale'in 1920'li yılların sonunda üretim kapasitesini arttırma kararında etkin olan nedenlerden biri, 1930'da yeni gümrük tarife oranlarının yürürlüğe girmesiyle birlikte çok daha fazla korunan bir iç piyasanın sağlayacağı olanaklardan yararlanacağı bir konum edinme isteği idi. Ayrıca bu amaçla, British Calico Printers' Association ile 1934 yılında yaptığı bir anlaşma doğrultusunda, daha önceki üretimine kıyasla çok daha yüksek kalitede pamuklu kumaşın dokuma, ağartma, boyama ve basma işlemleri için Société Egyptienne des Industries Textiles adında yeni bir tesis kurdu.⁴³ Bu arada Bank Misr da, dokuma tesisleri Nil deltasındaki Mehalla el-Kubra'da kentinde bulunan Misr Spinning and Weaving Company adlı tekstil yan kuruluşunu kurmuştu. Sonraları bu kuruluş da, Misr Fine Spinning ve Beida Dyers adı altında, 1930'lu yılların sonunda işletmeye açılan iki yeni şirketle daha yüksek kalitede pamuklu kumaş çeşitleri üretmek amacıyla, Brandford Dyers adlı İngiliz firmasıyla birleşti. Bu gelişmelerin sonucunda, bir taraftan Mısır'ın tekstil üretiminde çok önemli bir artış meydana gelirken, öte yandan bu üretimde kul-

lanılan Mısır pamuğunun miktarı, 1930'da ülkenin pamuk üretiminin yüzde 1'i iken, 1940/41'de yüzde 12'sine; pazar payı ise 1931'de yüzde 12'yken 1941'de yüzde 75'e yükselmişti.⁴⁴

Diğer sanayi kolları da, daha fazla korunan pazardan yararlanmak için genişledi. Hükümetle imzaladığı 1931 tarihli anlaşma uyarınca tekel olan şeker şirketi dışında, iç talebin yerli üretimle karşılanma oranı alkol ve sigarada yüzde 100; çizme, ayakkabı, çimento, sabun, fes ve mobilya da yüzde 90; kibritte yüzde 80 ve birada da yüzde 65'ti.⁴⁵ Bu firmalardan çoğu, Mısır'ın sanayi üretiminde yüzde 35 dolayında bir artışa neden olan İkinci Dünya Savaşı sırasında da genişlemeye devam etti.⁴⁶ Bu firmalar, az sayıdaki makine ve hammaddeye ulaşma konusunda, 1941 yılında Kahire'de kurulan Anglo-American Middle East Supply Centre'dan büyük destek görmüştü.

Dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi, ülkenin koruma altındaki pazarının küçüklüğü, tekelleri, yüksek maliyetleri ve verimsizliği teşvik etti. Kuşkusuz bunun en açık örneği, hem ulaşım bakımından kötü bir konumda olan hem de ağırlıklı olarak istediği gibi işe gelip gitmekte özgür bırakılan tarımsal kökenli işgücüne dayanması nedeniyle, iplik büküm ve dokuma tezgâhlarında gereğinden fazla işçi çalıştırması gereken, Mehalla'da kurulu Misr dokuma tesisleriydi.⁴⁷

İktisatçılar, Mısır'ın tekstil üretiminde doğal bir avantaja sahip olup olmadığı sorusunu da ortaya atmıştır. Başta Japonya ve Hindistan olmak üzere, birçok ülke daha düşük kaliteli pamuk kullanarak benzer kalitede pamuklu bezi çok daha ucuza üretebiliyorken, Mısır değeri yüksek olan uzun lifli pamuğunu düşük kaliteli bez üretiminde kullanmak durumundaydı. Tignor'un görüşüne göre Mısır, daha yüksek kalitede pamuklu dokuma üretimine olanak sağlayan yabancı sermaye ortaklıklarına girerek bazı avantajlar sağlamıştı.⁴⁸ Fakat bu durumda ve özellikle de Misr dokuma tesislerinin başlangıçtaki kötü örgütlenmesinin, günümüzde bile Mısır'ın tekstil endüstrisi açısından bir dezavantaj oluşturduğu göz önüne alındığında, düşük kaliteli pamuklu üretim evresinin tamamen atlanmasının daha doğru olup olmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır.⁴⁹ Her şeye karşın, 1920'lerin ve 1930'ların gerçek dünyasında, gerek politikacılar ve iş adam-

larının Mısır'da çağdaş bir sanayinin kurulmasına verdiği önem gerekse yerli pamuk kullanarak üretim yapan tekstil fabrikalarının çiftçiler ile iş adamları arasındaki ittifakı sağlamlaştırmakta oynadığı kilit rol göz önünde bulundurulduğunda, Mısır'ın daha başka bir yol benimsemesi pek de olası değildi.

Toplum, Eşitsizlik ve Refah

İki savaş arasında kalan dönemde Mısır toplumu, son derece geniş bir tabanı olan yassı bir piramit görünümündeydi. Piramidin tepesinde, Dasuqi'nin tahminlerine göre, 100 feddandan (104 ar) fazla toprağa sahip bulunan 2750'nin üzerinde ailenin yanısıra 500 feddan ve üstünde toprağa sahip 282 aile ile kral ve az sayıdaki kraliyet yöneticisi toprak sahipleri yer alıyordu.⁵⁰ Bunlardan ayrılan ailenin yerini ya evlilik yoluyla zenginleşen ya da hükümetteki görevleri veya iş dünyasındaki başarılarının sonucunda toprak satın alan erkeklerin önderlik ettiği yeni ailelerin almasıyla bu ailelerin sayısı dönem boyunca dikkat çekecek derecede sabit kalmıştır.

Yalnızca toprağı ve tarımsal istihdamı denetlemekle kalmayıp aynı zamanda yerel yönetimde umda'dan (köy/kasaba kaymakamlığı) eyalet valiliğine kadar önemli görevleri de işgal etmeleri dolayısıyla kırsal alanda egemen olanlar da yine bu ailelerdi. Ekonomik güç ile otoriteyi bir arada ellerinde tutmaları, çoğu kez Avrupa'daki ortaçağ feodalizmiyle aralarında yanıltıcı paralellikler kurulmasına neden olmuştur. Aslında buradaki durum, bu büyük toprak sahiplerinin geniş topraklarında yaşayan insanlar üzerinde tam bir otoriteye sahip olması; bu insanların çalışma yaşamını kalabalık bir ırgat başı, nezaretçi ve benzerlerinden oluşan bir denetleyiciler ordusu aracılığıyla kontrol altında tutması; devamlı tarım işçisi olarak çalışanlara ise, evlerinden her an atılma tehdidi ile fazladan baskı yapmasıydı.⁵¹ Genel olarak hükümetin tarım sektörünü destekleyen tüm girişimlerini, örneğin daha ufak ölçekli toprak sahiplerine ucuz kredi verilmesini, kendi yararlarına çevirebilecek bir konumdaydılar.⁵² Daha önce de belirtildiği gibi, kırsal alandaki güçlü konumlarını

Kahire'deki hükümet üzerinde baskı kurmakta kullanıyorlardı. Bu güçlerini, ister tarım sektörü için hükümetten yardım istemek ister aynı düzeyde ilgi bekleyen diğer çıkar gruplarını saf dışı bırakmak şeklinde olsun, kendi çıkarlarını korumak amacıyla kullanıyorlardı. Hükümetin toprak vergisi oranlarını değiştirmek üzere 1937-1939'da eline geçen fırsatı, tek bir toprak sahibi tarafından ödenen toplam verginin arttırılması amacıyla kullanmama yolundaki kararı, bu gücün iyi bir örneğini oluşturur. Bu süreçte görev alan Andrew Holden adındaki İngiliz devlet görevlisinin anlattığına göre, hükümet, yeni vergi oranlarının başarılı olması için, kırsal alanın denetimini ellerinde tutanların işbirliğine özellikle önem veriyordu.⁵³ Parlamento ya da Senato üyesi olan büyük toprak sahiplerinin, hükümet desteğini sağlamak söz konusu olduğunda, "Hepimiz Mısırlıyız" ya da "Hepimiz fellahız (köylüyüz)" diyerek kendilerini iyi milliyetçi olarak tanıtmaları oldukça sık rastlanan bir durumdu. Fakat örneğin iş kırsal alanlarda yaşayanların eğitim harcamalarının arttırılmasına karşı bir kampanya yürütmeye gelince, köylü halk ile aralarındaki uçurumun ne denli büyük olduğunu göstermekten de geri durmuyorlardı.⁵⁴

Çok zenginlerin hemen altında, ya hükümet ya da bir özel kişi adına çalışan profesyonellerin yer aldığı giderek genişleyen bir tabaka bulunuyordu. Jean-Jacques Waardenburg'un yaptığı sayım rakamlarına dayalı hesaplamalara göre, bu katmandakilerin sayısı 1937'de 53.000 iken, 1947'de 88.000'e ulaşmıştı.⁵⁵ Bunların çoğu (1937'de 35.300'ü) okul ve üniversitelerde görevli öğretmenlerdi; bunları mühendisler, doktorlar, dişçiler ve avukatlar izliyordu. Biraz daha geniş kapsamlı olarak bakıldığında, bunların aslında mülk sahipleri ile işverenlerden oluşan ve Morroe Berger'in tahminlerine göre sayıları 1947'de 500.000 dolayında, yani Mısır'daki toplam işgücünün yüzde 6'sına eşdeğer olan çok daha büyük bir kentli orta sınıfın üst katmanlarını meydana getirdiği görülecektir.⁵⁶ Bu orta sınıfın yarısı, aynı zamanda dükkân sahibi ya da küçük çapta ticaret yapanları da içine alacak kadar esnek olan "tüccar" tanımlamasına dahil edilmiş, yüzde 25'i ise "kâtip" olarak tanımlanmıştı.

En alt katmanda ise işçiler, işsizler ve milyonlarca köylü yer alıyordu. Nüfus sayımı rakamlarına göre, tarımda çalışan yetişkin (14 yaşından büyük) erkek sayısı 1917'de 1,9 milyonken, 1937'de 2,9 milyona çıkmış, İkinci Dünya Savaşı sırasında ise hafif bir düşüş göstermişti. Bu nüfusun giderek artan bir oranının hiç toprağı yokken, geriye kalan bölümün büyük çoğunluğu ise, Alan Richards'ın tahminlerine göre tek bir aileyi geçindirmeye ancak yetecek boyutta olan 3 feddandan daha küçük toprak birimlerine sahipti.⁵⁷ Dolayısıyla bu insanlar, büyük toprak mülklerinde ya gündelikli işçi veya hizmetçi olarak çalışmak ya da kendilerinden daha şanslı olanlardan toprak kiralamak zorundaydı. Bu arada kendilerine besin ve giyim sağlamaya yetecek büyüklükte toprağı sahip olan aileler de, özellikle 5 feddanlık ve daha küçük topraklarını resmi krediler için teminat olarak göstermelerini yasaklayan ve onları çok daha yüksek faiz oranı uygulayarak borç veren köy tefecilerinin insafına bırakan 1913 tarihli yasa olmak üzere, çeşitli engellerin olumsuz etkileriyle karşı karşıyaydı. Birçok kanıt, daha yoksul köylülerin yaşam standardının 1920'li yıllar boyunca sabit kalmakla birlikte, 1930'lu yıllarda tarımsal gündelik ücretlerin toprak kiralardan ve günlük ekmeklerini yaptıkları mısırın fiyatından daha hızlı biçimde düşmesinin sonucunda ciddi boyutta gerilediğini göstermektedir.⁵⁸ Hansen'in hesaplamalarına göre, 1927-1939 arasında Mısır'ın tüketimi, tahıl ve bakliyatla yüzde 12'nin üstünde, tütünde yüzde 30 ve şekerde yüzde 40 dolayında düşmüştü.⁵⁹ Bunun kırsal alanda sürekli görülen pek çok hastalığa yakalanma tehlikesini arttırdığı kesindir. Aynı eğilim İkinci Dünya Savaşı'nın ilk yılları boyunca da sürerken, Yukarı Mısır'da 1942 ve 1944 yıllarında yaşanan sıtma salgınlarıyla daha da kötüleştikten sonra, savaş sonunda işçi ücretlerinde meydana gelen küçük bir artışla toparlanmaya başlamıştı .

Mısır'ın toplumsal katmanlaşma sisteminin son bir özelliğı ise, yukarı doğru hareketliliğe çok az olanak sağlamasıydı. Eğitime yapılan yatırımların artmasına karşın, devlet okullarına devam eden nüfus, 1940/41 yıllarında toplam nüfusun ancak yüzde 6,9'una ulaşabilmişti.⁶⁰ Bunların yaklaşık yüzde 80'i, kırsal alandaki aşırı kalabalık

ve eğitim düzeyi kötü ilkokullara devam ediyordu. Aynı zamanda Mısır'ın yüksek öğrenim sisteminin tamamındaki öğrenci sayısı, yalnızca 8500'dü.⁶¹ Hareketliliğe engel olan diğer unsurlar arasında, kentlerde iş bulma olanaklarının kıt oluşunu ve arazi fiyatlarının çok yüksek -yıllık kira bedellerinin yirmi katı dolayında- olması nedeniyle topraksız köylülerce satın alınamamasını sayabiliriz.⁶² Bu nedenle ancak 300.000 dolayında Mısırlının İngiliz ve Amerikan ordularında iş bulduğu İkinci Dünya Savaşı'nın özel koşullarında, önemli sayılabilecek bir kırsal nüfus toprağı terk etti ve kentlerde yaşayan nüfus, 1947 yılında toplam nüfusun üçte birine yükseldi.⁶³

Bölüm 2 ile İlgili Notlar

Kaynaklarla ilgili bütün ayrıntılar Kaynakça'da verilmiştir.

- ¹ Mısır Maliye Bakanlığı, İstatistik Dairesi, *The Census of Egypt Taken in 1917*, II, Craig tarafından hazırlanan Sunuş, s. Iiii. Resmi tanımlamaya göre, “okur yazarlık”, “kısa bir mektubu” okuma ve yazma yeteneği olarak belirtilmişti. Oysa bu ölçütün sayımı yapan kişilerce yeterince doğru saptanmış olması oldukça uzak bir olasılıktır. Ayrıca işleri daha da karıştırmak için, okuma yeteneği ile yazma yeteneği iki ayrı sütunda ayrı ayrı saptandıktan sonra, çizelge haline dönüştürülme aşamasında toplamalarının alınmasını gerektiriyordu.
- ² El-Shanawany, “The First National Life Tables for Egypt”, s. 240. El-Shanawany, İngiltere'ye ait karşılaştırmalı rakamlarda erkekler için 56, kadınlar için ise 60 yaş rakamını vermektedir.
- ³ Nüfus sayımında ayrıca dolaylı olarak tarım işçisi olarak sınıflandırılmış 1,1 milyon kadın nüfusa da yer verilmiştir. Yani bunlar, yaptıkları işi tarım işçiliği olarak belirtmemiş olmalarına karşın, 10 feddanlık ya da daha küçük tarım arazilerinde yaşadıkları göz önüne alınarak bu tür işlerde çalışabilecekleri varsayımından hareket edilmiştir. *The Census of Egypt Taken in 1917*, II, s. Iiii.
- ⁴ Hansen, *Egypt and Turkey*, s. 42.
- ⁵ Crouchley, *The Investment of Foreign Capital in Egyptian Companies and the Public Debt*, s. 72-74.
- ⁶ Thomas, “Agricultural and Economic Position of Egypt”, Milner Belgeleri, Bodleian Library, Oxford.
- ⁷ Örneğin Mısır'daki meslekleri uluslararası “Code alphabétique des professions et occupations” adlı meslek kodeksine uydurma çabaları yüzünden ortaya pek çok sorun çıkmıştı; *The Census of Egypt Taken in 1917*, II, Sunuş, s. Iiii.
- ⁸ Vallet, *Contribution à l'étude de la condition des ouvriers de la grande industrie du Caire*, s. 103-104.
- ⁹ bkz. Mısır Hükümeti, *Rapport de la commission du commerce et de l'industrie*, 2. bsk., Ek X, XI, XII, v.d.
- ¹⁰ Rafine şeker üretim tesisine ait rakamlar, Tignor, *State, Private Enterprise and Economic Change in Egypt, 1914-1952*, s. 34'ten, el dokuma tezgahlarına ait (1920'li yılların ortaları için verilen) rakamlar, Tignor, *Egyptian Textiles and British Capital 1930-50*, s. 11'den alınmıştır.
- ¹¹ Tignor, *State, Private Enterprise and Economic Change in Egypt, 1914-1952*, s. 54.
- ¹² Hopkins, *An Economic History of West Africa*, s. 168-169.
- ¹³ Crouchley, *The Investment of Foreign Capital in Egyptian Companies and the Public Debt*, s. 182-183; Radwan, *Capital Formation in Egyptian Industry and Agriculture, 1882-1967*, Tablo 4.2 ve 5.2.

- ¹⁴ Lévi, "L'augmentation de revenues de l'état: possibilités et moyens d'y parvenir", s. 428 v.d. Lévi'nin yaptığı hesaplamalar, Baxter'in "Notes on the Estimate of the National Income of Egypt for 1921-1922" adlı çalışmasında sert eleştirilerine konu olmuş, daha sonra Lévi'nin "Evaluation du revenu national de l'Egypte: réponse à Monsieur J. Baxter" adlı makalesinde savunulmuştur. Ayrıca bkz. Anis, "A Study of the National Income of Egypt".
- ¹⁵ Hansen, "Income and Consumption in Egypt, 1886/1887 to 1937", Tablo 1; Hansen, *Egypt and Turkey*, Tablo 1/1. Ayrıca bkz. Hansen ve Marzouk, *Development and Economic Policy*, Çizelge 1.1.
- ¹⁶ Issawi, *Egypt at Mid-Century*, s. 80; Hansen ve Marzouk, *Development and Economic Policy*, s. 4-5.
- ¹⁷ Hansen, *Egypt and Turkey*, s. 10.
- ¹⁸ Hansen ve Marzouk, *Development and Economic Policy*, s. 4-5.
- ¹⁹ a.g.e., s. 5.
- ²⁰ "The Economic Development of Egypt, 1800-1960", s. 368.
- ²¹ Bu deyiş hem Tignor'un *State, Private Enterprise and Economic Change* adlı çalışmasının s. 243'te yer alan "Sonuç" bölümünün hem de Hansen'in *Egypt and Turkey* adlı çalışmasının 3. bölümünün başlığıdır.
- ²² Hansen, *Egypt and Turkey*, s. 64.
- ²³ Crouchley, *Investment and Foreign Capital*, s. 200.
- ²⁴ Maddison, *The World Economy in the 20th Century*, Tablo 1.3.
- ²⁵ Bu konu Vitalis, "On the Theory and Practice of Compradors: The Role of Abbud Pasha in the Egyptian Political Economy", s. 291-315'te kapsamlı biçimde ele alınmıştır.
- ²⁶ Dasuqi, *Kibar mullak al-aradi al-zira'iyya wa dawrabum fi-al-mujtama' al-misri, 1914-1952*, s. 212-213.
- ²⁷ Savaş dönemi boyunca kırsal yoksulluğun daha da şiddetlendirdiği sıtma ve kolera felaketi için bkz. Gallagher, *Egypt's Other Wars*, Bölüm 2 ve 7. Erken bir dönemde yapılan toprak dağılımı ile ilgili bir öneri için bkz. Ghali, *Al-islah al-zira'i*. Bu çalışmanın Fransızca özeti için bkz. Ghali Bey, "Un programme de réforme agraire pour l'Egypte".
- ²⁸ Tignor, *State, Private Enterprise and Economic Change*, Tablo A/15; Abdalla, *The Student Movement and National Politics in Egypt*, Tablo 2/1 ve 2/2.
- ²⁹ Büyük toprak ağaları çoğunlukla üç yıl dönüşümlü olarak pamuk yetiştirme yolunu seçtiğinden, pamuk tarımının Mısır'daki tarlaların üçte birinde yapılması şeklinde sınırlayan bu uygulamalardan genellikle zarar görmüyorlardı. Ancak büyük olasılıkla iki yıl dönüşümlü olarak pamuk tarımı yapmak zorunda olan daha küçük toprak sahipleri (yasalara uygun davrandıkları takdirde), istedikleri kadar pamuk üretimi yapamıyor ve dolayısıyla gelir kaybına uğruyorlardı. Dönüşümlü tarım uygulamasıyla ilgili çeşitli modeller konusunda bkz. Richards, *Egypt's Agricultural Development, 1800-1980*, s. 112-120.

- ³⁰ Mabro ve Radwan, *The Industrialization of Egypt 1939-1973*, s. 50-51.
- ³¹ Shimizu, *Anglo-Japanese Trade Rivalry*, s. 103-104, 110 ve Tablo 15.
- ³² Mısır Maliye Bakanlığı, *Twenty Years of Agricultural Development in Egypt (1919-1939)*, s. 127-128.
- ³³ Bu konunun kapsamlı biçimde incelenebilmesi için bkz. Issawi, *Egypt at Mid-Century*, s. 115-116. Kendisi de, gözlemlerinin çoğunu, Mısır pamuğuna olan talebin esnekliğini belirlemek amacıyla yapılan iki çağdaş çalışmaya dayandırmaktadır: Zahra ve al-Darwish, *A Statistical Study of Some of the Factors Affecting the Price of the Egyptian Cotton*; Brescia-Turroni, "Relations entre la récolte et le prix du coton égyptien".
- ³⁴ Bu iddia için bkz. Rothemund, *The Global Impact of the Great Depression, 1929-1939*, özellikle s. 80-81.
- ³⁵ Beinun ve Lockman, *Workers on the Nile*, s. 291-294.
- ³⁶ Örneğin Issawi, *Egypt at Mid-Century*, s. 124, 248.
- ³⁷ Örneğin Mabro, *The Egyptian Economy: 1952-1972*, s. 62-63.
- ³⁸ a.g.e., s. 62-64; O'Brien, *The Revolution in Egypt's Economic System*, s. 11.
- ³⁹ Tignor, *State, Private Enterprise and Economic Change*, s. 49-55.
- ⁴⁰ El-Gritly, "The Structure of Modern Industry in Egypt", s. 510.
- ⁴¹ Tignor, *Egyptian Textiles*, s. 11-13. Kapasiteyle ilgili rakamlar, tezgâh sayısı için verilen sayılardan çıkarılmıştır.
- ⁴² Tignor, *State, Private Enterprise and Economic Change*, s. 99, 130-132.
- ⁴³ a.g.e., s. 32.
- ⁴⁴ a.g.e., s. 45-46.
- ⁴⁵ Mısır Ticaret ve Sanayi Bakanlığı tarafından yapılan hesaplamalar, Büyük Britanya Denizaşırı Ticaret Dairesi, *Egypt: Review of Commercial Conditions (May 1945)*, s. 21-22'de verilmiştir.
- ⁴⁶ Mabro ve Radwan, *The Industrialization of Egypt 1939-1973*, Tablo 5.1. Ayrıca savaş dönemi artışların yüzde 40 gibi yüksek oranlarda da olabileceğinin söylendiği s. 82'ye de bakmak yararlı olacaktır.
- ⁴⁷ Tignor, *Egyptian Textiles*, s. 34-5; El-Gritly, "Structure of Modern Industry", s. 482-484, 534.
- ⁴⁸ Tignor, *Egyptian Textiles*, s. 31, 41-44.
- ⁴⁹ Hansen, *Egypt and Turkey*, s. 89.
- ⁵⁰ Dasuqi, *Kibar mullak al-aradi al-zira'iyya wa dawrabum fi-al-mujtama' al-misri, 1914-1952*, s. 212-213.
- ⁵¹ Örneğin Saad, "Social History of an Agrarian Reform Community in Egypt", s. 39-44.
- ⁵² Owen, "Large Landowners, Agricultural Progress and the State in Egypt, 1800-1970", s. 79-80.
- ⁵³ "Report on Land Tax Assessment" Holden Belgeleri, St. Anthony's College, Oxford.

- ⁵⁴ Örneğin 22 ve 24 Mayıs 1933 ve 9 Haziran 1937 tarihli meclis tartışmaları, *Madabit majlis al-shuyukh wa-al-nuwwab*.
- ⁵⁵ Waardenburg, *Les universités dans le monde arabe actuel*, II, s. 81.
- ⁵⁶ Berger, "The Middle Class in the Arab World".
- ⁵⁷ Richards, *Egypt's Agricultural Development, 1800-1980*, s. 151, 160.
- ⁵⁸ a.g.e., Tablo 5/12.
- ⁵⁹ Hansen, "Income and Consumption in Egypt, 1886/1887 to 1937", Tablo 3.5 ve 3.6.
- ⁶⁰ Waardenburg, *Les universités dans le monde arabe actuel*, II, Tablo 109.
- ⁶¹ Abdalla, *The Student Movement and National Politics in Egypt*, s. 27.
- ⁶² El-Ghonemy, "The Egyptian State and Agricultural Land Market 1810-1986", s. 184.
- ⁶³ İngiliz ordusu tarafından istihdam edilen Mısırlıların sayısı, en yüksek noktaya vardığı Kasım 1943'te 263.000'e, Amerikalılar tarafından istihdam edilenlerin sayısı ise 25.000 dolayına ulaşmıştı; Beinin ve Lockman, *Workers on the Nile*, s. 260.

3

1918-1945 Döneminde İngiliz ve Fransız Manda Yönetimlerinin Ekonomileri

Giriş

Milletler Cemiyeti'nin yeni kurulan Irak ve Filistin/Ürdün devletlerini İngiliz, Suriye/Lübnan'ı ise Fransız manda yönetimine bırakmasının iki önemli iktisadi sonucu olmuştur. Birincisi, bu yeni siyasi varlıkların yaşama geçirilmesi, her birinin kendine ait sınırları, merkezi yasaları, vergi sistemleri ve maliyeleri olan yeni ulusal ekonomilerin de yaratılmasını gerektiriyordu. Bunun bir sonucu, belirli mallara ödenen fiyatlarla belirli türde işlere ödenen ücretlerin yavaş yavaş birbirine yakınlaşmaya başladığı ulusal pazarların gelişmesi olmuştur. Diğer bir sonuç ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında bölgenin en belirgin özelliklerinden biri olan mal ve işgücü dolaşımına karşı engellerin ortaya çıkmasıdır.

İkincisi, bu ekonomiler, bizzat Milletler Cemiyeti'nin getirdiği çeşitli uluslararası yükümlülüklerle uyma zorunluluğunun dışında, olağan bir sömürge ekonomisine çok benzeyen bir yönetime tabiydi. Ortadoğu manda yönetimlerinin üstlendiği ve iktisadi yönetim açısından önemli sonuçlar doğuracak iki yükümlülük, genel kural olarak Milletler Cemiyeti üyelerine en ayrıcalıklı devlet sta-

tüsü verme zorunluluğu ile İngiltere'nin Kasım 1917 Balfour Beyannamesi'ndeki vaadi uyarınca Filistin'e özel olarak, Yahudilerin kendilerine bir "Ulusal Vatan" oluşturmalarını "teşvik" etme yükümlülüğüydü.

İngiliz ve Fransız sömürge imparatorlukları üzerinde çalışan yazarlarca saptanan sömürge ekonomisinin bazı önemli ilkeleri, Ortadoğu'daki manda yönetimlerinde de görülmüyordu.¹

- (1) Sömürgeler, sömürge merkezinden herhangi bir özel mali desteğe başvurmaksızın, kendilerine ait ödemeleri karşılamaktan sorumludur. Onları bütçelerinin dengede olması da dahil, mali tutuculuğa zorluyorlardı. Bunun sonucunda da, sömürge'nin mali kaynaklarından yapacağı ilk harcamaların yönetimi ve polise ayrılması zorunlu olduğu için, geriye sosyal refah ve kamu işlerine ayrılacak çok önemsiz miktarlar kalıyordu (Tablo 3.1).
- (2) Ticareti ve kambiyo işlemlerini kolaylaştırmak için, sömürge ülkenin para birimi, sömürgeci devletin para birimine sıkı biçimde bağlı olmalıdır. Sonuç olarak sömürge ülke, değeri aşırı derecede artmış ya da sömürgeci devletin para biriminin devalüasyonu sonucunda aniden azalmış bir para biriminden dolayı kolayca zarar görebiliyordu. Sömürge ülkenin para birimi Londra ya da Paris'teki bir Para Birimi Komisyonu tarafından yönetiliyordu. Sömürge ülkenin merkez bankası ve dolayısıyla ülkedeki para arzını ya da uygulanacak faiz oranlarını denetleyebilecek bir mekanizması yoktu.
- (3) Ortadoğu manda yönetimlerinde mal ve hizmet ticaretini tekelleştirmek Milletler Cemiyeti kurallarına kesinlikle aykırı da olsa, sömürgeci merkez ile sömürge ülke arasında bu tekelleştirmeyi yaratmaya yönelik her türlü çaba harcanıyordu. Manda yönetimi sınırları içinde kalan ülkeler, 1930'larda kurulmalarından hemen sonra sterlin ve frankın bölgelerine dahil edildi. Fakat İngiliz İmparatorluğu'na dahil olmayan Filistin, ihracat mallarının imparatorluk pazarlarına ayrıcalıklı girişini

sağlayacak olan British Scheme for Imperial Preference kapsamına alınamadı.

- (4) Nüfusun çoğunun yaşadığı kırsal alanların denetimini elinde tutan büyük toprak ağaları, aşiret şeyhleri ve diğerleri ile ittifak yapıldığı için yönetim daha kolay ve daha az masraflı oluyordu. Sömürge yönetimleri, bu anlaşmayı daha da güçlendirmek amacıyla vergileri indirmeye ya da bazı durumlarda, devlete ait toprakların tahsisı gibi mali ödünler vermeye hazır olmalıydı.

Bunun ötesinde her iki mandacı devlet de, bazı önemli kısıtlamalara tabi olmakla birlikte, denetimleri altındaki toprakların iktisadi kaynaklarını geliştirmeyi üstlenmişti. Bu kısıtlamalardan biri maliydi ve bütçeyi dengede tutma zorunluluğunu içeriyordu. İkincisi ise, sömürge yönetimlerinin daima siyasete iktisattan daha fazla öncelik tanımak durumunda olmasıydı. Bu, Fransa'nın Suriye/Lübnan'ı pek çok küçük devlete bölmeye ve İngiltere'nin Irak ve Ürdün'de aşiretlerin yoğun olduğu bölgeler için ayrı yasal sistemler oluşturması gibi "böl ve yönet" felsefesine dayanan, iktisadi açıdan israfa neden olan politikaları teşvik etmiştir. Ayrıca sosyal barışı tehlikeye sokabilecek politikaları uygulama konusunda karmaşık duygular da uyandırmıştır: örneğin ticari tarımın yaygınlaştırılması ya da bireysel özel mülkiyetin yasallaştırılmasının, yerleşik geleneksel ilişkileri ya da örfi topluluk ilişkilerini zedeleyeceğinin düşünülmesi gibi.

Son olarak gerek İngiliz gerekse Fransız manda yönetimleri, Osmanlı mirasına karşı ortak bir tutum benimsemeye teşvik edilmişti. Osmanlı borçlarından, artık kendi denetimlerine girmiş olan bazı devletlerin paylarına düşen bölümün sorumluluğunu üstlenmek zorundaydılar. Her iki ülke de zaman içinde büyük değişiklikler yapmasına karşın, Osmanlı hukuk sisteminin bazı bölümlerini olduğu gibi korumuştur. İki ülke de yönetimi devralır almaz, kırsal kesimde kalabalık bir nüfusun tabi olduğu aynı aşar vergisini Osmanlı usulüne göre toplamaya girişmiştir.

İki Dünya Savaşı Arasında Kalan Dönemde İngiliz Manda Yönetimi Altındaki Ülkeler

Irak

Yeni Irak devleti, Osmanlı İmparatorluğu'nun Basra, Bağdat ve Musul vilayetlerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Irak'ın manda yönetiminin 1920 yılında İngiltere'ye verilmesi sırasında ülkede, büyük çoğunluğu kırsal alanda oturan ve geçimlerini tarım ya da hayvancılıktan elde eden 2,5 milyon dolayında insan yaşıyordu.² Ülkenin kuzey ve doğusunda yaşayanlar, bölgenin kışın aldığı yağışa dayanan tahıl tarımına ek olarak koyun yetiştiriciliğiyle uğraşıyor ve ayrıca az miktarda tütün ile bazı diğer nakit karşılığı satılabilen tarım ürünleri yetiştiriyordu. Bağdat'ın güneyinde, Dicle ve Fırat nehirlerinin arasında yaşayanlar, kötü bir akaçlamaya sahip, çoğunlukla tuzlanmış ve ayrıca bahar sellerine de maruz kalan topraklarda tahıl, pirinç ve hurma yetiştiriyordu. Az miktardaki kentsel nüfus, çoğunlukla ticaret ve biraz da zanaatla uğraşıyordu. Makineleşmiş fabrika sanayii yoktu.

1932'deki sınırlı bağımsızlığına kadar ülkeyi yöneten İngilizler, çabalarını özellikle daha etkin bir güvenlik sağlamaya, ülke içi ulaşım ağını iyileştirmeye ve küçük bir merkezi yönetim oluşturmaya yoğunlaştırmıştı. Zamanın kısalığı ve var olan vergi ve toprak denetim sistemlerinin karmaşıklığı nedeniyle, daha sonraki Iraklı selefleri tarafından devralınacak tapu ve iskân süreçlerini başlatmalarına karşın, Osmanlıdan kalma uygulamaları -kendi anladıkları biçimde- sürdürmekten başka bir şey yapamadılar. Bu, çok gereksinim duyulan su baskını denetimi için de geçerliydi; bazı küçük çaplı akaçlama projeleri ve Orta Fırat kesimindeki su baskınlarını denetim altına alabilmek amacıyla kurulmuş olan Hindiya Barajı'nın onarılmasıyla yetinmek zorunda kaldılar. İngiliz yönetimi, çok önemli sonuçlar doğuran tek bir yeniliğe girişti. Bu da, 1926 yılında çıkarılan bir yasa çerçevesinde verilen mali teşviklerle sulama pompaları kurulmasının

desteklenmesiydi. Sonuçta sulama pompalarının 1921'de 140 olan sayısı, 1929'da 2000'i aştı. Böylelikle tarımda sel sularına bağımlılık azaldı ve tarım yapılan toprak alanında bir milyon dönümlük (1 Irak dönümü = 2,5 hektar = 0,618 ar) bir artış meydana geldi.³ Bu yeniliğin, sulama pompalarının yoksullaşmış köylülere yüksek kira ücretleri karşılığında kullanılması ve akaçlama konusuna yeterli özen göstermeden aşırı sulamanın toprağın verimliliği üzerinde yarattığı tahribat gibi yan etkiler doğurduğu uzmanlar tarafından ancak uzun bir süre sonra fark edildi.⁴

Bağımsızlık yaklaşırken, İngilizler sahip oldukları iktisadi avantajları gelecek zamana da taşımalarını sağlayacak önlemler üzerinde ciddi biçimde durmaya başladı. 1930'da imzalanan ve kredi tahsisi, askeri teçhizat ve uzman danışmanlık hizmetleri konularında tek el oluşturmayı amaçlayan İngiltere-İrak Antlaşması'nın ardında yatan temel nedenlerden biri buydu. Alınan diğer önlemler arasında, 1932'de çıkarılan Irak dinarı ile İngiliz sterlini arasındaki pariteye dayalı yeni para biriminin yönetimi için, Londra'da bir para birimi komitesinin kurulması da vardı.

Yeni Irak hükümeti ile İngiliz denetimindeki Irak Petroleum Company (IPC) arasında 1931'in Mart ayında imzalanan anlaşma da aynı derecede önemliydi.⁵ Bu anlaşma, Ekim 1927'de Bab Gurgur'da çok büyük petrol yataklarının bulunmasıyla sonuçlanan Kerkük bölgesindeki petrol arama faaliyetlerinin başlatılmasına yönelik Mart 1925 tarihli anlaşmanın yerini aldı. Şirket, Akdeniz'e kadar bir petrol boru hattı döşemeyi üstlenmesi karşılığında, Dicle nehrinin doğusunda kalan bölgede petrol arama haklarını aynen korumuş oluyordu. Redevans, eskisi gibi 4s/ton (0,2 ID ya da 0,80 ABD doları) olarak bırakıldı ve altın olarak ödenebilecekti. Taraflar arasındaki büyük eşitsizlik göz önüne alındığında, Irak tarafının pazarlık masasında oldukça başarılı olduğu söylenebilir. Her ne kadar IPC'de kurucu hisse alamadıysa da, üretilen petrolden yeterli miktarının ihraç edilerek hükümet gelirlerine 1930'lu yıllarda önemli ölçüde katkıda bulunmasını sağlamayı başardı (Tablo 3.2)⁶. Nitekim 1934 yılında başlayan ihracat, kısa bir süre sonra günde 80.000 varil düzeyine ulaştı.

Bağımsızlıktan sonra başa gelen ilk Irak hükümetleri, sömürge ekonomisi politikalarında saptadıkları bazı eksiklikleri düzeltmek amacıyla yeni programları uygulamaya sokarak eğitime, refaha ve tarımsal üretimi arttıracak projelere daha fazla harcama yapmaya başladılar. Her ne kadar ülke gelirlerinin bir bölümü merkezi bütçeдеki açıklara yönlendirilmek zorundaysa da, ülkenin yeni petrol gelirlerinin bir kısmını bu programlar için kullanma olanağına sahip buluyorlardı. Bunun sonucunda bir yandan Bağdat'ın güneyindeki topraklarda birçok yeni sulama ve akaçlama projesi başlatılırken, öte yandan da hükümetin sağlık ve eğitim alanında yaptığı harcamalarda büyük artış meydana geldi.⁷

Bağımsızlık sonrası hükümetlerin önemli görevlerinden biri de, tapu kayıtları ve vergilendirme konusunda ulusal bir sistem oluşturma işini tamamlamaktı. İngiliz uzman Sir Ernest Dowson'ın, toprak konusunda tanınacak hakların “yararlı işgal ve kullanım” olarak adlandırdığı ölçütün korunarak uygulanması gerektiği doğrultusundaki önerisini uygulayan yeni bir yasanın 1932'de yürürlüğe konmasıyla çok önemli bir adım atılmış oldu.⁸ Henüz kurulmuş olan toprak iskân komitelerinin bu kanunu nasıl yorumladığı ise, ayrı bir konudur. Tapu kayıtları 1930'lu yıllarda yavaş bir ilerleme göstermiş ve ancak İkinci Dünya Savaşı sırasında hız kazanmıştır. Fakat bunun çoğu bölgede aşiret şeyhleri ve yerel düzeyde siyasi güç sahibi diğer bazı kişiler lehine kullanıldığını gösteren pek çok kanıt vardır.⁹ Dowson'un *miri lazma* olarak bilinen bir toprağa tasarruf biçiminin yasallaştırılması yönündeki diğer bir önerisi ise, 1932 yılında yasa halinde düzenlendi ve bu da, tıpkı tapu kayıtlarıyla ilgili düzenlemeler gibi, büyük toprak parçalarının Bağdat'ta siyasi etkiye sahip şeyh ve siyasetçilere tahsis edilmesini kolaylaştıracak biçimde uygulandı.¹⁰

Osmanlı döneminden kalma toprak vergilerini değiştirme girişimleri de, yerel düzeyde güç sahibi olanların lehineydi. İngilizlerin 1929'daki kapsamlı bir toprak vergisini yürürlüğe koyma girişimi kısa bir süre sonra terk edilerek, bunun yerine 1931 yılında, pazara ulaşan mallar üzerinden yüzde 10 oranında alınan ve zengin ile yoksul arasında ayırım yapmaması nedeniyle gerici bir nitelik taşıyan

yeni bir vergi (*istiblak* vergisi) yürürlüğe kondu. 1936 yılında devlete ait ve devlet tarafından sulanan topraklara yeni bir toprak ve sulama vergisi getirme girişimi de kısa bir süre sonra terk edildi. Hükümet daha sonra bu tür bir vergi düşüncesinden tamamen vazgeçerek, bunun yerine 1939'da yürürlüğe konan bir yasa çerçevesinde vergi borcunun on yılda eşit taksitlerle ödenerek tamamen sıfırlanmasına ve tamamı peşin ödendiği takdirde, çok büyük indirimler yapılmasına karar verdi.¹¹ Alınan bu önlemler sonucunda, toprak vergilerinin hükümet gelirlerindeki payı 1920'li yıllarda yüzde 20'nin üstündeyken, 1930'larda yüzde 10'un altına düştü. Petrolden elde edilen ek gelirler olmasaydı, böyle bir durumu sürdürmek mümkün olamazdı.¹²

Ne yazık ki Irak ekonomisinin 1920'li ve 1930'lu yıllardaki performansının değerlendirilmesini sağlayacak veriler eksiktir. Çağdaş anlamda ilk sayım ancak 1947'de yapılabilmıştır ve bunda bile önemli boyutta eksik sayım yapıldığı düşünülmektedir.¹³ Yapılan ilk ve çok yüksek hata payı içeren ulusal gelir istatistikleri ise, 1956 yılı için hesaplanmıştı.¹⁴ Buna karşılık elde bulunan ticaret ve devlet maliyesiyle ilgili oldukça sağlıklı rakamlar, bu dönemde ülke ekonomisini etkileyen en dinamik gücün petrol ihracatında meydana gelen artış ve bunun hükümet gelirlerinde yarattığı olumlu sonuçlar olduğunu göstermektedir. Buna bağlı olarak toplam ithalat değerinde de artış meydana gelmiş, 1930 ve 1932'de 5,7 milyon ID düzeyinde olan ithalat, 1937 ve 1938'de neredeyse ikiye katlanarak 9,5 milyon ID'ye yükselmiştir.¹⁵ İthalat kalemleri arasında özellikle artış gösterenler, çay ve şeker gibi tüketim malları ile sulama, demiryolu yapımı ve belediyelerin su ve elektrik şebekelerinin iyileştirilmesi için gerekli olan elektrikli makineler gibi yatırım mallarıydı.¹⁶

Sanayi ve tarımsal üretimle ilgili veriler çok daha sınırlıdır. 1933 yılında korumacı gümrük tarife oranlarının yükseltilmeye başlamasıyla birlikte sigara ve ayakkabı üretiminde ithal ikamesinin başladığını gösteren bazı ufak kanıtlar vardır.¹⁷ En önemli iki tahıldan biri olan arpa üretiminde de, 1930'lu yıllarda bir miktar artış olduğu tahmin edilmektedir.¹⁸ Ancak çeşitli kaynakların hemfikir olduğu üzere, bu olumlu gelişme, güneydeki nehir havzalarındaki toprağın verim-

liliğinin azalmasıyla üretimin giderek düşmesi ve ayrıca tarım üreticilerinin Dünya İktisadi Bunalımı'nın ilk yıllarında tahıl fiyatlarında yaşanan çok önemli düşüşle savaşmak zorunda kalmasıyla dengelenmiş olmalıdır.¹⁹

Bu noktada Irak için bugün de sorun olmayı sürdüren bir çelişkinin farkına varıyoruz: Büyük miktarda petrol, su ve toprağa sahipken, birbirini izleyen rejimlerin, bu kaynakların hepsini bir araya getirerek sürekli bir kalkınma sürecini yaratacak kurumsal bir yapı oluşturmakta yetersiz kalması. Hal böyleyken, 1920'lerde ve 1930'larda birbiriyle iç içe girmiş doğal, teknolojik ve toplumsal kökenli sorunlar nedeniyle hem verimin ve en önemli ürünlerin kalitesinin düşük olması hem de köylü nüfusun büyük çoğunluğunun korunç bir yoksulluk içinde yaşaması ve Ortadoğu'da hiçbir yerde görülmeyecek düzeyde sömürülmesi kaçınılmazdı.

Filistin

1922 yılında Milletler Cemiyeti tarafından İngiltere'nin yönetimine bırakılan topraklar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Suriye vilayetlerinden kopartılmıştı ve daha önce ayrı bir iktisadi ve siyasi birim olarak var olmamıştı. Bu tarihten hemen sonra bölge, Ürdün nehrinin batısında Filistin ve doğusunda Ürdün olmak üzere ikiye bölündü. Ancak her iki bölge de, aralarında malların serbest dolaşımına olanak sağlayan bir gümrük birliğine, tek bir para birimine ve ortak bir dış gümrük tarifesine tabi kaldı.²⁰

1922 yılında gerçekleştirilen ilk nüfus sayımına göre, Filistin'in nüfusu, 83.790'ı (yüzde 11'i) Yahudi olmak üzere, 750.000'den biraz daha fazlaydı.²¹ Nüfusun büyük çoğunluğu kırsal alanda yaşıyor ve sadece dörtte birine yakın bölümü, nispeten büyük 23 kentte oturuyordu.²² Osmanlı dönemi boyunca nüfusun büyük bölümü, temel tarım ürünü olarak zeytin ile az miktarda tahıl ve sebze yetiştirilen Cenin ile El-Halil arasında kuzey-güney doğrultusunda uzanan tepelerde yoğunlaşmıştı. Fakat on dokuzuncu yüzyılın sonlarında, başta buğday ve arpa olmak üzere çeşitli tahıl türlerinin üretiminin büyük

ölçüde artmasına olanak sağlayan deniz kıyısındaki ovalık bölgede daha yoğun bir yerleşim başlamıştı. Kıyı bölgesi boyunca sulu tarıma dayalı olarak turuncgiller ve özellikle de Filistin'in en değerli ihracat ürünü olan "Yafa" portakalı yetiştirilen küçük alanlarının dışında, tarım topraklarının büyük bölümü, genellikle üç ya da dört yıllık iyi ve kötü dönemlerin birbirini izlediği bir düzene sahip kış dönemi yağmurlarına bağımlıydı. İkinci önemli ürün ise, birbirini izleyen ikişer yıllık iyi ve kötü hasat dönemleri yaşayan zeytindi. İmalat sanayi ise sabun, dokuma, hacılara yönelik hediyelik eşya ve gıda maddeleri üreten yaklaşık 15.000 atölyeden ibaretti.²³

İngiliz manda yönetimine tabi bir bölge olarak Filistin, komşu Suriye'nin ve Irak'ın sömürge özelliklerinin çoğunu paylaşıyordu. 1920'li ve 1930'lu yıllar boyunca toplam harcamaların yüzde 58'i yönetim ve güvenlik alanlarına ayrılırken, eğitim ve sağlığa ancak yüzde 10-12 oranında harcama yapılmıştı. 1933 yılında tamamlanan Hayfa derin su limanı gibi savunma açısından gerekli olanlar dışında, altyapı harcamalarına da çok az ödenek ayrılıyordu.²⁴ Bu arada 1935'te aşarın yerini alan yeni kırsal mülk vergilerinden sağlanan gelir çok düşüktü; yönetim gelirlerinin büyük bölümü, başta gümrük tarifeleri olmak üzere, dolaylı vergilerden sağlanıyordu.²⁵

Suriye ve Irak'takilere benzer programlar burada da yürürlükteydi. Yeni para birimi olan Filistin lirası 1927'de çıkarıldı. Kırsal toprakların tapu ve kadastro işlerinde de benzer güçlüklerle karşılaşıldı. Ancak 1930'lara varıldığında, toprak mülkiyeti ve toprakla ilgili haklar konusunun yerleşik Arap halkı ile ülkeye yeni giriş yapan Yahudiler arasında son derece tartışmalı hale gelmesiyle birlikte bu güçlükler daha da arttı. Bu nedenle 1936 yılına kadar hükümet, 1935 tarihli tarımsal mülk vergisine tabi olan toplam 13,6 milyon dönüm (3,4 milyon ar) topraktan ancak 2,6 milyon dönümlük (650.000 ar; 1 Filistin dönümü = 1000 metrekare = 0,25 ar) bölümün kadastro işlemlerini bitirebilmişti.²⁶ Fakat 1945 yılında 3,3 milyon dönümlük (825.000 ar) bir bölüm daha tamamlanacaktı.²⁷

İskanda tutturulan yavaş tempo, Filistin'in özellikle de ovalık yörelerindeki köylerin yarısında yaygın olan, toprakları paylaşılma-

mış hisseler halinde bütün olarak bırakıp mülk sahiplerine birkaç farklı bölgede ekim yapma olanağını veren ortak mülkiyet biçimi *mus-ha'* konusunda yapılacak düzenlemelerin de yavaş ilerlediği anlamına geliyordu.²⁸ İngiliz görevlilerden çoğu için bu yöntem, gerçek bir tarımsal ilerlemeye tam bir engel teşkil ediyordu ve köy arazisinin ortaklar arasında bölüştürülüp her mülk sahibine birer tapu verilmesi yoluyla dönüştürülmeliydi. Bu görüşün doğruluğu hiçbir iktisadi analize tabi tutulmamıştır.²⁹ Doğru bile olsa, mülkiyet haklarının düzenlenmesi aşırı derecede zor ve siyasi açıdan son derece tehlikeli olduğundan -örneğin hisseler çoğu kez daha ufak parçalara ayrıştırılmış ve bunlardan çoğu, Yahudiler de dahil olmak üzere yabancıların eline geçmişti-, iskân çalışmalarını büyük ölçüde duraksamaya uğratan 1936 Arap Ayaklanması'ndan çok önce bu plandan vazgeçilmişti.³⁰

Filistin'in durumunu özellikle olağandışı kılan, Yahudilerin bir "Ulusal Vatan" edinmesini kolaylaştırma yükümlülüğünün manda metninde yazılı olmasıydı. Bu, İngiliz yönetiminin Yahudi göçüne ve toprakların Yahudiler tarafından satın alınmasına özel bir dikkat harcamasını ve bunu yaparken de Jewish Agency olarak tanınan ve Yahudi topluluğunun yararlarını gözetmek amacıyla kurulmuş bir örgüte danışmasını gerektiriyordu. Öncelikle İngiliz Yüksek Komisyonu'nun başında bulunan Herbert Samuel de dahil olmak üzere yüksek düzeydeki birçok görevli, bu yükümlülüğün en iyi, genişleyen bir ekonomi çerçevesinde yerine getirilebileceği görüşündeydi. Bu nedenle de yerel sanayiın gelişmesini teşvik etmek üzere, gümrük tarife sistemini değiştirme konusunda normal bir sömürge yönetimin-den çok daha fazlasını yapmaya hazırdılar ve 1924 ve 1927 değişiklikleriyle de bunu kanıtladılar.³¹ Fakat 1929 yılında Kudüs ve El-Halil'de meydana gelen (200'den fazla insanın öldüğü Ağlama Duvarı Olayı) ve daha fazla Yahudinin ülkeye göç ederek toprak satın almasına karşı Filistinli Araplar arasında giderek artan muhalefetin gerçek boyutlarını ortaya koyan Yahudi karşıtı ayaklanmalardan sonra, İngiliz yönetimi, özellikle yerel kırsal nüfusun çıkarlarını korumaya yönelik yeni politikaları uygulamaya koymak zorunda kaldı. Ne var ki bu politikalar, Almanya'da Nazi hükümetinin iktidara gelmesiyle

hızla artan Yahudi göçü karşısında giderek daha fazla ön plana çıktıysa da, 1936'da patlak veren ve ülkenin birçok yerinde 1939 yılına kadar süren büyük Arap ayaklanmasını önlemekte yetersiz kaldı.

Kendi ulus-evresi öncesi kurumlarına (özellikle de Yahudi Genel İşçi Federasyonu İstadrut'a), satın aldıkları topraklara ve tamamıyla Yahudi işgücüne dayanan kendine yeterli iktisadi bir kapalı bölge oluşturma planıyla giderek daha da kalabalıklaşan bir Yahudi nüfusunun varlığı, Filistin ekonomisinin manda yönetimi dönemindeki yapısı ve performansı konusunda süregelen tartışmaları arttırmıştır.³² Bazılarına göre bu, Arap ve Yahudi olmak üzere birbirinden tamamen ayrı iki ekonomik yapıyı içeren ve aralarındaki ilişkinin asgari düzeyde tutulduğu "ikili" bir ekonomi örneğidir.³³ Diğerlerine göre ise, daha çok tek bir sömürge ekonomisi niteliğini taşımakta, ama bir sektörünün, yani Yahudi sektörünün tabi olduğu ulus-evresi öncesi uygulamalar nedeniyle, daha sık rastlanan (örneğin Kenya'da beyazların oluşturduğu) kapalı yerleşim bölgelerine göre bir miktar farklılık göstermektedir.³⁴

Konu, bir yanda çoğunlukla birinci modeli destekleyen İsraili iktisatçılar ile öte yanda ikinci modeli destekleyen Arap iktisatçılar arasında kaçınılmaz olarak siyasi bir niteliğe bürünmüştür. Bizim görüşümüze göre, birbirinden ayrı iki ekonomi söz konusu değildir ve Filistin'deki iktisadi etkinliği değerlendirmenin ve toplumlararası ilişkileri anlayabilmenin yolu, tek bir para birimine, tek bir vergi yapısına ve tek bir yasal sisteme sahip tek bir ekonomi kapsamında inceleme yapmaktan geçmektedir.

Yine de iki savaş arasında kalan dönemde Filistin'in iktisadi performansını bir bütün olarak incelemeye başlamadan önce, ekonominin genelinde yaşanan gelişmeye çok önemli etkileri olması nedeniyle Yahudi etkinliğinin temel bazı özellikleri üzerinde durmak faydalı olacaktır. Tablo 3.4'te de gösterildiği üzere, birkaç göç dalgasının sonucunda Filistin'deki Yahudi nüfusu, 1939 yılında ülkenin toplam 1,5 milyon olan nüfusunun içinde 450.000 dolaylarına ulaşmıştı.³⁵ Filistin'deki yerli Arap nüfusun aksine, Yahudi topluluğunun büyük çoğunluğu (yüzde 75'i) kentlerde oturmaktaydı. Ayrıca Yahudi topluluğu çok farklı bir istihdam yapısı sergiliyordu; Filistin Araplarının yarısından

fazlasına karşılık Yahudi nüfusun ortalama olarak yüzde 20'si tarımda, diğer yüzde 20'lik bölümü sanayi ve imalat sektöründe ve geriye kalanlar ise hizmet sektöründe çalışıyordu.³⁶ Göçmen bireylerin ülkeye getirdiği yüksek düzeydeki sermaye ve becerinin yanı sıra, 1937 yılı itibarıyla Yahudi topluluğunun, çoğu Tel Aviv ve Hayfa arasında kalan kıyı şeridinde Marj İbn Amr'da (Yizreel Vadisi) ve kuzeydoğudaki Galila bölgesinde olmak üzere Filistin'deki toplam tarım alanlarının yüzde 10'undan fazlasını denetiminde bulundurması da, topluluğun diğer belirgin özellikleri arasındaydı.³⁷ Başlangıçta bu arazinin büyük bölümü, çoğunluğu Filistin dışında yaşayan yüzlerce büyük toprak sahibinden büyük parçalar halinde satın alınmıştı. Fakat 1930'lara gelindiğinde, çeşitli yerel halk gruplarından daha küçük tarlalar halinde satın alınması gerektiğinden, bu toprakları kiralayanlar açısından daha büyük bir yer değiştirme süreci ortaya çıkmış ve dolayısıyla Araplar ile Yahudiler arasındaki anlaşmazlık daha da yoğunlaşmıştır.³⁸

Filistin'de manda yönetimi süresince ulusal gelir düzeyini belirlemeye yönelik tek resmi girişim, hükümet görevlisi P. J. Loftus tarafından 1944 yılı için yürütülen çalışma olmuştur.³⁹ Ancak Jacob Metzger tarafından oluşturulan göstergeler, ikinci savaş arasında kalan dönemde ülkenin oldukça istikrarlı bir iktisadi büyüme hızına sahip olduğunu, GSYH'nin 1922 yılında (1936 yılı fiyatları temel alınarak) 8,4 milyon Filistin lirasıyken, 1935 yılında 34,9 milyon Filistin lirasına yükseldiğini, daha sonra 1939'da 31,4 milyon Filistin lirasına düştüğünü göstermektedir.⁴⁰ (1 Filistin lirası = 1 İngiliz sterlini = 4 ABD doları) Aynı gösterge dizisi, kişi başına gelir rakamlarını 1922 için 11,5; 1935 için 26,7 ve 1939 için de 20,9 Filistin lirası olarak vermektedir.⁴¹ Fakat gelirdeki bu artışın çoğu, gerçekten de iki toplum arasındaki eşitsizliği daha da arttıracak şekilde, Yahudi kesiminde yoğunlaşmıştı: 1936 yılında Yahudi kesiminde kişi başına düşen gelir, Arap kesimindekinin neredeyse üç katına (47,1 Filistin lirasına karşılık 16,1 Filistin lirası) ulaşmıştı.⁴² Bu gelişmenin kayda değer iki özelliği daha vardır. Bunlardan ilki, gelişmeye paralel olarak sanayi-in GSYH'ye katkısının 1935'te yüzde 15,4'e ve 1939'da da 18,2'ye çıkmasıyla ekonomide oluşan yapısal değişimdir.⁴³ Diğerisi ise, geli-

menin dünyaya göre ters bir dönemsellik izleyerek uluslararası pazarın 1920'li yıllarda yaşadığı patlama sırasında yavaşlaması ve 1930'lu yılların başında büyük ölçüde Almanya'dan gelen Yahudi göçündeki artışa bağlı olarak yeniden hızlanmasıdır.

Tarım sektöründeki gelişmelerin değerlendirilmesi, gerek kesin istatistik rakamlarının bulunmayışı gerekse yıllık yağış dönemlerinin, eğilimlerin saptanmasını zorlaştıran etkisi nedeniyle sorunludur. Buna karşın, hem tarım yapılan toplam arazinin yüzölçümündeki -1920'lerin ortasındaki 5 milyon dönümden (1,25 milyon ar) on yıl sonra 7 milyon dönüme (1,75 milyon ar)- artışın hem de ticari değeri daha yüksek olan ve daha kolay pazarlanabilen ürün türlerine geçilmesinin ortak etkisinin sonucunda, tarımsal üretimde değer olarak düzenli bir büyüme meydana gelmiştir.⁴⁴ Ürün türlerindeki değişime verilebilecek en belirgin örnek, Arap ve Yahudi nüfusun neredeyse eşit miktarda sahip olduğu turuncgil bahçelerinin 1939'da 300.000 dönüme (75.000 ar) yükselmesidir. Söz konusu bahçeler o denli kârlıydı ki, 1939'da Arap kesimin toplam tarımsal üretiminin üçte birinden biraz fazlasını, Yahudi kesimindekinin ise üçte ikisinden fazlasını meydana getiriyordu.⁴⁵ Artan iç talep nedeniyle zeytin, sebze, patates ve tütün gibi diğer ticari ürünlerin üretiminde de artışlar meydana gelmişti.⁴⁶

Sanayideki büyüme çok daha dikkat çekici boyuttaydı ve Metzer ile Kaplan'ın yaptığı hesaplamalara göre, 1922-1939 arasında değer olarak yediye katlanmıştı.⁴⁷ 1928 yılında toplam üretime katkısı yüzde 44 iken, 1939'da yüzde 70'e ulaşan Yahudilere ait sanayi etkinliğinin bu alandaki en önemli itici güç olduğu açıktır.⁴⁸ Hükümet tarafından 1927 yılında yürütülen Genel Sanayi ve Zanaat Sayımı'nda verilen rakamların, 1937 yılında Yahudiler tarafından yürütülen daha dar kapsamlı bir sayımdan elde edilen rakamlarla karşılaştırılması, bu gelişmenin kapsamını belirlemek için yeterli olacaktır.⁴⁹ Büyük ölçekli birkaç kuruluş dışında, sanayi alanına küçük ölçekli, emek-yoğun işletmeler egemendi. 1927'de kuruluş başına istihdam edilen personel sayısı, Yahudilere ait kuruluşlarda 6,7; Araplara ait kuruluşlarda ise 4,2 kişiydi ve bu kuruluşlardan sadece yüzde 17'sinde herhangi bir türde motor gücü kullanılmaktaydı.⁵⁰ Bu dönemde değer

olarak sanayi üretimindeki payları bakımından ürün sıralamasında ilk sırayı gıda, içecek ve tütün alıyor, bunları çok geriden “kimyasal ürünler ve ilgili üretim dalları” ve sonra da tuğla, taş ve kereste gibi inşaat malzemeleri izliyordu.⁵¹ 1937’ye gelindiğinde sanayi hâlâ küçük ölçekli birimlerden oluşuyordu; bununla birlikte maden ve makine, kimyasal madde ve tekstil ürünlerinin de katılmasıyla sanayinin kapsamı büyük ölçüde genişlemişti.⁵² Bu tarihten iki yıl önce, yani 1935 yılında bile sanayi, kapsamını ülkenin mamul mal talebinin yarısını karşılayabilecek kadar genişletmişti.⁵³

Son olarak ele alınacak konular, gelir dağılımı ve refah düzeyidir. Bu noktada, genel gelir artışının ülke çapında bir yaşam standardı yükselişine çevrilmesine engel olan bazı faktörler ortadadır. Birincisi, ortalama Arap ve Yahudi gelir düzeyleri arasında büyük ve giderek artan bir uçurumun olmasıydı; Yahudi nüfus çok daha yüksek düzeyde sağlık, eğitim ve istihdam olanakları sağlayan, çok daha zengin mali kaynaklara sahipti. Örnek olarak hükümetin Filistinli erkek çocukların üçte ikisine (ve kırsal alanda yaşayan kız çocukların ancak yüzde 7,5’ine) sağlayabildiği en iyi eğitim olanağı dört yıllık bir ilköğretimden ibaretken, Yahudi toplumu, beş ile on dört yaş arasındaki çocuk nüfusunun yüzde 90’ına dokuz yıllık bir eğitim sağlayabiliyordu.⁵⁴ İkincisi, Filistinli Araplar arasında, az sayıdaki toprak sahibi, turuncgil yetiştiricisi ve tüccar ile geriye kalan nüfus arasında gelir düzeyi açısından çok büyük bir uçurum vardı. Nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan düşük gelir düzeyindeki kırsal nüfusun büyük çoğunluğu, 1930’lu yılların başında yeni uygulamaya konan vergi oranları ve tarımsal fiyatlardaki önemli düşüşler nedeniyle borca batmıştı.⁵⁵

Ürdün

1922 yılında Ürdün olarak tanımlanan toprakların tek bir ekonomiye sahip tek bir bağımsız devlet haline dönüşmesi on yıllar sürdü. Her şeyden önce Ürdün, en asgari düzeyde bir yönetimden fazlasını karşılayamayacak kadar yoksuldu. Güneyde yeni kurulan Suudi Arabistan Krallığı yöneticilerinin de çoğu kez desteğini kazanan önemli

aşiret grupları, 1930'lu yıllara kadar ülke sınırları üzerinde hak iddia etmeyi sürdürdü. Dahası, bir yandan Filistin ekonomisine sıkı sıkıya bağlı kalırken, diğer yandan da daha büyük bir serbest ticaret bölgesinin kapsamı içine girdi. Bu çerçevede, Suriye ve Suudi Arabistan ile arasındaki mal dolaşımında ve 1934'ten sonra Irak ile arasındaki transit ticaretinde herhangi bir gümrük tarifesi uygulanmıyordu.

Nüfus azdı ve 1922'de 250.000 dolayındayken, 1947'de ancak 375.000 dolayına ulaşabilmişti. 1922 yılı için verilen resmi tahmin 225.380'dir; fakat güneydeki Ma'an bölgesinde oturanlar bu rakama dahil edilmemiştir.⁵⁶ 1930'lu yılların sonuna doğru ülkede 10.000'den fazla nüfusa sahip -en büyükleri, her biri 20.000 dolayında nüfus barındıran Salt ve başkent Amman olan- kent sayısı sadece dörttü ve kırsal bölgede yaşayanların neredeyse yarısı göçebe olarak nitelendiriliyordu.⁵⁷

En önemli iktisadi faaliyetler, iyi bir yılda ulusal hasılanın yarısına na yakınına meydana getiren tarım ve çobanlık.⁵⁸ 1933 yılında tamamlanan kadastro çalışmalarına göre, tarım yapılan arazinin toplam yüzölçümü 4,6 milyon dönüm (1,15 milyon ar) dolayındaydı ve bu alanın neredeyse tamamı, düzensiz ve belirsiz kış yağışlarına bağımlıydı.⁵⁹ Bu arada deve taşımacılığına duyulan ihtiyacın azalması ve artık ülke sınırlarının dışında, Irak ve Suudi Arabistan'da kalan birbirine düşman aşiretlerin düzenlediği baskınlar sonucu sahip oldukları hayvan sürülerinde meydana gelen kayıplar nedeniyle, ülkenin güneyinde yaşayan göçebe toplulukların durumu da hızla kötüleşiyordu.⁶⁰

Nüfusun azlığı ile birlikte doğal kaynakların yokluğuna da uygun olarak son derece sınırlı bir vergi geliri tabanına sahip olan hükümet, Ürdün Sınır Gücü'nün finansmanı da dahil bir dizi küçük mali destek sağlayan Filistin hükümeti başta olmak üzere, dış mali desteğe son derece bağımlıydı. Dolayısıyla 1924/25 ve 1938/39 arasında hükümet gelirlerinin neredeyse yüzde 30'u dış yardımlardan ve geriye kalan bölümünün büyük kısmı da Filistin/Ürdün ortak gümrük tarife gelirlerinden oluşuyordu.⁶¹

Bu kısıtlamalar göz önüne alındığında, ulusal iktisadi kurumların gelişmesinin yavaş olması kaçınılmazdı. 1927 yılından başlayarak yö-

netimin giriştiği en önemli çaba, ülke topraklarının kadastrounun çıkarılıp bireysel tapular halinde kayda geçirilmesi ve bunlara genel bir vergi sisteminin uygulanması olmuştur. Ülkedeki toplam ekilebilir toprakların neredeyse yüzde 50'sini meydana getiren büyük miktarlardaki bölünmemiş toprakların (*musba* 'ı) paylaşılmasında yönetim, köylü halkın işbirliğini sağladığından, bu süreç Filistin'dekine kıyasla çok daha hızlı işlemiştir. Bunun bedeli, köylülerin diğer pay sahipleriyle yaklaşık aynı kalitede toprağa sahip olma güvencesi olarak gördüğü çok sayıdaki uzun şerit halinde tarladan oluşan yeni mülkiyet birimlerinin getirdiği yeni verim düşüklükleri olmuştur.⁶² İskânla birlikte, 1933 tarihli Toprak Vergisi Yasası'nın öngördüğü brüt üretimin yüzde 6'sı oranında vergi uygulamasına aşamalı olarak başlandı.

Yeni toprak rejiminin gerek gelirler gerekse toplam üretim üzerindeki etkisi net değildir. Toplanan vergi miktarlarıyla ilgili rakamlar, yürürlüğe konan yeni vergi oranlarının toplam gelir miktarında sadece küçük bir artışa neden olduğunu göstermektedir.⁶³ Vergiler ve tapu kayıt ücretleri, 1930'lu yılların sonunda ülke içinden toplanan gelirin yüzde 23'üne, yani 350.000 Filistin lirası tutarındaki toplamın 80.000 Filistin liralık kısmına eşitti.⁶⁴ Yine aynı şekilde, yeni toprak rejiminin üretim üzerindeki etkisi de belirsizdir. Tarımsal üretimle ilgili resmi rakamlardan sadece 1934 ve 1935 yıllarına ait olanlar mevcuttur ve diğer yerlerde olduğu gibi, burada da yağışların dönemselliği ve özellikle de 1929-1936 arasında yaşanan aşırı kuraklık nedeniyle değerlendirme yapmak güçleşmektedir. Resmi olmayan tahminler, belki de 1930'lu yılların sonunda yaşanan iki yüksek üretim yılının etkisiyle abartılmış olmakla birlikte, 1927-1939 arasında buğday ve arpa üretiminde düzensiz bir artışa işaret etmektedir.⁶⁵ Böyle bir ekonomide ticaretten elde edilen değerlerin tarımsal üretimden elde edilenlerle sıkı bir biçimde bağlantılı olacağını söylemek akla uygun görünmektedir. Ağırlıklı olarak buğday ve arpa ihracatına dayalı olan ihracat değerlerindeki hareketin, tahıl üretiminin boyutuyla yakın ilişki içinde olduğu 1936-1939 arasındaki durum da tam olarak buydu.⁶⁶

Hükümetin refaha ve kalkınmaya ancak önemsiz fonlar ayırabilmesi, şaşırtıcı değildir. Bu dönemde hükümetin ülkeye en önemli

katkısının, ulaşımındaki ve kamu güvenliğindeki iyileştirmeler olduğu kuşkusuzdur. Bundan başka, hükümet bütçesinin yüzde 12'si eğitim ve kamu sağlığına ayrılıyordu. Bu oran, okul sayısının nüfus artışına neredeyse paralel olarak artması ve böylelikle anne babalarının onay-
gı olan toplam çocuk nüfusunun belki de yarısına ilköğretim olana-
ğı sağlanması için yeterliydi.⁶⁷ Son olarak, Richard Bocco ve Tariq Tell'in ileri sürdükleri üzere, 1930 yılından başlayarak Çöl Devriye-
si'nin kumandanı olan Glubb Paşa'nın, bazı teşvikler sağlama, ordu-
da görev verme ve daha yerleşik bir tarım düzenine geçişi özendir-
mek için tohumluk dağıtma gibi girişimlerle, çölde deve sürüleri bes-
leyen göçebe toplulukların neredeyse kıtlık koşullarını hafifletmekte
oynadığı önemli rol de değinmek gerekir.⁶⁸

İki Dünya Savaşı Arasında Kalan Dönemde Fransız Manda Yönetimi Altındaki Ülkeler

Suriye ve Lübnan

Osmanlı İmparatorluğu'nun Suriye vilayetlerinin bazı bölümleri-
nin 1918-1920 arasında Fransızlarca işgali, 1922 yılında Milletler Ce-
miyeti'nin Fransız manda yönetimini tanımasıyla resmen kabul edil-
miş oldu. Bundan bir yıl önce, Fransızlar yeni kazanılan bu toprak-
ları Büyük Lübnan (Grand Liban) ve Suriye olarak ikiye ayırmıştı.
Ayrıca Suriye kendi içinde, en önemlilerinden biri kuzeyde Halep
merkezli, bir diğeri ise güneyde Şam merkezli olmak üzere küçük
devletlere bölünmüştü.⁶⁹ İktisadi açıdan bakıldığında, bölgenin ta-
mamı tek bir ortak dış gümrük tarifesi ve ortak para birimi (Fransız
frankına bağımlı Suriye lirası) olan tek bir birim halinde yönetiliyor-
du. Ancak küçük devletlerin her birine kendi vergilerini toplama ve
1936'dan itibaren de sınırları içinde mal ve işgücü dolaşımına bazı
sınırlamalar getirme hakkı tanınmıştı.⁷⁰ Metnin bundan sonraki bö-
lümünde, Büyük Lübnan'ı sadece Lübnan ve Suriye topraklarında
yer alan küçük devletleri ise topluca Suriye olarak anacağız.

Bölgenin tamamı Birinci Dünya Savaşı'ndan büyük zarar görmüş ve savaş öncesi 3.000.000 dolayında olduğu sanılan nüfusta 300.000 dolayında kayıp meydana gelmişti.⁷¹ Ayrıca yeni kurulan devletler, Türkiye'den zorla göçürülen 150.000 dolayındaki Ermeni sığınmacıya da ev sahipliği yapmak durumunda kalmıştı.⁷² Daha da kötüsü, Suriye ile yeni komşuları olan Türkiye ve Irak'ın arasında oluşan sınırlar, artık yürürlükte olan yüksek gümrük tarifeleri nedeniyle, malların serbest dolaşımı için büyük bir engel oluşturuyordu.⁷³ 1925 ve 1927 yıllarında Fransız yönetimine karşı girişilen geniş çaplı ayaklanma nedeniyle ekonomide daha da büyük aksamalar ortaya çıktı. Dolayısıyla Ortadoğu'nun çoğu bölgesinde olduğu gibi burada da iktisadi faaliyet Birinci Dünya Savaşı öncesindeki canlılığına ancak 1920'li yılların sonunda kavuşabildi.

Fransızlar tarafından gerçekleştirilen tek nüfus sayımına göre, 1921-1922'de Suriye'nin nüfusu 2,14 milyon dolayındaydı. Daha sonraki tahminler, nüfusun 1932'de 3 milyon dolayına çıkmış olabileceğini göstermektedir.⁷⁴ Bu arada Lübnan'ın nüfusu ise 1921-1922'de 630.000 dolayındayken, 1932'de yapılan ikinci nüfus sayımında 855.000'e çıkmıştır.⁷⁵ 1930'lu yılların başında her iki ülke nüfusunun üçte birinden biraz fazlası, 5000'in üzerinde nüfusa sahip kentlerde yaşıyordu. Diğer bir önemli özellik, aynı zamanda 1914 öncesi dönemin de özelliği olan ülkeden göç akımının yenilenmesi ve 1923-1926 arasında yılda ortalama 16.000 kişinin bölgeyi terk etmesiydi. Ancak birkaç yıl sonra, Dünya İktisadi Bunalımı'nın etkisiyle Kuzey ve Güney Amerika çekiciliğini yitirince, dışarı giden göçmen sayısı birkaç bine düşecek ve 1930'lu yılların başında birkaç yıl süreyle Suriye ve Lübnan'a geri dönüş yapanların sayısı, ülke dışına göç edenlerden daha fazla olacaktı.⁷⁶

Fransız iktisadi yönetiminin en temel aracı, ortak dış gümrük tarifesinden elde edilen gelirlerin Yüksek Komiserlik tarafından yönetilen tek bir bütçede (*Compte de gestion des services d'intérêt commun* - Ortak Yarar Hizmetleri Yönetim Hesabı) toplanması ve ardından da demiryolları, telgraf ve gümrük yönetimi gibi bazı hizmetleri sağlamak üzere küçük devletler arasında dağıtılması esasına dayanıyordu.

Bu bütçe, Fransızların sahip olduğu ve demiryolu, şehiriçi tramvay, hava gazı ve elektrik hizmetleri ile devlet gelirlerine bankacılık tekel hizmetlerini sağlayan, sayıları on dolayındaki özel imtiyazlı büyük şirkete çeşitli teşviklerin verilmesinde kullanılıyordu.⁷⁷ Bu ortak fonların ne şekilde dağıtıldığı ve hatta bunun hangi ilkeler çerçevesinde yapıldığı konusundaki ayrıntılar son derece gizli tutulduğundan, herhangi bir değerlendirme yapmak neredeyse olanaksızdır.⁷⁸ Bütün bunlara ek olarak küçük devletlerin her biri, çeşitli vergi ve angaryalar aracılığıyla kendi gelirini yükseltti. Özellikle de Osmanlılarda tarım ürünlerinden alınan aşarın yerine geçen ve 1921-1924 arasında alınan vergilerin ortalamasına dayanan sabit oranlı alınmaya vergi hâlâ tümüyle köy topluluğundan toplanıyordu. Filistin'de olduğu gibi burada da, 1930'lu yılların başında tarım ürünlerinin pek çoğunun fiyatında meydana gelen büyük düşüşler, resmi makamları, her yıl bu vergilerin yaklaşık üçte birini affetmek zorunda bıraktı.⁷⁹

Tıpkı İngiliz manda yönetimi altındaki topraklarda olduğu gibi, tarımsal vergi reformuna, Kasım 1930 tarihli Toprak Yasası'nda belirlenen kurallara uygun olarak kırsal alandaki toprakların kadastro ve tapu işlemlerinin yapılması eşlik etti. 1938 yılına kadar o dönemdeki tarım topraklarının neredeyse tamamını oluşturan 3 milyon hektar (7,42 milyon ar) dolayında bir toprağın kadastro çalışması bitirilmişti.⁸⁰ Özellikle *musha*' düzenine göre tarım yapılan Güney ve Orta Suriye'deki topraklarda, bireysel tapu tahsis süreci çok daha yavaş ilerliyordu. Bu bölgelerde her köylüye ait pay kaydedilmekle birlikte, herhangi bir belirli toprak parçasına ait tapu belgesi çıkarılmaması, Bureau de Cadastre (Kadastro Ofisi) müdürünün, *musha*'nın "ülkenin sosyal yaşamında gerçek bir temel" olduğu yönündeki görüşüyle destekleniyordu.⁸¹ Sonuç olarak 2,6 milyon hektar (6,42 milyon ar) yüzölçümündeki bir alanda yeni maliye düzeninin kurulduğu ileri sürülse de, bu büyük ölçüde birey olarak köylüden çok köylü topluluklarına dayanıyordu.⁸²

Irak'taki benzerleri gibi, Fransız sömürge yönetimi de başlangıçta ülke içindeki iktisadi faaliyet üzerinde etkili olma konusunda pek az çaba sarf etmiştir. 1920'li yıllar boyunca dış gümrük tarifeleri ne-

redeyse tamamen gelir arttırıcı amaçlarla kullanılırken, refah ve kamu yatırımları için yapılan harcamalar düşük düzeyde kalmıştır.⁸³ Fakat 1928'den başlayarak iyi örgütlenmiş Suriyeli çıkar gruplarının artan baskısı altında kalan Yüksek Komiserlik, önce tarım sektöründe, daha sonra da fiyat düşüşleri ve dış rekabetin iş kapatmak zorunda bıraktığı küçük ölçekli birçok imalat kuruluşunun yer aldığı sanayi sektöründe oluşan bunalıma çözüm aramak zorunda kalmıştır. Manda yönetiminin tepkisi iki yönlü olmuştur. Birincisi, ipek ipligi, çimento ve ayakkabı gibi ithal kalemlerinden alınan vergi oranlarını yükselterek gümrük tarife yapısına bazı korumacı öğeler eklerken, Suriye'deki daha yoksul bir halk kesiminin ancak karşılayabildiği çok düşük fiyatlı Japon tekstil ürünlerinin tüketimine engel oluşturmamaya özen göstermiştir.⁸⁴ İkinci olarak da, 1934'ten itibaren kamu harcamalarına, özellikle yol yapımına ve Beyrut'u Doğu Akdeniz'in en önemli ticaret merkezi haline getirme projesinin bir bölümünü oluşturan Beyrut Limanı'nın genişletilmesi çalışmalarına bütçeden giderek daha fazla ödenek ayrılmaya başlandı.⁸⁵

İki savaş arasında kalan dönemde Suriye ve Lübnan ekonomisinin performansına göz atıldığında, iki önemli sorunla karşı karşıya kalınmaktadır. Bunlardan ilki, gerek tarım gerekse imalat sektöründeki üretim konusunda güvenilir istatistiklerin bulunmamasıdır. İkincisi ise, sömürge yönetimine bağımlılık söz konusu olduğunda, sık sık ortaya çıkan polemikler yüzünden Fransız abartıcılığı ile Suriye ve Lübnan milliyetçiliği arasında bir orta yol bulmanın güçlüğüdür. Bu koşullar altında, Suriye'nin (Lübnan dışında) milli hasılasını hesaplama konusunda sadece tek bir girişiminin bulunması ve bunun da sırf 1936-1938 yıllarıyla sınırlı kalması şaşırtıcı sayılmamalıdır.⁸⁶ Bu konuda yapılabilecek tek şey, ekonominin bütün alanlarında etkisini gösteren güçlükler dikkate alındığında, 1919-1939 arasında kişi başına düşen gelirden herhangi bir artış olmadığı yönündeki genel kanıyla yetinmektir. 1928'de daha düzenli bir yönetimin kurulması ve Fransız frankının istikrara kavuşturulmasıyla koşullar tam da normale dönerken, ekonominin ticarete, göçmen dövizlerine ve atölye imalatına bağımlılığı nedeniyle

bu kez de Suriye ve Lübnan Dünya İktisadi Bunalımı'ndan darbe yiyecekti. Atölye imalatının yabancı rekabet karşısında çöküşüyle, örneğin Lübnan dağlarında sürdürülen ipek kozacılığında kullanılan dut yaprağı gibi pek çok yerel tarım ürününe olan talep de büyük ölçüde düşecekti.

1930'lu yıllara ait Beyrut ve Şam kaynaklı Fransız ve diğer yabancı iktisat raporlarını okumak, gerileyen ticarete, artan işsizliğe, azalan hükümet gelirlerine ve genel bir yoksullaşma sürecine bir anlamda tanıklık etmektir.⁸⁷ Buna karşın, uluslararası ekonomideki toparlanma, Fransız frankında 1937'de yapılan (ve Suriye lirasının da otomatik olarak değer kaybetmesine, dolayısıyla ihracat fiyatlarının ucuzlamasına neden olan) devalüasyon ve yeni, daha çağdaş bir fabrika sanayiinin kurulması için yapılan yatırımların yardımıyla, 1930'lu yılların ortalarından itibaren ekonomik canlanmanın ilk işaretleri alınmaya başlanmıştı. Bu arada 1930'ların ortasından başlayarak daha bereketli kış yağışlarının geri dönmesi, pamuk ve tütün gibi sanayie yönelik tarım ürünlerine yeni pazarların açılması ve Homs dolaylarındaki ve daha da önemlisi, Halep'in doğusundaki verimli bölge Cezire'deki tarım topraklarının genişlemesiyle birlikte tarım sektörünün de canlanmaya başladığı anlaşılmaktadır.⁸⁸ Şimdi, sanayi ve tarım sektörlerini ayrı ayrı inceleyelim.

1920'li yılların sonundan başlayarak Fransız yazarlar, Suriye/Lübnan sanayiinin "eski" ve "yeni" olmak üzere iki bölüme ayrılabilceği fikrini geliştirdiler.⁸⁹ Bu türden bir ayırım, bir bölümden diğerine geçişi hem ilerlemeci hem de kaçınılmaz göstermek gibi büyük bir avantaja sahipti ve bu, o andan itibaren yapılan iktisadi değerlendirmelerin büyük bölümünün çerçevesini oluşturdu.⁹⁰ Ancak bazı durumlarda bu ayırım eski/geleneksel/imalathane ve yeni/çağdaş/fabrika arasındaki temel karşıtlığa dayandığından, durumu aşırı derecede basite indirme tehlikesi taşımaktadır. Buna karşın, dikkatli kullanıldığı takdirde, 1913'te var olan, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden canlanan ve 1930'ların değişen iktisadi ortamının baskısıyla kendini değiştirmek zorunda kalan imalat sanayiinin yapısını anlamak için bir değerlendirme yöntemi de olabilir.

1920'lerde Suriye/Lübnan sanayiinin neredeyse tamamı, yerli tarım ürünlerini elde işleyen fabrikalardan ibaretti. Bunlardan en büyükleri, çoğunlukla Lübnan dağlarında kurulu olan ve pek azında iplik çıkırıklarını döndürecek motorlu makineler bulunan ipek "fabrika"larıydı. Birinci Dünya Savaşı sonrasında üretimlerinin en yüksek noktaya çıktığı 1927/28 yıllarında, bu fabrikaların toplam sayısı 113'tü ve 330.000 kg -yani savaş öncesindeki ortalamanın dörtte üçü kadar- ipek iplik üretiyorlardı.⁹¹ Daha küçük ölçekli diğer kuruluşlar ise, pamuklu ya da ipek kumaş, sabun, deri mamuller ve tütün ürünleri üretiyordu. Bütün bunlar, 1929'dan sonra yaşanan iç ve dış talep daralmasının büyük baskısı altında kaldı ve pek çoğu ya ortadan tamamen yok oldu ya da yeni üretim yöntemleri benimsyip motorlu dokuma tezgâhları gibi yeni makine yatırımlarına girerek kendini yenilemek zorunda kaldı. Ayrıca 1920'lerin sonuna doğru, 1930'lu yılların başında giderek yoğunlaşacak bir eğilim doğrultusunda, yeni üretim ve örgütlenme yöntemleri kullanan bazı daha büyük fabrikaların da kurulmasına başlandı. Yeni kurulan fabrikalar arasında iki çimento fabrikası, çeşitli tekstil fabrikaları ve ayrıca un, reçel ve konserve, sabun, bira, sigara ve ayakkabı fabrikalarını sayabiliriz.⁹² O dönemin gözlemcilerinin bakış açısından bu tür üretim tesislerinin hepsi "yeni" ya da "modern" olarak nitelendiriliyordu. Ancak hepsi de düşük maliyetli makineler kullanıp aşağı yukarı aynı (az) sayıda işçi çalıştırabileceğine göre, bu fabrikalar ile daha eski olup yenilenmiş tesislerin birbirinden ne bakımdan farklı olduğu pek açık değildir. Daha kesin olarak söylenebilecek bir şey varsa, o da, Suriye'deki imalat etkinliğinin 1930'lu yıllarda gösterdiği canlanmanın, 1938'e gelindiğinde, pamuk ipliğine olan iç talebin yarısını, pamuklu dokuma talebinin üçte birini ve çimento talebinin yarısına yakınına karşılayacak bir ithalat ikamesi sürecini başlatmış olduğudur.⁹³

Daha önce de değinildiği üzere, en önemli tarımsal etkinlik, toplam ekili toprakların neredeyse yüzde 75'inde yapılan buğday ya da arpa üretimidir.⁹⁴ Bu tür tahıl ürünlerinde üretimi belirleyen temel faktör, kış yağışlarının hacmine ve zamanına bağlı olan ekili toprak

miktariydi. Var olan rakamlar, 1930'lu yılların sonuna kadar buğday ekilen alanların yüzölçümünde herhangi bir önemli artış olmamakla birlikte, arpa ekilenlerde ufak bir artış olduğunu göstermektedir.⁹⁵ Ancak bu tahmini rakamlar, gerek sürekli yinelenen üç ya da dört yıllık yağış devrelerinin gerekse tarım ürünlerinde 1920'lerin sonuyla 1930'ların başında yaşanan fiyat düşüşlerinin yarattığı önemli dalgalanmaları saptırmaktadır. Değişikliğin çok daha büyük olduğu alan dut yaprağı, pamuk ve tütün gibi "sanayie yönelik" tarım ürünlerinin yetiştirilmesi idi. Kuzey Lübnan'daki Akkar ovasında ilk kez 1920'li yılların ortalarında ekilmeye başlanan "Lonestar" türü Amerikan pamuğu gibi bazı ürünler, 1930'lu yılların başında büyük zarar gördü ve eski konumlarına ancak 1930'lu yılların sonunda ulaşabildi.⁹⁶ Dut yaprağı gibi diğer bazı ürünlerin uzun süre toplanmaması, bazı çiftçileri bunların yerine sebze ve muz gibi daha yüksek değerli tarım ürünleri yetiştirmeye, bazılarını, özellikle de daha yüksek rakımlarda yaşayanları tarlalarını tamamen terk ederek göç etmeye ya da 1930'ların ortasında gelişmeye başlayan yaz turizmi gibi yeni iktisadi faaliyetler aramaya itmiştir.⁹⁷

İki savaş arasında kalan dönemde, kişi başına düşen gelirin en iyi koşulda aynı düzeyde kalmış, kamu harcamalarının ise ciddi boyutta sınırlandırılmış olması olasılığı göz önüne alındığında, manda yönetimi ya da Fransızlara ait imtiyazlı şirketlerle doğrudan bağıntılı olanlar ve yerel güçlerinin yardımıyla büyük toprak parçalarının tapusunu ele geçiren bazı aşiret reisleri dışında, ülkenin refah düzeyinde herhangi bir önemli yükselme olduğu düşünülemez. Fransız yönetimi, eğitimi ve sağlık hizmetlerini genel olarak çeşitli yabancı misyonerler ile yerel toplumsal ve dini kuruluşların eline bırakmıştı. Ne var ki bu politika, her ne kadar devam edebildikleri devlet okullarının sayısını arttırmak için bazı ufak çaplı girişimlerde bulunulduysa da, Müslüman nüfus aleyhine bir ayrımcılık getiriyordu. Nitekim eğitim düzeyiyle ilgili rakamlar da bu durumu açıkça yansıtmaktadır. Örneğin 1930'lu yılların ortalarında Lübnan'daki Maruni Hristiyan nüfusun yarısı okur yazarken, Sünni Müslümanların ancak üçte biri ve Şii Müslümanların da sadece yüzde 17'si okur yazardı.⁹⁸

İkinci Dünya Savaşı Sırasında Manda Yönetimleri

İkinci Dünya Savaşı sırasında Ortadoğu, bölgeyi Kuzey Afrika üzerinden işgal etmeyi amaçlayan Alman ve İtalyan kuvvetlerine karşı savaşılan önce İngiliz ve Fransız, daha sonra da Amerikan ordularının üssü olarak çok önemli bir askeri etkinlik alanı haline geldi. Aynı dönemde, 1941 yılında Irak'ın İngiltere tarafından yeniden işgal edilmesi ve Fransız Vichy hükümetinin Suriye ve Lübnan'dan atılarak yerine ortak bir İngiliz/Fransız savaş yönetiminin geçmesiyle bölge önemli siyasi değişikliklere de sahne olmuştu.

İktisadi hayat açısından savaşın en önemli etkileri iki temel alanda duyulmuştur. Birincisi, Almanya'nın Akdeniz'i Müttefik güçlere kapatmasını takiben savaş öncesi ticaret sisteminin aksamasıydı. Bunun sonucunda gerek tüketim mallarında gerekse kimyasal gübre ve yedek parça gibi önemli tarımsal girdiler ile sanayi girdilerinde ciddi kıtlıklar başladı. İkincisi ise, Müttefik güçlere ait çok sayıdaki askeri birliğin bölgedeki varlığı ve yöredeki çeşitli ekonomilere barınma, işgücü, gıda ile Filistin'de petrol bidonu, mayın ve dikenli tel gibi temel askeri gereçlerin üretimi konusunda yönelttikleri taleplerdi. En yüksek düzeye ulaştıkları dönemde askeri alımların, Suriye ve Lübnan'ın toplam gelirinin üçte birine ve Irak'ınkininse yüzde 15-20'sine eşdeğer olduğu yönündeki hesaplamalara bakıldığında, bu tür alımların yarattığı etkinin ne denli önemli boyutlara ulaştığı görülmür.⁹⁹ Mısır'dan sonra ikinci en önemli askeri üs haline gelen Filistin'de, gerek Arap gerekse Yahudi nüfusta ya doğrudan İngiliz Silahlı Kuvvetleri'nde görev alan ya da orduyla bağlantılı başka bir iş kolunda istihdam edilenlerin sayısı 130.000'di. 1940-1945 arasında ülkenin ulusal gelirine askeri katkı ise yüzde 25'in biraz altındaydı.¹⁰⁰

Bu kıtlıklar ve askeri harcamaların bir arada yaşanmasının hemen hissedilen ilk etkileri, para arzının artıp ve enflasyon oranlarının savaş boyunca çok yüksek düzeyde kalmasıydı. Örneğin Irak'ta genel fiyat endeksi 1938/39 ile 1943 arasında yüzde 580 oranında artarken, Şam'da perakende fiyat endeksi 1938/39 ile 1945 arasında yüzde 830,5 oranında yükselmiştir.¹⁰¹ Hükümetler durumu denetim altında

tutmak için ellerinden geleni yapsa da, her ikisi de denenen fazla vergi artışı ya da devlet tahvili satışı yoluyla bir zorunlu tasarruf rejimini uygulamak için gerekli yönetim araçlarından yoksundu. Aşırı alım gücünü ortadan kaldırmak üzere girişilen daha etkili bir uygulama, bu amaçla Hindistan'dan özel olarak getirilen 80 milyon dolar değerinde altın külçelerinin satışa çıkarılması olmuş, böylece 1943/44'te özellikle Irak'ta İngiliz askeri kuvvetlerinin satın alma harcamalarının yüzde 18'ine eşdeğer düzeyde satış gerçekleşmiştir.¹⁰² Bunun dışında hükümetlerin yapabildiği tek şey, fiyat denetimi, sınırlı gıda tayı ve bazı temel ihtiyaç maddelerine indirim uygulanması yoluyla halkın gündelik gereksinimini ulaşılabilceği fiyatlarla elde etmeye devam etmesini sağlamak olmuştur.

Kuzey Afrika'dan İran'a kadar uzanan Ortadoğu bölgesinin tamamı, Müttefik güçlerce girişilen savaşı desteklemek üzere 1941 yılında Kahire'de kurulan İngiliz-Amerikan Ortadoğu Malzeme Sağlama Merkezi'nin (MESC) iktisadi denetimine bırakılmıştı.¹⁰³ Talimatlarının yürütülmesinde kuruluş genel olarak manda yönetimlerine dayanmakla birlikte, Beyrut'ta yeni kurulan Office de l'Economie de Guerre'in (Savaş Ekonomisi Dairesi) de desteğinden yararlanıyordu. MESC'nin temel hedefi, askeri amaçlı olmayan ithalatı azaltarak kıt gemi taşımacılığı hacminden tasarruf etmektir. Bunu gerçekleştirmek için öncelikle bir lisans ve denetim sistemini yürürlüğe koymuş, ardından ithalattaki düşüşü dengelemek amacıyla iç üretimi arttırmaya çalışmıştır. Birinci uygulaması son derece başarılı olmuş ve bu yöntemle savaş yıllarında bölgeye deniz yoluyla sevk edilen sivil kullanım amaçlı malların miktarı 5,5 milyon tondan 1,5 milyon tona gerilemişti.¹⁰⁴ Ülke bazındaki ticaret rakamları da aynı durumu yansıtmakta ve örneğin Suriye ve Lübnan'a ithalatın 1938-1943 yılı arasında yüzde 50 oranında gerilediğini göstermektedir.¹⁰⁵

İç üretimi artırma yönündeki çabalar konusunda MESC'nin kıt akaryakıt, yedek parça ve hammaddeyi tahsisi kuşkusuz çok önemli olsa da, aslında en önemli itici güç kıtlıklar, yüksek fiyatlar ve askeri alımların birleşmesinden kaynaklanıyordu. Bunun en belirgin biçimde görüldüğü alan sanayi sektörü, özellikle de Filistin örneğinde

olduğu gibi, imalat sektörünün oldukça gelişmiş düzeyde olduğu ülkelerdeki sanayi sektörüdür. 1942 yılına gelindiğinde, 1939 yılına kıyasla Yahudilerin sahip olduğu fabrikaların üretimi yüzde 200, Araplarınkilerin üretimi ise yüzde 77 artmış, aynı dönemde imalat sanayiinde çalışan işçi sayısı 48.000'den 64.000'e yükselmişti.¹⁰⁶ Bunun sonucunda, savaş sona erdiğinde, sanayi sektörünün katkı oranı GSMH'nin neredeyse dörtte birine ulaşmıştı.¹⁰⁷ Fakat savaş yılları başında Hollanda ve Belçika'dan ülkeye göç eden Yahudiler tarafından kurulan ve 1945 yılı itibarıyla 7 milyon Filistin lirası tutarında kesilmiş elmas üreterek toplam ihracat gelirinin yüzde 40'ından fazlasını oluşturan 34 adet pırlanta işleme şirketinin varlığını gözden kaçırmamak gerekir.¹⁰⁸ Öte yandan Suriye/Lübnan ve Irak'ta savaş yıllarında en hızlı gelişme gösteren imalat türleri sigara, bira, tekstil ürünleri ve inşaat malzemeleri gibi az miktarda sermaye ve makine kullanımı gerektirenler olmuştur.

Tarım sektöründe girişilen en önemli çaba, başta tahıl üretimini yeni tarım arazilerine yaygınlaştırmak ve Filistin'de olduğu gibi, daha etkin tarım yöntemlerinin kullanımını teşvik etmek suretiyle yerel erzak üretimini arttırmaktır.¹⁰⁹ Sonuçlar ülkeden ülkeye değişmektedir. Bir taraftan Suriye'de ve Irak'ta tahıl üretiminde önemli bir artışa işaret eden herhangi bir kanıt yokken, diğer taraftan Lübnan'da, Ürdün'de ve savaş döneminde tarımsal üretimin üçte bir oranında artış gösterdiği Filistin'de daha başarılı sonuçlar alınmıştır.¹¹⁰

Manda yönetimi ekonomilerinin Müttefik güçlerce girişilen savaşta oynadığı önemli rol dikkate alındığında, İkinci Dünya Savaşı'nın bu ekonomiler üzerinde derin etkiler bırakması kaçınılmazdı. Savaş bir yandan üretimi arttırmış, Lübnan ve Filistin'e tam istihdam getirerek ücretli işgücünü ve ticari tarımı yaygınlaştırmıştır. Diğer yandan da yüksek enflasyona, ciddi kıtlıklara ve önemli miktarda savaş sonrasında ertelenmiş tüketim birikimine neden olmuştur. Fakat savaş dönemindeki gelirleri enflasyonun çok üzerinde olanlar açısından savaşın, örneğin Filistinli köylülerin birikmiş borçlarından neredeyse tamamen kurtulması birçok olumlu yönü de olmuştu. Gelirleri sabit olan ve daha önce yararlandıkları pek

çok mal ve hizmetten yoksun kalanlar açısından ise savaş sadece sıkıntı ve üzüntü getirmişti.

Savaş aynı zamanda savaş sonrası dönemin iktisadi yönetimi üzerinde de önemli bir etki bıraktı. Suriye ve Lübnan'daki yeni bağımsız hükümetler, artık kendi denetimlerine geçen ekonomilerini şekillendirmekte daha etkin rol almayı amaçladıklarından, dünyanın diğer yörelerinde olduğu gibi burada da planlama, denetleme ve vergilendirme amacıyla geliştirilmiş olan yönetim mekanizmalarından pek çoğu 1945'ten sonra uygulamada kaldı.¹¹¹ Benzer bir etkiyi, doğrudan İngiliz yönetimini geride bırakan Irak'ta ve Ürdün'de ve ayrıca savaş dönemi içinde seferber edilen kaynakların ulusal bir devlet oluşturma çabalarının temeli haline geldiği Filistin'deki Yahudi toplumu içinde gözlemlemek mümkündür. Bu konuyu daha ayrıntılı bir biçimde Bölüm II'de ele alacağız.

Bölüm 3 ile İlgili Notlar

Kaynaklarla ilgili bütün ayrıntılar Kaynakça'da verilmiştir.

- ¹ Örneğin bkz. Hopkins, *Economic History of West Africa*, Bölüm 5; Meredith, "The British Government and Colonial Economic Policy, 1919-1939", s. 484-499; Betts, *France and Decolonisation*, s. 2.
- ² Sassoon, *Economic Policy in Iraq 1932-1950*, s. 3.
- ³ Irak Hükümeti, *An Inquiry into Land Tenure and Related Questions: Proposals for the Initiation of Reform*, s. 11.
- ⁴ Warriner, *Land Reform and Development in the Middle East*, s. 113-116; Hasan, *Al-tawwur al-iqtisadi fi al-'Iraq: al-tijara al-kharijiyya wa-al-tatawwur al-iqtisadi*, 1864-1958, Tablo 18.
- ⁵ Aşağıdaki kuruluşlardan her biri şirketin yüzde 23,5'ine ait hisseleri ellerinde bulunduruyordu: Anglo-Persian Oil Co. (İngiliz-Basra Petrol Şirketi), Anglo-Dutch Shell (İngiliz-Hollanda Shell Petrol Şirketi), Compagnie française des pétroles (Fransız Petrolleri Kumpanyası) ve daha önce 6 Amerikan petrol şirketinin oluşturduğu bir konsorsiyumken, 1930'lara doğru sadece Standart Oil of New Jersey ile Socony katılımıyla oluşan kuruluşlar.
- ⁶ Penrose ve Penrose, *Iraq*, s. 73.
- ⁷ Sassoon, *Economic Policy*, s. 74-75.
- ⁸ Irak Hükümeti, *An Inquiry into Land Tenure and Related Questions*, s. 76.
- ⁹ Örneğin bkz. Pool, "From Elite to Class: The Transformation of the Iraqi Political Leadership", s. 78-83.
- ¹⁰ Irak Hükümeti, *An Inquiry into Land Tenure and Related Questions*, s. 76; Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movement of Iraq*, s. 102-110; Sassoon, *Economic Policy*, s.161-162.
- ¹¹ Rasheed, "Development of Agricultural Land and Taxation in Modern Iraq", s. 262-265.
- ¹² Sassoon, *Economic Policy*, s. 79 ve Tablo 3.3.
- ¹³ Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), Mediterranean Development Project: Country Project: *Iraq* (Roma 1959), s.7'ye göre alıntılanan a.g.e., s. 3.
- ¹⁴ Haseeb, *The National Income of Iraq 1953-1961*, özellikle s. 13-22.
- ¹⁵ Sassoon, *Economic Policy*, Tablo 5.1.
- ¹⁶ a.g.e., s. 188.
- ¹⁷ a.g.e., s. 236-237.
- ¹⁸ a.g.e., s. 139.
- ¹⁹ Hasan, "The Role of Foreign Trade in the Economic Development of Iraq, 1864-1964", s. 352; Warriner, *Land Reform and Development*, s. 113-114; IBRD (Dünya Bankası), *The Economic Development of Iraq*, s. 5.
- ²⁰ Özellikle 1937 yılından itibaren Filistin ve Ürdün sınırları arasında bireylerin do-

laşımını engelleyen bazı kısıtlamalar yürürlüğe konmuştu.

- ²¹ McCarthy'nin iddiasına göre, burada çok önemli boyutta bir eksik sayım söz konusudur ve aslında toplam sayının 823.684 olması gerekmektedir; bkz. *The Population of Palestine*, s. 27-30.
- ²² Hopkins, "Population", s. 13.
- ²³ Himadeh, "Industry", s. 223.
- ²⁴ Gross, *The Economic Policy of the Mandatory Government in Palestine*, s. 7.
- ²⁵ a.g.e., s. 10; Filistin Hükümeti, *A Survey of Palestine I*, s. 246.
- ²⁶ Gross, *The Economic Policy of the Mandatory Government in Palestine*, s. 57.
- ²⁷ Filistin Hükümeti, *A Survey of Palestine I*, s. 237.
- ²⁸ Bu türden bir toprak tasarrufu konusunda yararlı bir arkaplan için bkz. Firestone, "The Land Equalising Musha' Village: A Reassessment", özellikle s. 92-94 ve s. 98-110; Mundy, "Village Land and Individual Title: Musha' and Ottoman Land Registration in the Ajlun District", s. 58-79 ve "La propriété dite musha' en Syrie: à propos des travaux de Ya'akov Firestone", s. 273-287.
- ²⁹ Bu konudaki en tutarlı savlardan biri Tute, "The Law of State Lands in Palestine", s. 171-173'te sunulmuştur.
- ³⁰ Granott, *The Land System of Palestine*, s. 239-243; ayrıca bkz. Owen, "Aspects of Ottoman Law in Mandatory Palestine", s. 122-128.
- ³¹ Smith, *The Roots of Separatism in Palestine*, Bölüm 8.
- ³² Örneğin bkz. Owen, "Economic Development in Mandatory Palestine, 1918-1948", s. 13-15.
- ³³ Bu konu Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, s. 1-27'de çok güzel ele alınmıştır.
- ³⁴ Örneğin bkz. Lockman, "Railway Workers and Relational History: Arabs and Jews in British-Ruled Palestine", s. 602-608. Ayrıca Filistin'deki Yahudilerin "yerleşik bir toplum" oluşturma ve bölünmüş bir işgücü piyasasını yönetme konusunda bkz. Shafir, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict 1882-1914*, s. 1-21.
- ³⁵ Filistin Hükümeti, *Survey I*, s. 141.
- ³⁶ Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, s. 1-29.
- ³⁷ Atran, "Le masha'a et la question foncière en Palestine 1858-1948", s. 1371'de Yahudi tarımsal yerleşim biçimini çok güzel gösteren bir harita yer almaktadır.
- ³⁸ Porath, "The Land Problem as a Factor in Relations among Arabs, Jews and the Mandatory Government", s. 178-180.
- ³⁹ Filistin Hükümeti, *National Income of Palestine 1944*.
- ⁴⁰ Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Tablo A/22. Buradaki rakamlar, İngiliz vatandaşları olanların aldığı ücretler ile resmi hükümet ithalat değerlerini içermemektedir.
- ⁴¹ a.g.e. Kişi başına düşen geliri elde etmek için, Metzger'in rakamlarını Filistin Hükümeti'nin *Survey I*, s. 141'de yer alan toplam nüfus sayısına bölerek hesapladım.

⁴² a.g.e. Tablo A/22.

⁴³ Gross ve Metzger, "Palestine in World War II: Some Economic Aspects", Tablo 4.4.

⁴⁴ Metzger ve Kaplan, "Jointly but Severally", s. 338, 342-344.

⁴⁵ Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Tablo A/12.

⁴⁶ Metzger ve Kaplan, "Jointly but Severally", s. 342-344.

⁴⁷ Metzger ve Kaplan, "The Jewish and Arab Economies in Mandatory Palestine", s. 11.

⁴⁸ a.g.e.

⁴⁹ Veriler 1927 yılında toplanmış, ancak 1928 yılında yayımlanmıştır. Yayımlandığı dönemde etnik mülkiyet bakımından ayrıntıları içermemekle birlikte, 1979 yılından bu yana İsraili iktisat tarihçileri, orijinal dağılık rakamlara artık ulaşmış durumdadır; bkz. Gross, "Some New Light on the Palestine Census of Industries 1928", s. 264-275.

⁵⁰ a.g.e., s. 266.

⁵¹ a.g.e., Tablo I.

⁵² Filistin Hükümeti, *Survey I*, s. 502.

⁵³ Himadeh, "Industry", s. 223.

⁵⁴ Gross, *The Economic Policy of the Mandatory Government in Palestine*, s. 46.

⁵⁵ Filistin Hükümeti, *Survey I*, s. 364; Granott, *The Land System in Palestine*, s. 66-68.

⁵⁶ IBRD, *The Economic Development of Jordan*, s. 3.

⁵⁷ Konikoff, *Trans-Jordan*, s. 15n; Epstein, "The Bedouin of Transjordan: Their Social and Economic Problems", s. 228.

⁵⁸ IBRD, *Economic Development of Jordan*, s. 12.

⁵⁹ Fischbach, "British Land Policy in Transjordan", s. 86-89.

⁶⁰ Bocco ve Tell, "Pax Britannica in the Steppe", özellikle s. 123.

⁶¹ Konikoff, *Trans-Jordan*, s. 116.

⁶² Walpole, "Land Problems in Transjordan", s. 56.

⁶³ Fischbach, "British Land Policy in Transjordan", s. 102-105.

⁶⁴ Konikoff, *Trans-Jordan*, s. 118.

⁶⁵ a.g.e., Tablo VII.

⁶⁶ krş. Konikoff'da Tablo VII ile Tablo XV.

⁶⁷ a.g.e., s. 119; Amadouny, "Infrastructural Development under the British Mandate", s. 155.

⁶⁸ Bocco ve Tell, "Pax Britannica in the Steppe", s. 120-126.

⁶⁹ Halep ve Şam dışında kalan yerleşim birimleri, (1938 yılında Türkiye sınırlarına katılan) İskenderun Sancağı ile (Akdeniz sahilinde yer alan) Latakya ve (güneydeki) Cebel Dürz yönetimleriydi. Halep ve Şam daha sonraları birleştirilerek 1924 yılında tek bir ülke olarak ortaya çıkan Suriye devletini meydana getirmiştir. Latakya ve Cebel Dürz ise 1936'dan 1939'a kadar (ve daha sonra 1942 yılında yeniden) siyasi bakımdan bu ülkeye bağlanmakla birlikte bütçe bakımından kendi özerkliklerini korumuştur.

- ⁷⁰ Hakim, "Fiscal System", s. 234-235. 1936 yılından sonra Lübnan ile Suriye arasındaki ticaret malı dolaşımına bazı engeller konmuştu; bkz. *L'Asie Française* (Mayıs 1938) s. 158'de yer alan not.
- ⁷¹ Bütün Suriye vilayetleriyle ilgili rakamlar Antonius, *The Arab Awakening*, s. 241'den alınmıştır.
- ⁷² Widmer, "Population", s. 23.
- ⁷³ Sadowski, Halep'in Türkiye ile ticaret hacminin 1924 ile 1928 yılları arasındaki dönemde üçte iki oranında azaldığını ileri sürmektedir: "Political power and economic organization in Syria", s. 152.
- ⁷⁴ Widmer, "Population", s. 5-6.
- ⁷⁵ a.g.e.
- ⁷⁶ a.g.e., s. 16.
- ⁷⁷ Sir H. Satow, Beyrut, 17 Mart 1933, PRO/FO 406/71/Suriye.
- ⁷⁸ Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı, "Study of Financial Situation of Syria and Lebanon".
- ⁷⁹ Hakim, "Fiscal System", s. 344-350.
- ⁸⁰ Helbaoui, *La Syrie: mise en valeur d'un pays sous-développé*, s. 63-64.
- ⁸¹ Aktaran Warriner, *Land and Poverty in the Middle East*, s. 91-92. Murray, "Land Tenure in the Fertile Crescent"ta da aynı görüşe yer verilmiştir.
- ⁸² Rakamlar, Weulersse, *Paysans de Syrie et du Proche Orient*, 2. bsk. s. 189'dan alıntıdır.
- ⁸³ Suriye/Lübnan'da uygulanan gümrük tarife oranları 1924-1926 döneminde yüzde 15-30; 1926-1928 döneminde ise yüzde 25-30'du; Burns ve Edwards, "Foreign Trade", s. 254-256.
- ⁸⁴ Burns, *The Tariff of Syria, 1919-1932*, s. 47-51; Shimizu, *Anglo-Japanese Trade Rivalry*, s. 195-197.
- ⁸⁵ Buheiry, *Beirut's Role in the Political Economy of the French Mandate*, s. 8-15.
- ⁸⁶ Makdisi, "Syria", s. 158-161.
- ⁸⁷ Örneğin bkz. İngiltere Birleşik Krallığı, Denizasını Ülkelerle Ticaret Dairesi, "Economic Conditions in Syria"; Bagh, *L'Industrie à Damas entre 1928-1958*, s. 348, 375, 397.
- ⁸⁸ Helbaoui, *La Syrie*, s. 64-65.
- ⁸⁹ Bkz. Fransa, Dışişleri Bakanlığı, *Rapport a la Société des Nations sur la situation de la Syrie et du Liban*, s. 2-23.
- ⁹⁰ Örneğin bkz. Hakim, "Industry", s. 122-136; Grunwald ve Ronall, *Industrialization in the Middle East*, s. 297, v.d.
- ⁹¹ Owen, "The Silk-Reeling Industry of Mount Lebanon, 1840-1914", s. 282-283.
- ⁹² Hakim, "Industry", s. 147-169.
- ⁹³ Charani, "Points de vue successifs sur l'économie syrienne", s. 236-238.
- ⁹⁴ Khuri, "Agriculture", s. 75-78; Warriner, *Land and Poverty*, s. 81, 83.
- ⁹⁵ Rakamlara dayanan bilgiler, Whitaker, "The Union of Demeter with Zeus", Ek'te bulunabilir.

- ⁹⁶ Khuri, "Agriculture", s. 75-78; Warriner, *Land and Poverty*, s. 79-80; Suriye Cumhuriyeti, Tarım Bakanlığı, Pamuk Dairesi, *A Report on the Cotton Situation in Syria*, s. 1-3.
- ⁹⁷ Latron, "La Production et le commerce de soie au Levant", s. 81.
- ⁹⁸ *L'Asie Française* (Mart 1935), s. 81'de yer alan not.
- ⁹⁹ Amerika Birleşik Devletleri, Dışişleri Bakanlığı, "Study of the Financial Situation of Syria and Lebanon", s. 4, 7-8; Hunter, "Economic Problems", s. 189.
- ¹⁰⁰ Filistin Hükümeti, *A Survey of Palestine III*, s. 1308; Gross ve Metzer, "Palestine in World War II", Tablo 4.2.
- ¹⁰¹ Sassoon, *Economic Policy*, s. 116-118; Asfour, *Syria*, s. 48-49.
- ¹⁰² Lloyd, *Food and Inflation in the Middle East 1940-1945*, s. 212; Sassoon, *Economic Policy*, s. 123.
- ¹⁰³ Amerikalılar merkeze 1942 yılında katılmışlardı. O tarihten itibaren merkez, Ortadoğu'da kredi alarak uzun süreli kiralama yardımı almaya hak kazanan ülkelere bu konuda Amerikan yardımının verilmesini kolaylaştırmakta çok önemli rol oynamıştır.
- ¹⁰⁴ MESC, *Some Facts about the MESC*'e göre aktaran Kingston, "Pioneers in Development", s. 12.
- ¹⁰⁵ Amerika Birleşik Devletleri, Dışişleri Bakanlığı, "Annual Economic and Financial Review (Syria-Lebanon) 1942", s. 2.
- ¹⁰⁶ Nathan, Gass ve Creamer, *Palestine*, s. 198.
- ¹⁰⁷ Metzer ve Kaplan tarafından verilen hesaplamalara göre aktaran Gross ve Metzer, "Palestine in World War II", Tablo II.
- ¹⁰⁸ Ben-Ami, "The Palestinian Diamond Industry", s. 96; Gross ve Metzer, "Palestine in World War II", Tablo 4.8.
- ¹⁰⁹ Lloyd'a göre MESC, Ortadoğu'nun tamamında (İran dahil olmak üzere) 2 milyon ar tutarındaki bir toprağın da tarıma açılmasında katkıda bulunmuştu. *Food and Inflation*, s. 108.
- ¹¹⁰ Örneğin bkz. Charani, "Points de vue successifs sur l'économie syrienne", s. 22'de yer alan rakamlar; Sassoon, *Economic Policy*, s. 139; Gross ve Metzer, "Palestine in World War II", Tablo 4.6 ve s. 71-73; Amawi, "The Consolidation of the Merchant Class in Transjordan during the Second World War", s. 169-170.
- ¹¹¹ Bu konu, Sadowski, "Political Power and Economic Organization in Syria: The Course of State Intervention 1946-1958", s. 259-264'te son derece başarılı bir biçimde vurgulanmıştır.

4

1918-1945 Döneminde Arap Yarımadası Devletleri

Giriş

Arabistan Yarımadası, neredeyse tamamı çöl olan bir milyon mil kareyi aşkın bir toprak parçasıdır. 1918 yılında 6 ila 7 milyon olan nüfusunun büyük çoğunluğu Kızıl Deniz, Hint Okyanusu ve Basra Körfezi'nin kıyı şeridi boyunca, daha küçük bir kısmı ise, doğuda el-Hufuf'tan batıda Medine'ye kadar uzanan kuzeydeki bir dizi büyük vaha kentinde oturuyordu.¹ Nüfusun en yoğun -birkaç milyon olduğu bölge, bugün Yemen olarak bilinen ve muson yağmurları sayesinde dar kıyı şeridinde ve ardında yükselen dağların yamaçlarında yoğun bir tarım yapmaya yeterli ilk ve sonbahar yağışı alan bölgeydi.² 1,5-2 milyonu aşmayan daha az sayıda bir nüfus ise, sonradan Abdülaziz İbn Suud tarafından modern Suudi Arabistan Krallığı'nı oluşturmak üzere birleştirilecek olan dört bölgede yaşıyordu: doğudaki Necit ve el-Hasa ile batıdaki Hicaz ve Asir.³ Son olarak 750.000 dolayında bir nüfus da Basra Körfezi'nin Arap tarafında, 175.000'i Kuveyt, Bahreyn ve Katar'da, 80.000'i Abu Dabi ve Res ül-Hayma arasındaki Mütareke Kıyısı boyunca ve 500.000'i ise o zaman Maskat ve Umman olarak bilinen bölgede oturuyordu.⁴

Aynı tarihte daha büyük bir iki kentte oturan ve neredeyse tamamı İngiltere ile resmi ya da gayri resmi anlaşma ilişkisi içinde bulu-

nan yönetici aileler, yerleşim bölgelerinin bir kısmında denetim ve vergilendirme gücüne sahipti. Bu ilişki ağı, Mütareke Kıyısı'nda ve Bahreyn'le 1820 yılında ayrı ayrı antlaşmaların imzalanmasıyla ortaya çıkmış, daha sonra 1853'te Daimi Deniz Mütarekesi ve her yöneticinin kendi veliahtları adına önceden İngiltere'nin onayını almaksızın herhangi bir yabancı gücle görüşme/pazarlık yapmama yükümlülüğünü üstlendiği 1880-1892 arasında imzalanan bir dizi antlaşmayla genel bir nitelik kazanmıştı. Bu kapsam daha sonra 1891'de Umman, 1899'da Kuveyt ve 1916'da Katar'ı da içine alacak biçimde genişletildi. 1913-1922 arasında imzalanan son bir dizi antlaşma çerçevesinde aynı yöneticiler, yalnızca İngiltere tarafından görevlendirilecek şirketlere ayrıcalık tanıma yükümlülüğünü kabul etmiş oluyordu. Bu arada İngiltere, Basra Körfezi'nde oturan yabancı kökenli nüfusun çoğuna, örneğin Bahreyn, Dubai ve Maskat'ta yerleşmiş Hintli tüccarlara yasal koruma da sağlamaktaydı.⁵

1930'lu yılların sonuna doğru Aden Himaye İdaresi'ne dönüşecek olan kıyı şeridindeki ovalık bölgede, yani İngiliz Hindistan'ının tek Arap sömürgesi olan Aden'in doğusunda da buna benzer bir durum söz konusuydu. Ancak var olan antlaşmalar yalnızca dış ilişkilerin yürütülmesiyle ilgili olduğundan, İngilizlerin ülke içindeki yönetimlere doğrudan müdahalesi hâlâ asgari düzeydeydi. Yarımada'nın kuzeyinde, egemen olmak için girilen mücadelenin, Hicaz ile Müslümanlığın kutsal kentleri Mekke ve Medine'nin denetimini Haşimiler tarafından yenerek ele geçiren Suudilerin zaferiyle sonuçlanmasında İngiltere etkin olmuştu. Aslında Osmanlı Türklerinin 1918 yılında bölgeyi terk etmek zorunda kalmalarından sonra, Yemen'in kuzey kesiminde merkezi bir yönetim kurma çabası içinde olan İmam Yahya, Aden ve çevresinde İngiltere'nin konumuna kafa tutacak kadar kendini güvende hissedenden tek güçtü. O da 1934'te İngiltere ile bir *modus vivendi*'ye ulaştı.

İngiltere'nin etkisi, yarımada'daki ilk siyasi sınırların çizilmesinde de aynı derece önemli olmuştur. Bunlar 1905'te belirlenen Aden ile Osmanlı kontrolündeki Yemen arasındaki sınır ile Suudi Arabistan, Kuveyt ve manda yönetimi altındaki Irak ve Ürdün arasında 1922 ila

1925 yıllarında düzenlenen bir dizi konferans sonunda çizilen sınırlardı. Başlangıçta bu sınırlar pek fazla bir anlam taşımıyordu; ancak yerel hükümetlerin gerek sınır güvenliği gerekse mal ve insan dolaşımı konularında daha fazla denetim kurma çabalarıyla giderek daha fazla önem kazandılar. Suudi Arabistan ile Basra Körfezi komşuları arasındaki sınırın tam konumu, ancak 1930'lu yılların başında ilk petrol arama haklarının verilmesiyle birlikte ciddi kaygılara ve giderek büyüyen anlaşmazlıklara neden olacaktı.

Yerleşik tarım yapılan en önemli bölgeler, İngiliz Himaye İdaresi'nin batı ucu ve kuzeydeki tartışmalı Asir vilayetini kapsayan Yemen, Umman ve Kuzey Arabistan'daki vaha kentleriydi. Yemen'de, tamamı tahıl ve sebze üretiminin yanı sıra daha yüksek yerlerde ülkenin en önemli ihraç ürünü olan Moka kahvesi ve hafif bir uyuşturucu olan kat üretimi için kullanılan üç ayrı tarım bölgesi bulunuyordu: ovalık bölge, deniz kıyısındaki dağlık bölge ve dağlardaki tараçalanmış araziler.⁶ Kuzeydoğu Umman'ın kıyı bölgeleri yeterli yağmur aldığından, buralarda hurma, turunçgil, tahıl ve sebze üretimi yapılıyordu. Vaha kentlerine gelince, en iyi örnek, ilk kez 1917'de yayımlanan bir kitapta hurma, mısır ve sebze üreten bir "tarımcılar kenti" olarak tanımlanan Medine'dir.⁷ Ancak tarımcıların en yoğun bulunduğu yer, 27.000 ar dolayındaki ekili toprağı ve 2 milyon hurma ağacını sulamaya yetecek yedi büyük su kaynağı bulunan el-Hufuf vahasıydı.⁸ Geriye kalan bölgelerde yapılan tarım ise, ya çevredeki dağlardan akıp gelen toprağın bulunduğu vadi diplerinde ya da yeraltı suyuna ulaşmak üzere kuyuların kazıldığı yerlerde, küçük ve birbirinden uzak toprak parçalarında yürütölüyordu.

Arabistan'ın birçok yerinde deve, koyun ve keçi sürüsü besleyen önemli miktarda bir göçebe nüfus vardı. Göçebeler, vaha kentlerini birbirine bağlayan ve onlara pirinç, tuz, silah ve tencere gibi kendi üretemedikleri mamul malları sağlayan yoğun kervan ticareti açısından da önemliydi. Nihayet kıyı kesimlerinde nüfusun önemli bir bölümü, ister balıkçılık ister ticaret, ister Basra Körfezi'nde inci avcılığı olsun, denizle ilgili çeşitli faaliyetlerde bulunuyordu.

Tarımsal üretim, çoğunlukla yakın tüketim ihtiyaçlarının tedarikine dayalıydı ve hurma, tahıl, sebze ve bir miktar da kurutulmuş balıktan oluşan temel bir diyet sağlıyordu. İmalat da benzer bir mantık çerçevesinde çoğunlukla kaba kumaş dokumacılığı ile toprak saklama kapları ve madeni tencere gibi temel malların üretiminden ibaretti. Ancak kahve, hurma ve inci gibi yerli ürünler karşılığında pirinç, tekstil ve diğer ihtiyaç maddeleri ihracatı ya da yarımadayı Asya ve Afrika'daki komşu toplumlara bağlayan antrepo ticaretiyle uğraşan önemli bir ticaret sektörü de vardı. Bunlara ek olarak Kızıl Deniz kıyısındaki Cidde kenti, yakınlarındaki Mekke'ye yapılan yıllık hac ziyaretlerinde hizmet sağlayarak zenginleşmişti; Aden ise Süveyş Kanalı'nı kullanan gemiler için önemli bir kömür ikmal noktasıydı.

Kıyı şeridinde yaşayan nüfus açısından çok büyük önem taşıyan ticari bir faaliyet de inci avcılığıydı. Yüzyılın ilk on yılında, nisan/mayıstan eylül/ekime kadar kuzeyde Kuveyt'in hemen güneyinden başlayarak Mütareke Kıyısı'ndaki Res ül-Hayma'ya kadar uzanan 400 kilometrelik istiridye platformunda inci avcılığı yapan 2000'in üzerinde tekne vardı.⁹ Elde edilen inciler bir dizi tüccarın aracılığıyla el değiştirerek sonunda Bombay'a ve başka ülkelere ulaşıyordu.¹⁰ 1914 yılına kadar Basra Körfezi'nin en önemli inci merkezi olan Bahreyn'de bu faaliyetin ne şekilde örgütlendiğini anlatan Fuad Khuri'ye göre, teknelerin mülkiyeti genellikle kaptanlarına aitti ve 20 dolayında tayfa çalıştıran kaptanlar, kârı beş hisse kendine, üç hisse dalgıçlara, iki hisse de dalgıç hortumlarını çekenlere olmak üzere pay ederdi. Fakat tekne kaptanları çoğu kez yazılı kayıt tutmadığı ve tayfalar da dalma mevsiminin başında aldıkları kredi nedeniyle büyük borç altında bulunduğundan, bu ideal paylaşıma pratikte yeterince uyulmuş olması uzak bir olasılıktır.¹¹ Yirminci yüzyılın başlarına gelindiğinde, inci avcılığı ve ticareti büyük ölçüde krediye dayalıydı ve bu Mütareke Kıyısı'nın şeyhlerini, kaçak borçluların oturdukları ülkeye iadesini öngören bir anlaşmayı 1899 yılında imzalamaya yöneltti.¹²

Gerek yirminci yüzyıl başlarına ait resmi raporlarda verilen rakamlar gerekse o döneme ait gezginlerin kitapları, yukarıda ele alı-

nan çeşitli ticari faaliyetlerin değeri hakkında kaba taslak bir fikir edinilmesine yardımcı olmaktadır. Örneğin Hindistan hükümetinin Basra Körfezi elçiliğinin verdiği rakamlara göre, 1898-1902 arasında Bahreyn'den yapılan yıllık ortalama inci ihracatı 6.240.975 Rs (416.065 İngiliz sterlini) değerindeydi.¹³ Birkaç yıl sonraya ait bir İngiliz raporunda, Cidde'nin yıllık mal ithalatının tahminen 1,75 milyon İngiliz sterlini değerinde olduğu belirtilirken; başka bir rapor 1909 yılında Hudeyde'ninkinin 1 milyon sterlinin biraz üzerinde olduğunu ileri sürmektedir.¹⁴

Arap ya da Bahreyn ve Maskat'ta olduğu üzere, Hint kökenli tüccarlardan toplanan gümrük vergileri yoluyla devlet gelirlerinin en büyük kısmını oluşturan da bu ticaretti. Fakat ticareti teşvik etmek için gümrük vergileri düşük düzeyde tutulduğundan, bu gelir genellikle oldukça küçüktü. Örneğin Şerce gümrük noktasında Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde toplanan gelir ancak 8000 Rs (yani 533 İngiliz sterlini) ve Res ül-Hayma'daki ise 800 Rs idi.¹⁵ Resmi gelirin bu denli düşük düzeyde olması, yönetimi elinde bulunduran ailelerin, örneğin Bahreyn'de el-Halifa ve güney Irak'ta el-Sabah ailesinin sahip olduğu hurma bahçeleri veya inci ya da diğer ticari faaliyetlerin kârına ortak olmaları gibi, özel gelir kaynaklarının önemi ortaya koymaktadır.

Petrol Öncesinde İktisadi Değişim; 1918-1939

Suudi Arabistan

Abdülaziz 1925 yılında Hicaz'ın denetimini eline geçirir geçirmez, yeni kurumların oluşturulması ve yeni (çoğu kez yabancı) danışmanların bu kurumlarda istihdam edilmesi, ayrıca otomobil, radyo ve telgraf gibi çağdaş ulaşım ve iletişim araçlarının kullanılması yoluyla siyasi ve iktisadi bir merkezîyetçilik sürecini başlattı.¹⁶ Aynı zamanda daha önceki Osmanlı yasasına dayandırılmış Ticaret Yasası (1931-1932) ve yeni para birimi gümüş riyalin ilk kez 1928 yı-

linda tedavüle girmesi gibi yeni yasa ve düzenlemeleri de ülke çapında yürürlüğe koydu.¹⁷

Bu girişimleri ve diğer harcamaları karşılayacak gelirler çeşitli yollarla toplandı. Bunlardan biri, gümrükten ya da tüccarlardan doğrudan doğruya alınan ticaret vergileriydi. Abdülaziz'in, tebaasını ya kendi limanlarını ya da uygun koşullarla transit anlaşmaları imzaladığı Bahreyn gibi ülkelerin limanlarını kullanmaya zorlamak için, 1920 ile 1937 yılları arasında Kuveyt'e ticari boykot uygulamasının amacı da buydu. Diğer vergiler arasında, hayvan varlığına ve hurmaya konan vergiler ile çeşitli türde zorunlu borçlanmalar da yer alıyordu. Fakat en önemli gelir kaynağı, hac süresince ya doğrudan ya da zengin hacıların Cidde'den 46 mil mesafedeki Mekte'ye ulaştırılmasında kullanılan otomobil hizmeti gibi hükümet tarafından sağlanan bazı hizmetlerden dolayı olarak alınan vergiler oluştuyordu.¹⁸

Bununla birlikte bu yeni kurumların bürokratik yetkinliğini abartmak yanlış olur. Hükümet dairelerinde hâlâ çok az sayıda personel bulunuyordu. Örneğin 1930 yılında Hicaz'daki devlet memurlarının sayısı yalnızca 182'ydi¹⁹ ve en azından 1920'li yıllarda, önemli resmi yazışmaların tamamını içeren kraliyet arşivi, hâlâ birkaç sandıkta taşınabilecek kadar küçüktü.²⁰ Aynı derecede önemli bir nokta da, maliye açısından herhangi bir devlet bütçesi bulunmaması ve kraliyet ailesinin, resmi bir kurum olarak hükümet ile ithalat yapan ve bazı ticari hizmetleri yerine getiren hükümetin harcadığı paralar arasında bir ayırım yapılmamasıydı.²¹ Ülkede yaşayan yabancılar arasında kuşkusuz en geniş bilgi sahibi olanlarından biri olan St. John Philby'nin anlattığına göre, ismen maliye bakanı olan Şeyh Abdullah Süleyman, ülkenin gelir ve harcamalarıyla ilgili tüm rakamları "kafasında" taşıyordu.²² Birkaç yıl sonra Suudi Arabistan'ın petrol gelirlerinin, New York'taki bir bankanın yalnızca kendisinin kullanabileceği özel bir hesabına yatırılmasını sağladığı rivayet olunan kişi de aynı Abdullah Süleyman'dı.²³

Suudi Arabistan riyalinin kullanımı konusunda da önemli sorunlar vardı. Birincisi, hükümetin Suudi riyalini ülkedeki tek para birimi ha-

line getirmekteki başarısızlığı dolayısıyla riyalin, Hicaz'da geçerliliğini sürdüren Osmanlı mecidiyesi, Necit'te ve Basra Körfezi sahili boyunca çok tercih edilen Hindistan rupisi ve İngiliz altın lirası gibi çeşitli para birimleriyle bir arada var olmak zorunda kalmasıydı.²⁴ İkincisi, riyalin kambiyo değerinin, özellikle yabancı hacıların yerel harcamaları için kendi para birimlerini riyal ile değiştirmeye çalıştıkları hac mevsiminde çok büyük değişiklikler göstermesiydi. Bundan başka, riyalin nominal olarak bağımlı bulunduğu İngiliz sterlininin 1931 yılında devalüe edilmesi ve bunu takip eden sorunlar, Hindistan rupisi ile tam olarak eşit miktarda gümüş içeren aynı para biriminin yeni bir biçiminin piyasaya sürülmesine neden oldu.²⁵

Daha da kötüsü, ülkede kurumsallaşmış bir merkezileşme yönündeki ilk çabalar, 1930'lu yılların başında Dünya İktisadi Bunalımı'yla, hac ziyaretini karşılayabilecek yabancı hacı sayısının hızla düşmesi sonucunda tamamen devre dışı kaldı; 1927 yılındaki zirve noktasında 132.109 olan hacı sayısı, 1932'de 21.065'e, 1933'te ise 20.705'e indi.²⁶ En yoksul hacının bile ülke içinde tahminen asgari 30 İngiliz sterlini tutarında harcama yaptığı dikkate alınırsa, bu yalnız hükümetin mali kaynaklarına değil, genel anlamda Hicaz ekonomisine de çok önemli bir darbe vurmuştu.²⁷ İthalat gerilemiş, gümüş gelirleri belirgin biçimde düşmüş ve hükümet vergi toplama çabalarını arttırmak üzere elindeki bütün olanakları kullanmasına karşın, hem memur maaşlarını ödemekte hem de borçlu olduğu tüccarlara ödeme yapmakta giderek daha fazla güçlüklerle karşı karşıya kalmıştı. Kendisi de hükümet hesabına otomobil ithalatı yapan ve hükümetten alacaklarını toplamak konusunda kişisel olarak kaygı duyan Philby'nin anlattığına göre, 1920'li yılların sonunda 1 milyon sterlin dolayında olan hükümet gelirleri, 1933 yılında 250.000 sterline düşmüştü; başka bir kaynağa göre ise, 1932 yılı sonunda hükümetin resmi alacaklılara olan borcu 220.000 sterlin dolayındaydı.²⁸ Dahası, bütün bu kötü gelişmeler, hükümetin 1933-1934'te Asir'deki Yemenlilere karşı giriştiği savaş dolayısıyla askerlere ödemek zorunda olduğu paraların, harcamaları ani şekilde arttırdığı bir döneme rastlıyordu.

1930'larda yaşanan mali bunalımın başka bir önemli etkisi daha olmuş, Abdülaziz'i çeşitli ödünler karşılığında hazır nakit para sağlayabilecek yabancı şirket arayışına itmişti. Kuşkusuz, benimsenen bu yeni politikanın en iyi örneği, derhal ödenecek 50.000 sterlin tutarında bir avans ve yılda 5000 sterlin karşılığında ilk petrol arama ruhsatının Temmuz 1933'te Standard Oil of California'ya verilmesidir (bkz. sonraki bölüm). Bunu benzer avans ödemeleri izleyecek ve 1938'den başlayarak fiilen üretilen ve ihraç edilen petrol için daha 1939'da tutarı 1,9 milyon doları bulan ilk redevanslar buna eklenecekti.²⁹ Bu arada yabancı hacıların sayısında da bir canlanma meydana gelmiş ve 1937'ye gelindiğinde, her biri 2 altın sterlinlik bir vergi ödemek zorunda olan bu hacıların sayısı 50.000'e ulaşmıştı.³⁰ Başta önemli kentlerden toplananlar olmak üzere, ülkenin vergi gelirlerinde de 1930'lu yılların ortalarından itibaren bir artış başlamıştı.³¹ Fakat hükümet gelirleri gibi hükümet harcamaları da artıyordu ve bunun sonucunda devletin sürekli talep ettiği avanslar, İkinci Dünya Savaşı sırasında önemli miktarda İngiliz ve Amerikan mali yardımıyla karşılandı.

Basra Körfezi Kıyısı

İki savaş arasında kalan dönemde Basra Körfezi'ndeki şeyhliklerin iktisadi hayatı, iki önemli dış etkiye maruz kaldı: iç yönetimde İngiltere'nin giderek artan müdahaleciliği ve Dünya İktisadi Bunalımı'nın, inci ticaretindeki ani çöküş de dahil olmak üzere yarattığı ciddi etkiler. Fakat sonra böylesine zor bir dönemde, başta Bahreyn ve daha ufak çapta olsa da, Kuveyt ve Katar ekonomileri, yabancı petrol şirketlerine tanıdıkları imtiyaz hakları sonucu elde etmeye başladıkları gelirle önemli ölçüde canlandı (bkz. sonraki bölüm).

1920'li yıllar, inci sanayii açısından çok parlak bir dönem olmuştu. Bu alanda etkinlik gösteren tekne sayısı 2500'ün üzerindeydi ve bu teknelerdeki tayfalar iktisadi açıdan aktif nüfusun çok önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Bir tahmine göre, Basra Körfezi incilerinin toplam ihracat değeri, 1925 yılında 1,2 milyon ve 1926'da ise 1

milyon ABD dolarıydı.³² Yönetimi elinde tutan bazı aileler -örneğin Kuveyt'teki el-Sabah ailesi- doğrudan vergi gelirlerinden ve geleneksel olarak kârdan pay alıyordu.³³ Bahreyn'deki el-Halifa ailesi gibi başka aileler ise, inci üretimini doğrudan vergilendirmese de, ticaretin gelişmesine bağlı olarak artan gümrük vergilerinin oluşturduğu genel zenginlikten pay almaktaydı.³⁴ Ayrıca tekne kaptanlarının işlerini yürüttüğü koşulları düzenlemeye yönelik önemli bir girişim vardı: Bu, Bahreyn tarafından 1924 yılında uygulamaya konan ve tekne sahiplerini kâr ve harcamalarını düzenli biçimde kaydetmekle yükümlü kılan, dalgıçlarına verdikleri borçların süresi ve miktarını sınırlayan, ayrıca uygulamalarına izin verilen faiz oranlarını belirleyen yasal düzenlemeydi.³⁵ Bu, 1926-1932 arasında her dalma mevsiminin başında hem tekne kaptanları hem de tayfaların büyük protestosuna neden olsa da, görüldüğü kadarıyla inci hasadının boyutu üzerinde herhangi bir zararlı etkiye yol açmadı.³⁶

Ancak inci gelirlerinin başka etkenlerle sıfırlandığı iki şeyhlik vardı. Bunlardan biri, Suudi Arabistan'ın uyguladığı ticaret ambargosu nedeniyle el-Sabah ailesinin ithalata uygulanan gümrük tarifelerinden elde ettiği gelirlerin büyük ölçüde azaldığı Kuveyt'ti.³⁷ Diğeri ise Maskat ve Umman'dı. Burada 1920'li yılların başındaki kısa süreli bir canlanmadan sonra, on dokuzuncu yüzyıldan beri ticari etkinlikte yaşanan genel gerileme devam etmiş ve hatta Umman hurmasının pazarının daralmasının ve İngilizler tarafından korunarak kıyı bölgelerinin egemenliğini elinde tutan Sultan ile iç bölgelerin denetimini elinde tutan İmam'ın oluşturduğu ikili siyasi yapıdan kaynaklanan güvensizliğin de katkısıyla daha da kötüye gitmiştir.³⁸

Kısmen Avrupa ile Amerika'nın lüks tüketim mallarına olan talebinin Dünya İktisadi Bunalımı'nın başlamasıyla azalması ve kısmen de daha düşük fiyatla satılan kültür incilerinin yarattığı rekabet nedeniyle inci fiyatları 1929 yılında düşmeye başladı. Tüccarlar, inci piyasasının yeniden canlanacağı umuduyla birkaç sezon boyunca ellerindeki inci stoklarını korumayı tercih etti. Ancak fiyatlardaki düşüş devam ettiğinden, inci işiyle uğraşan teknelerin sayısı giderek azalmaya başladı ve tekne kaptanları ile tayfalar baş-

ka geçim kaynakları arayışına girdi. Bunun sonuçları, yerel ekonomilerin tamamında hissedildi: Ustalar daha az sayıda tekne inşa ediyor, alınan borçlar geri ödenemiyordu. Ayrıca toplam ithalat değeri önemli ölçüde gerileyerek hükümet gelirlerinde çarpıcı bir azalmaya neden oldu.³⁹ Daha da kötüsü, Körfez tüccarlarının çoğu, dünya gümüş fiyatlarının düşmesi sonucunda ticarete sık kullanılan bazı para birimlerinde, özellikle de Maria Theresa dolarında oluşan değer kaybından da zarar gördü. Kuveyt'teki İngiliz Siyasi Komiseri Albay Dickson'ın gönderdiği raporlar, bütün bu gelişmelerin yerel halk üzerindeki etkilerini göstermek bakımından canlı birer örnek oluşturmaktadır. Bunlara göre, 1931'de birkaç Bedevi kökenli inci avcısı açlıktan ölmüştü ve 1932'de kentte artık "dilen-ciler" in yanı sıra 2000 kadar da açlıktan ölmek üzere olan Fars kökenli sığınmacı yaşıyordu.⁴⁰

İnci ticareti, İkinci Dünya Savaşı boyunca kısa süreli bir canlanmaya sahne oldu. Ancak Basra Körfezi'nde yaşayan topluluklar arasında Dünya İktisadi Bunalımı döneminde ayakta kalmakta en başarılı olanların, başka gelir kaynakları bulanlar olduğu kuşkusuzdur. Bunlar, petrol redevansları ya da yüksek gümrük duvarları nedeniyle yakalanmayan kaçakçılara büyük kâr sağlayan İran ve Irak'a kaçakçılık da dahil olmak üzere, uzun mesafeli ticaret gelirleri sağlayanlardan meydana geliyordu. Bu yeni koşullar altında, gelir düzeyini ayakta tutmakta en başarılı olan ülkeler Bahreyn ve Dubai olmuş, buna karşın Katar, Abu Dabi ve Umman, inci gelirlerindeki düşüşü telafi edecek daha az olanağa sahip olduğundan, hem daha önemli zorluklar yaşamış hem de daha iyi durumdaki komşu ülkelere göç edenler yüzünden nüfus kaybına uğramıştır.

Yemen ve Aden

İki savaş arasında kalan dönemde Yemen ve Aden'in yaşadıkları hakkında bilgi bulmak zordur. Bunun bir nedeni, 1918-1948 arasında Yemen'i yöneten İmam Yahya'nın, bağımsızlığını yeni kazanan ülkesini bilinçli olarak Avrupa etkisi dışında tutma çabasıdır.

İmam Yahya'nın ülke içindeki temel hedefi, küçük bir ordu ve polis gücü kurmak ve bu güçleri, daha güvenilir bir iletişim ağı geliştirmekte ve çoğu tarımla uğraşan halktan vergi toplamakta kullanmaktı. Gamal Eddinne Heyworth-Dunne'ın, İmam'ın kendi kayıtlarından elde ettiği rakamlar, 1930'lar ile 1940'lar arasında yerel gelirlerde, çoğu doğrudan vergilerden ve dörtte birinden az bir kısmı da ticaretten kaynaklanan bir artış göstermektedir.⁴¹ Kiren Chaudhry'nin tanımlamasına göre, ülkede vergi toplama araçları "yüksek düzeyde gelişmiş"ti ve Yemen hükümeti bir dönemde 2000 dolayındaki sivil memurunun yüzde 60'ını vergi toplama hizmetinde istihdam ediyordu.⁴² Bu, ülkenin güney bölgesinde aşırı vergilendirme ve önemli sayıda insanın Aden'e göç etmesi ile sonuçlandı.⁴³ Dünya İktisadi Bunalımı, ihracat fiyatlarının düşmesi ve devlet tekellerinin oluşturularak gelirlerin arttırılması amaçlayan yeni girişim nedeniyle hızlandı.⁴⁴

Güneyde iki farklı iktisadi etkinlik bölgesi bulunuyordu. İlkinin merkezi, yabancı bandıralı gemilere yakıt ikmali veya Arabistan Yarımadası ve Afrika'daki komşu ülkelerle canlı bir antrepo ticareti ya da yerli ham deri, kahve ve deniz tuzu karşılığında ithal malı tekstil ürünleri ticareti gibi çeşitli uluslararası düzeyde etkinlikten kazanç elde eden Aden limanıydı. İkincisi ise, halkın temelde, 1930'lu yıllar ilerledikçe düzenliliği giderek artan yağışlara bağımlı olmak üzere kendi kendine yetecek kadar tarımsal üretim yaptığı iç bölgelerdi.

Gerek Yemen gerekse Aden ticaretin gerilemesi, ihracat fiyatlarının düşmesi, gümüş parayla ilgili sorunlar ve Güneydoğu Asya'daki varlıklı Yemenli tüccar topluluklarının ülkeye gönderdiği döviz miktarının önemli ölçüde azalması gibi Dünya İktisadi Bunalımı'nın yarattığı önemli sorunların birçoğuyla karşı karşıyaydı. Bunalımı en az zararla atlatan, 1928-1930 arasında Avrupa bandıralı daha büyük gemilerin yanaşmasına olanak verecek biçimde limanını derinleştiren ve 1930'lardan itibaren gemi yakıtı olarak giderek daha az kullanılmaya başlayan kömür ikmal tesislerinin yanında petrol ikmal tesislerini de oluşturan Aden olmuştur. Ülke 1937 yılı itibarıyla İn-

giltere sömürge imparatorluğunun neredeyse yarısının gereksinimini karşılayan ve deniz suyunun buharlaşmasıyla elde edilen tuz üretimindeki artıştan da kazanç sağladı.⁴⁵ Bu zenginliğin bir kısmı, 1934'te Aden ile Yemen arasındaki sınırın yeniden açılması ve İngilizlerin ana yollarda daha etkin bir güvenlik sağlamalarıyla bölgenin diğer kısımlarına da yayılmıştır.

Petrolün Etkisi

Basra Körfezi'nde Bahreyn'de 1930'da, Suudi Arabistan'da 1933'te, Kuveyt'te 1934'te, Katar'da 1935'te, Umman'da 1937'de, üç Mütareke Kıyısı ülkesi Dubai, Şerce ve Res ül-Hayma'da 1938'de ve son olarak Abu Dabi'de 1939'da önemli petrol imtiyazlarının verilmesiyle Arabistan Yarımadası'nda hızlı bir iktisadi değişim süreci başladı.⁴⁶ Bu imtiyazların çoğu, Standard Oil of California (SOCAL) ve Iraq Petroleum Company (IPC) arasında paylaştırılmıştı. Bunlar daha sonra arama ve geliştirme amacıyla tamamı kendilerine ait yan şirketlerin kurulmasına girişti. Böylelikle SOCAL, Bahrain Petroleum Company'yi (genellikle BAPCO olarak tanınan BPC) ve Californian Arabian Standart Oil Company'yi (CASOC - 1944 yılında ARAMCO adını alır); IPC ise Petroleum Development Qatar'ı ve Petroleum Development Trucial Coast'u kurmuştur. Buna tek istisna, başta Anglo-Persian Oil Company (APOC) ve Gulf Oil tarafından kurulan ve Kuveyt'te faaliyetini sürdüren Kuwait Oil Company'ydi.

Yapılan imtiyaz anlaşmalarının neredeyse tamamında, IPC ve APOC'un 1930'ların başında Irak ve İran ile yaptıklarında benimsenen ilkeler örnek alınmıştı. Buna göre, anlaşma yapılan şirkete, belirli bir alan içinde petrol arama ve belirli bir süre için -örneğin SOCAL/CASOC'a Suudi Arabistan'da tanınan süre 60 yıl, Kuveyt ve Katar'daki petrol şirketlerine tanınan süre ise 75 yıldır- petrol çıkarma hakkı sağlanıyordu. Şirketler, sabit bir redevans ödemekle yükümlüydü. Bunun tutarı, üretilen her ton petrol için Suudi Arabistan'da 4 İngiliz altın şilinine eşdeğer 0,20 sterlin ya da Bah-

reyn'de Rs 3/8 anna'ydı. Şirketler, "uygulanabilir olduğu" ya da "verimlilikle bağdaştığı" takdirde, yerli işçi istihdam edecekti. Kral Abdülaziz ve Kuveyt Emiri gibi bazı yöneticiler iki rakip petrol şirketi arasında ufak çapta rekabet oluşturmakta başarılı olsalar da, fazla bir pazarlık gücüne sahip değillerdi ve örneğin şirketleri doğrudan vergilendirmek gibi daha kazançlı koşullar üzerinde fazla ısrar edemediler. Ancak söz konusu şirketlerin önemli gecikme olmadan petrolü arayacaklarına ve ihraç edeceklerine dair makul bir güvence aldılar.⁴⁷

Tanınan bu hak ve ayrıcalıkların ekonomiye etkisi, petrolün bulunmasından çok daha önce hissedilmeye başlamıştı. Birincisi, genellikle gelecekteki redevanslara mahsuben toplam bir avans ödemesi yapılıyor, ayrıca petrol bulunana kadar yıllık bir para ödeniyordu. Bugün bakıldığında, bu meblağlar oldukça düşük gözükse de, pazarlık aşamasında son derece önemliydi ve örneğin Suudi Arabistan'da Kral Abdülaziz'in rakip kuruluş IPC'nin yerine SO-CAL'ın teklifini kabul etmesi için yeterliydi.⁴⁸ İkincisi, petrol arama etkinliği, yerel işgücüne istihdam sağlamak, bir miktar yabancı işçiyi ülkeye çekmek ve yeni kentler, mendirekler ve limanlar oluşturmak gibi ülke çapında bazı önemli sonuçlar doğurdu. Çoğu Avrupalı ve Amerikalı yazara göre, bu süreç, teknolojinin olumsuz coğrafi koşullardaki zaferidir. Bundan çok daha eleştirel bir bakış açısı ise, Suudi Arabistan'dan sürülen Abdülrahman Munif'inkidir. Munif, bu sürecin yerel halk üzerindeki zararlı etkilerini, *Cities of Salt* (Tuzdan Kentler) adlı beş ciltlik romanında ele almıştır.⁴⁹

Petrol Bahreyn'de 1931 yılında bulunmuş ve ilk kez 1934 yılında ihraç edilmiştir. Petrol ile ilgili çalışmalar, 1936-1937'de kurulan ve 1938 yılından sonra 30 mil kadar uzaktaki Suudi Arabistan'ın Dahran bölgesinde bulunan petrolün bir kısmını işlemek üzere genişletilen bir petrol rafinerisinin kurulmasını da içeren bir dizi gelişmeyle devam etmiştir. Yerel işgücünün sınırlı olması nedeniyle ilk işçilerin çoğu İran'dan getirilmiş, daha sonra ise bir politika değişikliğiyle Hintli işçi istihdamına gidilmiştir. Bu durum, o zamandan bu yana Basra Körfezi'ndeki petrol devletlerinin başında bulunan yöne-

ticileri kaygılandıran bazı sorunları ortaya çıkarmıştır; bu yabancı işçilerin maliyeti, becerisi ve çalışmaya hazır olması, ülkedeki varlıklarından ve bazı hallerde greve gitme isteklilikleriyle desteklenen toplu pazarlık gücü örgütlenme yeteneklerinden doğabilecek siyasi sonuçlar ile nasıl dengede tutulabilirdi?⁵⁰ O dönemin oldukça basit düzeyde ve hatta ırkçı yaklaşımı içinde İranlı işçiler, şahın Bahreyn üzerinde hak iddialarını desteklemekte kullanılabilecekleri düşünceyle siyasi açıdan sakıncalı, Hintliler ise işçilerin daha yüksek ücret isteminde bulunmasını kışkırtmaya en yatkın konumda görüyordu. Bu tür hesaplamaların bir sonucu olarak 1939'da "idari ve teknik" olarak nitelenen ya da aylık ödeme esasına dayanan işlerin yüzde 90'ında Hintliler görevlendirilirken, sözleşmesiz olarak ve gündelik ödenerek çalıştırılanların büyük çoğunluğu İranlı ve Bahreynli işçilerden oluşuyordu.⁵¹

BAPCO'nun istihdam ettiği işçilerin toplam sayısında da önemli artış çıkışlar meydana geliyordu; örneğin rafinerinin inşaatı (1936/37) ya da genişletilmesi (1944/45) sırasında bu sayı hafifçe artmış, sonra yeniden düşüş göstermişti. Bahreyn'in, petrole dayalı ekonominin en temel özelliklerinden biri olan gelir düzeyinde ani ve güçlü dalgalanma eğilimi ile tanışması da böyle olmuştur. Bu ilk kez, 1937'de yabancı mühendislerin sayısında gözlenen geçici artış nedeniyle konut ve diğer yerel hizmet sektörlerindeki talebin artması ve sonra da mühendislerin ülkeden ayrılmasıyla birlikte talebin gerilemesiyle görülmüştür.⁵²

Petrol üretimi arttıkça (bkz. Tablo 4.1) hükümetin petrol redevans gelirleri de buna paralel olarak artmış ve 1933'te 9000 ABD dolarından 1936'da 173.000 ABD dolarına (toplam gelirlerin üçte birine) ve 1940'ta da 1 milyon ABD dolarına ulaşmıştı.⁵³ İngiliz mali danışman Charles Belgrave'in ısrarı üzerine, bu gelir üçe paylaştırılmaktaydı: üçte biri yönetimi elinde bulunduran aileye ve emrinde çalışanlara, üçte biri cari harcamalara tahsis ediliyor, geriye kalan ise gelecekte kullanılmak üzere ayrılıyordu. Belgrave, Bahreyn'in petrol gelirlerindeki artışın nispeten yavaş olmasının, bunların uygun biçimde kullanımını planlamaya olanak sağladığını kabul etmektedir.⁵⁴

Ülkedeki petrol rezervlerinin ancak 15 yıllık bir ömrü olduğu için, mali kaynakların biriktirilmesini amaçladığı açıkça belli olan bu tutumu, “aşırı mali muhafazakârlık” olarak tanımlayan Hindistan hükümeti nezdindeki müsteşar gibi daha eleştirel bir bakış açısından değerlendirenler vardı.⁵⁵ Bu dönemde devlet okullarındaki öğrenci sayısının 1930-1938 arasında üç katına çıktığı eğitim alanı dışında, ülkenin kamu hizmetlerine yaptığı harcamalarda önemli bir artış olmadığı kesindir.⁵⁶ Daha sonraları ise, dünya savaşının zorlayıcı etkisi ve hükümet adına büyük miktarda gıda maddesi ithal edilmesi zorunluluğu, Bahreyn’in petrol ihracatı 1940-1945 arasında yılda 1 milyon tonun biraz altında devam etse de, kamu yatırımlarına ayrılan harcamaları düşük düzeyde tutmuştur (bkz. Tablo 4.1).

Doğudaki el-Hasa vilayetindeki Dahrân’da Mart 1938’de bulunan ilk kuyunun açılmasına kadar Suudi Arabistan’da büyük çabalara karşın petrol bulunamamıştı. Bir yıl sonra ise bu petrol sahasından günde 10.000 varil petrol elde ediliyor ve bunun bir kısmı mavnalarla Bahreyn’deki rafineriye taşınıyordu.⁵⁷ Bundan sonra biri Abkayk ve diğeri Ebu Hedriye’de olmak üzere iki petrol sahası daha bulunmuş, ancak İkinci Dünya Savaşı’nın başında her ikisi de işletmeye kapatılmıştı. Petrol çalışmaları el-Hasa vilayetinin ekonomisinde önemli gelişmelere yol açmış, daha önceleri kıyı bölgesinde inci üretiminde çalışan ya da 1930’lu yılların sonlarına doğru hurmaya olan talebin azalmasıyla geçim kaynaklarını kaybeden insanlara iş olanağı yaratmıştı. Fakat küçük ölçekli el-Ukeyr, Katif ve el-Cübeyl limanlarından yürütülen taşımacılığın, Res Tennure’de yeni kurulan CASOC tesisleri yüzünden gerilemesiyle önemli ekonomik sorunlara da neden olmuştu.

Suudi Arabistan hükümeti ancak 1939’dan itibaren ülkede üretilen 4 milyon varil petrolden önemli miktarda redevans elde etmeye başladı.⁵⁸ Bu tarihten önce CASOC tarafından avans olarak ödenen önemsiz bedeller ise durumu değiştirmeye yetmeyecek kadar az olmuştu. Amerikalı bir gözlemcinin anlattığına göre, Maliye Bakanlığı hac mevsimine kadar “döner kredi” olarak aldığı avanslarla ülkeyi yönettikten sonra, bu borcun bir kısmı ülkedeki en önemli hacı

bankası olan the Netherlands Trading Society tarafından devlet adına geri ödeniyordu.⁵⁹

Petrol Kuveyt'te ilk kez 1938'de Burhan sahasında, Katar'da ise 1939'da bulunmuştu. Ancak her iki ülkedeki faaliyetlere İkinci Dünya Savaşı nedeniyle ara verildi. Bununla birlikte yöneticiler gelecekteki redevanslara mahsuben küçük miktarlarda avans almaya devam etti. Örneğin Kuveyt'te 1939 avansının tutarı, toplam gelirin yüzde 10'unun biraz altındaydı.⁶⁰

İkinci Dünya Savaşı süresince petrol ile ilgili önemli gelişmelerin yaşandığı tek ülke Suudi Arabistan'dı. Başlangıçtaki kısıtlama döneminden sonra, 1943 yılından itibaren yerel üretim tesislerinde, Uzakdoğu'da savaşıyan Müttefik güçlere uçak yakıtı sağlamak amacıyla Res Tennure'de günde 50.000 varil petrol işleme kapasiteli yeni ve büyük bir petrol rafinerisinin inşası da dahil olmak üzere, önemli genişlemeler gerçekleştirildi. Bunun sonucunda CASOC/ARAMCO'nun çalıştırdığı personel sayısı 1943'te 2882 kişiden 1945'te (7500 Suudi vatandaşı dahil olmak üzere) 11.892 kişiye yükseldi.⁶¹ İkincisi, hükümet gerek teknik danışmanlık gerekse gelecekteki redevanslara mahsuben daha fazla avans sağlamak amacıyla petrol şirketi ile yakın bir ilişki kurdu. Petrol şirketindeki mühendisler, el-Hasa vilayetinde artezyen kuruları açmaya ve Riyad'ın güneydoğusundaki daha kapsamlı el-Harc sulama projesine yardımcı olmaya başladı. Ayrıca şirket, Cidde limanının iyileştirilmesinde ve kendi kamyonlarını kullanarak ithal gıda maddelerinin dağıtımında da rol oynamıştır.⁶²

Savaş başlangıcında hükümet harcamalarındaki artış ve yabancı hacı sayısındaki kaçınılmaz azalma dikkate alındığında, petrol şirketlerince hükümete avans olanağının sağlanması, giderek daha da önem kazanıyordu. Bir kaynağa göre, 1941 yılında bu avansların toplam tutarı 6,4 milyon ABD dolarına ulaşmış ve 1942 yılında da 2,3 milyon ABD doları tutarında ek bir avans daha sağlanmıştı.⁶³

Gerek İngiltere'nin gerekse daha sonraları Amerika Birleşik Devletleri'nin Suudi Arabistan hükümetine, o dönemde SOCAL'ın sağlayabileceği kolaylıklardan daha fazlasını vermeye hazır olmasının

nedeni de petroldü. İngiltere, başlangıçta bu yükün büyük bölümünü üstlenmiş ve 1943 yılı sonuna kadar tahminen 38 milyon ABD doları tutarında katkıda bulunmuştu.⁶⁴ Ancak bu tarihlerde artık Amerika Birleşik Devletleri hükümeti de ülkenin dev petrol potansiyelinin farkına varmıştı. Nitekim Şubat 1943'te Başkan Roosevelt'in Suudi Arabistan'a *lend-lease* programını uygulaması buna işaret ediyordu. Bu aşamadan sonra, ülkenin çok gereksinim duyduğu gümüş ve Arabistan gümüş riyali sağlamak konusunda İngiltere'nin kralın taleplerini karşılamakta yetersiz kalması üzerine, devreye Amerika Birleşik Devletleri girmiştir.⁶⁵ Böylelikle 1944 yılına varıldığında, her iki ülke de yıllık tutarı 4-5 milyon sterlin dolayında bulunan bir yardımın tahsisini aşağı yukarı eşit miktarda üstlenmiş bulunuyordu.⁶⁶ Amerika'nın etkisinin ön plana çıkması ancak 1945 yılında, İngiltere hazinesinin uzun bir savaş döneminden sonra denizaşırı ülkelerdeki mali yükümlülüğünü azaltma telaşı içinde, Suudi Arabistan'daki yardımını yüzde 50 oranında azaltmakta ısrar etmesi üzerine gerçekleşebildi.

Bölüm 4 ile İlgili Notlar

Kaynaklarla ilgili bütün ayrıntılar Kaynakça'da verilmiştir.

- ¹ Issawi, toplam nüfusun 1914 yılında 7 milyon, 1930'da 8 milyon olduğunu tahmin etmektedir; *An Economic History of the Middle East*, Tablo 6.1.
- ² Aden ve Himaye İdaresi bölgeleri için verilen rakamlar, 1943 yılı için 750.000'dir; *Annual Report on Aden Protectorate for the Year 1946*, s. 11, 57, 71. Yemen'le ilgili olarak bir tahmin de, 1940'lı yılların sonu itibarıyla rakamı 3,5 ile 4 milyon olarak vermektedir; Heyworth-Dunne, *Al-Yemen*, s. 9.
- ³ 1930'lu yıllar için verilen rakam için bkz. McGregor, "Saudi Arabia: Population and the Making of the Modern State", s. 221.
- ⁴ Lorimer, *Gazetteer of the Persian Gulf, Oman and Central Arabia 2, Geographical and Statistical*, A, s. 1051, 1412, 1437; B, s. 238, 410, 489.
- ⁵ Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States*, s. 8-10.
- ⁶ Bury, *Arabia Infelix or the Turks in Yamen*, Bölüm 6, s. 100-112.
- ⁷ Hogarth, *Hejaz Before World War I*, yeni basım, s. 26-27.
- ⁸ Hurma ağaçları ile ilgili olarak (1942 yılı için) verilen rakam, Twitchell, *Saudi Arabia with an Account of the Development of its Natural Resources*, s. 6'dan alınmıştır. Tarım yapılan alanlarla ilgili rakam da 1942 yılına aittir; İngiltere Birleşik Krallığı, Denizcilik İstihbarat Dairesi, *Western Arabia and the Red Sea*, s. 474.
- ⁹ Lorimer, *Gazetteer of the Persian Gulf, Oman and Central Arabia 2, Geographical and Statistical*, A, s. 243, 490; II, B, s. 1533 (tekne sayısı için). Teknelerin tamamı her sezon inci avcılığında kullanılmıyordu.
- ¹⁰ Khuri, *Tribe and State in Bahrain*, s. 57.
- ¹¹ a.g.e., s. 59-63.
- ¹² Heard-Bey, *From Trucial States to United Arab Emirates*, s. 211-212.
- ¹³ "Administrative Report on the Persian Gulf Political Residency and Muskat Political Agency for 1901-1902", s. 62. 1893'te para birimi üzerinde yapılan reform sonucunda, Hindistan rupisinin kambiyo değeri 1 sterlin = 15 rupi olarak sabitleştirilmişti; Keynes, *Indian Currency and Finance*, s. 6.
- ¹⁴ Issawi tarafından alıntılanan rakamlar için bkz. "Trade of Hijaz at the Turn of the Century"de yer alan diplomatik raporlar ve konsolosluk raporları ile İngiltere Birleşik Krallığı Savaş Amirallığı, *A Handbook of Arabia 1916*, (Londra, 1916) "Yemen, Aden, and Bahrain in the 1900s", s. 321 ve 327.
- ¹⁵ Heard-Bey, *From Trucial States to United Arab Emirates*, s. 190-191.
- ¹⁶ bkz. Kostiner, "On Instruments and Their Designers", s. 2310-2311. Ayrıca bkz. Kostiner, *The Making of Saudi Arabia 1916 to 1936*, s. 141-145.
- ¹⁷ Sir A. Ryan, Cidde, 29 Mart 1935, PRO FO 406/74, pt 38.
- ¹⁸ İngiliz kaynaklarına göre, gümrük vergilerinden ve hac ziyaretinden elde edilen gelirler, 1920'li yıllarda, Kral Hüseyin'in bir önceki yönetim döneminde 520.000

İngiliz sterlinine ulaşmıştı; Chaudhry, *The Price of Wealth*, s. 55, not 18.

¹⁹ a.g.e., s. 63-64, Tablo 2.1.

²⁰ Almana, *Arabia Unified*, s. 181.

²¹ Mikesell, "Monetary Problems in Saudi Arabia", s. 171.

²² "Saudi Arabia: Annual Report, Economics (B) for 1938"de alıntılan Sir Reader Bullard, Cidde, 10 Aralık 1938 tarih, PRO FO 371/23268 sayılı belge.

²³ Grafftey-Smith, *Bright Levant*, s. 265. Grafftey-Smith, 1945 yılında İngiltere'nin Suudi Arabistan'daki maslahatgüzarıydı.

²⁴ "Saudi Arabia: Annual Report, Economics (A) for 1938"de alıntılan Sir Reader Bullard, Cidde, 28 Mart 1939 tarih ve PRO FO 371/23262 sayılı belge; Mikesell, "Monetary Problems in Saudi Arabia", s. 172.

²⁵ a.g.e., s. 171.

²⁶ Burada verilen hacı sayısı, 18 Nisan 1945 tarih ve PRO FO 371/45535 sayılı "Analysis on Mecca Pilgrimage" adlı rapordan alınmıştır.

²⁷ "Saudi Arabia: Annual Report, Economics (B) for 1938"de alıntılan Sir Reader Bullard, Cidde, 10 Aralık 1938, tarih ve PRO FO 371/23268 sayılı belge.

²⁸ "Economics of Araby", 8 Mart 1933 tarihli Philby Belgeleri, Özel Belgeler, Dolap no: XXXII/4, Middle East Centre, St Anthony's College, Oxford; Sir A. Ryan, Cidde, 31 Ocak 1933 tarih, PRO FO 406/71 sayılı belge.

²⁹ Stocking, *Middle East Oil*, s. 89.

³⁰ "Saudi Arabia: Annual Report, Economics (B) for 1938"de alıntılan Sir Reader Bullard, Cidde, 26 Mart 1938 tarih, PRO FO 371/23268 sayılı belge.

³¹ Chaudhry, *The Price of Wealth*, s. 65.

³² Bowen, "The Pearl Fisheries of the Persian Gulf", s. 163.

³³ More, "Administrative Report of the Kuwait Political Agency for the Year 1918", Dickson Belgeleri, Dolap no: 3, Dosya 6, Özel Belgeler, Middle East Centre, St Anthony's College, Oxford.

³⁴ Khuri, *Tribe and State*, s. 66, 106.

³⁵ a.g.e., s. 107-108; Belgrave, *Personal Column*, s. 50-51.

³⁶ a.g.e., s. 51-53.

³⁷ Kuveyt Şeyhi'nin 1929 yılında görevde olan İngiliz Komiseri'ne söylediğine göre, Suudi Arabistan'ın uyguladığı ambargo yüzünden ülke gelirleri yüzde 70 oranında azalmış bulunuyordu; ancak belki de bu biraz abartılı olabilir; Crystal, *Oil and Politics in the Gulf*, s. 39.

³⁸ Landen, *Oman Since 1856*, s. 405.

³⁹ İngiltere Komiseri'ne göre, Kuveyt'in gümrük vergilerinden elde ettiği gelir, 1920'lerin başındaki 8-9 milyon Rs'den 1930'ların başında 2 milyon Rs'ye gerilemişti. "Administrative Report of the Kuwaiti Political Agency for 1931", s. 13, Dickson Belgeleri, Dolap no: 3, dosya 5.

⁴⁰ a.g.e.s 32; "Administrative Report of the Kuwait Political Agency for the Year 1932", Dickson Belgeleri, Cilt 3, Dosya 5, s. 15.

- ⁴¹ Heyworth-Dunne, *Al-Yemen*, s. 9.
- ⁴² Chaudhry, *The Price of Wealth*, s. 106.
- ⁴³ a.g.e., s. 108-110.
- ⁴⁴ a.g.e., s. 110.
- ⁴⁵ Gavin, *Aden Under British Rule 1839-1967*, s. 291.
- ⁴⁶ Daha önce de bazı petrol arama hakları tanınmış, fakat bunlardan hiçbiri fiilen petrol arama işlemiyle sonuçlanmamıştı. Bkz. Longrigg, *Oil and the Middle East*, s. 99-101.
- ⁴⁷ Stocking, *Middle East Oil*, s. 81-83.
- ⁴⁸ a.g.e., s. 78-79.
- ⁴⁹ Örneğin Munif'in *Mudun al-milh: riwaya* adındaki eseri Theroux tarafından *Cities of Salt* olarak tercüme edilmiştir.
- ⁵⁰ Seccombe, "Labour Migration in the Arabian Gulf: Evolution and Characteristics", s. 5-7.
- ⁵¹ Seccombe ve Lawless, *Work Camps and Company Towns*, s. 21, Tablo 2.3.
- ⁵² Zahlan, *Making of the Modern Gulf States*, s. 52.
- ⁵³ Penrose, "Oil and State in Arabia", s. 135.
- ⁵⁴ Belgrave, *Personal Column*, s. 84-85.
- ⁵⁵ Basra Körfezi Siyasi Komiserlik Müsteşarlığı, Yeni Delhi, 22 Ağustos 1945 tarih, PRO FO 371/45193 sayılı belge.
- ⁵⁶ Zahlan, *Modern Gulf States*, s. 51.
- ⁵⁷ Suudi Arabistan "Annual Economic Report (B) for 1939", R. W. Bullard'ın Vikont Halifax'a gönderdiği Cidde, 4 Aralık 1939 tarih ve PRO FO 371/23268 sayılı rapor.
- ⁵⁸ Stocking, *Middle East Oil*, s. 959.
- ⁵⁹ Malone, "Involvement and Change", s. 44n'de alıntı olarak verilmiştir.
- ⁶⁰ Crystal, *Oil and Politics*, s. 55.
- ⁶¹ Seccombe ve Lawless, *Work Camps and Company Towns*, s. 16-17; Anderson, *ARAMCO, the United States and Saudi Arabia*, s. 117.
- ⁶² Malone, "Involvement and Change", s. 36-37.
- ⁶³ Stocking, *Middle East Oil*, s. 92, 95.
- ⁶⁴ a.g.e., s. 95.
- ⁶⁵ 3 milyon riyal ve gümüş külçesini taşıyan başka bir gemi ise, 1944 yılında Basra Körfezi'nde bir Alman denizaltısı tarafından batırılmış ve ancak 1994 yılında bulunabilmiştir: *Boston Globe*, 10 Kasım 1994.
- ⁶⁶ Baxter, Dışişleri Bakanlığı'ndan Washington'daki İngiliz Büyükelçisi'ne gönderilen Şubat 1945 tarihli (taslak halindeki) PRO FO 371/45523 sayılı rapor.

BÖLÜM II

1946-1990 Dönemi

Bölüm II'ye Giriş

İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Dünya Ekonomisi

Amerika Birleşik Devletleri ve Batılı müttefikleri, daha İkinci Dünya Savaşı sona ermeden, yeni bir uluslararası iktisadi düzenin oluşturulmasına odaklandı. Bu yeni düzenin yapısı, özellikle iki dünya savaşı arasındaki dönemde dünya ticareti ve ödemeler sisteminin çökmesinde büyük rol oynayan savaş borçlarının, tazminatların ve “benden sonra Tufan” politikalarının yarattığı sorunlar başta olmak üzere, tarihten alınan derslerden büyük ölçüde etkilenmiştir. Önder bir gücün ortaya çıkmayışı da Dünya İktisadi Bunalımı’nın sürmesinin ana nedenlerinden biri olarak görülüyordu.

1944 yılında Bretton Woods’ta yapılan konferans, çoktarafli ve ayrımcılık gözetmeyen bir ticaret modeline dayalı liberal bir uluslararası iktisadi düzenin yaratılmasını amaçlıyordu. Bu düzenin uygulamaya konmasında üç önemli kurum çok önemli rol oynadı. Merkezinde Amerikan doları yer alan yeni bir sabit kambiyo kur sisteminin istikrarını koruma ve uluslararası ayarlamaları kolaylaştırma sorumluluğu IMF’ye (Uluslararası Para Fonu) verildi. IMF ayrıca kısa vadeli ödemeler dengesi güçlükleri yaşayan ülkelere kaynak sağlamakla da yükümlüydü. Daha sonra Dünya Bankası olarak tanınacak olan International Bank for Reconstruction and Development (Uluslararası Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası) adındaki diğer bir kurum ise, başlangıçta, savaş sonrası dönemde yeniden yapılanmayı finanse etmek ve üretime yönelik uzun vadeli yatırımlara destek sağlamak amacıyla kurulmuştu. Kurum daha son-

ra, gelişmekte olan ülkelere kredi ve yardım sağlama görevini de üstlendi. Üçüncü kurum, ilk toplantısını 1944 yılında yapan General Agreement on Tariffs and Trade (GATT - Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması) idi. Amacı, gümrük tarifeleri ile tarife dışı engelleri azaltarak uluslararası ticareti liberalleştirmekti. GATT, çoktarafli pazarlık görüşmeleri yoluyla karşılıklı gümrük tarife indirimlerini yaygınlaştıran bir araç olarak 1990'lara kadar varlığını sürdürmüştür.¹

Soğuk Savaş'ın yarattığı gerilimlerin tırmandığı ve Avrupa ile çevresinin yeniden yapılanmasında karşılaşılan güçlüklerin ön plana çıktığı 1940'lı yılların sonu, dünya ekonomisi için güçlüklerle dolu bir dönemdi. Marshall yardım programı, Batı Avrupa'daki toparlanmayı cesaretlendirmişti. Üye ülkeler aralarında gümrük tarife oranlarını karşılıklı olarak indirmeyi ve kotaları aşamalı olarak kaldırmayı amaçlayan European Coal and Steel Community'nin (Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu) 1952 yılında kurulmasıyla daha geniş kapsamlı bir Avrupa bütünleşmesi yönündeki çabalar yeni bir aşamaya ulaştı. 1950'de patlak veren Kore Savaşı'nın yarattığı talep artışı ve ticari mallarda yol açtığı kısa ömürlü fakat etkili patlama ile dünya ekonomisi için gelişmekte olan ülkelerin gelir ve ödemeler dengesinde canlanma sağlayan büyük bir itici güç oldu. Böylelikle dünya ekonomisinin savaş sonrası dönemde yaşadığı toparlanmanın ilk evresi, 1950'li yılların başında büyük ölçüde tamamlanıyordu.²

1950'den petrol fiyatlarında ilk artışın meydana geldiği 1973'e kadar dünya ekonomisi benzeri görülmemiş bir zenginleşme ve genişleme dönemi yaşadı. Sanayileşmiş ülkelerde reel GSYH yılda yüzde 4,5'in üzerinde artış gösterirken, kişi başına GSYH'de yılda yüzde 3'ten fazla arttı. Bu büyüme oranları, 1820'den bu yana ulaşılanlardan neredeyse iki kat hızlıydı. Bunlara, daha önceki dönemlerden iki kat hızlı yükselen işgücü üretkenliği ile reel ücretlerdeki artışlar eşlik etti. Bu gelişmeler, tarihte hiçbir zaman görülmediği kadar uzun süreli ve güçlü bir yatırım patlaması ve teknolojik ilerleme tarafından desteklendi. Dönemin Keynesyen makroekonomik politikaları, tam istihdama verilen önemin arttığını gösteriyordu.

Uzun vadede önemli olacak diğer bir gelişme, 1970'lerde dünya çapında bir ekonomik güç konumuna gelecek olan Japonya'nın savaş yaralarını hızla sarmasıdır.³

İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Gelişmekte Olan Ülkelerin Durumu

Aynı çeyrek yüzyıllık dönemde, gelişmekte olan ülkelerin ulaştığı büyüme hızları da bir hayli yüksekti. Gelişmekte olan ülkelerde GSYH'nin yıllık ortalama büyüme oranı yüzde 5,5 dolayındaydı. Ancak bu ülkelerdeki nüfus artış hızının daha yüksek olması nedeniyle, kişi başına düşen GSYH'nin yıllık büyüme oranı, sanayileşmiş ülkelerinkine oldukça yakın olan yüzde 3 dolaylarında gerçekleşti.⁴

Kore Savaşı'nın bitiminin ardından, ticaret hadlerinin birincil mallar aleyhine bozulmasının etkisiyle, savaş sonrası dönemdeki ithal ikamesi yoluyla sanayileşme, özellikle orta ve daha büyük boyuttaki gelişmekte olan ülkelerde en sık benimsenen iktisadi kalkınma stratejisi oldu. 1930'lu yıllarda bu stratejiyi benimsememiş olan ülkelerde bile ithal ikamesi yoluyla sanayileşme, imalat sektöründe hızlı bir üretim ve istihdam artışı yaratma yeteneğini kısa sürede gösterdi. Çok sıkı korunan bir iç pazar ve kamu ve özel sektör firmalarından oluşan henüz emekleme dönemindeki yerli sanayilerin kuruluşu, hem ulusal hem de uluslararası düzeyde ithal ikamesi yoluyla sanayileşmenin güçlü yandaşlar bulmasını sağladı. İthal ikamesi yoluyla sanayileşme, kaynakların hammadde ihraç eden geleneksel üreticilerden, daha genel bir anlatımla tarım sektöründen, yeni güçlenmeye başlayan sanayicilere ve yeni iktisadi aygıtları yönetmek üzere hızla gelişen bürokrasiye aktarılmasını içeriyordu. İthal ikamesi yoluyla sanayileşmeye geçiş, çokuluslu işletmelere yük getirmekten çok fırsat yaratmış, pek çoğu lisans ve patent anlaşmalarına ek olarak, gelişmekte olan ülkelerdeki koruyucu duvarların ardında yan kuruluşlarını kurarak kapalı bir iç pazarın oluşturduğu olanakları sonuna kadar kullanmayı başarmıştır. İthal ikamesi yoluyla sanayileşmenin bu erken evresinde, geleneksel temel ihraç malları hâlâ ithal edilen sermaye ve ara malla-

rı karşılamaya yettiği için, sanayileşmeye yeni başlayan ülkeler mamul mal ihraç etme gereksinimi duymuyordu.⁵

Bu içe dönük politikalar, IMF tarafından tercih edilen politikalarla sık sık çelişkiye düşmesine karşın, GATT da içinde olmak üzere, sabit kambiyo kur sistemleri, aslında ithal ikamesi yoluyla sanayileşmeyi benimseyen rejimlerin Bretton Woods döneminin uluslararası para ve ticaret düzenlemeleriyle bir arada varlığını sürdürmesine olanak veriyordu. Gelişmekte olan ülkelerin çoğu, 1980'li yıllara kadar IMF'nin, kotaların ve katlı kur uygulamasının kaldırılması yönündeki baskılarına başarıyla direnebilmiştir.

Ancak ithal ikamesi yoluyla sanayileşmenin yarattığı sorun ve darboğazlar, 1970'li yıllara gelindiğinde daha da belirginleşti. İthal ikamesi yoluyla sanayileşme döviz darboğazlarını azaltmayı hedeflese de, uygulamada elde edilen sonuçlar çoğunlukla bunun tam karşıtıydı. İthal ikamesi yoluyla sanayileşmenin belirgin bir özelliği olarak tüketim mallarının ithalatı azalırken, yerli sanayiın mamul mal hacminin artması nedeniyle ülkenin hammadde, ara mal ve yatırım malları ithalatına olan gereksinimleri artıyordu. Buna ek olarak verimlilik ve kalite düşüklüğü ve aşırı yüksek kambiyo kurları nedeniyle yerli sanayiın uluslararası pazarda rekabet gücü zayıftı. Durum, ithal ikamesi yoluyla sanayileşmeyi benimsemiş olan petrol ihracatçısı ülkeler açısından herhangi bir sorun yaratmadıysa da, yeterli ve düzenli ihraç gelirlerinden yoksun bulunan ülkeler sık sık kronikleşen döviz sıkıntılarıyla karşı karşıya kalmaktaydı. Ayrıca ithal ikamesi yoluyla sanayileşme stratejisi, çoğu kez enflasyona, tarımın ihmal edilmesine ve gelir dağılımında eşitsizliğin artmasına da katkıda bulunuyordu.

Bretton Woods Sisteminin Sona Ermesi ve Yapısal Uyum Programları

İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan büyümede büyük payı olan sabit döviz kuru rejimi, Amerika Birleşik Devletleri'nin Vietnam savaşı sırasında yaşadığı ödemeler dengesi açıkları ve ABD dolarının buna bağlı olarak zayıflamasıyla birlikte 1960'lı yılların son-

larına doğru büyük baskılarla karşı karşıya kaldı. Amerika Birleşik Devletleri'nin ödemeler dengesini düzeltmek yönünde güçlü önlemlere başvurmaması karşısında Bretton Woods sistemi, 1970'li yılların başında sona erdi. Ancak 1970'li yılların başında ortaya çıkan yenilikleri, uluslararası para sisteminin bilinçli olarak yeniden şekillendirilmesi olarak tanımlamak oldukça zordur. Dalgalı döviz kuru uygulamasına geçiş, rastlantı sonucu birbirine uygun düşen kaba taslak ve çabucak yapılan doğaçlamalarla aşamalı olarak gerçekleşmiştir. Kontrollü dalgalanma ABD dolarının norm ve egemenliği sürdürmesini sağlamıştır.⁶

Zayıflayan uluslararası para ve ticaret sistemi, OPEC örgütü içinde yer alan Ortadoğu'daki petrol üreticisi ülkelerin yeni edindiği gücü göstermek için, ham petrol fiyatlarını önemli düzeyde arttırmaya karar vermeleriyle büyük bir darbe yedi. Sanayileşmiş ülkelerdeki hükümetler, 1973 ve 1979'da yapılan petrol zamlarına tepki olarak iç talebi azaltma yoluna gitti. Bunu izleyen küresel gerileme, dünya ekonomisinde uzun süredir devam eden genişlemenin sonunu getirdi. Ancak bu daraltıcı politikalar, enflasyonu denetim altında tutmakta başarılı olmadı. Bunun yerine sonuç, her iki dünya için de çok kötü olmuş, enflasyon ile durgunluğun birleşmesine eşlik eden üretkenliğin artışında yavaşlama ve reel ücretlerde düşüş, 1980'li yıllara kadar devam etmiştir.

Petrol fiyatlarında meydana gelen artışların ardından, petrol ihraç eden ülkelerin büyük ticaret fazlaları, uluslararası piyasalarda yeni nakit para kaynakları yaratmış ve petro-dolar denen bu kaynaklar, borçlanmak isteyen ülkelere çoğu kez doların enflasyon oranının da altında bir faizle kullandırılmıştır. Gelişmekte olan ülkelere pek çoğu bu yeni nakit olanağından yararlanmaya çalışmış, ithal ikamesi yoluyla sanayileşmenin getirdiği kalkınmayı sürdürmek için, büyük miktarlarda kredi kullanmıştır. Ancak bu stratejinin uzun süre sürdürülmesi mümkün değildi. Petrol fiyatlarına yapılan ikinci tur zam furyası, Amerika Birleşik Devletleri'nde para arzının ciddi bir biçimde daraltılmasına neden olmuş ve faiz oranlarının aniden yükselmesiyle sonuçlanmıştır.

Gelişmekte olan ülkeler tarafından kullanılan kredilerin ödenmemiş bölümünün ve borçların zamanında geri ödenmesindeki güçlüklerin giderek artması karşısında IMF ve Dünya Bankası, bu ekonomilerde uzun vadeli yapısal değişiklikler yapılması amacıyla yaptırım gücünü yeniden kullanma fırsatını yakalamıştır.

Söz konusu kurumlar tarafından savunulan istikrar ve yapısal uyum programları, daha fazla uluslararası bütünleşme ve açıklığa olduğu kadar ticaret ve ödeme sistemleri ile para piyasalarının liberalleşmesine, ihracata daha fazla önem verilmesine ve daha çok kaynak tahsisi için hem uluslararası hem de ulusal piyasalara daha fazla güvenilmesine katkıda bulunmuştur.⁷

Ancak ülkelerin çoğunda ithal ikamesi yoluyla sanayileşmenin terk edilerek uzun vadeli yeni bir stratejinin benimsenmesini yalnızca uluslararası örgütlerin artan etkisiyle açıklamak yanlış olacaktır. Yeni politikalar yönündeki yavaş ve çoğu kez sancılı değişimde, hükümetlerin bir bölümünde eski modelin daha fazla sürdürülemeyeceğine giderek artan inanç etkili olmuştur. Değişim talepleri, özel sektörün yeni politikalardan kazançlı çıkmayı bekleyen kesimi ile ithal ikamesi yoluyla sanayileşmeden çıkar sağlamış, fakat bu olanakların artık tükendiğini fark etmiş kesiminden geliyordu.⁸

Bu durumda, 1970'li yılların ortalarından bu yana gelişmekte olan ülkeler ile dünya ekonomisinin geriye kalan bölümü arasında süregelen bağlantıların niteliğinde yer alan değişimin, 1930'da başlayan ve 1950'lerde daha da güçlenen değişimler kadar köklü bir değişim olduğunu söylemek doğru olacaktır. 1929 yılı sonrasında, içe dönük politikalar ile daha fazla hükümet müdahalesine bir yönelme gözlenirken, son dönemdeki değişim bunun tam tersi doğrultuda, yani dünya pazarlarıyla daha fazla bütünleşme ve piyasa ekonomisine daha fazla güvenme yönünde olmuştur.

1970'li yıllardan bu yana gözlenen bir başka önemli eğilim, gelişmekte olan ülkeler arasında artan farklılaşma ve değişen koşullara uyum gösterebilmiş ve kişi başına yüksek büyüme oranları sağlayabilmiş başarılı sanayi ülkelerinin ortaya çıkmasıdır. Bunun en çarpıcı örneği, Çin de dahil olmak üzere, Doğu ve Güneydoğu Asya'da

yer alan gelişmekte olan ülkelerin ticaret, sanayi politikaları ve teknolojide ihracata yönelik politikalarla hükümet müdahaleciliğini birleştirerek bölgeyi 1970'li yılların başından bu yana dünyanın en dinamik ekonomik bölgesi haline dönüştürmüş olmalarıdır.⁹ Sonuç olarak son yıllarda dünya ekonomisini, gelişmiş bir merkez ile az gelişmiş bir çevre arasındaki basit bir uçurum olarak açıklamak, gide rek daha da güçleşmektedir.

İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Ortadoğu

İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana geçen yarım yüzyıllık süreçte, Ortadoğu'nun nüfusu daha önce hiç olmadığı kadar büyük bir hızla artmıştır. Yıllık nüfus artış oranı, iki dünya savaşı arasında kalan dönemde ortalama yüzde 1,5 dolayında, İkinci Dünya Savaşı sırasında ise bunun çok altında olmuştur. Buna karşın, ortalama nüfus artışı, savaşın sona erdiği tarih ile 1960 yılı arasında yüzde 2'nin, 1960'lı ve 1970'li yıllarda ise yüzde 3'ün üzerine yükselmiş, 1980'li yıllarda bir miktar azalmakla birlikte 1960-1990 arasında genel ortalaması yüzde 2,9 olmuştur. Sonuç olarak, bu kitapta ele alınan bölgenin, 1950'de yaklaşık 63 milyon olan nüfusu neredeyse üçe katlanarak 1990'da 184 milyona ulaşmıştır.

Bölgenin iki büyük ülkesi Mısır ve Türkiye, 1950'de bölgedeki toplam nüfusun yüzde 69'unu barındırırken, bu oranın 1990'da yüzde 61'e gerilemesine karşın, bölgedeki toplam nüfusun yarısından fazlasını topraklarında barındırmaya sürdürmektedir. Mısır ve Türkiye'deki nüfus artış hızı yavaşlarken, 1970'lerin başından itibaren büyük miktarda göçmen çeken küçük ve orta büyüklükteki petrol ihraç eden ülkelerde nüfus artışı en yüksek düzeyde çıkmıştır.¹⁰

İkinci Dünya Savaşı sonrasında meydana gelen nüfus artışını, gelişmekte olan ülkelerde çok iyi bilinen bir model çerçevesinde açıklamak mümkündür. Bölge ülkeleri arasında bu konuda önemli farklılıklar olmasına karşın, toplam nüfustaki artış, doğum oranında önemsiz bir azalma gerçekleşmişse de, hemen hemen tümüyle ölüm oranlarının düşmesinden kaynaklanmıştır.

Bunun tersine, göçlerin toplam nüfus değişikliğinde oynadığı rol önemsiz boyutta kalmıştır. Türkiye bir yandan Bulgaristan'dan 500.000 dolayında göçmen kabul ederken, öte yandan 1960'lı yılların başından ilgili hükümetlerin yabancı işgücüne büyük sınırlamalar getirdiği 1974-1975'teki iktisadi durgunluk dönemine kadar 2 milyon Türk, iş bulmak amacıyla Avrupa'ya göç etmişti. Suriye ve Lübnanlılar, yılda 4000 kişi dolayında kalan düşük bir hızla Yeni Dünya'ya göç etmeyi sürdürüyordu. İsrail 1990 yılına kadar bölge dışından gelen 1,5 milyon göçmenin yanı sıra Irak, Yemen, Mısır ve bölgenin başka yerlerinden gelen yüz binlerce göçmene sınırlarını açmış, bu arada aynı dönem içinde 500.000 dolayında İsrailli de Avrupa ve Kuzey Amerika'ya göç etmişti. 1960'lı yıllardan başlayarak ve özellikle de petrol fiyatlarında meydana gelen artışlardan sonra, Körfez ülkeleri ve Suudi Arabistan çoğu Hindistan, Pakistan ve Filipinler'den gelen dört milyona yakın Asya kökenli göçmen işçiyi ülkelere kabul etmişti.¹¹

Ayrıca İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana iç göç de yaşanmış ve bu özellikle 1973'ten sonra önemli ölçüde hızlanmıştır. Bu göç hareketlerinin arasında en önemlileri, 700.000 dolayındaki Filistinlinin 1948'den sonra vatanlarını terk etmek zorunda bırakılması ve bölge içinden ve Kuzey Afrika ülkelerinden petrol ihraç eden ülkelere doğru, meslek sahipleri de içinde olmak üzere vasıflı ve vasıfsız işçilerin göçüdür. Bunlardan ikincisi, Körfez ülkeleri, Suudi Arabistan ve Irak'ta inşaat sektöründe meydana gelen büyük canlanma nedeniyle 1973 yılından sonra daha da hızlanmıştır. Göçmen işçilerin çoğu Mısır, Yemen ve Ürdün kökenliydi. 1970'lerin başından beri bölge içinde göç eden insan sayısını tahmin etmek zor olsa da, bu sayının 5 milyon dolayında olduğu sanılmaktadır.¹²

Sırf sayısal bakımdan bunlardan çok daha önemli olan, her ülkenin kendi sınırları içinde yaşanan kırsal alandan kentlere göçtür. 1950 yılında bölgedeki nüfusun yüzde 80'e yakın bölümü kırsal alanlarda yaşarken, bu oran 1990 yılına gelindiğinde yüzde 50'nin altına gerilemiştir. Bu göç akımları sadece bölgenin en büyük kent merkezleri olan ve nüfusları 1990 yılı itibarıyla sırasıyla 13 ve 7 milyona ula-

şan Kahire ve İstanbul tarafından değil, aynı zamanda bölgedeki ikinci derecede önemli kentler tarafından da emilmiştir. 1925 yılında bölgede nüfusu 1 milyonu aşan hiçbir kent yokken, 1950'de iki (Kahire ve İstanbul), 1990 yılında ise 11 kent bu sayıyı aşmıştır.

Ekonomik açıdan kırsal alandan kente göç, aynı zamanda nüfusun ve kaynakların tarım alanından ekonominin başka alanlarına akışı, yani uzun vadeli yapısal bir değişim anlamına da geliyordu. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu'daki toplam işgücünün yüzde 75'ini istihdam eden tarım, ekonominin en önemli sektörü konumundaydı. Bu oran sürekli gerileyerek 1990 yılında yüzde 40'ın altına düştü. Aynı dönem içinde tarımın GSYH'deki payı da yüzde 50 dolaylarından yüzde 20'nin altına gerilemiştir.¹³ Toplam rakamlar, doğal olarak bölgede küçük ve orta büyüklükteki petrol ihracatçısı ülkeler ile önemli miktarda petrol ihraç etmeyen orta ve büyük boyuttaki ülkeler arasında oluşan önemli farklılıkları gizlemektedir.

Önemli miktarda petrole sahip olmayan ülkelere, kent ekonomisinde en sık benimsenen iktisadi kalkınma stratejisi, ithal ikamesi yoluyla sanayileşme olmuştur. İmalat sanayii, her zamanki gibi gelişmesine tekstil ve gıda maddelerinin işlenmesiyle başlamış, kısa süre sonra ara mal ve dayanıklı tüketim malları üretimine geçmiştir. Buna karşın, petrol ihraç eden ülkelerdeki en önemli sanayi, yarattığı istihdam açısından çok önemli olmamakla birlikte, ihraç amacıyla petrol çıkarılmasıydı. Benzer şekilde, petrol arıtımı ve petrokimya ürünleri üretimi de, katma değer bakımından 1970'li yıllarda giderek önem kazansa da, yarattığı istihdam açısından önemsiz kalıyordu.¹⁴

Ortadoğu'da ithal ikamesi yoluyla sanayileşmenin en önemli özelliklerinden biri, kamu sektörünün oynadığı belirleyici roldür. İkinci Dünya Savaşı'na kadar bölgede ithal ikamesi yoluyla sanayileşme stratejisini yaşama geçirmek amacıyla büyük bir kamu sektörü oluşturmaya başlayan tek ülke Türkiye'ydı. Diğer ülkelerde bu sektörün kent ekonomisinde giderek daha fazla önem kazanması, ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleşebilmiştir. Bu sömürgecilik sonrası dönemde, ekonomik "geriliği" yenmek, çeşitlenmiş bir iktisadi yapı kurmak ve daha eşitlikçi bir gelir ve zenginlik dağı-

lımına ulaşmak için maddi kaynakları ve insan kaynaklarını seferber etmek, devletin üstlenmesi gereken bir görev olarak görülüyordu.

Kuşkusuz bu kaygılar, sadece Ortadoğu'ya has olmayıp gelişmekte olan ülkelerin pek çoğu tarafından da paylaşılıyordu. Gerçekten de Dünya Bankası'nın tahminlerine göre, 1980 yılında gelişmekte olan ülkelerin tümünde, kamu sektörünün bankacılık ve diğer mali kurumlar dışında kalan üretimi, GSYH'nin ortalama yüzde 10'una yakın olmuştur. Benzer şekilde, devlete ait kuruluşların payı, imalat sektörünün katma değerinin çoğu kez dörtte biriyle yarısı arasında değişiyordu. Ancak Ortadoğu'daki bir çok ülkede devlet sektörünün payı, bu ortalamaların çok üzerindeydi.¹⁵

Devlet sektörünün hızla genişlemesi ve kamuya ait varlıkların büyümesi, kimi iç kimiyse dış kökenli çeşitli faktörlerden kaynaklanıyordu. İçte, var olan burjuvazinin bölgeyi terk etmesi ya da bölgeden kovulması nedeniyle güçlü bir özel sektörün var olmayışı ve tek partili ya da sosyalist Arap rejimlerin karakteri, dışta ise Sovyetler Birliği ile yakınlaşma, bunların en önemlileridir. Ancak devlet sektöründeki büyüme, sadece Arap ülkeleriyle sınırlı değildi. İsrail'de de, bağımsızlıktan hemen sonra geliştirilen devletçilik doktrini, belirsiz sosyalist hedefler ve yaygın kamu mülkiyetine dayalı büyük bir refah devletinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bölgedeki devletlerden pek çoğu, kısa zamanda çok sayıda insanı devlet memuru, işçi ve yönetici olarak istihdam etmeye başladı. Kimi zaman bu sayı -Mısır'da olduğu gibi-, ülkenin tarım sektörü dışındaki işgücünün neredeyse yarısına ulaşıyordu. Bu devletler aynı zamanda büyük yatırım bütçeleri, bankacılık sisteminin kilit noktaları, yeraltı kaynaklarının neredeyse tamamı ve karayolu, demiryolu, enerji ve limanlarla ilgili temel altyapının da denetimini ellerinde bulunduruyordu.

Bu ülkelerden çoğunda piyasa güçleri, planlama ve kaynak tahsisi ile ilgili diğer merkezi mekanizmalardan daha aşağı görülüyordu. Benzer biçimde, büyük ölçekli özel sektöre güven duyulmadığı için, hükümetler bu sektörü ya millileştirmek ya da faaliyetlerini büyük oranda sınırlamak yoluna gitmekteydi. Yabancı yatırımlar da kuş-

kuyla karşılanıyor ve genellikle istenmiyordu. Sonuç olarak ekonominin maden, kimyasal madde ve mineraller gibi alanları özel sektör etkinliklerine ve yabancı sermayeye kapalı tutuluyor ve yalnızca devlet iktisadi kuruluşlarına ayrılıyordu.

1950'li ve 1960'lı yıllarda devlet sektörünün önderliğinde yürütülen ithal ikamesi yoluyla sanayileşme, örneğin toplam istihdam ve üretimde sanayiın payının gösterdiği artış gibi, ölçülebilir bir hızlı büyüme ve yapısal değişime neden olmuştur. Ancak 1970'li yılların ortalarına gelindiğinde, devlet sektörü ve ithal ikamesi yoluyla sanayileşmenin yarattığı sorunlar giderek daha belirgin hale gelmeye başlamıştı. Henüz emekleme döneminde olan sanayi dalları, rekabet gücü yüksek yetişkin sanayilere dönüşmekte zorluklar yaşıyordu. Uluslararası düzeydeki sanayilerle karşılaştırma yapmanın avantajı çoğu kez göz ardı edilmekteydi. Devlet müdahaleleri, özellikle de gerçek değerinin üzerinde tutulan kambiyo kurları ve çeşitli sübvansiyonlar, hem tarım hem de sanayide kaynakların yanlış biçimde tahsis edilmesine neden oluyordu.

1973 yılında petrol fiyatlarının dört katına çıkması, yirminci yüzyılda zenginliğin en geniş ve en hızlı biçimde el değiştirdiği süreçlerden birini başlattı. İşgücü sıkıntısı çeken petrol ihracatçısı ülkeler ile sermaye sıkıntısı çeken işgücü ihracatçısı ülkeler, kitlesel işgücü ve işçi dövizleri de dahil olmak üzere, sermaye akışları aracılığıyla birbirine bağlandı. Bunun sonucunda, o güne kadar görülmemiş miktarda dövizin bölgeye akmasıyla, önce petrol ihraç edilen ülkelere ve ardından da bölgenin diğer ülkelerinde büyük bir ekonomik canlilik yaşanmaya başlandı. Ancak petrol fiyatlarının 1980'lerde aniden düşmesiyle iktisadi canlilik, kısa sürede bölge çapında iktisadi bir durgunluğa dönüştü. Petrol ihraç eden ülkelerin petrol gelirleri azaldıkça, hükümet harcamaları düştü ve bunu işçi dövizleri ile diğer sermaye akışlarındaki gerileme izledi. 1990-1991 Körfez Savaşı da, 1980'li yıllar boyunca zayıflamakta olan bölge içi bağlardan pek çoğunun resmen sekteye uğramasına neden oldu.¹⁶

Petrol fiyatlarında 1973 yılından sonra meydana gelen artışlar, petrol ithal eden ülkelere ithal ikamesi yoluyla sanayileşmenin ya-

rattığı sorunları ve devlet sektörünün yetersizliğini sadece körüklemeye yaradı. Kabaran ithalat faturalarına ek olarak ihracatın neredeyse durma noktasına gelmesi, yeni ayarlamalara duyulan ihtiyacı arttırdıysa da, bölgedeki ülkelerin çoğunun ilk tepkisi, uluslararası piyasalardaki petro-dolar bolluğu nedeniyle ortaya çıkan düşük faiz oranlarından yararlanarak ülke içi büyümeyi yabancı finansmanla sürdürmek olmuştur.

Oysa er ya da geç, borçlanma krizi olsun olmasın, yapısal uyumun zorunlu olduğu ortaya çıkacaktı. 1970'li yılların sonundan beri, önce petrol ithal eden ve ardından da petrol ihraç eden bölge ülkeleri, iktisadi kalkınma stratejilerini değişen küresel gerçeklere göre yeniden uyarlamak zorunda kalmıştır.

İktisadi reformun zamanlama, hız ve içeriği ülkeden ülkeye farklılıklar göstermektedir. Bu bakımdan yapısal uyum programlarının farklı hızda ilerlemesini, sırf iktisat mantığının bir göstergesi olarak değil, aynı zamanda iç ve dış güçlerin karmaşık bir etkileşimi olarak siyasal iktisat kapsamında da incelemek doğru olacaktır.¹⁷

İktisadi durgunluk, kent sektöründe giderek artan işsizlik, döviz darboğazları ve dış borç miktarının artması gibi ithal ikamesi yoluyla sanayileşme ve kamu sektörünün yol açtığı zayıf iktisadi performans ve artan maliyetlere karşın hükümetlerin bu konuda tek başına harekete geçmesi kolay olmamıştır. Bir kere, iktidardaki siyasi kadrolar, kamu sektörünün sağladığı kaynaklar ve insanlar üzerindeki nüfuzlarını terk etmek ya da azaltmakta çoğu kez isteksiz davranmıştır. İkincisi, yapısal uyum programlarının başlatılması ve uygulanması için gerekli olan siyasi uzlaşmayı kurmak ve ayakta tutmak son derece güç olmuştur. Bu nedenle, bu programlarda ilerleme sağlanması, çoğu kez dış baskılara ve IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumların pazarlık gücüne dayanmıştır.¹⁸

Siyasal iktisatta daha hızlı ve daha geniş değişiklikler isteyen uluslararası güçlerin pazarlık gücü ise, özellikle döviz darboğazı ya da dış borç ödemelerinin yapılamaması gibi ekonomik bunalımların boyutlarına bağlıydı. Bu tür bunalımlar, çoğu kez reform isteyen iç güçleri bir araya getirmek ve hükümetleri bu yönde harekete zorla-

arak yapısal uyumların önündeki bazı engellerin giderilmesine yardımcı olmuştur.

Bölgedeki hükümetlere göre kaygı duyulacak en önemli tehlikelerden biri, bu programların gerekli kıldığı sıkı önlemlerin, özellikle kent nüfusunda şiddete yol açması ve böylelikle rejimi tehlikeye düşürmesiydi. Petrol fiyatlarının gerilediği 1980'li yıllardan itibaren bölgedeki petrol ihraç eden ülkeler de benzer kemer sıkma önlemleri almak ve çeşitli derecelerde yapısal uyum programlarını uygulamaya koymak zorunda kalmıştır.

Son olarak iktisadi büyüme açısından bölge, yirminci yüzyılın ikinci yarısında kişi başına GSYH'de önemli artış yaşamıştır. Bölgenin bütününde kişi başına GSYH, 1920'li yılların başı ile 1940'lı yılların sonu arasında çok az değişiklik göstermişti. Buna karşın, 1950 ile 1990 yılları arasında yıllık ortalama yüzde 3'e yakın bir artış gerçekleşti. 1990'a varıldığında, bölgede kişi başına GSYH, 1950'deki düzeyinin üç katına çıkmıştı. Bu uzun vadeli büyüme oranları, aynı dönem içinde gelişmekte olan ülkelerin tamamındaki ortalamalara yakındır. Ancak var olan istatistiklerdeki boşluklar, bölgenin ekonomik büyüme performansına ilişkin daha kesin bilgiler verilmesini olanaksız kılmaktadır.¹⁹

Bu ortalama rakamların artışının önemli olması kadar kazancın bölgedeki ulusal ekonomiler ve çeşitli gruplar arasındaki dağılımı da önemlidir. Petrol fiyatlarındaki artıştan sonra, bölgedeki petrol ihraç eden ülkelerle petrol ithal eden ülkeler arasındaki fark, tıpkı bunun sonuçları karşısında benimsenen tutumlardaki fark kadar büyük olmuştur. Petrol ihraç eden ülkelerden çoğu kaynaklarını yatırımlara ve inşaat sektörüne yönlendirirken, diğer ülkeler dünya ekonomisinin büyümesinde yavaşlama yaşanan bir dönemde, ortama uyum sağlamaya çabalıyordu. Bundan sonraki bölümlerde, uzun erimli bu değişiklikleri ülke bazında inceleyeceğiz.

Bölüm II'ye Giriş ile İlgili Notlar

Kaynaklarla ilgili bütün ayrıntılar Kaynakça'da verilmiştir.

- ¹ Foreman-Peck, *A History of the World Economy since 1850*, 2. bsk., s. 235-292; Kenwood ve Loughheed, *The Growth of the International Economy, 1829-1990*, s. 235-260; Block, *The Origins of International Economic Disorder*, s. 32-108.
- ² Milward, *The Reconstruction of Western Europe, 1945-51*.
- ³ Van der Wee, *Prosperity and Upbeaval*, s. 48-280; Arrighi, *The Long Twentieth Century*, s. 269-324. Bu olağanüstü dönemle ilgili Avrupa'da yaygın bakış açısı için bkz. Crafts, "The Golden Age of Economic Growth in Europe, 1950-1973", s. 429-447.
- ⁴ Dünya Bankası, *World Development Report*, çeşitli sayılardaki tablolara dayanarak.
- ⁵ Hirschmann, "Political Economy of Import Substituting Industrialization in Latin America", s. 1-29'da yer alan görüşler, ithal ikamesi yoluyla sanayileşmenin başarı ve kısıtlamaları konusunda klasik bir kaynaktır. Farklı bakış açıları için bkz. Kemp, *Industrialization in the Non-Western World*, 2. bsk., Bölüm 4-9 ve Chenery, Robinson ve Syrquin, *Industrialization and Growth*.
- ⁶ Block, *Origins*, s. 140-225; Foreman-Peck, *A History of the World Economy since 1850*, 2. basım, s. 305-322 ve Van der Wee, *Prosperity and Upbeaval*, s. 479-512.
- ⁷ Stallings, "International Influence on Economic Policy" ve Kahler, "External Influence, Conditionality and Political Adjustment". Toye, bu değişikliğin kalkınmakta olan ülkelerdeki etkilerini *Dilemmas of Development* adlı yapıtının 2. basımında ele almaktadır.
- ⁸ Haggard ve Kaufman, "Introduction", Haggard ve Kaufman (derl.), *Politics of Economic Adjustment*, s. 13-27; ayrıca bkz. Nelson, *Economic Crisis and Policy Choice*, passim.
- ⁹ Wade, *Governing the Market, Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*.
- ¹⁰ Ortadoğu bölgesinde 1950'den sonraki demografik ve iktisadi eğilimler konusunda daha fazla ayrıntı için bkz. bu kitabın sonunda yer alan İstatistik Eki.
- ¹¹ Owen, *Migrant Workers and the Gulf*, Tablo 2.
- ¹² Yapp, *The Near East since the First World War*, s. 23-25.
- ¹³ Ortadoğu bölgesinde 1950'den sonraki iktisadi eğilimler konusunda daha fazla istatistik için bkz. bu kitabın sonunda yer alan İstatistik Eki.
- ¹⁴ Bölgeye genel bir bakış için bkz. Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, s. 154-169 ve Richards ve Waterbury, *A Political Economy of the Middle East*, 2. basım, s. 173-212.
- ¹⁵ Richards ve Waterbury, *A Political Economy of the Middle East*, 2. basım, s. 177-201.
- ¹⁶ Chaudhry, *The Price of Wealth*, s. 1-9.
- ¹⁷ Haggard ve Kaufman, "Institutions and Economic Adjustment", s. 18-37.
- ¹⁸ Stallings, "International Influence on Economic Policy".
- ¹⁹ Dünya Bankası, *World Economic Report*, çeşitli sayılardaki tablolara dayanarak.

5

1946-1990 Döneminde Türkiye

Giriş

Bu bölümde Türkiye ekonomisinin İkinci Dünya Savaşı sonrasında gösterdiği gelişme, üç alt dönem halinde incelenmektedir. Söz konusu alt dönemler, 1947-1962 arasında yaşanan tarım önderliğinde büyüme dönemi; 1963-1979 arasında yaşanan ithal ikamesi yoluyla sanayileşme ve sonrasında bunun yarattığı bunalım dönemi; 1980-1990 arasında yaşanan ekonominin liberalleşmesi ve artan makroekonomik istikrarsızlık dönemidir. Her alt dönem için belirli bir iktisat modelinin ortaya çıkmasında etkin olan ulusal ve uluslararası güçler ve iktisadi performansın değerlendirilmesi üzerinde ayrıntılı olarak durulacaktır. Son bölümde ise iktisadi refah ve bölüşüm konuları kısaca ele alınacaktır.

Daha Liberal Bir İktisat Modeline Yöneliş

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ulusal ve uluslararası güçler bir araya gelerek Türkiye'de önemli siyasi ve iktisadi değişikliklere neden olmuştur. 1946 yılına varıldığında, ülke içinde çok sayıda toplumsal grup Tek Parti rejiminden hoşnutsuzluk duymaya başlamıştı. Kırsal alanda köylü nüfusun daha yoksul olan kesimleri, savaş döneminin ağır vergileri ile kent merkezlerine erzak sağlamak

için hükümetin taleplerinden olumsuz şekilde etkilenmişti. Jandar-
ma ve vergi tahsildarlarından her zamankinden daha fazla nefret
ediliyor ve korkuluyordu.¹ Bu gruplarla arasını düzeltme çabası içi-
ne giren rejim, hükümete 50 dönümün (4,5 hektar) üzerinde olan
bütün toprakları yeniden dağıtma hakkını veren bir yasa tasarısını
parlamentodan geçirdi. Yasa tasarısı üzerinde parlamentoda olduk-
ça ateşli tartışmalar yaşandı ve tasarı, özellikle toprak sahipleriyle
bağlantısı olan meclis üyelerinin şiddetli eleştirilerine hedef oldu.
Bu yasa tasarısı, parlamento içinde Tek Parti liderliğine karşı açık
bir muhalefetin su yüzüne çıkmasında da önemli bir rol oynadı.

Kentlerde 1942'de yürürlüğe konan Varlık Vergisi her ne kadar
gayri Müslimler aleyhine bir uygulama olsa da, Müslüman burjuva-
zide de kaygı ve güvensizlik doğurmuştu. Yirmi yılı aşkın bir Cum-
huriyet Halk Partisi yönetiminden sonra burjuvazinin, savaş döne-
minin olanakları ve siyasi uygulamalarından yararlanmış olmasına
karşın, ayrıcalıklı ancak bağımlı bir sınıf konumunda kalmayı kabul
etmesi artık mümkün değildi. Ayrıca ufak bir azınlık durumunda
olan işçiler ve memurlar da dahil olmak üzere, diğer maaşla çalışan-
lar da savaş döneminin yüksek enflasyon ve vurguncu ortamından
büyük darbe yemişti.²

Rejim karşıtlarının *inter alia*' talepleri arasında özel girişim ile ta-
rım sektörüne daha fazla önem verilmesi ve daha açık bir iktisadi
düzene geçiş de yer alıyordu. Cumhurbaşkanı İnönü'nün önderli-
ğindeki Tek Parti rejimi, cevap olarak siyasi düzenin partilerarası re-
kabete açılması gerektiğini kararlaştırarak çok partili seçim sistemi-
ne geçiş yönünde adımlar atmaya başladı. Büyük toprak sahipleri ve
tüccar sınıfı temsilcilerinin önderliğinde birleşen muhalefet, 1946 yı-
lında Demokrat Parti'yi kurdu.

Yeni politikaların biçimlendirilmesinde, uluslararası baskılar da
önemli rol oynamıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika Bir-
leşik Devletleri'nin dünyanın en büyük gücü olarak ortaya çıkması,
dengenin daha açık bir siyasi düzen ve daha liberal ve açık bir eko-

¹ *inter alia* (Lat.): başka şeyler arasında; başka şeylerin yanı sıra (y. n.).

nomi modeli lehine değişmesine yol açmıştı. Bu dönüm noktasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak talep etmesi, hükümeti Amerika Birleşik Devletleri ile daha yakın işbirliğine yöneltti. Ülkenin Amerika'nın etkinlik alanına giderek daha fazla girmesiyle 1948 yılından itibaren Marshall Planı çerçevesinde Türkiye'ye askeri ve ekonomik yardım da başladı. Bu dönemde Türkiye'ye gelen çok sayıda yabancı uzman ve resmi heyet, daha liberal ve açık bir ekonomi modelini tercih ettiğini ısrarla vurguladı. Belki de en önemli müdahale, sanayici Max Thornburg'un önderliğindeki Amerikalı uzmanlar grubu tarafından Dünya Bankası için hazırlanan raporda yapılmıştır. Heyetin hazırladığı raporda, ülkenin tek demir-çelik tesisi de dahil olmak üzere, devlete ait çok sayıda üretim tesisinin sökülmesi, özel girişime daha fazla önem verilmesi, yabancı sermayenin teşvik edilmesi, daha liberal bir kambiyo ve ticaret rejimine geçilmesi ve tarıma daha çok dayanan bir kalkınma modelinin benimsenmesi öneriliyordu. Rapora göre, eğer Türkiye savaş sonrası dönemdeki Amerikan yardımından yararlanmak ve Amerikan özel sermayesini ülkeye çekmek istiyorsa, bu değişiklikleri mutlaka yapmalıydı.³

Çoğu kişiye göre, Demokrat Parti'nin 1950 yılında seçimden zaferle çıkması, ekonominin gidişi bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Aslında gerek uygulanan politikalar gerekse performans bakımından esas dönüm noktası, 1947 yılında Cumhuriyet Halk Partisi iktidarının bir önceki yaz döneminde hazırlanmış olan devletçilik ilkelelerine dayalı üçüncü beş yıllık kalkınma planını bir kenara iterek özel sermayeye ve tarıma daha fazla ağırlık veren uygulamalara yönelmesi olmuştur. Hükümet aynı zamanda kamu hizmetleri, madencilik, ağır sanayi, askeri üretim ve enerji gibi alanları hâlâ devlete ayıran, buna karşılık geri kalan bütün tesislerin özel sermayeye devredilmesini hedefleyen yeni bir devletçilik tanımını yürürlüğe koymaktaydı.

Dolayısıyla Tek Parti rejimi, muhalefetin bazı temel görüşlerini daha 1950 seçimlerinden önce benimsemiş bulunuyordu. Fakat Demokrat Parti iktidara geçer geçmez, bu yoldaki atılımları daha büyük bir hevesle sürdürecekti. Demokrat Parti tarafından girilen önemli bir değişiklik, ithalatın, özellikle de tüketim malları ithalatının libe-

ralleştirilmesi olmuştur.⁴ İkinci Dünya Savaşı döneminde uygulanan kemer sıkma politikası nedeniyle önemli boyutlara ulaşan döviz rezervleri, 1947 yılından başlayarak dış ticaret hadlerinde görülen iyileşme ve Türkiye'nin ihracatının 1953 yılına kadar önemli ölçüde artmasına destek olan Kore Savaşı nedeniyle dünya piyasasında oluşan olumlu koşullar, bu değişiklikte yeni hükümete en büyük desteği sağlayan unsurlardı. Demokrat Parti'nin tabanı, iktisadi devlet teşebbüslerinin özel sektöre satışını da istemekteydi. Ancak 1950'li yılların başında özel sektör bu kuruluşları satın almaya istekli olmadığı için, bu hedef kısa süre sonra terk edilecekti (bkz. Tablo 5.1).

Tarım Kesimi Önderliğinde Büyüme; 1947-1962

Demokrat Parti tarafından gerçekleştirilen başka bir önemli değişiklik, tarımsal kalkınmaya verilen büyük önem olmuştur. Resmi istatistiklere göre, İkinci Dünya Savaşı öncesindeki üretim düzeylerine yeniden ulaşılan 1947 yılı ile 1953 yılı arasında tarımsal üretim iki katından fazla artmıştır. Bu yüksek performansın en önemli nedeni, verimsiz toprakların tarıma açılması sayesinde toplam ekili alan yüzölçümünde sağlanan yüzde 55 oranındaki artışı.⁵ Tarım alanlarının genişletilmesi, biri küçük köylü ve diğeri de büyük toprak sahiplerinden yana, iki bütünüleyici hükümet politikası tarafından desteklenmiştir. Bunlardan ilki, 1946 tarihli Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu her ne kadar büyük toprak parçalarının yeniden bölüştürülmesini öngörüyorduysa da, aslında uygulamada hazineye ait topraklar ile ortak mülkiyet altındaki otlak ve meraların az topraklı ya da topraksız köylüye dağıtılmasıyla yetinilmiştir. Bu yasa kapsamında dağıtılan topraklar ve ortak mülkiyet altındaki otlak ve meraların köylülere ve köy kooperatiflerine devri, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ekilebilir toplam alanda meydana gelen artışın neredeyse yarısına eşitti. Hükümetin bu uygulaması, Kürt toprak ağaları ve aşiret reislerinin egemen olduğu güneydoğu bölgesi dışında, Anadolu'da küçük toprak mülkiyetinin güçlenmesine yardımcı olmuştur. İkincisi ise, Marshall Planı kapsamındaki yardımların Demokrat Parti hükümeti

tarafından tarım makineleri ve özellikle traktör ithalatında kullanılmasıydı. 1946 yılında 10 binin altında olan traktör sayısı, 1950'lerin sonunda 42 bine fırlamıştır. Traktörlerin çoğu, Ziraat Bankası'nın sağladığı uygun koşullu kredilerden yararlanan varlıklı çiftçiler tarafından satın alınmış ve ekili alanları genişletmekte kullanılmıştır. O dönemin parmak hesabına dayalı tahminlerine göre, bir çift öküzün bir yılda sürebileceği toprak miktarı 5-10 hektar arasında değişirken, traktör sayesinde bu toprak miktarı 75 hektara yükseliyordu. Traktörler aynı zamanda, bedeli ortaklıkla ödenmek üzere, küçük toprak sahipleri tarafından da kiralanabiliyordu.

Tarımsal üreticiler, bu dönemde uygun giden iklim koşulları, talep artışı ve iyileşen ticaret hadlerinden de yararlandı. İç piyasadaki fiyatlar, 1940'lı yılların sonlarında tarım sektörü lehine gelişme göstermiş ve Amerika'nın Kore Savaşı boyunca uyguladığı stoklama programı nedeniyle dünya piyasasında buğday, krom ve diğer ihraç maddelerine olan talep artışı sayesinde, Türkiye'nin dış ticaret hadleri 1948-1950 ile 1951-1953 yılları arasında kalan dönemde yüzde 44 gibi yüksek bir artışa sahne olmuştu.⁶ Nüfusun dörtte üçünün kırsal alanda yaşadığı bir ülkede, 1950'li yılların başında tarımın önderliğinde yaşanan bu kalkınma, ekonominin tüm sektörleri açısından parlak bir dönem ve gelir artışı anlamına geliyordu. 1953 yılında, her şeyin yolunda gideceği ve liberal iktisadi kalkınma modelinin vaatlerinin kısa sürede gerçekleşeceği sanılmaktaydı. GSMH, 1947-1953 arasında yılda ortalama yüzde 8,7 oranında artış göstermişti. Buna yakın oranlarda artış gösteren memur ve işçi ücretlerine bakıldığında, kent nüfusunun da bu büyümede payı olduğu anlaşılmaktadır (bkz. Tablo 5.3 ve 5.4).

Ancak bu parlak dönem pek de uzun sürmedi. Ortama egemen olan uygun koşullar, 1953 yılından sonra aniden yok oldu. Kore Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte uluslararası pazarın talepleri yavaşlarken, ihraç maddelerinin fiyatları da gerilemeye başladı. Aynı zamanda tarım sektörünün zayıf noktaları da ortaya çıkmaktaydı. Anadolu'nun kırsal alanlarında, suni gübre kullanımından tamamen yoksun kuru tarım, 1950'li yıllar boyunca değişmeksizin sürdü. Sualama, o dönem için hükümetin yatırım öncelikleri arasında yer almı-

yordu. 1950'lerin sonu itibarıyla toplam ekili alanların yalnızca yüzde 5,5'inde sulu tarım yapılıyordu. Uygun iklim koşullarının ortadan kalkması, tarımsal üretimde giderek duraksama ve hatta gerilemeye yol açtı. Dahası, tarımda kârlılığın sınırlarına yaklaşılan 1950'li yılların ikinci yarısında ekili toprak miktarındaki artış hızı önemli ölçüde azalmaya başladı. Bu nedenle tarımsal üretim düzeylerinde dalgalanmalar yaşandı ve 1960'ların başına kadar artış eğilimi gözlenmedi. Türkiye tarımı, devamlı üretim artışları için, ekilebilir toprakların sınırına ulaşılmasının yol açtığı, kimyasal gübre ve daha yüksek ürün veren tohum kullanımı da dahil olmak üzere, daha yoğun tarımsal üretim yöntemlerinin benimsendiği 1960'lı yılların ortalarına kadar beklemek zorunda kaldı (bkz. Tablo 5.2 ve 5.3).

İşte bu aşamada hükümet, ülkedeki seçmen kitlesinin üçte ikisinden fazlasını oluşturan tarımsal üreticilerin daha düşük gelir düzeyinde kalmasını kabul etmek yerine, olumsuz fiyat hareketlerinden onları korumak amacıyla buğday alımlarında fiyat destekleme programlarının uygulamaya konmasını kararlaştırdı. 1954 yılından sonra bu destekleme uygulamaları, tarımsal gelirleri etkileyen en önemli hükümet programı halini aldı. Bu programların finansmanı doğrudan doğruya bütçeden karşılanmak yerine, düşük fiyatlı buğdayın alım ve kentlere dağıtımını üstlenmiş olan Toprak Mahsulleri Ofisi'ne Merkez Bankası tarafından verilen kredilerle sağlanıyordu. Bu sübvansiyonların, 1950'li yılların ortasından itibaren başlayan enflasyon dalgasında oynadığı rol sayısız tartışmaya neden olmuştur. Önceki gözlemciler, Merkez Bankası tarafından Toprak Mahsulleri Ofisi'ne verilen ve geri ödenmemiş kredi borç tutarının, bu dönemde para arzında yaşanan artışın neredeyse tamamına eşit olduğunun altını çiziyordu.⁷ Ancak yakınlarda Bent Hansen'in ortaya attığı iddiaya göre, en büyük suçlu, mevduat bankaları tarafından, kooperatifler de dahil olmak üzere, özel sektöre verilen kredilerdi.⁸

Ülke içi talebin artmaya devam etmesi, hükümetin birkaç yıl daha ekonomik büyümeyi devam ettirmesini sağladı. Ancak bu sırada ülke parasının aşırı derecede değerli tutulması nedeniyle ihracat daha fazla gerilemiş ve liberalleştirilen ithalat rejimi, döviz rezervleri-

ni hızla tüketmişti. İthalat kısılmaya başlanınca, ekonomi 1950'li yılların başında yaşanan görece bolluktan temel tüketim maddelerinin birçoğunun yokluğu biçiminde kendini gösteren ciddi boyutlu bir ödemeler dengesi bunalımına geçti.

Bunalımın neden olduğu sonuçlardan biri de, Demokrat Parti'nin siyasi ve iktisadi liberalizmi olmuştur. Demokrat Parti hükümeti, artan siyasi muhalefete karşı siyasi gerilimi tırmandırıp demokratik özgürlüklere sınırlamalar getirerek tepki gösterdiği gibi, çoğu iktisadi konuda da başlangıçtaki tutumunu değiştirip daha müdahaleci bir yaklaşımı benimsemek zorunda kaldı. İthalata miktar sınırlamaları yaygınlaştırıldı ve döviz kullanımıyla ilgili denetimler sıkılaştırıldı. İç piyasada fiyat ve kâr denetimleri başlatıldı ve karşılıksız krediler dağıtmaya başlandı. Bu arada hükümet, iktisadi devlet teşekküllerinin karşılaşılan darboğazların bir kısmını gidermekte ve imalat, altyapı ve madencilikte sermaye oluşturmakta yararlı birer araç olduğunu yeniden keşfediyordu.

1950'lerin ortalarında yaşanan ödemeler dengesi krizi ile birlikte daha açık bir iktisat modeline yönelme denemesi de son buldu. İthalata getirilen ciddi boyutlu sınırlamaların doğurduğu kıtlık ve darboğazların ortasında, yerli imalat sektörü daha birkaç yıl öncesine kadar bol miktarlarda ithal edilen mallardan bazılarını üretmeye girişti. Böylelikle hükümetin açıkça benimsediği bir politika olarak olmasa da, ihtiyaçtan doğan bir *de facto* değişimle ithal ikamesi yoluyla sanayileşmeye bir geri dönüş başlamış oluyordu. İmalat sektöründeki yıllık büyüme oranı, 1947-1953 arasında yüzde 6,5 ve 1954-1962 arasında ise yıllık yüzde 7,6'ydı. Bu iki alt dönem arasında fazla nispetli fark olmamasına karşın, niteliksel bir fark vardı (bkz. Tablo 5.3). İlkinin özelliği, birincil ihraç mallarında, gelirlerde ve ithalatta yaşanan yüksek büyüme oranlarıydı. Sonraki dönemin özelliği ise, bunun tam tersine, sıkı ithalat sınırlamaları yüzünden imalat sektöründe birim üretimdeki katma değer oranının artmasına neden olacak uygun koşulların ortaya çıkmasıydı.

* *de facto* (Lat.): fiili (y. n.).

Hükümet 1956 ile 1958 yılları arasında borç ve döviz yardımı için Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ile pazarlık masasına oturmuşsa da, 1957 seçimleri sonrasına kadar bu örgütlerin isteği oranda bir devalüasyonu yapmamakta direndi. Bu nedenle bunalım birkaç yıl daha sürdü. 1958 yılında yapılan devalüasyonun büyüklüğü ülke parasının ne denli yüksek değerde tutulduğunun bir göstergesi niteliğindeydi; Türk lirası dolar karşısında 2,8'den 9'a indirildi. Devalüasyona ek olarak, sonraları IMF paketi diye adlandırılacak önlemlerden pek çoğunu içeren bir istikrar programı da benimsendi. Bu program ithalatın serbest bırakılmasını, ihracat rejiminde değişiklik yapılmasını, fiyat denetimlerinin kaldırılmasını, devlet iktisadi teşekküllerinin ürettiği mallara zam yapılmasını ve dış borçların konsolidasyonunu, yani kısa vadeden uzun vadeye çevrilerek yeni geri ödeme programlarına bağlanmasını içeriyordu.⁹ Alınan bu önlemler sonucunda, ödemeler dengesinin durumu iyiye gider ve enflasyon oranı düşerken, ülke ekonomisi 1960 askeri darbesi nedeniyle 1961 yılına kadar uzayan ciddi bir gerileme dönemine girdi. 1954-1962 arasında, GSMH'nin yıllık büyüme oranı yüzde 4'e, kişi başına düşen GSMH'nin yıllık büyüme oranı da yüzde 1,3'e düştü (bkz. Tablo 5.3).

Var olan yasalarda zaman zaman yapılan değişikliklerle, kâr transferleri ile ilk yatırım bedelinin yurtdışına geri aktarılmasında daha fazla esneklik sağlanmasına karşın, 1950'li yıllar boyunca doğrudan dış yatırım yıllık 10 milyon ABD dolarının oldukça altında seyretmiştir. Yabancı sermaye yatırımlarında yüzde 40'la başı çeken Amerikan şirketlerini İsviçre, Almanya ve Hollanda şirketleri izlemekteydi. Buna karşın, İkinci Dünya Savaşı sonrasında önemli miktarda devlet fonu, askeri ve iktisadi yardım şeklinde Türkiye'ye akmıştı. Bunlar Marshall Planı yardımı ile başladı ve Amerika Birleşik Devletleri'yle yapılan ikili anlaşmalarla sağlanan fonlar, NATO yardımı ve bazı çoktarafli dış borçlarla sürdü. Söz konusu kamu sermaye girişinin yıllık ortalaması 100 milyon ABD dolarının üstünde, yani Türkiye'nin 1950'lerdeki yıllık ihracat gelirinin üçte birinden fazlaydı.

Tarımsal üretimde meydana gelen durgunluk ve 1954 yılından sonra dünya fiyatlarında yaşanan gerilemeye karşın, hükümetin kırsal alandaki üreticinin kazançlarını 1957 yılına kadar korumasını sağlayan fiyat destekleme politikaları sayesinde iç ticaret hadleri tarım sektörü lehinde kalmayı sürdürdü. Her ne kadar bunun kırsal ekonomi içindeki gelir dağılımını nasıl etkilediğini saptamak zorsa da, Demokrat Parti döneminden esas kârlı çıkan taraf tarım sektörüydü. Buna karşın, kentlerdeki enflasyon memur ve işçi ücretlerinin gerilemesine yol açmıştı.¹⁰ Devlet memurlarının ve özellikle de askeri personelin yaşam standardının ve toplumsal statüsünün gerilemesi, silahlı kuvvetlerin hükümete karşı örgütlenmesinde ve 1960 askeri darbesinde çok önemli bir rol oynamıştır.

Böylelikle Demokrat Parti, yirminci yüzyıl Türkiye'sinde popülist hükümetlerin ilk örneğini oluşturuyordu. Demokrat Parti sadece geniş bir seçmen kitlesini hedeflemek ve onlara gelir dağıtmayı amaçlamakla kalmayıp uzun vadeli sonuçları tahmin edilebilen kısa vadeli genişleyici politikalarla iktisadi büyümeyi de sürdürmeye çalışmıştır. Demokrat Parti hükümeti ve özellikle de büyük toprak sahibi olan Başbakan Adnan Menderes, tarımsal üreticilerce olduğu kadar bunların artık kentlerde yaşayan torunlarınca da, kırsal kesimdeki halkı gerçekten anlayan ve onun beklentilerine cevap veren ilk yönetim olarak bugün bile çok sevilmektedir.

1950'li yıllar, kırsal alandan kentlere doğru göçün çarpıcı biçimde hızlanmasına da tanık olmuştur. Türkiye'nin yaşadığı bu iç göçün, kırsal alanın itme gücünden mi yoksa kentlerin çekim gücünden mi kaynaklandığı uzun süre tartışma konusu olmuştur. Kuşkusuz, her ikisinin de bunda etkisi olmuştur. Ayrıca kırsal alanda geçerli olan koşulların ülkenin çeşitli bölgelerinde çok farklılık gösterdiği de unutulmamalıdır. Bununla birlikte küçük toprak sahibi köylülere toprak dağıtılması, ekili alanların önemli ölçüde genişlemesi ve tarım sektöründeki gelirlerde meydana gelen büyük artışlar, bu iç göç sürecinde kentin çekim gücünün daha önemli bir rol oynadığını düşündürmektedir. Ülkedeki karayolu ulaşım ağının gelişmesi de iç göç sürecine katkıda bulunmuştur.¹¹

İthal İkamesi Yoluyla Sanayileşmenin Altın Dönemi; 1963-1977

Demokratlara sık sık yöneltilen bir eleştirisi, ekonomiyi yönetmekte her türlü eşgüdünden ve uzak görüşlülükten yoksun olmalarıydı. Bu nedenle askeri yönetimin ele aldığı ilk işlerden biri, 1960 yılında Devlet Planlama Teşkilatı'nı (DPT) kurmak oldu. Planlı kalkınma düşüncesi, geniş bir koalisyon tarafından desteklenmekteydi: devletçi geleneği ile Cumhuriyet Halk Partisi, bürokrasi, büyük ölçekli sanayiciler ve hatta aralarında OECD'nin de bulunduğu uluslararası örgütler. Birinci beş yıllık kalkınma planının hazırlanmasında eşgüdümü sağlamak üzere, DPT'nin baş danışmanı olarak ülkeye davet edilen Profesör Jan Tinbergen'in planlamada kullanılan metodoloji ve hedeflerin saptanmasında çok büyük etkisi olmuştur.

1960'lı ve 1970'li yılların politikalarında her şeyden önce, iç pazarın korunması ve ithal ikamesi yoluyla sanayileşme hedeflenmişti. Bu kapsamda hazırlanan beş yıllık kalkınma planları, yapılacak yatırımların kararlaştırılmasında eşgüdüm sağlamayı amaçlıyordu. Planlamada kullanılan yöntemlerden kısıtlayıcı bir ticaret rejimi, iktisadi devlet teşekküllerince yapılan yatırımlar ve özel ayrıcalıklı krediler, ithal ikamesi yoluyla sanayileşmenin hedeflerine ulaşmada kilit bir önem taşımaktaydı. Kalkınma planları orta vadeli modellere dayanıyordu ve özellikle başta maliye ve para politikaları olmak üzere, kısa vadeli politika konularına pek fazla önem verilmemişti. Kamu sektörü için bağlayıcı olan kalkınma planları, özel sektör açısından sadece bir örnek niteliğindeydi. Aslında indirimli özel krediler, vergi muafiyeti, ithalat ayrıcalıkları ve kıt olan döviz olanaklarından yararlanmak isteyen bütün özel sektör yatırım projelerinde DPT'nin onayı gerektiği için, uygulamada DPT özel sektörce alınan kararlarda da önemli bir rol oynuyordu. Öte yandan, ağırlıklı olarak küçük köylü mülkiyetine dayalı olan tarım sektörü, planlama sürecinin neredeyse tamamen dışında bırakılmıştı.¹²

İthal ikamesi yoluyla sanayileşmenin yeniden başlamasıyla birlikte, iktisadi devlet teşekkülleri sanayileşmede yeniden önemli bir rol

üstlendi. 1970'li yılların sonuna kadar imalat sanayiindeki katma değerin yüzde 20'sinden fazlası ve sabit yatırımın da yarısına yakını kamu iktisadi teşekküllerince sağlandı. Ancak bu dönemde kamu iktisadi kuruluşlarının oynadığı rol, bir önceki döneme göre oldukça farklıydı. Özel sektörün henüz güçlü olmadığı 1930'lu yıllarda, sanayileşmeye devlet iktisadi teşebbüsleri önderlik etmiş ve devlet, ekonominin birçok sektörünü denetimi altında tutabilmişti. Bunun tersine, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ekonomiye önderlik eden unsurlar büyük aile şirketleri, imalat ve dağıtım şirketlerinden meydana gelen büyük şirket toplulukları ve bankalar ile hizmet sektöründe yer alan diğer kuruluşlardı. Bunların arasında yer alan Koç Grubu gibi holdingler, 1920'li yıllardan beri varlığını sürdürmekle birlikte, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ya doğrudan ya da yabancı sermayeyle ortak olarak sanayi alanına girmiştir. Sabancı grubu ise tekstil sanayiindeki yükselişine 1950'li yıllarda, yoğun biçimde pamuk üretimi yapılan Adana bölgesinde başlamıştı. Aslında iki sektör arasında belirgin bir iş bölümü doğmuştu. Devlet iktisadi teşekkülleri büyük ölçekli sanayi ara malı üretimine yönlendirilirken, özel kuruluşlar sıkı biçimde korunan ve daha kârlı olan tüketim malları sektörünün avantajlarından yararlanıyordu. 1950'li yılların gıda işlenmesi ve tekstil sanayiinden giderek radyo, buzdolabı, televizyon, otomobil ve diğer dayanıklı tüketim malları üretimine doğru bir geçiş yaşanmaktaydı. İthal ikameli sanayide yabancı sermaye son derece mütevazı bir konumdaydı. Üretim teknolojisinin büyük bölümü, doğrudan yabancı yatırım yerine patent ve lisans anlaşmaları yoluyla sağlanıyordu.

Albert Hirschman'ın deyimiyle söylemek gerekirse, 1963-1977 arası, Türkiye açısından ithal ikamesi yoluyla sanayileşmenin "kolay" dönemi olmuştu.¹³ Ancak büyük ve korunmuş bir iç pazarın sağladığı bütün olanaklardan sonuna kadar yararlanılırken, ithal ikamesi yoluyla sanayileşmenin teknolojik açıdan daha zor olan yatırım malları üretimi aşamasına geçilememiştir. İmalat sanayiinin ihracata yönelimi de zayıf kaldı.¹⁴ Üretimin arttırılması için gerek duyulan döviz ise, geleneksel tarım ürünü ihracatından ve işçi dövizlerinden sağlanmaktaydı.

İthal ikamesi yoluyla sanayileşmede uygulanan politikalar, iktisadi büyümeyi sağlamakta özellikle ilk evrelerde başarılı olmuştur. GSMH, 1963-1977 yılları arasında yılda ortalama yüzde 6,8 oranında artış göstermiştir. Hesaplamalara 1978/79 bunalım dönemi dahil edilse bile, elde edilen yıllık ortalama yüzde 6'lık GSMH büyüme hızı, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki diğer iki dönemdeki oranları yakalamaktadır (bkz. Tablo 5.3). İmalat sanayiindeki büyüme oranı çok daha yüksek olmuş ve 1963-1977 arasında yılda ortalama yüzde 10'un, 1963-1979 arasında ise yılda ortalama yüzde 9'un üzerinde gerçekleşmiştir. Bu dönemdeki yıllık nüfus artış oranı yüzde 2,4 olduğuna göre, kişi başına düşen yıllık ortalama GSMH büyüme oranı 1963-1977 arasında yüzde 4,3; 1969-1973 arasında ise yüzde 3,5'tir. Bu performans, aynı dönemle ilgili Dünya Bankası verilerine göre, orta gelir düzeyindeki ülkelerin kişi başına yıllık ortalama büyüme oranı olan yüzde 3,6'ya yakın, sanayileşmiş ülkeler için verilen yüzde 3,4'ten ve düşük gelir düzeyindeki ülkeler için verilen yüzde 1,4'ten yüksektir.¹⁵

Bu dönemde iç pazarın oynadığı role daha fazla eğilmek gerekir. Gelir dağılımındaki görünür eşitsizliklere karşın, devlet memurları, işçiler ve daha az da olsa, tarımsal üreticiler dayanıklı tüketim malları iç pazarının müşterileri arasında yer alıyordu. Daha da önemlisi, bu dönemde reel ücretlerin ikiye katlanmasıydı (bkz. Tablo 5.5). Bu olağanüstü yükselmenin ardında, hem piyasa güçleri hem de siyasal ve kurumsal değişiklikler yatıyordu. Sanayide yaşanan büyüme işgücü talebini arttırırken, 1975 öncesinde 1 milyondan fazla işçinin Avrupa'ya göç etmesi, kent işgücü pazarındaki koşulları göreceli olarak zorluyordu. Aynı zamanda 1961 Anayasası'nın iş yerinde örgütlenme ve grev hakkı konusunda sağladığı yeni özgürlükler sayesinde işçi sendikalarının pazarlık masasındaki güçleri de artmıştı. Öte yandan, büyük sanayi işletmeleri, ihraç pazarlarında rekabet etmek zorunda olmadığı için, söz konusu işçi ücreti artışlarını, kendi ürettikleri ürünlere olan talebi de arttıracığı için kabul edilebilir görüyordu. Ancak 1970'li yılların ortalarına doğru sanayiciler, yüksek işçi ücretlerinden ve yükselen işçi aristokrasisinden şikayet etmeye başladı. Benzer biçimde, özellikle seçim dönemlerinde hükümetlerin uygulama-

dığı fiyat destekleme programları ile ülke iç ticaret hadlerinin tarım sektörü lehine değiştirilmesi sayesinde kırsal alanlardaki gerek küçük ve orta ölçekteki tarımsal üreticiler, gerekse büyük toprak sahipleri, iç pazarın genişlemesinden pay alabiliyordu.¹⁶

İç pazarın genişlemesine önemli katkısı olan başka bir unsur da, Avrupa'da çalışan işçilerin yurda gönderdiği işçi dövizleriydi.¹⁷ Bu işçi dövizleri, işçilerin Avrupa'ya ilk göç etmeye başladığı 1960'lı yıllarda oldukça düşük düzeyde kalmıştı. Ancak 1970 yılı devalüasyonundan sonra, işçi dövizleri birden yılda 1,4 milyar ABD dolarına, yani GSMH'nin yüzde 5'ine fırlayarak ülke ekonomisine toplam ihracat gelirinden daha fazla bir katkıda bulunmaya başlamıştır. Ne var ki, işçi dövizlerinin bilançosu çelişkilerle doludur. İşçi dövizleri, bir yandan kısa vadede ödemeler dengesi ve büyümeye katkıda bulunurken, öte yandan da ülke parasının aşırı derecede değerlenmesine ve dolayısıyla ticaret yapan sektörlerin rekabet gücünün azalmasına neden oldu. İşçi dövizlerinin yarattığı toplam talep, ara malların ithalatıyla karşılandığı için, sonuçta bundan zarar gören, ithal ikamesi yoluyla sanayileşme süreci oldu. Dolayısıyla işçi dövizleri, petrol ihraç eden ülkelerin ekonomisinde sık sık karşılaşılan "Hollanda Hastalığı"na benzer bir etki yaratmıştır. Ancak 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren Avrupa ülkelerinin göçmen işçilere getirdiği sınırlamaların, işçileri tasarruf davranışlarını yeniden gözden geçirmeye itmesiyle, Türkiye'ye gönderilen döviz miktarları azalmaya başladı. Türk lirasının aşırı yüksek değerde tutulması da, en azından, resmi yoldan gönderilen işçi dövizlerinin azalmasında rol oynamıştır.

Sanayi sektörü ve hükümet politikaları bu geniş ve çekici iç pazara odaklamayı sürdürürken, mamul mal ihracı neredeyse tamamen göz ardı edilmişti. Bunun Türk sanayiinin en zayıf noktası olduğu sonradan ortaya çıkacaktı. Bütün 1960'lı ve 1970'li yıllar boyunca ihracatın toplam sanayi üretimi içindeki payı yüzde 12'nin altında olmuştur. Aynı şekilde, sanayi ürünü ihracatının GSYH'deki payı da 1980 yılına kadar yüzde 2'nin altında kalmıştır.¹⁸ Oysa ihracata yönelme, Türk sanayiine önemli birçok açıdan son derece yardımcı olabildi. Verimliliğini ve rekabet gücünü arttırabilir, ekonominin bü-

yümesi için gereken dövizî sağlayabilir ve hatta teknolojik bakımdan daha karmaşık ve daha pahalı olan ara mal ve yatırım malı üretimi için destek bağlantıları oluşturarak bizzat ithal ikamesi yoluyla sanayileşmeye de yardımcı olabilirdi. Böyle bir fırsat, 1970'li yılların başında, bir hayli başarılı olan 1970 devalüasyonu sonrasında ortaya çıkmıştı. O tarihlerde sanayi kesimi, artık uluslararası pazarlarda rekabet edebilmesine ya da en azından rekabet etmeyi öğrenebilmesine yetecek deneyimi kazanmıştı.

Ancak bu önemli dönüşümün gerçekleşebilmesi için, hükümet politikalarında ve kurumsal ortamda yeni bir yönlendirmeye ihtiyaç vardı. Yalnızca ülke parasının aşırı derecede değerli tutulması değil, ihracatı engelleyen birçok başka eğilimin de ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bunun yerine, korunmuş bir pazar ortamında sağlanan başarılar, aynı modelin sürdürülmesinde gerekçe olarak kullanılmıştır. İhracata yönelmenin işçi ücretlerinin gerilemesi yönünde baskı oluşturacağından korkan sanayicilerin büyük çoğunluğu ve işçi örgütleri, iç pazar yönelimli modeli yeğledi. Dahası, siyasi koşullar 1970'li yıllarda giderek daha istikrarsız olmaya başlamıştı. Ülke, hemen dağılmaya yatkın ve kısa vadeli düşünen bir dizi koalisyon hükümetiyle yönetiliyordu. Bu nedenle ne ihracata yönelik yeni politikaların benimsenmesi ne de 1973'te yaşanan ilk petrol şokundan sonra ülkenin makroekonomik dengelerinin ayarlanması yönünde bir girişimde bulunuldu.¹⁹

İthal İkamesi Yoluyla Sanayileşme Sürecinin Bunalımı

1973 yılında petrol fiyatları yükseldiğinde, ülkenin ödediği petrol faturası hâlâ düşüktü ve ödemeler dengesi de işçi dövizlerinin yarattığı bolluk içinde yüzüyordu. Hükümet, bu sayede petrol fiyat artışlarını, kısa vadede ciddi olumsuz etkilere neden olmadan geçiştirebilmiştir. Sanayileşmiş ülkelerin birçoğu, ekonomilerinin bu gelişmelere uyum sağlaması için çeşitli acı reçeteleri uygulamaya koymak zorunda kalırken, böyle bir dönemde, ülkede iş başına gelen güçsüz

koalisyon hükümetleri, genişleyici politikaları sürdürmeyi tercih etmiştir. Döviz rezervlerinden ve rahatlatıcı bir para politikasından destek alan Türk kamu sektörünün giriştiği yatırım furyası, sonunda özel sektör yatırımlarını da peşinden sürükledi. Yatırımların GSYH'deki oranı 1973'te yüzde 18,1'den 1977'de yüzde 25'e çıkarırken, ekonominin büyüme hızı da 1975 ve 1976'da en yüksek noktası olan yüzde 8,9'a ulaşacaktı.²⁰

Bu furya daha sonra çok yüksek maliyetli bir dış borçlanma uygulamasıyla sürdürüldü. Döviz rezervlerinin tam da tükenmeye başladığı 1975 yılında, Süleyman Demirel başkanlığındaki sağ koalisyon hükümeti, dövizce çevrilebilir Türk lirası mevduat hesabı uygulamasını yürürlüğe koydu. Buna göre, özel sektör işletmelerinin yabancı ülkelerden sağlayacağı bütün kredilere hükümet tarafından kur garantisi veriliyordu. Yurtiçi kambiyo kurunun aşırı yüksek tutulduğu enflasyonist bir ortamda bu uygulama, dışarıdan kredi alması ve günlük işlemlerini hazine kesesinden finanse etmesi için özel sektöre yakılmış bir yeşil ışıktı. Hükümetin, GSMH'nin yüzde 9'undan yüzde 24'üne fırlayan dış borçları ödeyemeyecek duruma gelmesi için iki yıldan az bir süre yeterli oldu.²¹

Hükümetin bu tutumu kadar çarpıcı olan diğer bir nokta, petrodolar bolluğu içinde yüzen uluslararası bankaların bu kadar büyük miktarda borç vermeyi kabul etmesiydi. Uluslararası bankalar, o dönem için çok cazip sayılacak koşullar altında kredi kullandırmayı kabul ederken, kredi kullanıcısının geri ödeme kapasitesine pek fazla önem vermiyordu. Yabancı kredi kurumlarının sabrının tükenmeye başladığı 1977 yılı başlarında, bir borç bunalımı için bütün koşullar hazır duruma gelmişti.

1978 ve 1979 yıllarında Türkiye kendisini, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan en ciddi ödemeler dengesi bunalımının ortasında buldu. IMF, Türkiye'nin mevcut borçlarını yeni bir ödeme programı çerçevesinde ertelemek ve yeni kredi kullanımına yeşil ışık yakmak için üç koşul öne sürdü: önemli ölçüde devalüasyonu da kapsayan bir istikrar programının uygulanmaya başlanması; devlet teşvik ve sübvansiyonlarında büyük oranda kısıtlamaya gidilmesi; ithalat

ve ihracattaki denetimlerin kaldırılması. Cumhuriyet Halk Partisi önderliğinde kurulan Bülent Ecevit'in koalisyon hükümeti, bu kökten önlemlerin benimsenmesi durumunda siyasi taraftar kitlesinin üstlenmek zorunda kalacağı maliyetlerin farkındaydı, ama uygulanabilir başka bir seçenek çıkaramayacak kadar da bölünmüş durumdaydı. Artan bütçe açıkları, para arzı arttırılarak karşılandıkça, 1970'li yılların başında yüzde 20 ila 30'larda seyreden enflasyon, 1979 yılında yüzde 90'a fırladı ve hükümet bazı döviz ve fiyat kontrol uygulamalarını devreye sokmak zorunda kaldı. Hem yatırımlar hem de ihracat tamamen durma noktasına gelmişti. İkinci tur petrol fiyatındaki artışlar bu güçlükleri daha da çoğalttı. Petrol giderek daha da zor bulunur hale gelirken, sık sık yinelenen elektrik kesintileri hem sanayi üretimini hem de günlük hayatı etkiliyordu. Azalan ithalat ve artan fiyat denetimleri yüzünden en temel ihtiyaç maddelerinde bile kıtlıklar oluşmuştu. İktisadi bunalımla süregelen siyasi karışıklıklar birleşince, ülke iç savaşın eşiğine geldi.²²

Türkiye'nin yaşadığı bu zorlu deneyimden çıkarılacak en önemli ders, var olan koruma ve sübvansiyonlara dayalı sistemden yararlanmaya devam eden çıkar çevrelerinin gücünün, ithal ikamesi yoluyla sanayileşme sürecini yerinden oynatmanın ve ihracata yöneltmenin zor olduğudur. Büyük bir iç pazara sahip böyle bir ülkede ihracatı teşvik etmek için, iş başındaki hükümetin uzak görüşlü ve büyük oranda özerkliğe sahip güçlü bir yönetim olması gerekirdi. Türkiye'deki politika sahnesinde 1970'li yıllarda görev alan zayıf ve kırılgan yapılı hükümetlerde böylesi niteliklerin yoktu. Bu durumda, iktisadi dengesizlikler ve ayarlamaların maliyeti giderek artmaya başladı. Artık ekonomiyi daha dışa dönük hale getirmek, ancak çok büyük bir bunalımdan sonra mümkün olabilecekti.

Tarım ve İç Göç Süreci

Tarımda ekilebilir toprak sınırına 1960'lı ve 1970'li yıllarda varılmıştı. Bu aşamadan sonra, yaygın tarım yöntemlerinden yoğun tarım yöntemlerine geçilmesi gerekiyordu. Tarımsal üretimdeki artışlar, da-

ha yoğun biçimde tarım yapılması, ıslah edilmiş bitki türlerinin ekilmesi, daha fazla kimyasal gübre kullanılması, daha fazla makineleşme ve sulu tarım yapılan alanların arttırılması ile verimlilikte artış sağlanmasına bağımlı hale gelmişti. Bunun sonucunda, 1960-1980 arasında buğday üretiminde verimlilik yüzde 70 artış gösterirken, tarım kesiminde toplam verimlilik de daha önce görülmemiş biçimde, yüzde 65 oranında artmıştı (bkz. Tablo 5.2). Bu verimlilik artışları, küçük ve orta ölçekli üreticilerden piyasa güçlerine bir yanıttı. Ancak hükümetin, tarımsal girdilere uygun döviz kuru ve kredi faiz oranı uygulamak şeklindeki sübvansiyon politikasının da katkısı büyüktür. En önemli devlet sübvansiyonu, 1970'li yıllarda artan petrol fiyatlarına karşın, dünya piyasasının çok altında tutulan kimyasal gübre fiyatları olmuştur.

Ekilebilir toprak sınırına ulaşılmasından sonra, üretim artışları giderek daha zor ve pahalı olmaya başladı. Ele alınan döneme göre gerçek oran farklılık gösterse de, daha önceki on yıllık dönemlerde tarımsal üretimin yüzde 4 ile 5 arasında değişen uzun vadeli ortalama büyüme oranı, 1960'lı ve 1970'li yıllarda yüzde 3,5'e geriledi. Ekonominin bütününde tarımın payı da 1960 yılında yüzde 38'ken 1980'de yüzde 25'e gerilemiştir. 1970'li yılların sonunda tarım, toplam büyümeye katkı yönünden, ülke ekonomisine önderlik eden sektör olmaktan çıkmıştı. Buna karşın, tarım sektörü yine de toplam işgücünün yüzde 50'sinden fazlasını istihdam etmeyi sürdürüyordu (bkz. Tablo 5.1 ve 5.2).²³

Üretimin büyüme hızındaki yavaşlamaya karşın, Türkiye tarımının uzun vadede gösterdiği performans etkileyicidir. 1930'lu yılların başından 1970'li yılların sonuna kadar geçen yarım yüzyıllık dönemde kişi başına düşen tarımsal üretim yıllık yüzde 1,6 oranında artış göstermiş ve dönem içinde iki katına çıkmıştır. Tarımdaki bu başarılı performans, sadece Türkiye'deki kişi başına tarımsal tüketim miktarını arttırmakla kalmamış, aynı zamanda Türkiye'nin, Ortadoğu'da çok az rastlanan bir başarı olan, gıda maddeleri açısından kendi kendine yeterli bir ülke durumunda kalmasını da sağlamıştır (bkz. Tablo 5.2 ve 5.3; ayrıca krş. Bölüm 1'de yer alan Tablo 1.1 ve 1.2). Bu

sonuca ulaşılmasında, 1960'lara kadar ekilebilir ek toprakların hâlâ mevcut olması, önemli bir rol oynamıştır. Aynı önemdeki diğer iki etken ise, küçük ölçekli toprak sahiplerinin başarısı ile tarımsal üretimi destekleyen hükümet politikaları olmuştur.

Kürt nüfusun oturduğu ve göçebe aşiret düzeninin yerini topraktan kira elde eden ağalığa bıraktığı güneydoğu bölgesi dışında, tarımsal yapılar çoğunlukla bağımsız köylü mülkiyetine dayalı olmayı sürdürdü. Tarım sektörünün bu genel yapısı, politikacıları hükümet programlarını seçimlerde bir araç olarak daha fazla kullanmaya itti. Hükümetin sektörlerarası ticaret hadlerini tarım lehine yönlendirmesiyle, kırsal kesimdeki nüfusun ulusal pazara katılma süreci daha da hızlandı. Dokuma, giyim eşyası ve gıda sanayii açısından önemli birer pazar haline gelen köyler giderek dayanıklı tüketim malları, radyo, televizyon ve hatta buzdolabı açısından da önemli pazarlar oldu. Talebin bir başka parçasını da, 1960'da sayıları 42 binken, 1980 yılında on kat artarak 430 bine ulaşan yerli üretim traktörler oluştuyordu (bkz. Tablo 5.2). Ayrıca Avrupa'da çalışan aile üyelerinin gönderdiği işçi dövizlerinin de bu gelişmede payı vardı.

Köyden kente göç olgusu da büyük ölçüde bağımsız köylü mülkiyetinin gücünden kaynaklanmaktaydı. Kente göç eden ortalama köylü, genellikle kiraya verdiği ya da köydeki diğer aile üyelerine bıraktığı bir miktar tarla üzerinde hak sahibi olmayı sürdürüyordu. Kente göç edenler, beraberlerinde getirdikleri parayla çoğunlukla kendi yörelerinden ve hatta bazen kendi köylerinden daha önce gelenlerin mahalleler oluşturduğu bölgelerde kısa süre içinde birer gecekondu kurabiliyordu. İlk göç hareketinden sonra göçmenlerin ve ailelerinin köyle olan bağları kolay kolay kopmuyordu. Kentlere yerleşenler, yıllık izin döneminde köye dönüyor ve köydeki tarlalarının kira bedeli olarak aldıkları gıda maddeleri ve diğer ödemeler kendilerine ek gelir sağlıyordu. Böylece topraksız yoksul köylülerin kente göç etmesine dayanan bir kentleşme sürecine oranla ortalama köylü göçmen, iç pazarın büyümesine daha fazla katkıda bulunmuş oluyordu.

Ancak kente gelen kırsal kökenli göçmenlerin pek azı başlangıçta yeni kurulan sanayi dallarında iş bulabilmiştir. Bunun yerine, ken-

te geldiklerinde bir iş hiyerarşisi ile karşı karşıya kaldılar. Bu iş hiyerarşisinin en tepesinde yer alan sendikalaşmış fabrika işçiliği, köyden yeni gelenler için ulaşılmaz durumdaydı. Hiyerarşinin alt basamaklarında, gündelikçilik ya da seyyar satıcılık gibi az gelir getiren çeşitli informal işler yapıyorlardı. Köyden gelen göçmenlerden bir kısmının bu basamaklardan yukarıya doğru yükselmesi ancak zaman içinde mümkün olabilmiştir. Buna karşın, köylü göçmenlerden büyük çoğunluğu, hasadı kaldırmaya yardımcı olmak üzere zaman zaman köylerine gidip gelseler de, kentlerde kalmayı yeğlemiştir.²⁴

1980'lerde Liberalleşme ve Artan İstikrarsızlık

Geri planda ithalat ve üretimde daralma, mal kıtlıkları ve IMF ve uluslararası bankalarla gerilimli ilişkilerin yer aldığı bir ortamda iş başına gelen Süleyman Demirel'in azınlık hükümeti, Ocak 1980'de geniş kapsamlı ve beklenmedik derecede köklü istikrar ve liberalleşme politikaları içeren bir önlemler paketini ilan etti. Bu yeni önlemler paketinin uygulanmasının sorumluluğu, eski DPT müsteşarı Turgut Özal'a verilmişti. Ne var ki Demirel hükümeti, önlemler paketinin başarılı biçimde uygulamaya konması için gerekli siyasi desteği sağlayamadı. Ancak aynı yıl Eylül darbesiyle iktidarı ele geçiren askeri rejim, bu yeni programı onaylayarak Özal'ı ekonomik işlerden sorumlu başbakan yardımcısı olarak görev başında bırakmayı tercih etti.

Uygulamaya konan yeni politikaların üç temel amacı vardı: ödemeler dengesini düzeltmek; kısa vadede enflasyon oranını düşürmek ve uzun vadede pazar ekonomisine dayalı, ihracata yönelik yeni bir iktisadi düzen yaratarak ekonomiyi dışa yönelik bir yörüngeye yerleştirmek. Bu, bir önceki içe dönük büyüme ve sanayileşme dönemine oranla çarpıcı bir yön değişikliği anlamına geliyordu. Önlemler paketinin uygulanmasında, ilk aşamada önemli boyutta bir devalüasyon yapıldı; bunu, ülke parasının enflasyon oranına bağlı olarak sürekli devalüe edilmesi ilkesinin benimsenmesi, ticaret ve ödemeler sistemlerinin daha liberal bir hale getirilmesi, fiyat denetimlerinin kaldırılması, iktisadi devlet teşekküllerinin ürettiği mallarda önemli

boyutta fiyat artışı yapılması, devlet sübvansiyonlarından pek çoğunun kaldırılması, faiz oranlarının serbest bırakılması, ihracatı geliştirmek amacıyla çeşitli teşvik ve indirimler sağlanması ve yabancı sermayenin teşvik edilmesi izledi.

Reel ücretlerde ve tarımsal üreticilerin gelirlerinde azalma yaratmak, bu yeni politikaların önemli bir hedefini oluşturuyordu. Demirel hükümeti, işçi sendikalarıyla olan ilişkilerinde pek başarı sağlayamamış ve çoğu kez şiddet içeren grev ve diğer işçi karışıklıkları 1980 yılı yaz aylarında giderek yaygınlaşmıştı. Fakat askeri rejim her türlü sendikal hareketi yasaklayarak işçi gelirlerinin önemli boyutta azalmasına yol açtı. Çoğu gözlemci, askeri yönetim olmadan, seçimle iş başına gelmiş hiçbir hükümetin Ocak 1980 önlem paketini sonuna kadar götürmesinin mümkün olamayacağı konusunda görüş birliği içindedir.²⁵

Oldukça kısa sürede üç cephede de düzelme sağlandı. IMF ve uluslararası bankalarla yapılan görüşmeler sonucunda, dış borçların yeni bir ödeme programına oturtulması ve yeni kredilerin alınmasıyla birlikte ödemeler dengesinin durumu düzelmeye başladı. Enflasyon oranı, 1980'de yüzde 100'ken 1983'te yüzde 30'lara geriledi, daha sonra da yüzde 40'larda dalgalanmaya başladı ve 1980'li yılların sonunda yeniden yüzde 70'in üstüne çıktı. İhracat hacminin iki yıl içinde iki kat artması ve bunu izleyen dönemde de önemli miktarda yükselmeye devam etmesi, yalnız ödemeler dengesinin daha da iyiyeye gitmesini sağlamakla kalmayıp istikrar önlemlerinin etkisiyle başta gerileyen üretim düzeylerinde de iyileşmeler meydana getirdi.²⁶

1983 yılında, kısıtlı bir parlamenter düzene geri dönülmesiyle, Özal kendi kurduğu Anavatan Partisi'nin lideri olarak başbakanlığa seçildi. Özal, ithalatta miktar sınırlamalarının o güne kadar görülmemiş biçimde azaltılması da içinde olmak üzere, ticaret ve ödemeler sistemlerinde yeni bir liberalleşme hareketini başlattı. Bu uygulamalar, ithal ikamesi yoluyla sanayileşmeye dayalı var olan yapıyı ilk kez rekabete açmaya başladı. Ne var ki liberalleştirme listelerinin sık sık yeniden gözden geçirilmesi, bunu yaparken benimsenen keyfi tutum ve hükümete yakın çevrelere tanınan ayrıcalıklar, yapılan bu değişik-

liklerin ne derece istikrarlı ve uzun ömürlü olabileceği konusunda önemli boyutta belirsizlik yaratmaktaydı. İthalatın serbestleştirilmesine özel sektörün verdiği tepkiler karışık olmuştur. İhracata yönelik çevre ve sektörler bu serbestleşmeyi desteklerken, özellikle ithal ikamesi yoluyla sanayileşme kapsamında faaliyet gösteren ve üretimleri içinde dayanıklı tüketim malları ve otomobilin de yer aldığı Koç grubu gibi büyük sanayi kuruluşları, korumacı önlemler için hükümete baskı yapmayı sürdürüyordu. Hükümet ayrıca ülke içine ve ülke dışına sermaye akışının neredeyse tamamen serbestleştirilmesi ve yurtiçi bankacılık sektöründe döviz hesaplarının açılması da içinde olmak üzere, mali sistemin daha çok liberalleştirilmesini amaçlayan yeni uygulamaları yürürlüğe koydu.²⁷

Ocak 1980 önlemler programı, daha ilk evresinden itibaren gerek IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların gerekse uluslararası bankaların yakın işbirliği ve iyi niyetinden yararlanmıştır. Tanınan bu kilit önemdeki desteğin nedenlerinden biri, İran'daki devrim sonrasında uluslararası toplulukta Türkiye'nin stratejik öneminin giderek daha fazla artmış olmasıdır. İran İslam devrimi, Türkiye'yi uluslararası siyasal arenadaki dezavantajlı konumundan çıkartmış ve NATO için vazgeçilmez bir müttefik durumuna getirmişti. Diğer nedenler, Özal'ın uluslararası kurumlarla kurduğu yakın bağlar ve Türkiye'ye tanınan özel statüydü. Bu on yıllık dönemin büyük bölümü boyunca Türkiye, söz konusu uluslararası kuruluşlarca, savundukları ortodoks istikrar ve yapısal uyum programlarının geçerliliğinin en parlak örneği olarak gösterilmiş ve bu kuruluşların olumlu tutumundan büyük yarar sağlamıştır. Ekonomi açısından bu destek, dış borçların daha uygun koşullar altında yeni ödeme programlarına bağlanması ve önemli ölçüde yeni parasal kaynakların ülkeye akması anlamına geliyordu. Bunun sonucunda, döviz sıkıntısı neredeyse bir gecede ortadan kalktı ve kamu sektörünün enflasyonu körükleyen iç finansman yollarına başvurma gereksinimi giderek azaldı. Kuşkusuz, bu noktalar programın başarılı olmasında hayati önem taşıyordu.²⁸

Benimsenen yeni politikaların başarılı olduğu alanlardan biri de ihracatta yaşanan büyümeydi. Ticari mal ihracatı, 1979 yılı bunalımı

sırasında ülkenin GSMH'sinin yüzde 2,6'sına eşdeğer olan 2,3 milyon ABD dolarından 1985 yılında aniden 8 milyar ABD dolarına, 1990 yılında ise GSMH'nin yüzde 8,6'sına eşdeğer olan 13 milyar ABD dolarına yükseldi (bkz. Tablo 5.4). Aslında Türkiye, bu on yıllık dönemde ihracatın büyüme hızı bakımından dünyada birinci sırada yer almıştır. İhracattaki bu büyümenin yüzde 80'ini meydana getiren mamul mal üretimi de aynı derecede önemlidir. İhraç malları arasında tekstil, konfeksiyon ve demir-çelik ürünleri başı çekiyordu. Böylece ihracatta gerçekleşen büyümenin, ithal ikamesi yoluyla sanayileşme sürecinde kurulan sanayi tesislerinin var olan üretim kapasitelerinin dış pazarlara yöneltilmesinden ileri geldiği açıkça görülmektedir. Bu gelişme süreci boyunca ihracatçılar, TL'nin değerini döviz kuru karşısında düzenli düşürme politikası, ayrıcalıklı faiz oranlarıyla kredi tahsisi, vergi indirimleri ve döviz tahsis yöntemleriyle desteklenmiştir. Son iki mekanizma, birim ihracat değerinin yüzde 20 ile 30'una varan devlet sübvansiyonları olarak uygulanmış, ancak bu oranlar dönemin ikinci yarısında aşamalı olarak azaltılmıştır. Bu arada, 1980'li yılların ortalarında ihracat hacminde meydana geldiği bildirilen artışın bir bölümünün, ihracat teşviklerinden yararlanmak amacıyla fatura değerlerinin şişirilmesine dayalı hayali ihracattan kaynaklandığını burada belirtmek gerekir.

İhracattaki büyüme hamlesi, Irak-İran savaşından da yararlanmıştır. 1982-1985 arasında Türkiye'nin Ortadoğu ülkelerine yaptığı ihracat Avrupa Topluluğu ülkelerine yaptığı ihracatı aşarken, İran ve Irak en büyük pazar olarak ortaya çıkmıştır. Daha sonra, eski olgu yeniden kurulmuş ve Avrupa Topluluğu, Türkiye'nin en önemli ihracat pazarı konumuna gelmiştir. Robin Barlow ve Fikret Şenses tarafından yürütülen ekonometrik bir çalışma, uzun vadede, Türkiye'nin 1980'li yıllarda gösterdiği üstün ihracat performansının altında yatan en önemli nedenin dış talep koşulları değil, başta döviz kurundaki reel değer kaybı ve ihracat teşvikleri olmak üzere, uygulanan politikalar olduğu sonucuna varmıştır.²⁹

Ancak benimsenen bu yeni politikaların reel ekonomi üzerinde gösterdiği etkiler karmaşıktır. En önemlisi, yeni politikalar uzun va-

dede büyüme için gerekli olan özel sektör yatırımlarını yeterli derecede harekete geçirememiştir. İmalat sanayiinde, yüksek faiz oranları ve siyasi istikrarsızlık en büyük engeller olmuştur. Hatta ihracat alanında bile yeni yatırım yapılmamış ve üretim artışı büyük ölçüde var olan sanayi kapasitesiyle elde edilmiştir. Finans ve ticaretin serbestleştirilmesinin ardından, özellikle uluslararası bankaların büyük rekabet gücüne sahip olduğu dış ticaret finansmanı ve yatırım bankacılığı konularında bankacılık alanına yapılan yabancı yatırımlar da büyük bir artış göstermiştir. Ne var ki, yerli sermayeyi etkileyen aynı nedenlerden ötürü bu yeni politika uygulamalarına yabancı sermayenin tepkisi pek güçlü olmamıştır.³⁰

Bu nedenlerden ötürü, ekonominin büyüme performansı pek etkileyici düzeyde değildir. 1980'li yıllarda, GSMH yılda ortalama yüzde 4,6; kişi başına GSMH ise yüzde 2,3 oranında artış göstermiştir. Üstelik bu artışlar, 1980'de 10 milyar ABD dolarının biraz altında olan dış borç miktarının 1990'da beşe katlanarak 50 milyar ABD dolarına çıkmasıyla sağlanabilmiştir. Bu büyüme oranları önceki on yıllık dönemlere oranla daha düşüktür. Ancak 1980'li yıllarda, Doğu ve Güneydoğu Asya dışındaki gelişmekte olan ülkelerin tümünde belirgin biçimde daha düşük olan büyüme oranlarıyla aynı düzeydedir (bkz. Tablo 5.3).³¹

Yeni politikaların etkisinin çok eleştirildiği diğer bir alan da ülkedeki gelir dağılımıdır. Daha başından itibaren Ocak 1980 önlemler paketi, işçi ücretleri ve tarım gelirlerini baskı altında tutmak üzere harekete geçirilmiş ve bu politikalar, askeri yönetim ve çok partili rejime dönüş sürecinin sınırlı yapısı sayesinde 1987 yılına kadar sürdürülmüştür. Reel ücretlerde yüzde 34'e varan azalma oluşmuş ve gerilemenin bir bölümü 1980 darbesinden hemen önceki bunalım ve enflasyon yıllarında meydana gelmiş olsa da, sektörlerarası ticaret hadleri 1977-1987 arasında yüzde 40'tan fazla tarım aleyhine dönmüştür (bkz. Tablo 5.5). Kentlerdeki işçi ve memurlar, gelirlerindeki azalışı karşılamak için ellerinden geldiği kadar daha uzun süre çalışmaları ve okul çağındaki çocuklar da içinde olmak üzere, diğer aile bireylerinin informal işlerden para kazanmaları sayesinde, aile gelir-

lerinde çarpıcı bir düşme gerçekleşmemiştir. Aynı şekilde, kırsal alanda da tarım ürünleri fiyatlarında meydana gelen düşüşleri karşılamak için daha yoğun tarım tekniklerinin kullanılması ve daha emek-yoğun tarımsal ürünlerin seçilmesine doğru giderek artan bir eğilim ortaya çıkmıştı. İşçi ve memur ücretleri ile tarım fiyatlarının baskı altında tutulmasıyla oluşan olumlu ortamdan en büyük çıkarı, yüksek faiz gelirinden yararlanan rantkiye kesimi sağlamıştır. Ayrıca ihracat ve uluslararası inşaat projelerine dayanan yeni bir zengin girişimci sınıf ortaya çıkmıştır.³²

Uygulamaya konan bu yeni politikalar, 1980'li yılların başında iki ayrı müdahaleden büyük destek görmüştür: askeri yönetimin işçi hareketine uyguladığı baskı ve uluslararası finans kurumları tarafından cömertçe sağlanan yabancı sermaye akışı. Her ne kadar devlet malıyesi ve kamu sektörü daha fazla denetim altına alınmışsa da, bu fırsatlardan gerektiği şekilde yararlanılamadı. Daha açık bir seçim rejimine geçilmesiyle muhalefet, politikaların temel yönelimini değilse de, Özal'ın bunların uygulanmasındaki çoğunlukla keyfi tavrını ve gelir dağılımındaki artan çşitsizlikleri eleştirmeye başladı. Siyasal sistem 1980'li yılların sonlarına doğru daha rekabetçi hale geldikçe, hükümet giderek eski tarz popülizme yöneldi ve hareket yeteneğini büyük ölçüde kaybetti. Kamu sektöründeki işçi ücretleri, maaşlar ve tarımsal gelirler büyük artış gösterdi. Reel ücretler ise, 1987-1990 arasında dibe vurdukları düzeyin iki katına çıktı (bkz. Tablo 5.5). Bütün bunlara ek olarak güneydoğu bölgesindeki Kürt örgütlerle girişilen gerilla savaşı tırmanışa geçti. Bu gelişmeler de, kamu sektöründeki açığın ve borçlanma gereksiniminin artmasına neden oldu. Bu açıkları gidermek üzere, daha yüksek düzeylerde iç ve dış borçlanmaya gidildi ve para arzı arttırıldı. 1980'li yılların sonuna gelindiğinde, yıllık enflasyon yeniden yüzde 70'lere fırlamıştı. Mali liberalleşme politikasının bir parçası olarak 1984 yılında döviz mevduat hesaplarının açılmasına verilen izin, kamu sektörü açıkları ile enflasyon arasındaki bağlantıyı daha da güçlendiren önemli bir faktör oldu. Bu uygulama, iç piyasanın Türk parasına olan talebini azaltarak kamu açıkları üzerindeki enflasyonist baskıyı da arttırıyordu.³³ Bu on yıllık

sürenin sonunda, ülkedeki makroekonomik dengeler ciddi şekilde bozulmuştu. Bu koşullar altında, dış borç miktarının büyük ölçüde artması, artan mali liberalleşme ve kısa vadeli sermaye akışına açık davetiye çıkarılması, sistemin ödemeler dengesi bunalımına duyarlılığını giderek çoğaltıyordu.³⁴

Ülkedeki toplam işgücünün neredeyse yarısını istihdam etmeyi sürdüren tarım sektörü, hem askeri yönetim hem de Anavatan Partisi tarafından tamamen göz ardı edilmişti. Sektörde meydana gelen en önemli değişiklik, 1980 yılından itibaren her türlü devlet sübvansiyonunun ve fiyat destekleme programının ortadan kalkması ve uluslararası piyasalardaki eğilimlerin de etkisiyle, sektör itibarıyla ticaret hadlerinin aniden bozulması oldu. Sonuç olarak tarım sektöründeki üretim artış oranı, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana en düşük seviyesine inmiş ve 1980'lerde yıllık ortalama 1,4 olmuştur (bkz. Tablo 5.1 ve 5.2). Tarımsal üretim, böylelikle yirminci yüzyıl boyunca ilk kez olarak nüfus artış hızına ayak uyduramaz hale geliyordu. Hükümet tarafından enerjik biçimde sürdürülen bir yatırım projesi ise, ilk kez 1960'lı yıllarda planlanan Güneydoğu Anadolu Projesi'ydi (GAP). Proje, Fırat nehri üzerinde kurulacak birbiriyle bağlantılı bir dizi baraj ve hidroelektrik santralinin yapımını ve Harran ovasında 1.6 milyon hektar yüzölçümünde bir alanın sulamaya açılmasını öngörüyordu. Böylelikle ülkedeki ekili alanlarda yapılan toplam sulu tarım iki katına çıkmaktaydı. Ne var ki hükümet, nehrin daha sonra geçtiği ülkelerle su paylaşımı konusunda bir anlaşmaya varamadığı için, projenin gerçekleştirilmesinde herhangi bir uluslararası kuruluşun finansal yardım almak mümkün olamadı.³⁵

Refah ve Gelir Dağılımı

Tekrarlanan bunalım ve dalgalanmalara karşın, Türkiye ekonomisi İkinci Dünya Savaşı sonrasında, yılda ortalama yüzde 5,7 gibi oldukça yüksek bir büyüme hızına ulaşmıştır. Kişi başına düşen gelir yılda yüzde 3'ün üzerinde artarak 1947-1990 arasında neredeyse üçe katlandı (bkz. Tablo 5.3). Toplumsal ve iktisadi kalkınmayla ilgili te-

mel göstergeler de düzenli bir artış sergilemektedir. Örneğin kişi başına düşen kalori alım miktarı, aynı dönemde yüzde 50 oranında, yani yılda yüzde 0,7 dolayında bir artış göstermiştir. 1980'li yılların sonuna gelindiğinde, Türkiye'deki kişi başına kalori alım miktarı, üst orta gelir düzeyi ülkeler ortalamasının epey üstünde olmakla birlikte, sanayileşmiş ülkelerin hâlâ altında bulunuyordu.³⁶ Aynı biçimde, doğumda ortalama yaşam süresi de 1950'de 44 yıldan 1990'da 65 yıla çıkmıştır (bkz. Tablo 5.1).³⁷ Bu artış, kısmen çocuk ölümlerinin 1960'lı yılların sonuna kadar 1000 canlı doğumda 160 gibi olağanüstü yüksek bir düzeyde kaldıktan sonra, 1990'da 1000 canlı doğumda 60'a gerilemesinden kaynaklanmıştır. Ancak bu son oran da diğer sanayileşmiş ülkelerdekine göre oldukça yüksektir.³⁸ Eğitim konusundaki temel göstergeler ise önemli ama olağanüstü olmayan bir yükselmeye işaret etmektedir. 15 yaş ve üzerindeki nüfus içinde okuma yazma bilmeyenlerin oranı, 1960 yılı için erkeklerde yüzde 55, kadınlarda yüzde 86 ve toplamda yüzde 72'den 1990'da erkeklerde yüzde 10, kadınlarda yüzde 29 ve toplamda yüzde 19'a gerilemiştir.³⁹ (Daha ayrıntılı toplumsal ve iktisadi kalkınma göstergeleri ve bölgedeki diğer ülkelere ait göstergelerle karşılaştırmalar için bkz. bu kitabın sonunda yer alan İstatistik Eki.)

Gelir artışları ve yaşam standartlarının nüfus içinde ne şekilde dağıldığı konusundaki bilgiler fazla nitelikli ve güvenilir değildir. Buna karşın, bunlardan bazı genel sonuçlara varmak mümkündür. İlk olarak, tarım sektörü ile ekonominin geriye kalan bölümleri arasında verimlilik açısından varlığını sürdürmekte direnen büyük farklılığı ele almak uygun olacaktır. Ulusal gelir rakamlarına dayalı olarak yapılan hesaplamalar, tarım dışı sektörlerde kişi başına düşen üretim miktarını tarım sektöründe kişi başına düşen üretim miktarına bölerek elde edilen Kuznets K oranının, Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin tamamında 4'ten fazla olduğunu göstermektedir. Tarım dışı sektörlerde, yani kent sektöründe meydana gelen üretim artışları, tarım sektöründeki artışlara oranla her zaman çok daha yüksek olduğu için, kırsal alandan kentlere doğru meydana gelen önemli nüfus göçüne karşın, bu fark kapanmadan sürmüştür. Yine de bu sayıları yo-

rumlarken dikkatli davranmak gerekmektedir. Ulusal gelir verilerine dayalı olarak yapılan Kuznets K oranıyla ilgili tahminler, iki sektör arasındaki farklılığı olduğundan daha büyük gösterme eğilimindedir. Ortalama verimlilik açısından ortaya çıkan farkların bir kısmı, kadınların kırsal işgücü rakamı içine dahil edilmesine karşın, kentlerde toplamın dışında tutulmasından kaynaklanmaktadır. Kent sektörünün daha yüksek vergi oranlarına tabi olması da tarım ve tarım dışı sektörler arasındaki farkı azaltmaktadır. Buna karşın, Kuznets K oranı ile ilgili var olan tahminler, kentlerdeki ortalama gelir düzeyinin kırsal alandakine oranla çok daha yüksek olduğunu göstermekte ve ülke çapında yaygın bir gelir eşitsizliği tablosunu yansıtmaktadır.⁴⁰

Tarım sektöründe Kürt nüfusun baskın olduğu güneydoğu bölgesi dışında, toprak dağılımı oldukça eşitlikçidir. Var olan tahminlerin sınırlamalarına karşın, toprak dağılımıyla ilgili Gini katsayısının 1950'li yıllardan bu yana çok az değişikliğe uğradığı anlaşılmaktadır. Şirketler ve toprak sahipleri açısından toprak dağılımındaki eşitsizlik de benzer düzeydedir: Kimi büyük toprak parçaları küçük ya da orta ölçekli toprak kiracıları tarafından ekilip biçilirken, küçük boyutlu tarım arazilerinin bir kısmı da traktörlerin yaygınlaşması ve son zamanlarda yeni tarım makinelerinin devreye girmesiyle daha büyük işletmeler tarafından ekilmektedir.⁴¹

Tarım dışı sektörde, birörnek metodoloji kullanılmaması ve yürütülen anket ya da diğer dolaylı araştırmaların varsayımlarının değişmesi, gelir dağılımında zaman içinde meydana gelen değişiklikleri saptamayı zorlaştırmaktadır. Bir yandan, ülkenin önde gelen iktisatçılarından biri tarafından hem tarım hem tarım dışı sektörler ve hem de ülke ekonomisinin bütünü için hesaplanan gelir dağılımıyla ilgili Gini katsayısının 1973-1978 ile 1983 yılları arasında dikkat çekecek derecede sabit kaldığı gösterilmektedir.⁴² Öte yandan, istikrar ve uyum programlarının izlediği yüksek enflasyon yüzünden tarım dışı sektör içindeki gelir dağılımında eşitsizliğin giderek arttığını ve tarım ile tarım dışı sektörler arasındaki gelir dağılımı farkının çok büyüdüğünü gösteren bir dizi dolaylı kanıt da bulunmaktadır. İki önemli iktisadi göstergenin eğilimi de gelir dağılımındaki eşitsizliğin 1970'li

yılların sonundan 1980'li yılların sonuna kadar giderek arttığını sergilemektedir. Gerek kentlerdeki reel ücretler gerekse tarım sektörü ile ekonominin geriye kalan bölümü arasındaki ticaret hadleri 1977 ile 1987 arasında belirgin biçimde gerilemiştir. Süleyman Özmucur tarafından yürütülen ulusal gelir rakamları ve diğer verilere dayalı incelemeler, aynı dönemde tarım gelirleri ile tarım dışı işçi ve memur ücretlerinin ulusal gelir içindeki paylarının ciddi ölçüde gerilediğine işaret etmektedir. Ancak 1987 yılından sonra daha açık bir siyasi düzene geçilmesiyle birlikte hem reel ücretlerde hem de tarım fiyatlarında belirgin artışlar yaşanmıştır (bkz. Tablo 5.5).⁴³

Türkiye'deki gelir dağılımının başka bir boyutu da bölgeler arasındaki büyük farklılıklardır. 1980'li yıllar boyunca özel sektörün önderliğinde gerçekleştirilen sanayileşme, ülkenin batıda kalan üçte birinde yoğunlaşmıştır. Tarımın ticarileşmesi de ülkenin batısında ve kıyı bölgelerinde daha ileri düzeydedir. Buna karşın, ülkenin doğuda kalan üçte birlik bölümü daha düşük gelir düzeyine sahiptir ve devlet tarafından sağlanan altyapı ve hizmetlerden, özellikle de eğitim ve sağlık hizmetlerinden yoksun bulunmaktadır. Batıdaki bölgelerde turizmin gelişmesi, ticaret hadlerinin tarım aleyhine gerilemesi ve hepsinden önemlisi, 1980'li yıllarda güneydoğu bölgesinde Kürt ayaklanmasının ortaya çıkışı, var olan bölgelerarası eşitsizliği artırmış ve hem kırsal alandan kentlere hem de doğudan batıya göç sürecine ivme kazandırmıştır. Önemli sulama projelerinin uzun vadede güneydoğu bölgesini büyük bir iktisadi büyüme merkezine dönüştürmesi beklenmektedir. Ancak 1990 yılına varıldığında bu pahalı projelerin bitimi, onyıllar değilse de yıllarca uzaktaydı.

Kısaca 1960-1990 arasında Türkiye'nin gelir dağılımının kırlar ve kentler arasında olduğu kadar bölgeler arasında da büyük farklılıklar gösterdiği söylenebilir. Mevcut kanıtlar, kent ekonomisi içindeki gelir dağılımının giderek kırsal alandakinden daha fazla eşitliksiz hale geldiğini düşündürmektedir. Bu yapı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortalama yaşam süresi, sağlık ve eğitim gibi sosyoekonomik ve insani göstergeler açısından kaydedilen ilerlemelerin nüfus içinde ne şekilde dağıldığını göstermek bakımından da büyük önem taşımaktadır.

Bölüm 5 ile İlgili Notlar

Kaynaklarla ilgili bütün ayrıntılar Kaynakça'da verilmiştir.

- ¹ Pamuk, "War, State Economic Policies and Resistance by Agricultural Producers in Turkey, 1939-1945", s. 131-137.
- ² Keyder, *State and Class*, s. 112-114; Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985*, s. 63-67.
- ³ Thornburg, Spry ve Soule, *Turkey*.
- ⁴ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985*, s. 73-81.
- ⁵ Türkiye, Devlet İstatistik Enstitüsü, *Statistical Indicators, 1923-1992*; ayrıca bkz. Tablo 5.2.
- ⁶ Hansen, *Egypt and Turkey*, s. 338-344; Keyder, *State and Class*, s. 117-135.
- ⁷ Hershlag, *Turkey*, s. 163-165.
- ⁸ Hansen, *Egypt and Turkey*, s. 344-346.
- ⁹ a.g.e., s. 344-348; Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985*, s. 73-81.
- ¹⁰ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985*, s. 90-93.
- ¹¹ Zürcher, *Turkey*, s. 235; Keyder, *State and Class*, s. 135-140.
- ¹² Hansen, *Egypt and Turkey*, s. 352-353; Barkey, *The State and the Industrialization Crisis in Turkey*, Bölüm 4; Öniş ve Riedel, *Economic Crises and Long Term Growth in Turkey*, s. 99-100. Kalkınma planlaması sürecinin başlaması ve gelişmesinin ardında yatan siyasi etkenler için bkz. Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, Bölüm 10.
- ¹³ Hirschman, "The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America", s. 1-26.
- ¹⁴ İmalat sanayiinin ihracatta gösterdiği performansla ilgili daha fazla ayrıntı için bkz. Tablo 5.4 ve bu bölümün daha sonraki kısımları.
- ¹⁵ Dünya Bankası, *World Development Report*, çeşitli yıllar. Ayrıca bkz. Çeçen, Doğruel ve Doğruel, "Economic Growth and Structural Change in Turkey, 1960-88", s. 37-56.
- ¹⁶ Hansen, *Egypt and Turkey*, s. 360-38; Keyder, *State and Class*, Bölüm 7; Barkey, *State and the Industrialization Crisis*, Bölüm 5.
- ¹⁷ Paine, *Exporting Workers*; Keyder ve Aksu-Koç, *External Labor Migration from Turkey and its Impact*, Rapor No. 185e.
- ¹⁸ Türkiye, Devlet İstatistik Enstitüsü, *Statistical Yearbook*, çeşitli yıllar.
- ¹⁹ Barkey, *State and the Industrialization Crisis*, s. 109-167.
- ²⁰ Celasun ve Rodrik, "Debt, Adjustment and Growth", *Developing Country Debt and Economic Performance*, cilt 3, s. 641-655.
- ²¹ a.g.e., s. 639.
- ²² Keyder, *State and Class*, Bölüm 8.
- ²³ İşgücü ile ilgili resmi istatistikler, aile işletmelerinde çalışan kadın nüfusu hesaplamaya dahil ederken, kentte evde çalışan kadınları bunun dışında bırakarak tarım sektörünün toplam istihdamdaki payını abartma eğilimindedir.
- ²⁴ Keyder, *State and Class*, s. 156-163.
- ²⁵ Örneğin bkz. Arıncılı ve Rodrik, "An Overview of Turkey's Experience with Economic

- Liberalization and Structural Adjustment", s. 1343-1350.
- ²⁶ a.g.e.; Hansen, *Egypt and Turkey*, s. 383-420; Çeçen, Doğruel ve Doğruel, "Economic Growth and Structural Change in Turkey, 1960-88", s. 44-52.
- ²⁷ Öniş ve Webb, , s. *Political Economy of Policy Reform*. 33-38.
- ²⁸ Arıcanlı ve Rodrik, "An Overview of Turkey's Experience with Economic Liberalization and Structural Adjustment".
- ²⁹ Barlow ve Senses, "The Turkish Export Boom", s. 111-133.
- ³⁰ Boratav, Türel ve Yeldan, "Dilemmas of Structural Adjustment and Environmental Policies under Instability", s. 373-393; Arıcanlı ve Rodrik, "An Overview of Turkey's Experience"; Öniş ve Riedel, *Economic Crises*, s. 83-90.
- ³¹ Gerek bu dönem gerekse daha önceki dönemler için ulusal gelir rakamlarının kullanımından kaynaklanan önemli bir sorun, Türkiye'de bu rakamlara dahil edilmemiş büyük ve giderek gelişen bir yeraltı ekonomisinin varlığıdır. Çeşitli incelemelere göre, bu ekonominin 1980'li yılların sonundaki büyüklüğü GSMH'nin yüzde 30 ile 50'si dolayındadır.
- ³² Celasun, "Income Distribution and Domestic Terms of Trade in Turkey, 1978-1983", s. 193-216; Boratav, "Inter-Class and Intra-Class Relations of Distribution Under Structural Adjustment".
- ³³ Rodrik, *Premature Liberalization, Incomplete Stabilization*, s. 10-20.
- ³⁴ Öniş ve Webb, *Political Economy of Policy Reform*, s. 38-47; ayrıca Waterbury, "Export-Led Growth and the Center-Right Coalition", s. 127-145.
- ³⁵ Mutlu, "The Southeastern Anatolia Project (GAP) in Turkey", s. 59-86.
- ³⁶ Hansen, *Egypt and Turkey*, s. 281-282.
- ³⁷ Son yıllarda kadın ve erkek nüfusun yaşam süresi arasındaki fark, kadınlar lehine beş yıl ulaşmıştır: Dünya Bankası, *World Development Report*, 1994.
- ³⁸ Türkiye, Devlet İstatistik Enstitüsü, *The Population of Turkey*, s. 37-41.
- ³⁹ Dünya Bankası, *World Development Report*, çeşitli yıllar.
- ⁴⁰ Hesaplamalarda esas alınan ulusal gelir rakamları: Türkiye Devlet İstatistik Enstitüsü, *Statistical Yearbook*. çeşitli sayılar; ayrıca bkz. Derviş ve Robinson, "The Structure of Income Inequality in Turkey, 1950-1973", s. 285-287 ve 497-499.
- ⁴¹ Hansen, *Egypt and Turkey*, s. 275-280 ve 495-501.
- ⁴² Merih Celasun tarafından yapılan hesaplamalara göre, ülke genelindeki gelir dağılımıyla ilgili Gini katsayısı 1973'te 0,50'den 1978'de 0,51'e ve 1983'te 0,52'ye çıkmıştır; "Income Distribution and Domestic Terms of Trade in Turkey, 1978-1983"; Derviş ve Robinson, "The Structure of Income Inequality in Turkey, 1950-1973". Var olan kanıtların bir özeti için bkz. Hansen, *Egypt and Turkey*, s. 275-280 ve 494-504.
- ⁴³ Özmucur, *Gelirin Fonksiyonel Dağılımı, 1948-1991*.

6

1946-1990 Döneminde Mısır

Giriş

1945-1990 arasında Mısır, üç farklı siyasi rejime sahne olmuştur: Kral Faruk'un krallık rejimi (1945-1952); 1970'deki ölümüne kadar Cemal Abdülnasır'ın artan etkisi altında süren devrim rejimi; bunu izleyen Enver Sedat (1970-1981) ve 1981'den bu yana devlet başkanlığını sürdüren Hüsnü Mübarek rejimi. Aynı yılların ekonomi tarihinin nasıl dönemlere ayrılacağına ilişkin büyük tartışmalar olmuştur. Bazı araştırmacılar dönemlere ayırmayı iktisadi yönetim türlerine (özellikle endüstriyel kalkınma çabalarıyla bağlantılı olarak) dayandırırken, diğerleri iktisadi performansta meydana gelen değişiklikleri esas almıştır. Bu, 1952 devriminin etkisi ya da kalkınmada özel sektörden devlet sektörüne geçiş anı gibi, ülke ekonomisindeki dönüm noktalarını en iyi belirleme yöntemine ilişkin daha da büyük görüş ayrılıkları yaratmaktadır. Bu nedenle Robert Mabro 1952-1961 arası dönemin tamamını "kısmi planlama" diye adlandırırken, diğerleri Kasım-Aralık 1956'daki İngiliz-Fransız-İsrail askeri saldırısını izleyen yabancılara ait malların millileştirilmesiyle başlayan daha önemli bir değişime işaret etmektedir.¹ Buna karşın, 1974/1975'te başlayıp dünya petrol fiyatlarının inişe geçtiği 1985/1986 yıllarında sona eren uzun dönemli iktisadi canlılığın niteliklerine ilişkin daha fazla görüş birliği vardır. Bunu beş yıllık daha yavaş bir büyüme izlemiştir.

Bu çözümlemenin amacına uygun olarak söz konusu kırk beş yıl, yönetim ile performansın birbiriyle en tutarlı olduğu varsayılan beş alt döneme ayrılmıştır: 1945-1956, 1957-1967, 1968-1973, 1974-1985 ve 1986-1990.

İktisadi Yönetim Sistemleri

Özel Sektör Önderliğinde Büyüme; 1945-1956

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Mısır ekonomisi, tarımın ve sanayinin savaş dönemi sıkıntılarını atlatmasıyla, 1945-1962 arasında milli gelirin yüzde 40 dolayında arttığı kısa süreli bir hızlı büyüme süreci yaşamıştır. Özellikle etkinliğin yoğun olduğu imalat sanayiinde yüksek orandaki sermaye birikimi, girişimcilerin sadece eskimiş makinelerini yenilemelerine değil, aynı zamanda kapasite arttırmalarına, özellikle tekstil sektöründe sentetik reyon ipliği, azotlu gübre türleri ve plastik gibi ürünlerin üretilmesine de olanak sağlamıştır.² Ancak bir taraftan tarımsal üretimin duraklaması, öte yandan da sanayinin aşırı kapasiteden ve yeniden canlanan ithal malları rekabetinden zarar görmeye başlamasıyla GSYH'nin artış hızı 1948 yılında yavaşladı. Bunun normal sürecin bir parçası mı, yoksa Mısırlı sanayicilerin ülkenin kısıtlı iç pazarının son sınırına ulaşıldığı temel bir yapısal bunalım mı olduğu araştırmacılar arasında tartışma konusudur.³

Sorunu daha da zor hale getiren, Mısır'ın, 1950'li yılların başında pamuk fiyatlarını rekor düzeyde yükselten Kore Savaşı'nın yarattığı iktisadi canlılığın istikrar bozucu etkilerinin yanı sıra, Temmuz 1952'deki Özgür Subaylar darbesine kadar uzanan siyasi bir belirsizlik dönemini de yaşamış olmasıdır. Bu gelişmeler, 1953 yılından sonra iktisadi büyümenin yeniden canlanmasında, yeni rejimin herhangi bir etkisinin olup olmadığı ve olduysa bu etkinin ne düzeyde gerçekleştiği sorularını ortaya çıkarmaktadır. Büyüme ne olursa olsun gerçekleşecek miydi? Yoksa bu, sanayileşmeyi teşvik etmek ve sana-

yi etkinliğini çeşitlendirmek amacıyla Özgür Subaylar'ca benimse-
nen yeni politikaların devreye sokulmasının doğrudan bir sonucu
muydu? Her iki yönde de kanıtlar bulunmaktadır. Birinci görüşü des-
tekleyenler, tarım ve imalat sanayiindeki üretim artışını etkileyen
önemli kararların değişmeden özel ellerde kaldığını öne sürebilirler.
İkinci görüşü savunanlar ise, Özgür Subaylar'ın iş başına gelir gel-
mez sanayi bankası aracılığıyla girişimcilere daha fazla sermaye ola-
nağı sağlamak, gümrük tarife oranlarını yükseltmek, elektrik üretimi
gibi altyapı yatırımlarına daha fazla para ayırmak ve başta 1954'te
Alman DEMAG firması işbirliğiyle Helvwan'da açılan demir-çelik te-
sisleri olmak üzere, bir dizi ortak girişimi bizzat başlatmak için ha-
rekete geçtiklerini belirtebilirler.

Rejimin yatırımları arttırmak amacıyla aldığı önlemlere özel sektö-
rün ne şekilde tepki verdiği ayrı bir tartışma konusudur. Bir yandan,
imalat sanayiinde yüksek artış oranlarına geri dönüldüğüne ilişkin ist-
atistiki kanıtlar bulunmaktadır: 1952/1953-1956/1957 arasında yüzde
40 oranında bir artış vardır.⁴ Öte yandan, özel sektör yatırımlarında
1950'den 1956'ya kadar sürekli bir azalma olduğu görülmektedir.⁵
Dahası, bu eğilimin bir kısmı, başta Mısır Grubu olmak üzere, Mı-
sır'ın en büyük şirketlerinde de amortisman artışı, yedek akçe mik-
tarında yükselme ve ortaklara daha fazla kâr payı dağıtılması yolla-
rıyla sermaye yatırımlarının önemli ölçüde azaltılmasından kaynak-
lanmaktadır.⁶

Ayrıca bu gelişmelerin, özel sektör ile rejim arasındaki güvensizli-
ğin bir kanıtı olup olmadığı da belirsizdir. Bank Misr gibi önemli ku-
ruluşların, 1952 yılından çok önce, önemli düzeyde yedek akçe bu-
lundurdıkları bilinmektedir. Ancak bu eğilim, özel sektör ile rejim
arasında karşılıklı yanlış algılamalardan ya da daha büyük bir olası-
lıkla yeni rejimin niyetlerine temel bir güvensizlikten ötürü daha da
artmış olabilir.⁷ Robert Vitalis'in belirttiği gibi, iktidarın 1952 yılı-
ndan sonra hiç tanınmayan askeri görevlilerin eline geçmesi ve özel-
likle de eski parlamenter düzene 1953 yılında son verilmesiyle birlik-
te özel sektör girişimcileri, eskiden devlet politikalarını kendi çıkar-
ları doğrultusunda yönlendirmekte kullandıkları önemli kanalların

büyük kısmını kaybetmişti.⁸ Ayrıca genel olarak Özgür Subaylar grubunun ileri gelenleri, özel olarak da Nasır, tek bir şirketin, üretimin talebi kolayca karşılayabildiği sınırlı bir iç pazarda ülkenin sanayileşmesini desteklemek için gümrük tarifeleri kullanma stratejisinin kaçınılmaz sonucu olarak ortaya çıkan tekellerden hoşlanmadıklarını gizlemeye gerek görmüyordu.⁹ Söz konusu dönem boyunca iş ortamı büyük dalgalanmalar gösterdi. John Waterbury'nin özel sektör yatırımlarıyla ilgili rakamları, 1952-1956 arasında hafif bir yükseliş, ardından bir azalmayı ve 1958-1959 yıllarında ise küçük bir artışı sergiler. Bu son artış, isteyerek değil rejimin baskısına bir yanıt olarak gerçekleşmiştir.¹⁰

Rejimin Mısırlı girişimciler arasında büyük bir güvensizliğin tohumlarını atan bir başka hareketi ise, 1952 yılında çıkarılan ilk Toprak Reformu Yasası'ydı. Bu yasa, hem büyük bir bölümü aynı zamanda başarılı birer işadamı olan büyük toprak sahiplerinin kırsal alandaki gücünü kırmayı hem de topraksız köylüye toprak dağıtarak ve kiralara bir tavan koyarak daha fazla toplumsal adalet yaratmayı amaçlayan ilk ve en önemli siyasi girişimdi. Yasanın iktisadi etkisinin yavaş olması kaçınılmazdı. Büyük toprak sahipleri, topraklarının 300 feddanı geçmeyecek kadar bir bölümünü kendileri ve çocukları için ellerinde tutabildiğinden, devlet mülkiyetine geçen toplam alan ancak 450.000 feddan, yani toplam ekilebilir alanların sadece yüzde 7,5'i düzeyinde kaldı (bkz. Tablo 6.2). Bu görece küçük miktar bile ancak yılda 65.000 feddanı aşmayan bir tempoda dağıtılabilmisti (bkz. Tablo 6.2).

Her şeye karşın, böylesine sınırlı bir mülkiyet değişiminin bile tarımsal üretimde herhangi bir olumsuz etki yaratmadan tamamlanmış olması çok önemli bir başarıdır. Rejimin yaptığı propagandalarda verimsizliğin nedeninin, toprağının başında bulunmayan mülk sahipleri olduğunu vurgulansa da, Mabro'nun, büyük tarım topraklarının çoğunun reform öncesi dönemde "iyi yönetildiği"ne ilişkin görüşü gerçeğe daha yakındır. Bu nedenle yeni mülk sahiplerinin hemen bir gelişme sağlaması çok zordu.¹¹ Reform sürecini yürüten kadrolar, bu alanda kaydettikleri ilerlemede, dağıtılan topraklardan pay alan bütün köylülerin zorunlu olarak üye olduğu devlet gözetimindeki tarım

kooperatifine çok şey borçludur. Bu kurum, denetimi altındaki toprakların tamamının ekim ve hasat açısından tek bir birim halinde işlenmesini ve kimyasal gübre ve daha kaliteli tohum gibi girdilerin toptan uygulanmasını sağlayarak zaman içinde tarımsal üretimi geliştirici bir rol oynamıştır.

Planlama ve Kamu Mülkiyetine Geçiş; 1957-1967

Siyasal ve toplumsal ulusal devrimin yöneticileri olarak konumlanan yeni rejim, sanayi ve tarımda kalkınmanın temel taşı olarak planladığı Nil üzerindeki Asuan Barajı'nın finansmanı için ABD ile İngiltere'nin verdiği sözden dönmesi üzerine 1956'da ilk büyük bunalımıyla yüz yüze geldi. Rejimin yeni seçilen önderi Başkan Nasır buna, yabancıların mülkiyetinde bulunan Suez Canal Company'nin mal varlığını derhal millileştirerek yanıt verdi. Bu hareket, aynı yılın ekim ve kasım aylarında ülkenin İngiliz, Fransız ve İsrail kuvvetlerince işgal edilmesine neden oldu. Mısır buna İngiliz, Fransız ya da İsrail mülkiyetinde olduğunu saptadığı şirketlerin çoğunun mal varlığına el koyarak yanıt verdi. Bu kuruluşlar arasında, bankalar, sigorta şirketleri ve kimyasal madde, tekstil ve çimento üretimi yapan fabrikalar da olmak üzere, çok çeşitli şirketler bulunuyordu.

Mal varlığına el konan şirketler, İktisadi Kalkınma Örgütü'nün (Economic Development Organization - EDO) yetkisine bırakıldı. EDO, aynı zamanda, hükümetin önceden pay sahibi olduğu şirketlerin denetiminden de sorumluydu. Bu şekilde EDO, Mısır'ın sanayi üretiminin yüzde 12'sini oluşturan çeşitli imalat faaliyetlerinden sorumlu olarak devlet denetiminin önemli bir uzantısı haline geliyordu.¹² EDO 1960'a gelindiğinde, bazıları özel sektör sermayesiyle ortak girişim şeklinde olmak üzere, daha çok şirket kurulmasına yönelik bir programı uygulamaya koyarak daha da genişledi ve toplam sermaye değeri 80 milyon Mısır lirası olan 64 şirketi kontrol eder duruma geldi.¹³ Ayrıca Mısır'da 1960'da yürürlüğe giren ilk kapsamlı beş yıllık kalkınma planını hazırlama görevi de EDO'ya verilmişti. Kamu mülkiyetinin genişletilmesinde katalizör rol oynadığı tüm bu

etkinliklere karşın örgüt, 1956 yılında, hırslı bir teknokrat olan Aziz Sıdkı'nın yönetiminde kurulan ve kısa sürede rejimin, devlet güdümünde kalkınmanın önde gelen öğelerinden biri durumundaki Sana-yi Bakanlığı ile çatıştı.¹⁴

Bu girişimlerin, 1960 yılında Bank Misr ve National Bank of Egypt ile başlayıp daha sonra Temmuz 1961'de Mısır'daki bütün banka ve sigorta şirketleri ile ülkenin en önemli 42 sanayi ve ticari kuruluşu-nu da içine alacak şekilde genişleyen yeni bir millileştirme dalgasını (bu kez Mısırlıların mülkiyetindeki mallar) hazırlamakta ne kadar et-kili olduğu, iktisat tarihçileri arasında hâlâ tartışılmaktadır.¹⁵ Kısa ömürlü Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin parçası olarak o günlerde Mı-sır'a eklenilen Suriye'de de uygulanan 1961 yasalarında açıkça si-yasi endişeler rol oynamıştır. Aziz Sıdkı ve diğerleri tarafından savu-nulan bürokratik genişleme düşüncesi de aynı şekilde etkili olmuş-tur.¹⁶ Ayrıca bu yeni millileştirmelerin ilk beş yıllık planın (1960-1965) başlangıcına denk gelmesi ve devletin hâlâ planda öngörülen yatırım hedeflerine uyma konusunda özel sektör üzerinde yeterli bir yaptırım gücüne sahip olmadığının anlaşılması, dikkat edilmesi ge-reken noktalardır.¹⁷

Her durumda, millileştirme hareketi, rejimin özel sermaye ile ara-larındaki işbirliği oluşturma çabalarına son noktayı koymasının yanı sıra, mülkiyete el koymanın söz konusu olmadığı ve kamu sektörü-yle özel sektör arasında işbirliğinin hâlâ sürdürüldüğü Avrupa dışın-daki bölgelerin çoğunda etki yaratacak bir devlet denetim sistemine başladı.¹⁸ 1964'e gelindiğinde, ekonominin modern kesimindeki ku-ruluşların çoğu, devlet mülkiyetine geçmişti ve 1966/1967'de on ya da daha fazla işçi çalıştıran fabrikaların yarattığı katma değerin yüz-de 90'ını devlet sektörüne bağlı kuruluşlar oluşturuyordu.¹⁹

Yönetimi, kısa bir süre için üç dev holdinge bırakılan yeni milli-leştirilen şirketler daha sonra, çoğunluğu sanayi ve ticaret bakanlık-larına bağlı olmak üzere, her biri belirli bir bakanlığa sorumlu olan daha küçük 38 holdinge geçti. Bu düzenleme, kamu sektöründeki fi-yatların, yatırım kararlarının ve kıt döviz kaynaklarına ulaşımın üze-rinde giderek karmaşılaşan bir denetleme ağının temelini oluşturdu.

Bu ağ ise, 30 yıldır uygulanan sınırlı ithal ikamesi stratejisini, başta dış dünya ile ilgili her türlü işlem olmak üzere, iktisadi yaşamın neredeyse tamamını yönetmeyi amaçlayan eksiksiz bir devlet atılımına dönüştürdü. Bunun sonuçlarından biri, kaynak tahsisinde fiyat sistemi ya da buna paralel bir teşvik sistemi kullanımından vazgeçilmesi ve böylelikle iktisadi verimlilik konusundaki her türlü ölçütün yerini, rejimin sadık taraftarlarını ödüllendirmek için devlet sektörünün kullanılmasına yönelik siyasi bir mantığa bırakmasıydı.²⁰

Birinci beş yıllık planın belirtilen amacı, Mısır'ın milli gelirini on yılda iki katına çıkartmak için gerekli zemini hazırlamaktı. 1959/1960-1964/1965 arasında yüzde 50,2 artan sanayi sektörü, elektrik üretimi (yüzde 128,6) ve inşaat (yüzde 96,6) gibi Asuan Barajı'nın tamamlanmasıyla bağlantılı sektörlerin gösterdiği etkileyici gelişmelerle, planın ilk aşamasında öngörülen yüzde 40'lık artış hedefine 1965'te neredeyse ulaşılmıştı.²¹ Fakat o tarihe gelindiğinde sistem kendi içindeki çelişkiler nedeniyle bocalamaya başlayarak rejimin liderlerinin bundan sonra ne yapılması gerektiği konusunda anlaşmaya varması olanaksız hale geldi. Bu nedenle Mısır'ın 1967 Haziran savaşında İsrail karşısında ağır bir bozguna uğramasını izleyen iktisadi önceliklerin tamamen değişmesine kadar geçen dönemde, ikinci bir beş yıllık kalkınma planı yerine bir dizi daha küçük ölçekli yıllık plan uygulandı.

Birinci beş yıllık plana ilişkin önemli eleştiriler iki ana çizgide gelişmiştir. Birincisi, planın aceleyle seçilmiş çoğu kez kötü bir dizi projeden öteye gitmediği ve bu projelerin çoğunun 1960'dan önceki dönemde sırada beklemekte olduğu ileri sürülmektedir.²² İkincisi, döviz başta olmak üzere, düzenli parasal kaynak sağlanmasına planda ciddi yer verilmemesiydi.²³ Mourad Wahba'ya göre, plan hedefleri arasında yer alan iç tasarruftaki artışın uzun süre devam etmesi mümkün değildi. Çünkü kaynakların büyük bölümünü, rejim, sağlık ve eğitim de içinde olmak üzere, toplumsal refaha ayırmaya ve ayrıca kamu sektöründe asgari ücret düzeyinin oldukça üstünde çok sayıda iş sağlamaya da söz vermişti.²⁴ Rejim taraftarlarından pek çoğunun vurguladığı üzere, Mısır'da yeni gündeme gelen "Arap sosyaliz-

mi”nin Sovyetler Birliği’nde ve Çin’de uygulanan modellerden farkı, gelecekteki kalkınmaya kaynak sağlamak için bugünkü kuşağın gereksinimlerinden özveride bulunmaya razı olmamasıydı.²⁵

Bu dönemde rejimin ekonomi üzerindeki denetiminin yoğunlaşması, 1961 tarihli İkinci Toprak Reformu Yasası’nın sadece aile işletmelerinde tavanı 200 feddana indirmekle kalmayıp kooperatifleri denetim altında tutan sistemi ülke çapında yaygınlaştırarak tarım sektöründe de etkisini gösterdi. Bu, hükümetin, tarım girdilerinin (kredi, tohum, gübre, vb.) tamamı üzerinde olduğu gibi, bizzat hükümet tarafından saptanan fiyatlarla devlete ait depolara teslimlerini emreterek temel tarım ürünlerinin pazarlanmasında da devlet tekellerini yaratan sistemi doğuruyordu. Böyle bir sistem yerine oturtulduktan sonra, her ne kadar köylünün sahip olduğu tarlada istediği ürünü yetiştirme özgürlüğünü büyük ölçüde sınırlasa da, tarımsal üretimi arttırmak açısından pek çok avantajı da beraberinde getiriyordu. Sistem ayrıca girdileri piyasa değerinin üzerinde satın ürünü piyasa değerinin çok altında satın alarak kırsal alandaki gelir fazlasının büyük bir kısmına el konmasını sağlıyordu. Bu yolla ne kadar para toplanabildiği hâlâ çelişkilidir. Ancak Mabro’nun değindiği, Mısır Milli Planlama Enstitüsü (Egyptian Institute of National Planning) tarafından yürütülmüş bir ankete göre, grup olarak tarımcılar, 1960-1967 arasında brüt gelirlerinin 44 milyon Mısır liralık bölümünü, yani üretimlerini toplam değerinin yüzde 7 ila 8’ini bu yolla kaybetti.²⁶

Tarım sektörü, yeni kurulan kooperatiflerin yanı sıra, yeni bitirilen Asuan Barajı’nın sağladığı su artışının gerek ekilebilir gerekse ekili alanlarda oluşturduğu büyük ölçekli genişlemeden de kazanç sağladı. Ortalama üretim, kısmen artan sulamaya kısmen de daha fazla miktarda gübre ve daha kaliteli tohum kullanımına bağlı olarak artış gösterdi.²⁷ Bu arada toprak dağıtım süreci sabit bir tempoda sürdürüldü. 1967 yılına gelindiğinde, 750.000 feddan, yani ekilebilir toplam alanın yüzde 8’i köylüye dağıtılmıştı (bkz. Tablo 6.2). Köylüler büyük toprak sahiplerinin zorunlu toprak satışlarından (107.000 feddan) ve yeni kazanılmış toprakların satışından ya da dağıtımından (453.000 feddan) da toprak kazandı.²⁸

Askeri Yenilgi ve İktisadi Durgunluk; 1968-1973

Mısır'ın Haziran 1967'de İsrail karşısında uğradığı askeri bozgun, hem iktisadi hem de siyasi açıdan tam bir felaketti. Mısır ekonomisi, savaş sırasındaki önemli kayıpların yanı sıra Süveyş Kanalı'nın zorunlu olarak kapatılmasından, İsrail işgali altına giren Sina Yarımadası'ndaki petrol kuyularının yitirilmesinden ve turizm gelirlerinin azalmasından da büyük zarar gördü. 1969-1970 Kanal Savaşı sırasında Port Said, İsmailiye ve Süveyş kentlerinin İsrail tarafından bombalanması sonucu meydana gelen geniş çaplı yıkımın bir milyon kadar insanı batıya, Kahire ve diğer güvenli yerlere kaçmaya zorlaması, uğranan zararı daha da arttırdı. Bunlara bir de, Ekim 1973 savaşı sırasında Süveyş Kanalı'nın karşı kıyısında bir köprü başı oluşturabilmek için silahlı kuvvetleri güçlendirmek amacıyla ayrıca yapılan askeri harcamaları da eklemek gerekir. Son olarak, Mısır'a Batı'dan gelen yardım miktarında da önemli bir azalma meydana gelmiş, ancak bunun bir kısmı gerek Sovyetler Birliği gerekse Hartum Zirvesi sonrası Mısır'ın zengin Arap komşuları tarafından yapılan yardımlardaki artışla bir ölçüde telafi edilebilmiştir.

Mısır'ın gelir kaynaklarında meydana gelen bu büyük kayıplar, ithalatın çarpıcı biçimde azalması, yeni yatırımlarda gözlenen daha uzun vadeli gerileme ve yurtiçi tüketimin ciddi boyutta bastırılması ile kendini hemen hissettirdi. Sanayi sektöründeki üretim artışının 1969/1970-1973 arasında yılda yüzde 1'in altında kaldığı, tarımsal üretimdeki artışın ise 1971-1974 arasında yıllık ortalama yüzde 1,7 oranına gerilediği tahmin edilmektedir.²⁹

Bu yeni koşullarla baş etmek için gerekli olan siyasi değişiklikler Başkan Nasır'ın 30 Mart 1968 tarihli demeciyle duyuruldu. Buna göre, silahlı kuvvetlerin yeniden inşasına, ekonominin sağlamlaştırılmasına ve kamu sektörünün üretkenliğinin artırılması başta olmak üzere, yurtiçinde "yeniden yapılanma"ya öncelik verilecekti. Fakat rejimin bu kararlı görüntüsünün altında, lider kadrolar içinde iktisadi düzenlemelerin bir miktar gevşetilmesine taraftar olanlar ile Arap sosyalizmi adına devlet etkinliğinin daha da arttırılmasından yana olanlar

arasındaki büyük kutuplaşma yatıyordu. Başkan Nasır derhal her iki yönde de adımlar atmaya başladı. Bir yandan, müteahhitlere devlet girişimlerinde taşeron olma imkânı tanıyan özel sektöre sınırlı teşvik sağlayacak uygulamaların yürürlüğe konduğunu ilan etti.³⁰ Öte yandan, 1969 yılında, aile başına toprak miktarını 100 feddanla sınırlayan üçüncü ve son Toprak Reformu hareketini başlatma emrini verdi. Ancak bu sadece 28.500 feddanlık bir toprağa el konmasını sağladı.³¹

Nasır'ın 1970 Eylül'ünde ölmesiyle boşalan başkanlık koltuğuna geçen Enver Sedat'ın, selefi tarafından benimsenen politikaların ana hatlarını izlemekten başka bir seçeneği yoktu. Fakat daha 1971'e gelmeden, ekonominin dış ticarete ve dış yatırımlara açılmasını sağlayacak uygulamaları yürürlüğe koyarak daha liberal bir eğilimden yana olanları desteklediğine ilişkin ilk işaretlerini vermeye başladı. Bunun sonuçlarından biri, Mısır'ın askeri amaçlar dışındaki dış borcunun 1970'de 1,8 milyar ABD dolarından 1975'te 6,3 milyar dolara yükselmesine neden olan sürekli bir ithalat artışıydı.³² Bu dış borcun giderek artan bir bölümü, halka sübvansiyonlu fiyatlarla satılan buğday ve diğer gıda maddelerinin ithalinde kullanılıyordu. Sedat rejiminin giriştiği diğer bir önemli atılım, yabancı yatırımları teşvik sürecini başlatmak amacıyla 1971'de 65 sayılı yasanın çıkarılması olmuştur. Bu yasa, yeni şirketlere süreli vergi muafiyetleri gibi özel ayrıcalıklar tanınmasını ve hükümet tarafından girişilebilecek millileştirme gibi keyfi hareketlere karşı güvence verilmesini mümkün kılan "serbest bölgeler" in kurulmasını öngörüyordu.³³ Diğer adımlar, 1960'lar da devlet tarafından el konan bina ve diğer varlıkların sahiplerine geri verilmesine yönelik davalarda görevli mahkemeleri birey lehine karar almaya teşvik eden resmi tutum başta olmak üzere, rejimin özel mülkiyete karşı saygılı olduğunu vurgulayan girişimleri kapsıyordu.

“İnfitah” Ekonomisi; 1974-1985

Mısır'ın 1973 Ekim savaşında İsrail'e karşı elde ettiği sınırlı zafetin getirdiği saygınlıktan yararlanan Başkan Sedat, “infitah” olarak bilinen (açılma; aynı zamanda “liberalleşme” olarak da çevrilebilir)

yeni bir iktisadi politikanın yürürlüğe konduğunu ilan etti. Nisan 1974 tarihli "Ekim Raporu"nda anlatıldığı üzere, bu politikanın temel amacı, dış (özellikle Arap) yatırımlarının teşviki ve yerli özel sektör etkinliğinin artırılması yönünde gerçekleştirilecek çeşitli uygulamalarla Mısır'daki iktisadi durgunluğu gidermekti.

Yabancı sermayenin bundan böyle tabi olacağı şartları belirleyen 43 sayılı yasanın Haziran 1974'de çıkarılmasıyla bu yeni politika uygulamaya konmuş oldu. Yasanın içerdiği şartlar arasında, millileştirme ve devlet tarafından el konma uygulamalarına karşı korunma, beş yıl süreli vergi muafiyeti ve hepsinden önemlisi, bu yeni yasa kapsamında kurulan tüm şirketlerin, sermaye kaynaklarına bakılmaksızın, özel girişim kuruluşu sayılması yer alıyordu. Wahba'nın belirttiği üzere, bu yasa çerçevesinde kurulan şirketlere yatırılan Mısır sermayesi, yurtdışından gelen sermaye ile aynı temele oturtulmuştu.³⁴ Daha sonra yapılan değişiklikler, özellikle de 1977 tarihli 32 sayılı yasa, hem yerli hem de yabancı sermayeye, Mısır'ın döviz işlemlerine uyguladığı son derece sıkı yasalardan muafiyet gibi daha da geniş çaplı ayrıcalıklar tanıdı.

Ne var ki Mısır'ın yabancı sermaye yatırımlarına istekli olduğunun bir işareti olarak bakıldığında yasa sadece sınırlı bir başarı sağlayabilirdi. Her türlü girişimde özel katılımcıları teşvik amacını gütsede, yabancıların gerçekten ilgilendiği yatırım alanlarının başta petrol ve bir miktar da turizm ve danışmanlık sektöründen ibaret olduğu ortaya çıktı. Bu durumda, 43 sayılı Yasa kapsamında kurulan şirketlere yapılan sermaye yatırımının üçte ikisine yakın bölümü, gerek özel gerekse devlet olmak üzere bizzat yerli Mısır sermayesiydi (bkz. Tablo 6.3).

Sedat rejimi kadar onu izleyen Hüsnü Mübarek yönetimi de, 1974-1985 arasında sürekli bir iktisadi büyümeye olanak verecek kadar büyük ölçekli başka gelir kaynakları şansına sahip oldu. Bu ek gelirlerden tarih sıralamasına göre ilki, ülkeye akan Arap yardımı ve yatırımlarıydı; bu, Başkan Sedat'ın 1979'da İsrail ile barış anlaşması imzalaması nedeniyle Mısır'ın Arap ülkeleri tarafından boykot edilmesine kadar devam etti. Ancak bu yardımın yerini, hemen hemen aynı büyüklükte Amerikan yardımı aldı. Ayrıca Mısır, petrol ihracatı ile Süveyş Kanalı'ndan geçen gemilerden aldığı transit geçiş ücretlerin-

den elde ettiği geliri, 1974-1981/1982 arasında 641 milyon ABD dolarından 6,784 milyar ABD dolarına yükseltti. Dahası, gerek bankacılık sektörü gerekse bireyler, Libya ve petrol zengini Körfez ülkelerine çalışmaya giden -ve 1980'li yılların başında toplam işgücünün neredeyse yüzde 10'unu oluşturan- çok sayıda Mısırlı işçinin gönderdiği dövizlerden yararlanmaya başlamıştı (Tablo 6.4).³⁵ Son olarak, hükümet dış borçlanmayı sürdürmüş ve ülkenin sivil amaçlı uluslararası borç miktarı 1977'de 8,1 milyar ABD dolayındayken, 1981'de 14,3 milyar, 1986'da ise 33 milyar ABD dolarına, askeri borçları ise, aynı dönemin sonunda 11 milyar ABD dolarına yükselmişti.³⁶ Dolayısıyla Mısır'ın GSYH'sine dış kaynaklı sermaye akışı, 1971/1972-1973 arasında yüzde 6,7'yken, 1979-1983/1984 arasında neredeyse iki katına çıkarak yüzde 12,3'e ulaşmıştır.³⁷

Söz konusu sermaye akışının büyüklüğü dikkate alındığında, bu kaynakların uygun kullanımı konusunda birçok tartışma olması kaçınılmazdı. Bütün yorumcular, ilk sonucun "infatih" öncesi dönemde sermayenin uygun kullanımına engel olan darboğazların çoğunun ortadan kalkması olduğu konusunda görüş birliğine varırken, paranın büyük bölümünün savunma, ithalat, konut yapımı ve tüketim alanlarına harcandığı da vurgulanmaktadır.³⁸ Bu iddiaları değerlendirmenin belki de en iyi yolu, Heba Handoussa tarafından öne sürülen tartışmayı izlemektir. Handoussa'ya göre, Mısır bu aşamada kendine has bir "Hollanda Hastalığı" yaşamaktaydı. Büyük miktarda dış sermaye akışı, yükselen işçi ve memur ücretleri, yüksek enflasyon, negatif reel faiz oranları ve aşırı değerde tutulan ülke parası gibi faktörler, yatırımların tarım ve sanayi yerine altyapı, konut yapımı, elektrik ve ulaşım alanlarında odaklanmasına neden olan ticari nitelik taşımayan mallar lehine yapısal bir eğilimle birleşince, (hem kamu hem sektörel) kaynakların yanlış dağılımını teşvik etti.³⁹

Yine de Handoussa'nın hemen ardından altını çizdiği gibi, aynı zamanda toplumsal refah alanında çok önemli gelişmeler de yaşandı.⁴⁰ Bu en kolay, konutlardaki iyileşme, kırsal alanların daha fazla elektrik ve içme suyuna kavuşması ve ilköğrenime devamın önemli ölçüde artışıyla görülebilir.

Önemli olan başka bir nokta ise, Sedat rejiminin, daha önceki yönetimden devraldığı sübvansiyon sistemini çok daha yaygınlaştırmış olmasıdır. Bu sübvansiyonlar, ithal buğday ve diğer gıda maddelerinin piyasasının çok altında fiyatlarla halka satılmasından, devlet sektörü tarafından üretilen petrol ve elektrik gibi ürünlerin maliyetlerinin çok altında halka dağıtılmasının sağladığı dolaylı sübvansiyonlara kadar geniş bir yelpaze oluşturunuyordu.⁴¹ 1980/1981'e gelindiğinde, sadece doğrudan sübvansiyonların boyutu bile Mısır'ın GSYH'sinin yüzde 10'una ve cari kamu harcamalarının yüzde 25'inden fazlasına ulaşmıştı (bkz. Tablo 6.5).

Bu büyüklükteki sermaye transferleri, yoksul kesimin yüksek enflasyonla baş etmesinde kuşkusuz etkili olduysa da, izlenen politika başka açılardan eleştirilebilir. Birincisi, ihtiyaç sahiplerini hedef alan bir girişimde bulunulmadan, zengin-yoksul ayırımı yapılmaksızın gıda maddelerine sübvansiyon uygulanması sonucu yurtdışından gelen tahılın fiyatının daha düşük oluşu, ekmek yapmada ucuz yerli mısır yerine daha pahalı ithal mısırın kullanımını teşvik etmiştir. İkincisi, sübvansiyonlar Mısır nüfusunun büyük kesimine politik olarak sessiz kalmaları karşılığında ucuz kamu sektörü malları sunan daha geniş bir sistemin sadece bir bölümünü meydana getiriyordu. 1977 yılı ocak ayında, tahıl ürünleri ve diğer gıda maddelerine uygulanan sübvansiyonların IMF'nin mali desteğini sağlamak amacıyla azaltılacağı duyurulması üzerine çıkan yaygın halk ayaklanması sonrasında bu politika daha da önemli hale geldi. Plan derhal tersine çevrildi.

İktisatçılar, Mısır'ın liberalleşme hamlesinin temelleri konusunda da hâlâ kuşkular taşımaktadır. Yeni politikaların sunuluş biçimine bakılırsa, bunun doğrudan doğruya kamu sektörünün yönetiminde olduğu kadar bu sektörün özel sermaye ile ilişkilerinde de kökten değişiklikler yaratması beklenebilirdi. Oysa durum böyle olmadı. 1975 tarihli bir yasayla, hantallaşmış Genel Örgütler'in yerine Sektör Yüksek Konseyleri hayata geçirilerek kamu sektörü yöneticilerinin bağımsızlığı bir miktar da olsa arttırıldı. Ancak buna paralel reel maliyeti ve reel kârı yansıtacak herhangi bir rekabet ya da fiyat politika-

sı oluşturma yönünde bir adımın atılmaması, hedeflenen amacın büyük ölçüde altının oyulmasına yol açmıştır. Daha da kötüsü, Nasır döneminin üniversite mezunlarına ve diğerlerine, işten çıkarılmaları neredeyse olanaksız devlette iş verme uygulamasına devam edilmesiydi. Devlet tarafından bu yolla istihdam edilen memurların toplam işgücü içindeki oranı, 1960'ların başlarında yüzde 9'dan 1967'de yüzde 27'ye, 1981'de ise yüzde 32'ye fırladı.⁴² Aslında yeni rejimin 1970'li yılların sonlarına doğru çok büyük yeni mali kaynaklara kavuşmasıyla birlikte, kamu sektöründe reform yapılması yönündeki tüm baskı buharlaşıp yok olmuştu. Bu arada artık giderek kamu sektörünün patronluğuna daha da bağımlı hale gelen özel sektör, ülkedeki toplam yatırımlara katkı payını arttıramadı ve 1977-1981/1982 arasında bu katkı yüzde 20 ila 21 düzeyinde kaldı.⁴³

Aynı biçimde, tarıma yönelik hükümet politikalarının dayandığı temel ilkeleri belirlemek de oldukça zordu. Bir yandan, dışarıdan - ve özellikle Kuzey Amerika'dan- ithal edilen gıda maddeleri olmaksızın Mısır'ın kendi kendini besleme yetisini giderek yitirmesinden kaynaklanan "gıda güvencesi" kavramından sık sık söz edilmeye başlandı. Bu konuda en çarpıcı iki örnek, 1960-1980 arasında Mısır tarım sektörü tarafından üretilen buğdaya olan iç talebin yüzde 70'den yüzde 25'e, şeker talebinin de yüzde 114'ten yüzde 57'ye düşmesidir.⁴⁴ Öte yandan, devletin tarım sektörüne yaptığı harcamaların toplam harcamalar içindeki oranı Sedat döneminde azalırken, hükümet tarımsal girdi ve ürün fiyatlarında yaptığı düzenlemelerle kırsal kesimdeki gelir fazlasının büyük bölümünü toplamayı sürdürmüştür.⁴⁵

İktisadi Yavaşlama; 1986-1990

Mısır'ın hızlı iktisadi büyüme yaşadığı on yıllık dönem, petrol fiyatlarının düşmesini -ki devletin petrol gelirleri 1986 yılında yüzde 70 azalmıştır- izleyen Suudi Arabistan ile Körfez ülkelerinde çalışan Mısırlı işçilerden gelen para transferlerindeki düşüş gibi çeşitli zincirleme etkiler nedeniyle 1985/1986'da sona erdi.⁴⁶ Daha da kötüsü,

uluslararası kredi ve dış yardım kaynakları da aynı anda kurudu. Sonuç, 1985-1990 arasında GSYH'nin sadece yıllık yüzde 2,9; özel tüketimin ise yüzde 1,9 düzeyinde arttığı çok daha yavaş bir büyüme dönemi oldu. Bu arada, hükümetin harcamaları azaltma girişimleri ihracatın yıllık ortalama yüzde 4,7; toplam yatırımın ise neredeyse yüzde 6 oranında düşmesine yol açtı.⁴⁷

Mısır hükümetinin karşı karşıya kaldığı birçok kısa vadeli sorunun arasında, kuşkusuz en önemlisi, anapara ve faiz ödemelerinin ülkenin toplam ihracat gelirinin yüzde 70'ine eşit olduğu bir dönemde, dış borçlarını zamanında ödemekti. Mısır'ı sonunda IMF ile pazarlık masasına oturmaya zorlayan da buydu. Bu görüşmeler Mayıs 1987'de, yeni bir Dünya Bankası kredisi ve Mısır'ın uluslararası borcunun yeni bir ödeme programına bağlanmasına ilişkin IMF'nin yardımı karşılığında, hükümetin kamu harcamalarını kısımaya ve Nasır döneminde başlatılan katlı kur uygulamasını bırakma yolunda önemli bir adım atmaya söz verdiği 18 ay süreli bir stand-by anlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlandı.

Ancak uygulamada bu tür vaatlerin yerine getirilmesinin zor olduğu görüldü. Daha 1988 yılı baharında IMF, hükümetin gerek bütçe gerekse döviz kuru hakkındaki vaatlerini yerine getirmediği gerekçeyle, kredinin ikinci dilimini serbest bırakmayı reddetti. Bu gelişmeler sonucunda, 1989'da yapılan yeni görüşmelerde IMF ve Dünya Bankası, istikrar önlemleri alınması doğrultusundaki taleplerini genişleterek başta ekonomi üzerindeki devlet denetiminin kaldırılması ve bu şekilde yeni pazarların yaratılması olmak üzere, daha kapsamlı bir yapısal uyum programının uygulanmasını istedi. Ancak Hüsnü Mübarek rejimi, daha fazla liberalleşmeye karşı hükümet mekanizmasının gerek içinden gerekse dışından gelen şiddetli muhalefete hâlâ fazlasıyla duyarlıydı. Gerek devlet sübvansiyonlarının azaltılması ve fiyat denetimi gerekse ileride olası özelleştirmeye hazırlanmaları için kamu sektörü kuruluşlarına daha fazla özerklik tanınması yönünde inanılır bir programın yaratılması, ancak Mısır'ın 1990-1991 Körfez Savaşı sırasında Irak karşıtı koalisyonu katılarak uluslararası durumu kendi lehine döndürmesinden sonra sağlanabildi.

Mısır'ın İktisadi Performansı; 1945-1990

Ulusal Gelir

Mısır, ulusal gelir konusunda resmi istatistik yayınlamaya ilk kez, birinci beş yıllık kalkınma planının uygulamaya konduğu 1959-1960'da başlamıştır.⁴⁸ O tarihten öncesi için, çoğu birlikte çalışan ya da birbirlerinin hesaplamaları hakkında bilgi sahibi olan birçok iktisatçı tarafından varılan rakamlara dayanmak zorundayız. Biz bu Hansen'inkileri seçtik (bkz. Tablo 6.1).

Tablo 6.1'deki sayıların gösterdiği üzere, Mısır'ın GSMH'si 1945-1951 arasında yılda ortalama yüzde 5,3; 1952/1953-1959/1960 arasında yüzde 3,8; 1959/1960-1981/1982 arasında ise yüzde 5,7 arttıktan sonra, 1980'li yılların geriye kalan bölümünde yılda ortalama yüzde 2 ila 3 düzeyinde bir artışa gerilemiştir. Ne var ki bu tür uzun süreli rakamlar, 1945-1951, 1959/1960-1964/1965 (birinci beş yıllık plan dönemi) ve 1973-1981/1982 arasındaki özellikle başarılı dönemler gibi daha kısa süreli yüksek ya da düşük büyüme dönemlerini gizler. Ayrıca göz önünde tutulması gereken bir nokta da, Mısır'ın nüfus artışının giderek hızlandığı 1939-1955 arasında yıllık ortalama yüzde 2,1'ken, 1980'lerin ortasında yüzde 2,7'ye çıktığıdır. Bu, kişi başına ulusal gelirin büyüme hızını 1959/1960-1981/1982 arasında yüzde 3,2'ye getirmiştir.

İktisadi büyüme ve kalkınma bakımından diğer bir kriter ise sektörel bazda verilen rakamlardır (bkz. Tablo 6.6). Bunlar, 1970'lerin başına kadar sanayi sektörünün GSYH'ye giderek artan katkısına karşılık tarım sektörünün katkısının giderek azaldığını göstermektedir. Ancak bu tarihten sonra, Süveyş Kanalı ile petrolden elde edilen rantlardan gelirdeki patlama, ekonominin genel görünümünde bir çarpıklığın başlamasına yol açmış, sanayi ve madencilik sektörlerinin GSYH'deki 1974'te yüzde 20'nin biraz altında olan payını, 1978-1983/84 arasında yüzde 15 dolaylarına düşürürken, bu rantlardan asıl yararlanan hizmet sektörünün payı hızla artmaya devam etmiştir.⁴⁹

Bu dikkate değer gelişmelerin altında yatan hareketler konusunda Hansen, birinci beş yıllık kalkınma planı dönemi dışında, sanayi sektörünün 1952'den başlayarak ekonominin itici gücü olmaktan çıktığı ve bu tarihten sonra hızlı büyüme gösteren sektörlerin petrol, elektrik üretimi (özellikle Büyük Asuan Barajı'nın tamamlanmasından sonra) ve taşımacılık ile iletişim (Süveyş Kanalı'ndan elde edilen gelirler de içinde olmak üzere) sektörleri olduğu görüşündedir.⁵⁰ Bu görüş, ele alınan dönemin uzun bir bölümü boyunca iktisatçılar ve siyasetçilerce iktisadi kalkınma açısından hâlâ merkezi önem taşıdığı düşünülen tarım ve sanayi sektörlerinin gelişimi konusunda önemli sorulara yol açmaktadır. Bu sektörlerin performansı, hem ayrı ayrı hem de ülkenin en önemli zenginliklerinden biri olan uzun lifli pamuğun sadece ihraç edilmesi mi, yoksa gelişmekte olan yerli dokuma sanayiine temel oluşturması mı gerektiği konusunda sürmekte olan sorunda oynadıkları roller bakımından bir arada ele alınmalıdır.

Sanayi

1945-1952 arasında, Mısırlı girişimcilerin yatırımları, tekstil ve gıda maddeleri gibi basit tüketim malları üretiminden kimyasal madde, sentetik reyon ipliği ve plastik ürünleri gibi daha karmaşık malların üretimine geçen bir ithalat ikamesi temeline dayanıyordu. 1952 yılında iktidara gelen devrim rejimi, bu ürünlere önce otomobil lastiğini, daha sonra da demir-çeliği ekledi. Bu tür sanayi dallarında üretkenlik 1947-1965 arasında yılda yüzde 0,5 dolayında oldukça yavaş bir artış gösterdiyse de; Mabro'nun belirttiği üzere, bu, gelişmekte olan ülkelerin çoğunda yaşanmaktaydı.⁵¹ Daha önemli olan nokta, Mısır'daki fabrikaların uluslararası anlamda giderek daha fazla rekabet gücü kazanmalarıydı. 1954 yılında yayınlanan bir Birleşmiş Milletler raporu-na göre, bu fabrikalardan çoğu herhangi bir gümrük tarifesi koruması olmaksızın ayakta kalmayı başarabilecek durumdaydı.⁵²

Ancak bundan sonraki dönemlerde, ithal parçalardan otomobil, buzdolabı ve televizyon gibi bazı tüketim maddelerinin montajını yapmak üzere kurulan birkaç ortak yatırım dışında, Mısır sanayiinin

kapasitesini arttırmak yönünde pek az girişimde bulunuldu. Mabro ve Radwan'ın altını çizdiği bu heves yoksunluğu, birinci beş yıllık kalkınma planının, makinelerin ya da diğer sermaye mallarının üretimi konusunda hiçbir öneri getirmemesinden de anlaşılacağı gibi, kamu mülkiyeti döneminde de aynen devam etmiştir.⁵³ Rejimin, ülkenin ihtiyacı olan dikiş iğnesinden rokete kadar her türlü sanayi malını üreteceği yolundaki iddialı söylemine karşın, durumun neden böyle olduğu ise hâlâ karanlıktır.⁵⁴

Nedenleri ne olursa olsun, rejimin mevcut koşullarda üretimi artırma politikası, en azından başlarda oldukça açıktı. Sanayi sektörünün bütününde, devlet sektörünün yükselişte olduğu birçok başka ülkedekine benzer ciddi yapısal zaaflar çok daha sonra boy göstermiştir. Yöneticiler, fabrikalarını verimli çalıştırmaları için pek az teşvik görmüştür. Gerçekten de devlet tarafından saptanan fiyatlar ve muhasebeciliğin düşük standartta oluşu nedeniyle kâr ve zarar durumunu anlamlı biçimde hesaplamak kısa sürede tamamen imkânsızlaştı. Ayrıca 1960'lerin sonunda özel girişime yeniden canlanma olanağı tanınmaz, işadamlarının çoğu kendi başlarına iç ya da dış pazar için üretim yapmak yerine, asalak biçimde devlet sektörüne bağlanarak para kazanmayı daha kolay buldu. Dahası, 1960'ların sonundan itibaren sanayi sektörü, bir tür yönetim ihmalinden de muzdaripti.

Daha kesin bilgilerin elde bulunmayışı yüzünden, bu tür kolay genellemelerin ötesine geçmek oldukça zordur. Fakat yürütülen az sayıdaki inceleme, Mısır'daki kamu sanayii sektörünün sadece çeşitli alt sektörleri arasında değil, aynı sanayi kolunda etkinlik gösteren kuruluşlar arasında da oldukça büyük farklılıklar bulunduğunu, bunlardan özellikle kimyasal üretim yapan bazılarının, diğerleri oldukça geride kalsa bile, en üst uluslararası düzeye yakın olduğunu ortaya koymaktadır.⁵⁵

Kesin olan diğer bir nokta da, 1970'lerin başlarında sanayi katma değerinin yüzde 27'sini oluşturan büyük tekstil sektörünün, fazla istihdam ve yüksek kaliteli Mısır pamuğunu düşük kaliteli dokuma üretimine harcamak zorunluluğu başta olmak üzere, devrim öncesi dönemden kalma yapısal kusurların üstesinden gelemediğidir.⁵⁶ Ger-

çekten de eldeki bütün kanıtlar, bu sorunların zaman içinde giderek daha da yoğunlaştığını ve bu tesislerin daha yüksek kaliteli ürünlere bir çıkış kapısı olabilecek Batı pazarlarına girmekten alıkonduğunu göstermektedir.

Geriye dönüp bakıldığında, Nasır rejiminin ya Mısır'daki tekstil sanayiinin devrim öncesi dönemde pazarın yukarı ucuna doğru gösterdiği hareketi desteklemesi ya da daha da kökten bir hareketle, dikkatini ve kaynaklarını nispeten daha verimli olan kimya sektöründe yoğunlaştırması gerektiği görülmektedir.⁵⁷ Ayrıca Mısır'ın kendi ürettiği pamuğu, yerli sanayiın kullanımına bırakmak yerine ihraç etmesinin daha kârlı olabileceği de tartışılabilir. Fakat bunlar, dönemin kendine has siyasi ve iktisadi seçenekleriyle karşı karşıya bulunan Nasır rejimine kendini gösterecek politikalar olmaktan çok birer kusursuzluk öncesisidir.

Tarım

Dünya Bankası rakamlarına göre, Mısır'ın tarımsal üretimi 1960-1970 arasında yılda yüzde 2,9; 1970-1980 arasında yüzde 3; 1980-1989 arasında ise yüzde 2,6 oranında artış göstermiştir.⁵⁸ Ancak yapılan diğer hesaplamaların çoğu daha düşük bir performans sergilemektedir.⁵⁹ Bu tutarsızlıklar nedeniyle sadece iki genel saptamada bulunulabilir. Bunlardan ilki, Dünya Bankası'nın daha yüksek rakamlarına göre bile, üretimdeki artışın nüfus artışına ancak ayak uydurabildiğidir. İkincisi ise, devrim rejiminin kırsal yaşama getirdiği toprak reformu ve Büyük Asuan Barajı'nın yapımı gibi iki önemli müdahale dolayısıyla beslenen büyük umutlara bakıldığında, tarımsal performansın düş kırıklığı yarattığıdır. Bunun neden böyle olduğunu açıklamak hâlâ zordur. Fakat konuyu ele almanın en iyi yolu, tarımda performansı etkileyen beş kilit faktörü sırasıyla incelemektir. Bu değişkenler, ekilebilir ve ekili alanların büyüklüğü, ekilen tarım ürünlerinin karışımı, randıman, tarımsal girdiler ve tarımsal üretim birimleridir.

Önce, ekilebilir ve ekili alanlarda meydana gelen değişiklikleri ele alalım. Devrim yönetimi, ekilebilir toprak miktarını artırma konusu-

na büyük önem veriyordu. Bu süreç, taşra vilayetlerinde Tahrir (kuruluş) projesiyle 1953 yılında başlatıldı ve 1965-1980 arasında tarım sektörüne ayrılan yatırım bütçesinin neredeyse üçte ikisi bu amaca harcanır hale gelene kadar artan çabalarla sürdürüldü.⁶⁰ Fakat yapılan büyük harcamalara karşın, sonuçlar düş kırıklığı yarattı. 1965-1966'ya gelindiğinde, 1952-1967/1968 arasında geri kazanılmış 800.000 feddandan biraz daha fazla toprağın ancak üçte birinde tarım yapılıyor ve buradan Mısır'ın eskiden topraklarından elde ettiği ürünün ortalama yarısı alınıyordu.⁶¹ 1970'lerde girişilen çabalar da bundan daha doyurucu olmadı. Daha da kötüsü, inşaatlar ve kırsal alandaki diğer bazı yayılmalar nedeniyle önemli ölçüde toprak kaybı yaşanmaya başlandı.⁶² Eğer Alan Richards'ın, kentlere yayılma alanı olarak 1970'lerde feda edilen toprağın 900.000 feddana ulaştığı yönündeki varsayımı doğru ise, Nasır ve Sedat döneminde toprak kazanımı için harcanan bütün çabalar ve para sadece Mısır'ın ekilebilir toprak miktarını 1952'deki düzeyinde tutmaya yetmiş, bu da sadece kaybedilen toprakların yerine çok daha az verimli toprakların geçmesiyle mümkün olabilmiştir.⁶³

Bu olumsuzluklara eklenmesi gereken bir nokta da, Büyük Asuan Barajı'nın, başlangıçta amaçlandığı üzere, Mısır'daki tarlaların daha iyi bir akaçlama sisteminden yararlanmasını sağlamak bir yana; herhangi bir su vergisi sınırlamasının olmadığı aşırı sulamayı teşvik ederek zaten var olan tuzlanma sürecini yoğunlaştırdığıdır.⁶⁴ Durumu düzeltme çabalarının sonuç vermesi uzun yıllar aldı ve 1976 yılına gelindiğinde, Mısır'daki ekili toprakların yarısından fazlasının hâlâ yeterli akaçlaması yoktu.⁶⁵

Bu koşullar altında, tarımsal üretimi arttırma umutları tamamen var olan tarım alanlarının daha yoğun kullanılmasına bağlıydı. Bu amaca ulaşmak için üç değişik yöntemden biri ya da hepsi birden seçilmeliydi: belirli bir alanda daha fazla ürün yetiştirmek, ürün verimliliğini arttırmak ya da Mısır'ın genel tarım ürünleri karışımını değiştirmek. Bu yöntemlerden ilki, ancak yavaş bir ilerleme göstermiş ve ekili alan yüzölçümü 1950-1954 arasında 9,4 milyon feddandan yüzde 18'lik bir artış göstererek 1978-1981 arasında ancak 11 milyon fed-

dana çıkarılabilmektedir.⁶⁶ Ve bu artış bile ancak toprağın biterliğinde muhtemel bir azalma pahasına olabilmektedir. Verimlilik de aynı biçimde yavaş bir artış gösterdiyse de, yıldan yıla büyük değişiklikler yaşandığı için, belirli bir dönemi bir diğeriyle karşılaştırmak oldukça zordur. Genel anlamda, çoğu tarım ürününde 1930'lardaki verimliliğe ancak 1960'ların ortalarında ulaşılabildiği ve bu tarihten sonra, yalnızca pamuk ve buğday üretiminde, daha iyi kaliteli tohum ve pamuk tarımında daha fazla tarım ilacı kullanılması sayesinde, önemli sayılacak artışlar meydana geldiği görülmektedir.⁶⁷

Toprak kullanımında gözlemlenen ana eğilim ise, başta pamuk ve buğday olmak üzere, tarla ürünlerine ayrılan alanda küçük bir azalma, meyve ve sebze üretimine ayrılan alanlarda ise artışıdır.⁶⁸ Bunun nedenleri açıktır: Sadece meyve ve sebze tarımının daha yüksek getiri sağlaması değil, aynı zamanda hükümetin piyasa düzeyinin çok altında bir fiyattan pamuk satın almaya devam etmesi. Ancak unutulmaması gereken nokta, ekecekleri ürün türünde değişiklik yapmak için gerekli toprak ya da sermaye yalnızca büyük toprak sahiplerinde varken, diğer küçük üreticilerin kooperatife üye olması nedeniyle tarlalarının tamamını pamuğa ve tahıla ayırmak zorunda olmalarıdır.⁶⁹ Ayrıca birçok iktisatçının ülkenin sınırlı miktardaki yüksek verimli topraklarını en iyi kullanma biçimi olarak uzun süreden beri savunduğu daha yüksek değerli tarım ürünlerine yönelme, tarım sektörü tarafından hoş karşılanmalıydı.⁷⁰ Ancak gerçekte durum, hükümeti büyük bir açmazla karşı karşıya bıraktı. Pamuk, Mısır'daki tekstil endüstrisi için hammadde olarak, tahıl ürünleri ise hızla artan ve besine ayıracağı para miktarı da giderek fazlalaşan bir nüfusu beslemek için gerekliydi. Diğer alanlarda olduğu gibi burada da yönetim, ne kaynak tahsisi yapma konusunda pazara güvenebildi ne de rekabet halindeki çeşitli talepleri karşılamaya yetkin idari politikalar oluşturabildi.

Son olarak, tarım girdilerinin oynadığı rol ve üretim birimlerinin büyüklüğünü ele alacağız. Girdilerin oynadığı rol konusunda iki eğilim önemliydi. Birincisi, azotlu gübre, tarım ilaçları ve daha nitelikli tohum kullanımındaki çok büyük artışa ek olarak tarım makinelerine, özellikle de traktörlere ve su pompalarına giderek artan bir yatırı-

rım vardı. Bunlar, ikinci eğilim olan 1970'lerde, tarım işçilerinin daha yüksek ücret alabileceği yerli inşaat sektörüne kaymaları ya da Libya veya Körfez ülkelerine göç etmeleriyle oluşan erkek işgücü kıtlığını bir miktar dengeledi. Yine de 1973-1980 arasında reel tarım işçisi ücretleri ikiye katlandı ve tarlalarda daha fazla sayıda kadın ve çocuk işçi çalıştırılmaya başlandı.⁷¹ Fakat Mısır'daki üretim birimlerinin büyük çoğunluğunun, çok küçük ölçekli (3 feddandan daha az) olduğu ve pamuk tarımının makineleşmeye büyük ölçüde dirençli ve özellikle hasat döneminde yoğunlaşan mevsimlik işgücüne büyük ihtiyaç duyan bir iş alanı oluşu göz önünde bulundurulduğunda, tarımda makineleşmenin aşamayacağı bazı sınırlamalarla karşı karşıya olduğu görülecektir (bkz. Tablo 6.7).

Bu bizi, Mısır tarımının dönem boyunca karşı karşıya bulunduğu bazı temel sıkıntılara getiriyor. Ekime ayrılan toprak miktarındaki büyüme ve verimlilikteki sınırlı artış konusunda yukarıda sıralanan kanıtlar, daha 1945 yılından önce, ülkenin tarımda herhangi bir verimlilik artışı sağlamayı hem pahalı hem de ek sulama kaynakları konusunda oldukça sorunlu kılan teknolojik bir engelle takıldığını göstermektedir. Rejim tarafından tarım sektörüne yapılan yatırımların büyük bölümü, marjinal bir verimlilik artışını teşvik etmekten çok mevcut kazanımların korunmasına çaba harcanması yönünde bir tür "havanda su dövme" politikasıydı. Dahası, kentlerin, belki de ithalat yoluyla daha rahat biçimde sağlanabilecek olan gıda ve hammadde gereksinimini karşılamak amacıyla değerli tarım topraklarını pamuk ve tahıl üretimine ayırma zorunluluğunun yarattığı sıkıntılar vardı.

Son olarak, başlangıçtaki başarı görüntüsüne karşın, denetim altında tutulan kooperatif sistemi, var olan toprak mülkiyet ile kullanım düzenini, her türlü teknik gelişmeye ya da daha doğrusu, mevcut kaynakların daha iyi kullanımına yönelik bütün atılımlara karşı hayli dirençli kalacak şekilde dondurduğu söylenebilir. Yani sıklıkla olduğu üzere, her türlü esneklikten yoksun bir sistem, gerçek anlamda hiçbir reform çabası olmaksızın, hem pazardan hem de daha büyük ve daha etkili toprak sahiplerinden gelen baskılar karşısında ka-

derine terk edilmişti. Sonuç olarak, Mısır tarımının yönetimi konusunda kooperatif sisteminin oynadığı rol, etkisini ciddi boyutta yitirmiş oluyordu.

Mısır Ekonomisi Daha Hızlı Büyüyebilir miydi?

Sonuç

İktisatçıların çoğu, Mısır ekonomisinin 1945-1990 arasında daha hızlı bir gelişme göstermesinin mümkün ve gerekli, olduğu sonucuna varmaktadır. Bunların hepsi değilse bile büyük çoğunluğu, bu başarısızlığın suçunu hükümet politikalarına yüklemektedir. Çoğunlukla en büyük suçluların, bütün dönem boyunca sürdürülen içe dönük ithal ikamesi stratejileri ile 1985 yılına gelindiğinde, ülkenin toplam GSMH'sinin yarısına yakın bir bölümünü emen kamu sektöründeki genişleme olduğu ileri sürülmektedir.⁷² Bunlara, 1967 ve 1973 yıllarında İsrail'e karşı girişilen iki büyük savaşın olumsuz etkilerini de eklemek gerekir.

Hansen'ın benimsediği duyarlı yaklaşım, kilit iktisadi değişkenleri belirleyip bunlara siyasal ekonomi açısından bir açıklama getirmeye dayanır.⁷³ Ona göre asıl suçlu, bağımsızlığın kazanıldığı 1923 yılından 1980'li yılların ortalarına kadar başta hiçbir gelişme göstermeyen tarım sektörü olmak üzere, faktör verimliliğinin düşük büyüme oranıdır. İmalat sanayii de ancak biraz daha iyi bir durumdaydı; faktör verimliliği 1945-1962 arasında yılda yaklaşık yüzde 2 oranında artış, 1962-1970 arasında yaklaşık aynı oranda düşüş, 1973-1981/1982 arasında ise yüzde 5,3 oranında bir artış gösterdi.

Neden böyle oldu? Bu noktada Hansen, yabancılara ve yabancı sermayeye karşı beslediği kuşku ve Mısır'ı Ortadoğu'nun en yüksek okuma-yazma bilmeme oranına (yüzde 50'den fazla) sahip ülkelerden biri haline getiren daha ileri öğrenime karşı önyargı ile daha da kötüleşen devletçilik politikalarının "olumsuz" yönlerini suçlamaktadır.⁷⁴ Ayrıca tarım sektörü konusunda, 1952'de yapılan toprak reformundan sonra, ülkenin kırsal kesiminin çıkarlarını gözetme yönünde hükümete baskı yapabilecek güçlü bir lobinin bulunmadığına dik-

kat çekmektedir. Hansen'a göre, asıl çözüm kırsal alanı geliştirme hizmetlerine ve ilköğretime daha fazla yatırım yapılması iken, geri dönüşü giderek azalan sulama ve akaçlama projelerine yapılan yatırımlara devam edilmiştir.

Durumu açıklamaya uygun olası faktörlerin tamamını kapsamaları da, bunlar güçlü iddialardır. Avrupa dışı dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi Mısır'da da sömürgecilik mirasını tersine çevirme arzusu, korunma ve denetim konusunda aşırılık yaratmıştır. Nasır yönetimi gibi bir rejimin elinde bu tutum, yerli ve yabancı iş çevreleriyle olan iyi ilişkilerin bozulmasına, bilimsel planlamanın gücü konusunda gerçektışı bir inancın oluşmasına ve kâr yerine rant peşinde koşan ve kısa süre içinde bir kenara itilmesi son derece güç bir dizi kazanılmış haklar yaratılmasına olanak sağlayan bir düzenin yaratılmasına neden olmuştur.

Refah

İncelenen dönemin büyük bölümünde Mısır'daki gelir dağılımı konusunda iki gerçek belirgin biçimde ortaya çıkmaktadır. İlki, gelir dağılımının 1960'lı ve 1970'li yıllarda istikrarlı ve uluslararası standartlara göre fazlasıyla adil olduğudur.⁷⁵ İkincisi, bunun sorumluluğunun toplumun daha yoksul kesimlerine doğru büyük miktarda kaynak aktarmayı başaran devrim sonrası rejime ait olmasıdır.

Devlet politikasının etkilerinin en belirgin ve tartışmasız biçimde görüldüğü alanlar sağlık, eğitim ve sosyal refahla ilgili göstergelerdir. Resmi rakamlara göre, 1960-1981 arasında ilkokula devam eden çocuk oranı yüzde 66'dan yüzde 76'ya, ortaöğrenime devam edenlerin oranı yüzde 16'dan yüzde 52'ye, yükseköğrenim yapanların oranı da yüzde 5'ten yüzde 15'e yükselmiştir.⁷⁶ Eğitim sisteminin bazı kesimlerinde kalitenin gerilemesine karşın, bu sonuç çok başarılıdır. Aynı biçimde, kırsal bölgelerde sağlık merkezlerinin yaygınlaştırılması ve doktor sayısının artırılması yoluyla, halkın sağlık hizmetlerine daha kolay ulaşabilmesi yönünde harcanan çabalar da oldukça başarılı olmuştur.⁷⁷ Bunun sonuçlarından biri, 1960-1982

arasında yaşam süresinin erkeklerde 46'dan 56'ya, kadınlarda ise 47'den 59'a çıkması olmuştur.⁷⁸

Bu gelişmelerde hem Nasır hem de Sedat rejimlerinin, farklı açılardan da olsa, büyük payı olmuştur. İlki, maaşlara 5000 Mısır lirası tavan getirme ve büyük toprak sahiplerinin topraklarının bir kısmına el koyup çok daha küçük parçalara bölme yollarıyla geliri varlıklı kesimden yoksul kesime dağıtma politikası izlemiştir. Bunun sonucunda, 10 feddanlık ya da daha büyük tarlaların oranı 1950'de yüzde 63,5'ken, 1977/1978'de yüzde 20'ye gerilemiş, 3 feddandan daha küçük tarlaların oranı ise yüzde 13,2'den yüzde 38'e çıkmıştır (bkz. Tablo 6.7). Bunun aksine, Sedat rejiminin benimsediği sosyal refah politikası ilköğretime ve halka temel gıda maddelerinin sübvansiyonuna bütçeden giderek daha fazla kaynak ayırmak ve daha fazla sayıda devlet memurluğu kadrosu yaratarak işsizliği azaltmak yönünde olmuştur.

Ancak sınırlar vardı: Kırsal kesimdeki ailelerin yüzde 40'ı toprak reformundan sonra hâlâ topraksızdı ve Radwan ile Lee'nin işaret ettiği üzere, topraksızlık ile yoksulluk yakından ilişkiydi.⁷⁹ Yoksulluk sınırının altında yaşayan aile oranı 1960'lı yılların ortalarında yüzde 17 dolayına gerilediyse de, Radwan ve Lee'nin hesaplamaları 1974/75'te bunun yeniden yüzde 28'e yükseldiğini ortaya koymaktadır.⁸⁰ Tüm bu devrim sonrası çabalar, Mısır toplumunun alt katmanında, toprak sahibi olan ya da devlet işlerinde istihdam edilenlerin bu avantajlara sahip olmayanlara oranla çok daha güvende ve iyi durumda olduğu iki kademeli bir yapı oluşturmuştur.

1980'li yıllarda ortaya çıkan gelişmeler, daha büyük bir eşitsizliğe geri dönüşü düşündürmektedir. Bir kere, Mübarek yönetimi, lise ve üniversite mezunlarına devlet sektöründe iş garantisi sağlamaktan vazgeçmek zorunda kaldı. Bunun sonucunda, işsizlik oranı resmi rakamlara göre 1976-1986 arasında yüzde 7,7'den yüzde 14,7'ye yükseldi. Bu artışın büyük bölümü, orta ya da lise düzeyinde eğitim görmüş ve iş deneyimi bulunmayan genç nüfusu kapsamaktaydı.⁸¹ Bu arada, çalışanlar ise, özellikle 1985 yılından sonra, reel ücretlerinin önemli miktarda azalmasına tanık oldu. Devlette ya da kamu teşek-

küllerinde çalışanlar, özel sektördekilere oranla bundan daha fazla zarar gördü.⁸² 1987 yılından sonra, temel ihtiyaç maddelerine uygulanan sübvansiyonların aşamalı olarak kaldırılması ve yükselen enflasyon, zengin ve orta halli kesimden çok yoksulları etkilediği için, gelir dağılımında daha da büyük bir eşitsizliğin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bölüm 6 ile İlgili Notlar

Kaynaklarla ilgili bütün ayrıntılar Kaynakça bölümünde verilmiştir.

- ¹ Örneğin bkz. Mabro, *The Egyptian Economy*, s. 113; O'Brien, *The Revolution in Egypt's Economic System*, s. 60; Wahba, *The Role of the State in the Egyptian Economy 1945-1981*, Bölüm 3 ve özellikle s. 70-75.
- ² Tignor, *Egyptian Textiles and British Capital 1930-56*, s. 53-57; Mabro ve Radwan, *The Industrialization of Egypt 1939-1973*, s. 84-85.
- ³ Dönemsel/konjonktürel görüş, diğer pekçok araştırmacı arasında Mabro ve Radwan, *The Industrialization of Egypt 1939-1973*, s. 85-87'de; yapısal görüş ise Hansen ve Marzouk, *Development and Economic Policy*, s. 2 ve Wahba, *The Role of the State*, s. 85'te örneklenmiştir.
- ⁴ Hansen ve Marzouk, *Development and Economic Policy*, Tablo 5.3., s. 87.
- ⁵ Wahba, *The Role of the State*, Tablo 2.6, s. 55.
- ⁶ Ducruet, *Les Capitaux Européens au Proche-Orient*, s. 317; Mead, *Growth and Structural Change in the Egyptian Economy*, s. 121.
- ⁷ Waterbury, *The Egypt of Nasser and Sadat*, s. 61-62; Vitalis, "The End of Third Worldism in Egyptian Studies", s. 25.
- ⁸ Vitalis, "The End of the Third Worldism in Egyptian Studies", s. 24-25.
- ⁹ El-Gritly, "The Structure of Modern Industry in Egypt", s. 502-528; Vitalis, *When Capitalists Collide*, s. 196.
- ¹⁰ Waterbury, *The Egypt of Nasser and Sadat*, s. 62.
- ¹¹ Mabro, *The Egyptian Economy*, s. 62.
- ¹² Wahba, *The Role of the State*, s. 57.
- ¹³ Waterbury, *The Egypt of Nasser and Sadat*, s. 71.
- ¹⁴ Üniversite lisans çalışmalarını 1940'lı yılların sonunda Harvard Üniversitesi'nde tamamlayan Sıdkı, "Industrialization of Egypt and a Case Study of the Iron and Steel Industry" adlı doktora tezini de burada (Mayıs 1950'de) hazırlamıştır.
- ¹⁵ Millileştirme hareketi, 1964 yılına kadar daha yavaş biçimde devam etmiş, bu arada birkaç özel sektör kuruluşu da kamu sektörü ihalelerine katılmalarını sağlamak amacıyla, devlet sektörünün kendilerine kısmen ortak olmasını gönüllü olarak kabul etmişti; Wahba, *The Role of the State*, s. 102-103.
- ¹⁶ Örneğin bkz. Mabro, *The Egyptian Economy*, s. 127-129.
- ¹⁷ Hansen ve Marzouk, *Development and Economic Policy*, s. 170-171; O'Brien, *The Revolution in Egypt's Economic System*, s. 125.
- ¹⁸ Vitalis, "The End of Third Worldism in Egyptian Studies", s. 25.
- ¹⁹ Mabro ve Radwan, *The Industrialization of Egypt*, s. 96-97.
- ²⁰ a.g.e., s. 71-72; Waterbury, *Exposed to Innumerable Illusions*, Bölüm 4 ve özellikle s. 132-134.
- ²¹ Hansen, "Planning and Growth in UAR (1960-5)", s.22.

- ²² Mabro, *The Egyptian Economy*, s. 121; Mabro ve Radwan, *The Industrialization of Egypt*, s. 22.
- ²³ Hansen, "Planning and Growth in the UAR (1960-5)" s. 36-38.
- ²⁴ Wahba, *The Role of the State*, s. 97.
- ²⁵ Örneğin bkz. Kahire'de yayımlanan 23 Temmuz 1962 tarihli *Scribe*'de çıkan "Arab Socialism", Hanna ve Gardiner (der.), *Arab Socialism*, s. 336-337.
- ²⁶ Mabro, *The Egyptian Economy*, s. 77-79.
- ²⁷ Richards, *Egypt's Agricultural Development*, s. 202-203 ve Tablo 6.11.
- ²⁸ Abdel-Fadil, *Development, Income Distribution and Social Change in Rural Egypt 1952-1970*, s. 23.
- ²⁹ Ikram, *Egypt*, s. 177, 240.
- ³⁰ Wahba, *The Role of the State*, s. 121.
- ³¹ a.g.e., s. 190.
- ³² Amin, *Egypt's Economic Predicament*, s. 7.
- ³³ Wahba, *The Role of the State*, s. 132-133.
- ³⁴ a.g.e., s. 190.
- ³⁵ Hükümet, yurtdışında çalışan Mısırlılar ile ilgili olarak herhangi bir resmi kayıt tutmuyordu. Tahmini rakamlar, Handoussa, "Crisis and Challenge: Prospects for the 1990s", s. 5'ten alıntılanmıştır.
- ³⁶ Amin, *Egypt's Economic Predicament*, s. 11-12; Butter, "Debt and Financial Policies", s. 2. Askeri amaçlı borçların en azından yarısı, kısa vadeliydi ve çok yüksek faiz oranlarına (yüzde 12-14) tabiydi.
- ³⁷ Amin, *Egypt's Economic Predicament*, Tablo 2.1, s. 22'ye göre alıntılanan Hansen, *Political Economy*, s. 191.
- ³⁸ Örneğin bkz. Amin, *Egypt's Economic Predicament*, s. 12.
- ³⁹ Handoussa, "Crisis and Challenge", s. 3-5; Hansen ayrıca "Hollanda Hastalığı" konusundaki varsayımı destek vermektedir: *Egypt and Turkey*, s. 526-528.
- ⁴⁰ Handoussa, "Crisis and Challenge", s. 3.
- ⁴¹ Wahba, *The Role of the State*, s. 149.
- ⁴² Commander, *The State and Agricultural Development in Egypt Since 1973*, s. 26.
- ⁴³ a.g.e., s. 17.
- ⁴⁴ Tablo 2.12, s. 38.
- ⁴⁵ a.g.e., s. 30-32.
- ⁴⁶ Butter, "Debt and Financial Policies", s. 4.
- ⁴⁷ Karshenas, *Structural Adjustment and Employment in the Middle East and North Africa*, Tablo E1.
- ⁴⁸ Bkz. Sharaf, "The Development and Present Structure of National Income Accounts in the United Arab Republic", Khan, *Middle East Studies in Income and Wealth*, s. 1-29.
- ⁴⁹ Hansen'in 1978 ile 1983-1984 dönemi için verdiği rakamların içindeki petrolle ilgili rakamları çıkarttım; bkz. Hansen, *Egypt and Turkey*, Tablo 1.4.

⁵⁰ a.g.e., s. 14-15.

⁵¹ Mabro, *The Egyptian Economy*, s. 151.

⁵² Alıntılanan Hansen ve Marzouk, *Development and Economic Policy*, s. 157.

⁵³ *The Industrialization of Egypt*, s. 105-106.

⁵⁴ Alıntı için bkz. Waterbury, *The Egypt of Nasser and Sadat*, s. 81.

⁵⁵ Örneğin bkz. Handoussa, "Reform Policies for Egypt's Manufacturing Sector", s. 107-108.

⁵⁶ Verilen rakam, Ikram, *Egypt*, s. 241'den alıntılanmıştır.

⁵⁷ Bu konular, pek çok araştırmacı arasında Hansen ve Marzouk, *Development and Economic Policy*, s. 153-155'te; Ikram, *Egypt*, s. 241-243'te; Mabro, *The Egyptian Economy*, s. 150'de; Mabro ve Radwan'ın *The Industrialization of Egypt 1939-1973*, s. 104-105'te ele alınmıştır.

⁵⁸ Dünya Bankası, *World Development Report* 1981, s. 136-137; 1991, s. 206-207.

⁵⁹ Daha düşük tahmin rakamları için bkz. Hansen, *Egypt and Turkey*, s. 16; Ikram, *Egypt*, s. 172; Commander, *The State and Agricultural Development in Egypt Since 1973*, s. 34. Çok az sayıda olan daha düşük tahmin rakamlarından biri için bkz. Radwan ve Lee, *Agrarian Change in Egypt*, s. 10. Aradaki farklılıklar, farklı resmi rakamların değişik hesaplama yöntemleri ve farklı ağırlık sistemleri kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

⁶⁰ Commander, *The State and Agricultural Development in Egypt Since 1973*, s. 35.

⁶¹ Al-Barawy, *Economic Development in the United Arab Republic (Egypt)*, s. 97-98.

⁶² Örneğin bkz. Commander, *The State and Agricultural Development in Egypt Since 1973*, s. 35.

⁶³ Richards, "Agricultural Employment, Wages and Government Policy During and After the Oil Boom", s. 64.

⁶⁴ Waterbury, *Hydropolitics of the Nile Valley*, s. 131-132. Ama bu arada Mısır'ı 1972-73 mevsiminde yaşanan kuraklıktan ve daha önceki yıllarda depolanmış sular olmasaydı, hasadın yüzde 40'ının ziyan edilmesine neden olabilecek düşük su seviyesinin etkilerinden korumakta barajın büyük yarar sağladığı da unutulmamalıdır; Waterbury, *Egypt*, s. 103.

⁶⁵ Waterbury, *Hydropolitics of the Nile Valley*, s. 132-133.

⁶⁶ Commander, *The State and Agricultural Development in Egypt Since 1973*, Tablo 4.1.

⁶⁷ Richards, *Egypt's Agricultural Development*, s. 200. Fakat ayrıca Ikram'ın yeni HYV türü buğday tohumunun kullanımı konusunda karşılaşılan problemlere değindiği *Egypt*, s.189-190'a bakmak da uygun olacaktır.

⁶⁸ Commander, *The Political Economy of the Food Production and Distribution in Egypt*, Tablo 4.

⁶⁹ Richards, *Egypt's Agricultural Development*, s. 182-183. Richards ayrıca daha varlıklı olan çiftçilerin, zorunlu fakat daha düşük değerli tarım ürünü ekmek yerine ceza ödemeyi daha yararlı bulduğunu belirtmektedir; a.g.e., s. 183.

⁷⁰ Örneğin bkz. Issawi, *Egypt at Mid-Century*, s. 123-124.

- ⁷¹ Commander, *The State and Agricultural Development in Egypt Since 1973*, Tablo 5.1.
- ⁷² Hansen, *Egypt and Turkey*, Tablo 15.2. 1952-53 dönemi için verilen rakam yüzde 22,3'tür.
- ⁷³ a.g.e., Bölüm 15.
- ⁷⁴ 1980'li yılların sonunda, on beş yaşın üstündeki nüfus içinde okuma yazma bilenlerin oranı gerçekte yüzde 52'dir; Dünya Bankası, *Claiming the Future*, s. 3, 92.
- ⁷⁵ Hansen, *Egypt and Turkey*, s. 25; Dünya Bankası, *Claiming the Future*, s. 3, 92.
- ⁷⁶ Dünya Bankası, *World Development Report 1984*, Tablo 25.
- ⁷⁷ Örneğin bkz. a.g.e., Tablo 24 ve Mabro, *The Egyptian Economy*, s. 159-160.
- ⁷⁸ Dünya Bankası, *World Development Report 1984*, Tablo 23, s. 262-263.
- ⁷⁹ Radwan ve Lee, *Agrarian Change in Egypt*, s. 9.
- ⁸⁰ 1000 aileden oluşan bir örneğe dayalı olarak; a.g.e., s. 13.
- ⁸¹ Karshenas, *Structural Adjustment and Employment in the Middle East and North Africa*, s. 30-31 ve Tablo E2.
- ⁸² a.g.e.

7

1946-1990 Döneminde Suriye, Lübnan ve Irak

Suriye ve Lübnan; 1946-1990

Gümrük Birliği; 1946-1950

Suriye ve Lübnan bağımsızlıklarına resmen 1941 yılında kavuşmuş olsa da, ancak 1946 başlarında İngiliz ve Fransız birliklerinin çekilmesinden sonra sömürgeci güçlerin doğrudan müdahalesi olmaksızın kendi ekonomilerini yönetmekte özgür kaldılar. Ancak bu onları kendi aralarında olduğu kadar birçok konuda bağların sürdüğü Fransa ile ilişkileri açısından karmaşık sorunlarla karşı karşıya bıraktı.

Bu konulara ilişkin olarak yeni ulusal devletlerin 1943 yılında aldığı ilk kararlardan biri, iki ülke arasındaki gümrük birliğini “ortak çıkarlar” (dış ticaret işlemlerinden alınan vergilerin toplanması ve dağıtılması) doğrultusunda oluşturulan “Yüksek İktisadi Konsey”in gözetimi altında sürdürmektir. Aralarındaki ilişkinin diğer bütün yönleri, ileride yapılacak düzenlemelerle saptanacaktı.

Başlangıçta Fransa ile yapılacak pazarlık görüşmelerini birlikte yürütme konusundaki kararlarından dönmeleriyle, var olan önemli sorunlardan bazıları sıranmış oldu. Bu sorunlar arasında en yaşamsal önem taşıyanlar, Fransız Merkez Bankası Banque de Fran-

ce'ta bulunan büyük miktardaki para rezervleri ile ekonomilerinde hâlâ önemli bir konumda olan imtiyaz sahibi Fransız şirketlerinin geleceğiydi.¹ Ancak Lübnan, Şubat 1948'de Fransa ile kendi para anlaşmasını imzalayarak kendi payına düşen rezervlerin 1953'e kadar aşamalı olarak ödenmesini sağladı. Bu, Lübnan'ı, Suriye ile olan para birliğini yürürlükten kaldırmaya ve 1949'da, olağandışı yüksek (yüzde 50) altın ve döviz karşılığına sahip kendi bağımsız para birimi Lübnan lirasını tedavüle koymaya teşvik etti.² Bu durum karşısında Suriye'nin de aynı biçimde davranmaktan başka seçeneği yoktu. Daha az avantajlı koşullar altında da olsa, Şubat 1949'da Fransa ile kendi para anlaşmasını imzalayarak kısa bir süre sonra kendi para birimi Suriye lirasını tedavüle koydu.³ Böylece her iki ülke hükümeti ilk kez kendi para arzı üzerinde denetim sağlıyordu. Bu arada Lübnan, Banque de Syrie et du Grand Liban'ın (BSL), hükümet bankası olarak üstlendiği ayrıcalıklı rolü, imtiyaz hakkının sona ereceği 1964'e kadar sürdürmesine izin verirken, Suriye imtiyaz hakkını 1956'da sona erdirmek konusunda Fransızları ikna etmeyi başardı.

Bir gümrük birliği içinde iki ayrı ulusal para biriminin varlığı, yeni bazı sorunların ortaya çıkmasına ve Suriye'nin gümrük birliğini Mart 1950'de yürürlükten kaldırmasına neden oldu.⁴ Geriye dönüp bakıldığında, iki ülke ekonomisinin birbirinden resmen ayrılmasının kaçınılmazlığı açıkça görülür. Bir kere, Beyrut ve Şam'da savaş sonrası dönemde sürdürülen iktisadi politikalar, bankacılık ve ticarete giderek daha fazla önem veren Lübnan ile tarım ve sanayi alanlarında daha geleneksel kalkınmaya odaklanan Suriye arasında var olan yapısal farklılığı daha da belirgin hale getirmekteydi.⁵ Ayrıca İsrail'e karşı Arap boykotunun 1948'de artması ve hem zengin hem de yoksul çok sayıda Filistinli sığınmacının gelişi başta olmak üzere, belirli uluslararası olaylar Suriyeliler ile Lübnanlılar arasında, Akdeniz sahillerinde iktisadi güç ve etki için bir rekabetin başlamasına yol açtı. Buna en iyi örnek, Beyrut ile Suriye'nin Latakya limanı arasındaki ticari rekabetti.⁶ Durumu daha da zorlaştıran, her iki ülke ordusunun İsraililer tarafından 1948'de küçük düşürülmesi ve bunun ardın-

dan 1949'da Suriye'de peş peşe yaşanan üç askeri sonucu olarak bu dönemin siyasi açıdan çalkantılı geçmesiydi.

Yine de iki ekonominin birbirlerinin pazarlarına ve hammadde it-halatına bağımlı olması nedeniyle, iki ortak arasında gümrük birliği-ni bozma yönünde alınan kararın sancısız olmadığı (olamayacağı) unutulmamalıdır.⁷ Nitekim gümrük birliğinin yürürlükten kaldırıl-masından hemen ardından gelen kısa süreli Suriye boykotundan, her iki ülkenin ekonomisi de büyük zarar görmüştür. Kısa sürede zararı onarmak için hızla harekete geçen iki hükümet, bir dizi görüşmenin sonunda, tarım ürünlerinde serbest ticareti yeniden yürürlüğe koyan ve yerli hammadde oranı yüksek sanayi ürünlerinin serbest dolaşımı-na olanak veren bir anlaşmayı 1952'de imzaladı.

Suriye Ekonomisi; 1950-1990

İktisadi Yönetim Sistemleri

Suriye'nin bağımsızlık sonrası iktisadi politikaları, siyasal rejimi-nin yapısına sıkı sıkıya bağımlı olmuştur. 1958'e kadar birbiri ardı-na iş başına gelen hükümetler, özel girişim önderliğinde bir kalkın-mayı teşvik etme çabası içindeydi. Fakat 1958-1961 arasındaki Mısır ile üç yıl süren birleşmeyle birlikte devlet, ülke ekonomisinin yöne-timinde çok daha belirgin bir rol üstlenmeye başladıysa da, 1970'ler-de özel sermaye ile yeniden uzlaşma yoluna girmiştir.

1945'ten 1958'e kadar başta Halep'in doğusundaki Cezire ile Fırat nehri boyunda, artan miktarda toprağın ekili alan kapsamına alınma-sıyla, iktisadi büyümenin temel itici gücü tarım oldu. Bunda, hâlâ toprak ağaları ve tüccarların egemen olduğu siyasal sistemin de kat-kısı büyüktü. Buna karşın, devletin daha fazla etkinlik kazanması yö-nünde ufak ama sürekli bir eğilim de vardı. Bu eğilim, demiryolları-nı, su ve elektrik şebekelerini ve önem taşıyan devlet tütün tekeli-ni denetlemekte olan imtiyazlı Fransız şirketlerinin çoğunun millileşti-rilmesinden ve 1954'te ülkeyi ziyaret eden bir Dünya Bankası heyec-

tinin ülkedeki bazı ciddi sorunların ancak hükümet eliyle çözümlenebileceği yönündeki raporundan güç aldı. Değinilen sorunlar arasında, yetersiz ulaşım ağı ve mümkünse sürekli sulamadan yararlanacak tarım arazilerinin artırılmasına dayalı daha yoğun bir tarım sistemine geçilme zorunluluğu da yer alıyordu.⁸ Yol yapımı, su kaynaklarının geliştirilmesi ve Latakya liman tesislerinin genişletilmesi konularına odaklanan bir dizi projeyle Dünya Bankası'nın önerilerinin çoğu derhal uygulamaya koyuldu. Ancak hükümetin ulusal gelire katkısı oldukça düşük düzeyde kalırken, yüzde 7,5'ten (1950) yüzde 8,5'e (1957) çıkmıştı. Birbiri ardına iş başına gelen hükümetler, Suriye'nin yeni kazandığı bağımsızlığı tehlikeye atma korkusuyla dış borçtan uzak durdu.⁹

Nasır hükümetinin, devletçiliğin giderek ağırlık kazandığı kendi yönetim sistemlerini küçük ortağına dayatma çabası içinde olması nedeniyle Mısır ile birleşme değişim açısından hızlandırıcı rol oynamıştır. Bu, 1960/61-1964/65 arasını kapsayacak birinci beş yıllık kalkınma planının uygulamaya koyulmasından sorumlu bir Planlama Bakanlığı'nın 1960 yılında kurularak ülkenin toplam yatırım harcamalarının yüzde 60'ını baraj ve su kanalları yapımına yönlendirmesinde görülebilir.¹⁰ Ayrıca Mısır'ın etkisi, daha çarpıcı biçimde 1958 Toprak Reformu'nda sergilenmiştir. Mısır modeli izlenerek toprak mülkiyetine katı sınırlar (sulu tarım yapılan alanlarda 80 hektar ve yağmur suyuna dayalı tarım yapılanlarda ise 300 hektar) getirilirken, ve toplam ekili alanın yüzde 75'ini etkileyen kiralara ve ortakçılık/yarırcılık anlaşmaları bir düzene sokulmaya çalışılmıştır.¹¹ Sonuç olarak, 1,5 milyon hektar yüzölçümünde, yani Mısır'da 1952'de çıkarılan yasa kapsamına giren alanın neredeyse sekiz kat büyüklüğünde toprağa devlet tarafından el kondu. Fırat boyunca uzanan bu toprakların büyük bölümü, ulaşım sorunları ile doluydu ve yeni sahiplerine çok az olanak sunmaktaydı. Doğal olarak, yasanın uygulanması oldukça yavaş ilerledi ve 1962'de el konan toprakların ancak yüzde 10'u yeni sahiplerine dağıtılabildi.¹²

Tıpkı Mısır'da olduğu gibi Suriye'de de toprak reformunun temel hedeflerinden birinin, ülke topraklarının büyük bölümünü denetimi

altında tutan 3000 kadar ailenin kırsal kesimdeki gücünü kırmak olduğu kuşkusuzdur.¹³ Söz konusu ailelerin gösterdiği direnç, yalnızca toprak reformunun uygulanmasını yavaşlatmakla kalmadı. Bu aynı zamanda ülkenin eski siyasi seçkinlerinin, Mısır'ın banka millileştirme hareketi içine Suriye'yi de katma kararıyla iyice alevlenen geniş protesto hareketlerini de besledi. Suriye'nin Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden 1961'de ayrılmasının altında yatan da, bu tür uygulamalara karşı oluşan muhalefetti. Fakat eski iktisadi seçkinlerin zaferi kısa sürdü. 1963'ten sonra görev alan hükümetler, Baas Partisi'nin radikal kanadının baskısıyla devletin iktisadi gücünün hızla yaygınlaşmasına önderlik etmek durumunda kaldı. Nitekim özel bankaların yeniden millileştirilmesini 1964 yılında yabancılara ait petrol şirketinin (İraq Petroleum Company) ve ülkedeki önemli imalat ve ticaret kuruluşlarından çoğunun devlet mülkiyetine geçirilmesi izledi. Bu gelişmeler ise yeni kurumların ve yeni denetim mekanizmalarının oluşturulmasını gerekli kılıyordu: Syrian Petroleum Company, devlet ticaret örgütü ve millileştirilen sanayi kuruluşlarını gruplar halinde yönetmek üzere birlik adı altında faaliyet gösteren departmanlar.¹⁴

Bu önlemlerin siyasi uygulamasından, sonunda 1966'da iktidara geçen Baas rejiminin tüm üyeleri memnun değildi. Memnun olmayanlardan biri de savunma bakanı Hafız el-Esad'dı. 1970 Kasım'ında iktidarı ele geçirir geçirmez, daha radikal parti üyeleri yüzünden rejimden soğuyan Suriye toplumunun çeşitli kesimlerinin desteğini sağlamak amacıyla "İslahatçı Devrim" adını verdiği düzenlemeleri yürürlüğe koydu. Bu aslında, Sedat'ın Mısır'da "infatih" adını verdiği hareketin daha erken ve daha uysal bir şekliydi ve içerik olarak ticaret üzerindeki pek çok sınırlamayı kaldırarak ve ekonominin -inşaat ve turizm başta olmak üzere- bazı sektörlerini devlet dışı kuruluşlara açarak hem özel hem de yabancı sermayeyi teşvik etmeye yönelikti. Mısır örneğinde olduğu gibi hükümet, bu yeni politikaların zamanlamasından büyük yararlar sağladı. Böylelikle ekonomi 1973 Arap-İsrail Savaşı'nın neden olduğu büyük harcamaların (1,8 milyar dolar) açtığı yaraları hızla sarıp ardından gelen petrol fiyat artışlarından çok büyük kâr elde etti.¹⁵

Esad rejiminin 1970'lerde sürdürdüğü iktisadi politikaların iki temel özelliği vardı. Birincisi, 1958'den bu yana uygulanan önemli siyasi girişimlerden pek çoğunun pekiştirilmesiydi. Tarım sektörü açısından bu, toprak reformunun devam ettirilmesi anlamına geliyordu. 1975'e gelindiğinde, devletçe el konan toprakların yarısından fazlası (795.000 hektar) ya küçük tarlalar halinde bölüştürülmüş ya da satılmış, geriye kalan bölümü ise kooperatiflerin ya da başka devlet kuruluşlarının yönetimine bırakılmıştı.¹⁶ Reform kapsamında toprak edinen köylüler, tarım kooperatiflerine üye olmak zorundaydı. 1970'lerin sonuna gelindiğinde bu kooperatifler, toplam ekili alanın dörtte birini denetliyor ve bu alanda hangi ürünün ekileceğine karar verip ürünü devlet tarafından belirlenen fiyatlarla satın alıyordu. Ian Manners ve Tagi Sagafi-Nejad'a göre bu kooperatifler, yaşanan olağandışı kuraklık ve görevlendirilen memurlardan çoğunun deneyimsizliği yüzünden, 1960'larda oldukça kötü bir başlangıç yapmıştı.¹⁷ Daha fazla kredi, daha büyük miktarda tarım makinesi ve kimyasal gübre arzı ve devletin pazarlama tekeline sahip olduğu tahıl ve diğer tarım ürünleri konusunda daha gerçekçi fiyat politikaları şeklinde maddeleşen hükümet desteği sayesinde durum 1970'lerde daha iyiye gitti.

İkinci özellik, sanayi ve tarım sektörlerinin üretim gücünü arttırmak için devletin önemli projeleri tamamlamasıdır. Fırat nehri üzerindeki Tebke Barajı 1973'te bitirilmiş, ülkenin kuzeydoğusundaki kuyuların 1968 yılında üretime başlamasıyla artan kuyulardan pompalanan petrolü işlemek üzere, Homs petrol rafinerisi 1975-76'da genişletilmiştir.

Ancak 1970'lerde iktisadi etkinliği canlı tutan temel faktör, başta Arap Devletleri'nden gönderilen milyarlarca dolar tutarındaki yardımlar olmak üzere, önemli miktarlarda uluslararası yatırımlar ve Körfez ülkelerinde çalışan Suriyeli işçilerin gönderdiği dövizlerin oluşturduğu dış para akışıydı.¹⁸ Bu para akışı, hükümete kamu sektörü ihalelerinde ayrıcalık sağlama yoluyla özel sektörle yeni kurduğu dostluğu pekiştirme olanağı sağladı.¹⁹ Ancak genellikle haklı nedenlere dayanan ve sadece rejimin daha sosyalist kafalı taraftarlarını rahatsız etmekle kalmayıp aynı zamanda büyüyen bir muhalefetin de

güçlenmesine ve 1979'da Halep'teki gösteriye ve 1982'de Hama'da İslamcı militanların kısa süreli ayaklanmasına yol açan resmi yolsuzluk iddialarına da yine bu para akışı neden olmuştu.

1970'lerin sonlarında yaşanan siyasi sorunlar, çeşitli faktörlerin bir araya gelerek gelirleri ve üretimi düşüren iktisadi sorunlarla dolu bir on yıllık dönemin habercisiydi. Bu olumsuz faktörlerden biri, zincirleme bir olumsuz etki yaratarak Arap yardımı ile Körfez ülkelerinde çalışan Suriyeli işçilerin gönderdiği dövizlerinin azalmasına neden olan petrol fiyatlarındaki sürekli düşüştü.²⁰ Bir diğeri, 1982-1985 arasında birbiri ardına gelen, ortalamanın çok altındaki yağışlı yılların yarattığı tahıl hasadındaki önemli azalmaydı. Bunlar da devlet gelirlerinin azalmasına ve imalat sektörünün gereksinim duyduğu temel makine, yedek parça ve hammaddelerin ithalatını engelleyen ağır bir döviz bunalımına neden oldu.

Rejimin bu duruma karşı tepkisi, dünyanın başka yörelerinde o sıralarda uygulanmakta olan klasik istikrar programlarıyla benzeşen bir dizi politikayı, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası'nın desteği olmaksızın, devreye sokmak oldu. Gerçekten de tüm mesele, Başkan Esad'a siyasi destek sağlayan ordu, Baas Partisi'nin bürokrasisi ve kamu sektöründe çalışan memur ve işçilerin konumlarının bu süreçte korunabilmesiydi.²¹ 1982-1985 arasındaki ilk aşamaya damgayı cari hesaptaki açığı azaltmak üzere girilen kamu harcaması kısıntıları vurdu. Sorunlu bir yıl olan 1986'da başlayan ikinci aşama ise, tarım ve ticaret gibi alanlara özel sektör katılımını arttırmayı amaçlayan ve Steven Heydemann'ın "seçmeli liberalleşme" adını verdiği yeni bir sürecin başlatılmasıydı.²² İlerleme başlangıçta yavaştı.²³ Ancak 80'lerin sonlarına doğru, özel sektörün brüt yatırıma ve üretime yaptığı katkı, hantallığını hâlâ sürdüren kamu sektörününkini aşmıştı.²⁴

İktisadi Performans

Suriye'nin ulusal geliri ile ilgili ilk resmi hesaplamalar, 1950 yılı için yapılmıştır.²⁵ Fakat yıllık rakamların düzenli olarak çıkarılmasına ancak 1956'da başlandı.²⁶ Ne yazık ki gerek siyasi rejimde sık sık mey-

dana gelen değişiklikler gerekse tanımlama ve yöntemde yapılan çok sayıda düzeltme yüzünden, bu rakamların güvenilir olduğu pek söylenemez.²⁷ Bu veriler, 1956'ya kadar yılda yüzde 5-6 dolayında hızlı bir büyümeyi, 1956-1958 arasında hafif bir yavaşlamayı ve bunun ardından 1970'lerin büyük bölümünde GSYH'nin yılda yüzde 9 dolayında bir artış gösterdiği hızlı bir büyümeyi yansıtmaktadır. Son olarak, 1980'lerin iktisadi zorlukları, 1980-1989 arasında büyüme hızının yılda yüzde 1,6'ya gerilemesine neden olmuştur (bkz. Tablo 7.1A).

Suriye'de ilk nüfus sayımının gerçekleştirildiği 1960'dan önceki yıllar için yapılan nüfus tahminleri de sorunludur. Nüfus sayımlarına göre, Suriye nüfusu 1960'da 4,5 milyon, 1980'de 8,6 milyon ve 1990'da 12 milyondur. Bu, 1960-1972 arasında yüzde 3,2; 1970-1982 arasında yüzde 3,3 ve 1980-1989 arasında yüzde 3,6 olmak üzere yükselen bir yıllık artış hızını göstermektedir.²⁸ Bu artış, paralel ilerleyen kişi başına gelir artışını 1960-1976 arasında yüzde 2,2 düzeyinde bırakırken, 1980'lerde reel gelir düzeyinde düşüşe neden olmuştur.²⁹

Araştırmacıların çoğu, ülkenin bağımsızlığını kazanmasından sonra geçen ilk on yıllık dönemdeki hızlı büyümeyi etkileyen temel faktörün, tarım topraklarının Fırat sınırına doğru genişlemesi olduğu konusunda görüş birliği içindedir. Daha sonra tarım sektörü ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldığı için (aşağıda ele alınacaktır) 1960'larda ulusal gelirden meydana gelen küçük artış, otoriter rejimlerin birbirini izlediği 1956-1968 arasında yılda yüzde 17,5'lik olağanüstü bir genişleme gösteren kamu yönetimi başta olmak üzere, hizmet sektöründe yaşanan büyümeyi olanaklı kılmıştır.³⁰ Son olarak, 1970'lerde yeniden dönülen hızlı büyüme sürecinde ülkeye gelen yabancı para kaynakları ile tarımda, elektrik enerjisinde ve petrol üretiminde meydana gelen iyileşmelerin büyük payı vardır (bkz. Tablo 7.1B).

Tarım sektörünün gösterdiği performansın değerlendirilmesinde, hem veri hem de tanımlamadan kaynaklanan bazı zorluklarla karşı karşıya kalınmaktadır. Örneğin Manners ve Sagafi-Nejad'ın ileri sürdüğü gibi, garip bir yağış düzenine ve oynak bir çöl sınırına sahip bir ülkede, tam olarak neyin "ekilebilir toprak" kapsamına girdiğine karar vermek zordur.³¹ Buna karşın, üç temel değişkeni inceleyerek ka-

ba taslak bazı sonuçlara ulaşmak mümkündür. Bu temel değişkenler, ekilebilir alan (ve bunun sulama ve yağmur suyuyla beslenenler olarak ikiye ayrılması), ekili alan ve ürün verimlilikleridir (Tablo 7.2). Değişkenlerden ilki olan ekilebilir alanlarda, 1950'ler boyunca büyük bir genişleme olduğu, 1960'larda daha marjinal toprakların terk edilmesi nedeniyle bir daralma meydana geldiği ve 1970'lerde yeniden bir canlanma yaşandığı anlaşılmaktadır.³² Sulu tarım yapılan toprak miktarındaki değişiklikler de benzer bir doğrultu izlemiş ve 1945-1963 arasında 250.000 hektardan 675.000 hektara çıkarak gösterdiği hızlı bir artışın ardından, bunu izleyen yıllarda 500 ila 600 bin hektara gerilemiştir. Her iki durumda da, göllenme ve tuzlanma yüzünden oluşan sürekli toprak kaybı nedeniyle, genişlemenin devamını hem çok zor hem de çok masraflı kılan bir sınıra ulaşıldığı varsayılabilir.

Fiilen ekim yapılan alan konusu daha da karmaşıktır. Bir yandan, dönem boyunca ekili topraklar 2 milyon hektardan 4 milyon hektara çıkmıştır. Öte yandan, toprak sahiplerinin ekilebilir alandaki artışa topraklarının daha büyük kısmını nadasa bırakarak yanıt verdiği ve 1960'ların başında nadasa bırakılan toprakların toplam ekilebilir alanın yarısının üzerine çıktığı görülmektedir.³³ Ancak 1970'lerde, gübre ve tarım makineleri gibi yeni girdilerin devreye sokulmasıyla bu eğilimi durdurmak ve var olan tarım topraklarını daha yoğun biçimde kullanmaya başlamak mümkün olabilmıştır.³⁴ Ama bu, iş başındaki yönetimin, besin güvenliğini sağlamak amacıyla pamuk gibi daha yüksek değerli ürünler yerine tahıl ekimi lehinde bir kampanya başlattığı bir döneme rastladı. Daha da kötüsü, yağmur suyuyla beslenen topraklarda verimliliği arttırmanın son derece zor olduğu ortaya çıktığı için, bu alanda yaşanan tek iyileştirme sulu tarım alanlarında HYV Meksika türü tohumluk buğday kullanımıyla sağlandı.

Sanayi sektörüne gelince, özel girişime dayalı kalkınma döneminde, tekstil (1964-1965 yıllarında toplam sanayi işgücünün yüzde 70'i istihdam ediliyordu) ve gıda başta olmak üzere, sınırlı sayıda tüketim malının üretiminde mütevazı bir büyüme sağlanabildi. Daha sonra iş başına gelen Baas hükümetleri ise, modern iktisadi kalkınmada sanayiın kilit önemine olan inançlarından hareketle daha hızlı

bir büyüme gerçekleştirmeye çalıştı. Başta tekstil ve çimento sanayileri olmak üzere, kısa süre önce millileştirilen tesislerin mevcut kapasiteleri arttırılırken, metalürji, kimya sanayii (özellikle kimyasal gübre) ve Hama'daki demir-çelik kompleksindeki üretim hatlarına da yenileri eklendi. Daha sonra, yine Hama'daki rafinerinin geliştirilmesine artan bir ilgi gösterilmiş ve 1970'lerde kamu sektörü yatırımlarının yaklaşık üçte ikisi bu konuya ayrılmıştır.³⁵

Araştırmacılar arasında çoğu, Suriye'deki kamuya ait sanayi performansının kötü olduğu görüşündedir. Eleştiriler özellikle kötü yönetim, eski makinelerin kullanımı, elektrik enerjisi ve hammadde temininde yaşanan belirsizlikler nedeniyle kapasite altında üretim yapıldığı yönündedir.³⁶ Yine de Suriye'de sağ ve sol kanadın her ikisinde yer alan araştırmacıların, kamu sektörü ile özel sektörün belirli bir huzursuzluk içinde birlikte var olduğu bir ortamda, sorunları kendi amaçları doğrultusunda, amaçlı olarak abartabilecekleri için, yerel verileri yorumlarken çok dikkatli davranmakta yarar vardır. Nitekim kamu sektörünü destekleyenler ve özellikle de sendikacılar, yöneticilerin özel sermaye ile karşılıklı çıkar ilişkilerine dayalı birliktelikler oluşturarak sistemi baltalamasından korkuyordu. Kendi etkinlik alanlarını genişletmek amacıyla, özel sektör girişimcilerinin de kamu sektöründeki kötü yönetimi abartmış olmaları muhtemeldir.³⁷

Siyasi alandaki tüm başarısızlıklarına karşın, devletçi rejimlerin 1958 yılından başlayarak gelir dağılımını büyük ölçüde yeniden düzenlediği kuşkusuzdur. Bunun en belirgin olarak görüldüğü alan tarım sektörüdür. Toprak reformu sayesinde, 100 hektardan büyük birimlerin toplam topraklara oranı 1950'lerde yüzde 50'lere varırken, 1970'lerde yüzde 20'lerin altına düştü.³⁸ Raymond Hinnebusch'un hesaplamalarına göre, hiç toprağı olmayan köylü ailelerinin oranı da yüzde 15'e gerilemiştir.³⁹ Ayrıca sağlık, eğitim ve sosyal refah alanlarında da önemli ilerlemeler meydana geldi. Örneğin ilköğrenim 1970'de zorunlu hale getirilmiş ve böylelikle 1988'e varıldığında, ülkedeki çocuk nüfusun neredeyse tamamının ilkokula gitmesi ve bunlardan yarısından fazlasının ortaöğretime, yüzde 18'inin de üniversiteye devam etmesi mümkün olmuştur.⁴⁰

Lübnan Ekonomisi; 1950-1990

Bir “Bırakınız Yapsınlar” Ekonomisinin Yaratılışı; 1950-1974

Suriye ile gümrük birliğinin bozulduğu dönemde, “bırakınız yapsınlar” (laisser-faire) iktisadi sisteminin pek çok özelliği Lübnan’da çoktan kök salmıştı. Bunlar arasında, sağlam bir para birimi, asgari düzeyde doğrudan vergilendirme ve hem kalkınma hem de savunma alanlarında sınırlı kamu harcaması sayılabilir. 1950’den sonra, düşük gümrük tarifeleri politikası (var olan sanayinin korunması için gerekli olan durumlar dışında) ve yabancı sermayeyi ülkeye çekmeyi amaçlayan 1956 tarihli Bankalar Gizlilik Yasası geldi. Nadim Shehadi, bu tür önlemlerin, sadece atalet ya da durağanlıktan kaynaklanmadığını, bilerek benimsenen bir “açıklık” politikasının göstergesi olduğunu öne sürmektedir.⁴¹ Ancak bu politikalar maddi çıkarların doğrudan bir dışavurumu olarak da görülebilir. Ülkenin 1956 yılı ulusal gelirini hesaplamaya çalışan Albert Badre’nin ilk çalışmalarının gösterdiği gibi, bu gelirin üçte ikisi bankacılık, ticaret ve diğer hizmetlerden gelirken, sadece yüzde 20’si tarımdan ve yüzde 13’ü de sanayiden kaynaklanmaktaydı.⁴²

Uygulanmaya başlandıktan sonra yeni sistem, kendi başarılarıyla ayakta kalabildi. Lübnan’ı savaş sonrası dönemde Kuveyt, Bahreyn ve Suudi Arabistan’ın petrol gelirlerinde meydana gelen artıştan yararlanacak konuma getirmesi bunun en önemli nedeniydi. Bir yandan Lübnanlı tüccarlar, Körfez bölgesinde Suriye’deki bağlantılarının yerini alacak aynı işi yapan kişilerle hızla doğrudan ilişki kurmanın yollarını buldular. Öte yandan, Körfez ülkelerinin seçkinleri yeni edindikleri kazançları, Londra ve New York’taki Batılı bankacılardan daha fazla güven duydukları Lübnanlı aracılar kanalıyla işletmeyi tercih etmekteydi. Bir tahmine göre, 1956-1965 arasında, Arap petrolünden elde edilen fazla değerın üçte ikiye yakın bölümü Beyrut’a akıyordu.⁴³ Lübnan’ın diğer bir avantajı, çoğu Arap komşusuna oranla daha fazla siyasi istikrara sahip olması ve bu yüzden kısa sürede Suriye, Mısır ve Irak’taki askeri darbe ve devrimlerden kaçan sermaye için güvenli bir sığınak halini almasıydı.⁴⁴

Ülkenin iktisadi yönelimini değiştirme yolundaki tek ciddi girişim, 1958-1964 arasında iktidarda kalan Başkan Şebab döneminde ortaya çıktı. 1958'de yaşanan kısa süreli siyasi bunalım sırasında ortaya çıkan toplumsal gerginlikten telaşa kapılan Başkan Şebab, planlama ve daha fazla devlet müdahalesi yoluyla çeşitli sınıflar, bölgeler ve tarikatlar arasındaki büyük gelir dağılımı eşitsizliklerini azaltmanın çarelerini aradı. Bu süreçte kilit rol oynayan unsur, Şebab tarafından 1960-1961'de Lübnan'a davet edilen Institut International de Recherche et de Formation en Vue de Développement Intégral et Harmonisé (kısaca IRFED) adlı Fransız bir danışmanlık grubunun hazırladığı rapor olmuştur. Kuruluşun ilk raporu, tam da Şebab'ın kaygılarını doğrulayacak biçimde, ülkedeki eşitsizliğin kanıtlarını ortaya koymakta, özellikle Beyrut kentinin bazı bölümleri ile çevresindeki yoksul köylerin oluşturduğu "sefalet çemberi" arasındaki gelir dağılımı ve yaşam standardı eşitsizliklerine dikkat çekmekteydi.⁴⁵ Fakat raporun önerilerinin resmen benimsenmesi ancak Şebab'ın başkanlıktan çekildiği 1965 yılında gerçekleşti ve arkasında ne mali kaynak ne de hükümet desteği bulunduğu için, ülkedeki iktisadi koşullar üzerinde ancak asgari düzeyde bir etki yaratabildi. Nitekim çoğu kişi tarafından bu olaydan çıkarılan en önemli ders, statükonun güçlü çıkar çevrelerince desteklendiği ve bu nedenle siyasi yapıda kökten değişikliğin yapılmadığı koşullarda reform yapmanın mümkün olmadığıdır.⁴⁶

Lübnan'daki uzun iktisadi büyüme dönemi, sistemdeki toplam mevduatın yüzde 13 ila 17'sini elinde tutan ülkenin en büyük bankası Intra'nın 1966'da batmasıyla geçici olarak durdu.⁴⁷ O dönemde yaygın olan düşünceye göre, Intra'nın batmasında, bankanın ve başkanı olan Yusuf Beidas'ın düşmanlarının parmağı vardı.⁴⁸ Kesin olan, 1964'te BSL'nin imtiyazları sona erdiğinde kurulan Lübnan Merkez Bankası'nın Intra'ya yardımcı olmak için hiçbir girişimde bulunmadığıdır. Bankacılık sektöründeki bu bunalımın ülke genelinde yarattığı sorunlar, Haziran 1967'deki ezici İsrail zaferinin de etkileriyle birleşince, Lübnan ekonomisinin yeni bir hızlı büyüme sürecine girmesi ancak 1970'lerin başında ve yine Körfez ülkelerinin petrol gelirlerinde yaşanan büyük artış sayesinde mümkün olabildi. Bu dönemde, ihracat ve

turizm sektörlerinde dev bir gelişme yaşanırken, ekonomideki canlılık Suudi Arabistan ve diğer ülkelerde çalışan 150.000 Lübnanlının gönderdiği dövizlerle yeni bir gelir kaynağı yaratmıştır. Dönemin diğer bir özelliği ise, Beyrut'tan geçen para kaynaklarındaki büyük artıştan bir an önce yararlanmak isteyen yabancı bankaların ülkeye geliyordu.

İç Savaşın Ekonomiye Etkisi; 1975-1990

1975 yılında patlayan iç savaş ve ona eşlik eden yabancı müdahaleler, görülmemiş bir iktisadi büyümeyle geçen bu birkaç yıllık döneme aniden son verdi. Meydana gelen yıkımlar, zorunlu göçler, ticaretin ve turizmin çöküşü ve ülkenin ayrı yönetilen birimlere bölünmesi gelirde ve üretimde büyük bir düşüşe neden oldu. İç savaşın ilk yıllarında (1975-1976), İsrail istilası ve işgali sırasında (1982-1984) ve yoğun çatışmalara sahne olan son evrede (1989-1990) meydana gelen zarar ve tahribat özellikle çok fazlaydı. Tüm bu 15 yıllık dönem boyunca ülkedeki doktorların yüzde 22'si de içinde olmak üzere, aralarında çok sayıda mesleki ve teknik beceri sahibi insanın yer aldığı bir milyonu aşkın Lübnanlı ülkelerinden göç etti.⁴⁹ Daha da fazla sayıda insan, kısa ya da uzun süreli olarak yurtlarından ayrılmaya zorlandı.⁵⁰ Bunun bir sonucu, iktisadi bakımdan etkin olan nüfusun 1975'te 750.000'den on yıl sonra 450.000'in altına düşmesiydi.⁵¹

Lübnan vatandaşlarının çektiği acıları az da olsa telafi eden üç kaynak vardı: gelmeye devam eden işçi dövizleri, karşıt milis gruplarını desteklemek amacıyla gönderilen paralar ve en önemlisi, kamu harcamalarında meydana gelen büyük artış. Kamu harcamalarının GSYH'deki oranı 1982'de yüzde 37,6'ya, yani 1970'lerin başındaki düzeyinin aşağı yukarı iki katına ulaşmıştı.⁵² Hükümet, sadece devlet ve ordu kadrolarına sürekli ekler yapmakla kalmadı, aynı zamanda petrol, şeker ve buğday gibi temel ihtiyaç maddelerine uyguladığı sübvansiyonlara da büyük paralar harcadı. Ne var ki devletin vergi gelirlerinin belirgin biçimde düşük olduğu böyle bir dönemde, söz konusu politikaları sürdürmek ancak Merkez Bankası'na sürekli borçlanmadan kaynaklanan bir enflasyonla mümkün olabiliyordu. Dolayısıyla 1980'lerde fiyatlar çarpı-

cı biçimde yükseldi. 1987'de yüzde 500'lük en üst düzeyine çıkan enflasyon, ancak savaşın bitiminde yüzde 50'lere gerileyebildi.⁵³

Lübnan'ın İktisadi Performansı; 1950-1974

Lübnan'ın ilk resmi ulusal gelir istatistikleri 1964 yılı için hesaplanmış, bundan sonra da sadece bazı yıllar için tekrarlanmıştır. Bundan önceki yıllar için ise, çoğu Beyrut'taki Amerikan Üniversitesi ile bağlantılı olan Badre gibi iktisatçılar tarafından hazırlanan çeşitli gayri resmi tahminler vardı. Bunların çoğu, 1950-1964 arasında yılda kabaca yüzde 7 dolayında bir büyüme hızına ulaşıldığı noktasında birleşmektedir.⁵⁴ Fakat Birleşmiş Milletler İstatistik Dairesi (United States Statistical Office), 1961-1964 arası için yüzde 5,2'lik yıllık ortalama büyüme hızı üzerinde ısrar etmektedir.⁵⁵ Büyüme hızı, 1965'ten 1970'e kadar süren düşüşün ardından, 1970'lerin başında yeniden hızla yükselerek yıllık yüzde 10'un oldukça üstünde bir düzeye ulaştı. Lübnan'da 1931 yılında yapılan ilk ve tek nüfus sayımından başka nüfus konusunda hiçbir kesin rakamın bulunmayışı, kişi başına düşen geliri hesaplamayı daha da zorlaştırmaktadır. Ancak Chaib'in hesaplarının aşağı yukarı doğru olduğunu varsayarsak, 1950-1974 arsında yılda yüzde 3 ila 4 oranında arttığını söylemek mümkündür.⁵⁶

Sektörlerin milli hasılaya katkı oranındaki değişiklik konusuna gelince: eldeki rakamlar bankacılık ve hizmet sektörlerinin, GSMH'nin üçte ikisi ile dörtte üçü arası bir düzeyde kaldığını ve katkı oranının tarımda azalırken, sanayide yükseldiğini göstermektedir (bkz. Tablo 7.3). Tarım sektöründe en belirgin özellik, 1950-1974 arasında, tarımsal işgücünün toplam işgücü içindeki payının yüzde 50'lerden yüzde 20'ye gerilemesi ve buna paralel olarak tahıl üretiminden meyve ve sebze gibi daha değerli tarım ürünlerine doğru bir geçiş süreci yaşanmasıydı.⁵⁷ Sanayi sektörünün izlediği yolu saptamak, birbiriyle uyumayan verilerin varlığı nedeniyle çok daha güçtür.⁵⁸ Yine de üç temel eğilim saptamak mümkündür. Birincisi, 1950'ler ve 1960'lar boyunca yatırım, istihdam ve üretim alanlarında yaşanan sürekli artışın, 1970'lerin başında daha da hızlanmasıdır. İkincisi, çoğu kez ithal ham-

madde ya da yedek parçaların işlenmesine dayalı daha karmaşık üretim şekillerine kısmi bir yönelimdir. Nitekim tekstil, konfeksiyon ve ayakkabı üretimi gibi daha geleneksel imalat dalları eski önemini korusa da, motorlu araç montaj ve ilaç gibi yeni sanayi dallarında da hızlı bir gelişme yaşanmıştır. Üçüncüsü, 1970'lerin başında sanayide yaşanan çok büyük etkinlik artışını yaratan temel etken, Körfez ülkelerinde Lübnan mamullerine yeni pazarların açılmasıdır.

Hizmet sektöründe gözlenen büyüme, bankacılıkta ve ticaretle yaşanan hızlı gelişmenin bir sonucuydu. Yerel, yabancı ya da karma sermayeli bankaların sayısı 1950'lerde 17'den 46'ya, daha sonra 1966'da Intra'nın batışı sırasında 93'e yükseldi. Aynı dönemde mevduatın ulusal gelire oranı yüzde 20'den neredeyse yüzde 100'e fırlamıştı.⁵⁹ Bankacılık sistemi, Intra bunalımı arifesinde Yüksek Bankacılık Konseyi'nin oluşturulmasına kadar neredeyse bütünüyle denetimsiz işledi. Bu bunalım sonrasında ise, yasalar daha sıkı hale getirildi ve yüksek riskli 14 banka tasfiyeye zorlandı. 1967'den sonra büyük Batılı bankaların, çoğunlukla var olan Lübnan bankalarına ortak olarak ülkeye gelmesine önayak olan da bu düzenlemelerdi. Dış ticaret, 1950'den 1970'lerin başına kadar GSYH'nin üçte birini oluşturuyordu ve bu, Mısır ya da Suriye'ye göre çok yüksek bir orandı. Lübnan'ın bölge içi ülkelerle yaptığı ticaret de olağandışı yükseklikteydi. 1972'de toplam ihracatının yüzde 58'i Ortadoğu ülkelerine gidiyordu.⁶⁰

İktisadi büyümenin yarattığı avantajların Lübnan toplumu içinde bu denli kötü bir biçimde dağılımının nedenlerinden biri de hizmet sektörünün büyüklüğü ve kârlılığıydı. Bu noktada IRFED raporu, sektörlerarası farklılıkların canlı örneklerini ortaya koymaktadır. 1950'lerin sonlarında, ticaret, finans ve diğer hizmet sektörleri, çalışan nüfusun yüzde 23'ünü istihdam ediyor ve milli hasılanınsa yüzde 47'sini oluşturuyordu. Bunun tersine, tarım sektörü o dönemde çalışan nüfusun yüzde 50'sine iş sağlarken, GSYH'ye ancak yüzde 16 oranında katkı yapabilmekteydi.⁶¹ Bunun sonucunda kırsal alandan kentlere doğru artarak devam eden göç toplam yaşam kalitesinde herhangi bir önemli iyileşme yaratmamakla birlikte, gelir dağılımındaki farklılığın azalmasına yardımcı oldu. Eşitsizlik ile etnik köken arasındaki örtüş-

menin ve özellikle daha yoksul yerleşim yerlerinde Sünni ve Şii Müslüman halkın çoğunlukta olmasının, toplumsal gerilimin artmasında ve sonuçta ülkenin iç savaşa gitmesinde etkili olduğu kuşkusuzdur.

İç Savaş Sırasında İktisadi Performans; 1975-1990

1975'ten itibaren, ulusal gelirin düşüşüne ilişkin tahmini rakamların yüksek bir yanılma payı içerdiği kuşkusuzdur. Nasser Saidi tarafından yapılan hesaplamalara göre, 1976 yılı sonunda GSYH neredeyse yarı yarıya azalmış, ardından yavaş bir düzelme göstererek 1980/1981'de yeniden iç savaş öncesi düzeyinin yüzde 80'ine ulaşmıştır.⁶² İsrail istilasının şiddetlendirdiği iktisadi faaliyetteki, Saidi'nin tanımıyla bir başka "aşağı doğru sarmal"ı izleyen kısa süreli bir düzelmeyi ardından, 1989-1990'da gelir düzeyi yeniden gerilemiştir. Dünya Bankası uzmanlarından Louis Hobeika'ya göre, bunun sonucunda GSYH, savaş bittiğinde, sabit fiyatlarla 1974'teki düzeyinin üçte birine düşmüştü.⁶³ Savaş sırasında Lübnan ekonomisinin bütün sektörleri büyük darbe yedi. En fazla zarar görenler, tarım ve sanayi sektörleri olmuş, tarımın GSMH'deki katkı oranı yüzde 17'den yüzde 14'e, sanayinin ki ise yüzde 9'dan yüzde 7'ye düşmüştür.⁶⁴ Ayrıca işsizliğin artması ve 1980'lerin sonunda ücretlerin enflasyonun çok gerisinde kalması, çok büyük boyutlarda bir yoksulluk yaratmıştır.⁶⁵ İster eğitim, sağlık, konut, ulaşım, su ve elektrik alanında olsun ister bireysel güvenlik konusunda, kamusal ya da paralı her tür hizmet sağlamanın şiddetle kötüye gitmesi, durumu daha da ciddileştirdi.

Irak; 1946-1990

Krallık Yönetimi Altında Petrol ve Kalkınma; 1946-1958

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, artan petrol gelirleri Irak hükümetinin benimsediği iktisadi politikaya giderek daha fazla egemen olma-

ya başladı. Bu gelir 1945'te toplam gelirin yüzde 11'inden biraz fazla olan 2,3 milyon Irak dinarıyken (6,44 milyon ABD doları), 1950'de 5,3 milyon Irak dinarına (14,84 milyon ABD doları ya da toplam gelirin yüzde 15,7'si) çıktı. 1951'de yabancı petrol şirketleriyle kârın yarı yarıya paylaşılmasına ilişkin anlaşmanın yürürlüğe konmasının ardından fırlayan bu gelir, ve 1952'de 37,4 milyon Irak dinarına (104,72 milyon ABD doları ya da toplam gelirin yüzde 47'si), 1958'de ise yaklaşık 80 milyon Irak dinarına (224 milyon ABD doları ya da toplam gelirin yüzde 61,7'si) ulaşmıştır.⁶⁶ Petrol gelirinin tümüyle ilgili harcamaların denetimi, 1950'de kurulan, altı Iraklı ve biri İngiliz, diğeri ise Amerikalı, iki yabancı danışmandan oluşan sekiz kişilik Kalkınma Kurulu'na bırakılmıştı. Kalkınma Kurulu'nun benimsediği politikaları uygulamaya koymakta karşılaşılan sorunlar nedeniyle 1953'te bir Kalkınma Bakanlığı kurulmuş ve denetimi altındaki petrol gelirleri yüzde 70'e indirilmiştir.⁶⁷

Kısa bir süre sonra Kurul kendini öncelikler konusunda ortaya çıkan ateşli tartışmaların ortasında buldu. Başlangıçta, parasının ve çabalarının büyük bölümünü, Dicle ve Fırat nehirlerinde su baskınlarını kontrol etmek ve su depolamak amacıyla girişilen büyük işlerde yoğunlaştırıyordu. Fakat bu, Irak'ın kır ve kent yoksullarının yaşam düzeyini derhal yükseltecek projelerin ihmal edildiği yolunda eleştirilerin doğmasına neden oldu. Bu tür eleştirilerin çarpıcı bir örneği, 1955'te İngiliz uzman Lord Salter tarafından hazırlanan rapordur. Raporla, Kurul'un benimsediği politikaların halktan hiç destek görmediğinin açık olduğu belirtildikten sonra, özellikle konut ve temiz içme suyu konusunda "hızlı ve gözle görülebilen yararlar sağlayacak türde harcamalar yapılması" tavsiye ediliyordu.⁶⁸ Bu önerilerden bazıları daha sonra, 1956 yılında yeniden yürürlüğe konan, gözden geçirilmiş 1955-1959 kalkınma planı kapsamına alındı. Buna göre sağlık, sosyal refah ve düşük maliyetli konut alanlarına yapılması öngörülen harcamalar büyük ölçüde arttırılmaktaydı.

Salter'ın işaret ettiği diğer bir nokta ise, Irak'ta 600.000 dolayındaki topraksız köylü ailesine toprak sağlamak amacıyla girişilen az sayıdaki pilot projede hiçbir ilerlemenin sağlanamadığıdır. Böyle al-

tı proje ile 1945-1951 arasında yalnızca 3434 aileye 225.000 dönüm toprak dağıtılabilmiş, bu arada köylü çiftçiler haricinde kişilere de toprak edinme yolu açılmıştır.⁶⁹ Bütün bunlar, Lord Salter'a, hükümetin büyük ölçekli bir toprak reformu yönündeki baskıları başka bir yöne döndürmek için harekete geçtiğini düşündürüyordu. Irak'taki toprak ağaları sınıfının büyük siyasi gücü göz önünde bulundurulduğunda, bu oldukça iyi bir yorumdu.⁷⁰ Nitekim geriye dönüp bakıldığında, Lord Salter'ın bu gözleminde ne kadar haklı olduğu görülür. Üç yıl gibi kısa bir süre sonra, 1958 yılında kral ve taraftarlarına karşı girişilen kanlı bir devrimle iktidara gelen yeni rejimin ilk işlerinden biri, toprak ağaları sınıfını neredeyse bütünüyle silip süpüren bir toprak reformuna girişmek oldu. Yine de Kalkınma Kurulu'nun aslında, doğru dürüst siyasi ve idari bir destek almaksızın, çok büyük harcamaları yönetmek gibi neredeyse umutsuz bir görev üslendiğini ve bunu da Beyrut'ta üslenmiş British Development Division, American Point IV programı ve 1951'de Irak'a bir heyet gönderen, Dünya Bankası gibi uluslararası danışmanlık kuruluşlarının kendi arasındaki rekabetin hedeflerde tutarlılığı neredeyse imkânsız hale getirdiği bir ortamda yapmak zorunda kaldığını belirtmek doğru olacaktır.⁷¹

Siyasi Çalkantılarla Geçen On Yılda Uygulanan Kalkınma Politikaları; 1958-1968

1958-1968 arasında geçen on yılda Irak dört ayrı siyasal rejime sahne oldu. Bunlar sırasıyla: Tuğgeneral Kasım yönetimi (1958-1963), Baas Partisi yönetimi (1963), Abdüsselam Arif yönetimi (1963-1966) ve Abdurrahman Arif yönetimidir (1966-1968). Bu durum hem yeni politika girişimleri hem de genel bir idari karmaşa yarattı. Birbiri ardına iş başına gelen yönetimler, Iraq Petroleum Company (IPC) ve ülkenin kuzey bölümündeki Kürt nüfusa karşı girişilen mücadeleler ve aşırı iddialı bir toprak reformu başta olmak üzere, Kasım döneminden kalma çok sayıda sorunla baş etmek zorunda bırakmıştı. Ayrıca sık sık meydana gelen siyasi rejim değişiklikleri, teknokrat kafalı bazı üst dü-

zey devlet görevlilerinin birçok önemli politika girişimini kendi başarılarına gerçekleştirmelerine de olanak sağladı.⁷²

Kasım rejiminin ilk girişimlerinden biri olan Kalkınma Kurulu'nu dağıtmak, önceki krallık döneminden çok farklı yeni politikalar benimseyeceğinin bir işaretiydi. Yeni politikaların temel taşı, Ekim 1958 tarihli Toprak Reformu Yasası oluştuyordu. Bu yasa da, Suriye'de aynı yıl yürürlüğe giren Toprak Reformu Yasası gibi, Mısır modelinin büyük etkisi altında kalınarak hazırlanmıştı. Benzer biçimde, toprak mülkiyetine kesin sınırlamalar getiriyor -sulu tarım alanlarında 1000 dönüm, yağmur suyuyla beslenenlerde ise 2000 dönüm- ve yasadan yararlananların kooperatiflere katılmasını şart koşuyordu. Ancak tıpkı Suriye'de olduğu gibi, kamulaştırılması hedeflenen topraklar çok genişti. Yasa 8,5 milyon dönüm alanı, yani Mısır'da 1962 yılında kamulaştırılan topraklardan 11 kat fazlasını kapsamaktaydı. Ülkede tarım yönetiminden anlayan görevli sayısı ise Suriye'den çok daha azdı ve tarım kooperatifleri konusunda deneyimi olan kimse yoktu. Toprak reformunun ilk aşamalarında, ülkenin bazı yörelerinde şiddetli bir direnişle karşılaşılması ve iki yıl üst üste ciddi bir kuraklık yaşanması, durumu daha da zorlaştırmıştı. Bu koşullar altında, toprak reform hareketini, 15 yıllık silahlı bir direnişin başladığı Kürtlerin oturduğu bölgelere ya da tapu konusunda şiddetli anlaşmazlıklara sahne olan Amarc vilayetine yaygınlaştırılması için hiçbir çaba gösterilmemesi, belki de daha yararlı oldu.⁷³

Reformun yavaş ilerlemesi şaşırtıcı değildi. 1963 Eylül'üne gelindiğinde, Kasım rejiminin şiddet yoluyla devrilmesinin üzerinden aylar geçmesine karşın, eski sahiplerinin elinden resmen alınan toprak miktarı sadece 6 milyon dönümdü ve bunun da sadece yüzde 6'sı (360.000 dönüm) 29.000 yeni mülk sahibine dağıtılmıştı.⁷⁴ Bu arada hükümetin sadece 25 kooperatif kurmayı başarabilmesi, yeni toprak sahiplerinin büyük çoğunluğunun tohum, kredi ve tarım makineleri gibi olanaklardan yoksun kalmasına yol açtı. Böylesi büyük boyutta sorunlarla karşı karşıya kalan hükümet, tek seçeneğinin devletçe el konan toprakları yönetmek üzere geçici bir süre için bir önceki sahiplerine, onların aracılara ya da küçük bir kira ödemeye hazır herhan-

gi bir kişiye bırakmak olduğunu anladı.⁷⁵ Hükümetin, yeni toprak kanununun kiralardan denetimi, tarım ücretleri ya da sözlü değil yazılı ortaklık/yarıcılık anlaşmalarının hazırlanması gibi öngördüğü önemli maddelerini uygulamakta başarılı olması, bu zor koşullar altında çok uzak bir olasılıktı.

Kasım rejiminin uyguladığı politikaların önemli yanlarından ikincisi tarım, sanayi ve sosyal konut alanlarındaki yatırımlara çok daha büyük fonlar ayırarak kalkınma çabalarına yeni bir yön vermesiydi. Rejimin benimsediği bu yeni öncelikler, bir beş yıllık (1961-1962/1965-1966) bir kalkınma planı kapsamına alınmış ve bu plan, petrol gelirlerinin yüzde 50'si kendisine tahsis edilen yeni Planlama Bakanlığı'nın yönetimine bırakılmıştır.

İleriki yıllarda çok büyük sonuçlar doğuran bir başka girişim ise, zengin petrol rezervine sahip olduğu sanılan Kuzey güneyde Basra yakınlarındaki Rumeyle de dahil olmak üzere, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce IPC Grubu şirketlere imtiyaz tanınan bölgelerin yüzde 99,5'inin geri alınmasını sağlayan 80 sayılı yasanın 1961 yılında yürürlüğe konmasıydı. Bu girişim birçok Iraklının, şirketin yerel direnişi kırmak amacıyla kasıtlı olarak üretimi düşürerek ülkenin petrol gelirlerini azaltma politikası uyguladığına inandığı sert tartışmalarla geçen on yıllık aşan bir dönemi başlattı.⁷⁶

Daha sonra iş başına gelen yönetimler, Kasım'ın başlattığı atılımları sürdürmek gibi zor bir görevi üstlendi. Toprak reformu konusunda Abdüsselam Arif yönetimi, sadece programı daha ileri aşamalarına taşımakta büyük başarı elde etmekle kalmadı. Ayrıca Kasım döneminde başlatılmış bulunan ve büyük toprak sahiplerinden el konan topraklara paralel olarak devlete ait toprakların da dağıtılmasını hedefleyen bir başka girişimi de sürdürdü. Mart 1966'ya gelindiğinde kamulaştırılan toprakların yüzölçümü 5,1 milyon dönüme yükselmiş, bunun 1 milyon dönümü 46.292 kişiye dağıtılmış, 2,8 milyon dönüm ise çoğunlukla bir yıl süreli anlaşmalarla kiraya verilmiştir. Bunlara ayrıca 253.835 köylüye dağıtılan devlete ait 1,3 milyon dönüm arazi ile işletmek üzere geçici olarak kiralanen 4,6 milyon dönüm de eklenmelidir. Yine kooperatifler kurma yönündeki çabalar da hızlandırılmıştı. Mart 1966'da

202 tane fiilen etkin durumda, 137 tane ise kuruluş aşamasında koöpe-
ratif bulunuyordu.⁷⁷ İki yıl sonra, ikinci Arif yönetimi iktidardan düş-
tüğünde, istimlak edilen toprakların yüzölçümü 5,6 milyon dönüme,
bunun dağıtılan bölümü ise 2,5 milyon dönüme ulaşmıştı.⁷⁸

Bu dönemde, iki girişim daha önemlidir. Birincisi, 30 büyük sanayi
kuruluşu ile bütün büyük banka ve sigorta şirketlerinin 1964 yılında
millileştirilmesiydi. Bu girişimde de Mısır modelinin etkisi büyüktür.
Nitekim bu hareket özellikle, Nasır tarafından birleşme için öne sürü-
len koşullardan biri olan, her iki ülkenin iktisadi yönetim ve denetle-
me sistemlerinin aynı çizgiye getirilmesini sağlamaya yönelikti. Birleş-
me konusunda hevesi kısa süre sonra azalan Irak rejimi, artık ülkenin
toplam imalatının üçte birini üretir duruma gelen devlet sektörünü iş-
letecek etkin mekanizmaların oluşturulması konusunda karşılaşılan
olağan sorunlarla baş başa kaldı.⁷⁹ Bu arada yeniden gözden geçirilen
beş yıllık kalkınma planında petrokimya, kükürt, plastik ürünleri ve
kimyasal gübre gibi petrol türevleri ile elektrikli gereçler, cam ve ilaç
üretimi yapan yeni devlet fabrikalarına büyük yatırımlar yapılması ön-
görülüyordu. Ancak planın oldukça yavaş uygulanmış ve yıllık yatırım
tahsislerinin yarısından fazlası harcanmadan kalmıştır.⁸⁰

İkinci girişim ise, Kuzey Rumelye petrol sahasının geliştirilmesi yö-
nünde her türlü uluslararası işbirliğinin boykot edilmesini öngören
IPC kararını etkisiz hale getirme çabalarını kapsıyordu. Bu amaçla, ön-
ce 1964 yılında İraqlı National Oil Company (INOC) kuruldu. Ardın-
dan söz konusu petrol sahasında yapılacak arama çalışmalarında
INOC’a yardım etmesi için, Fransız ERAP şirketiyle 1967’de bir anlaş-
ma yapıldı. Ne var ki Temmuz 1968’de, daha fazla ilerleme gerçekle-
ştirilemeden ikinci Arif yönetimi iktidardan düşürüldü.

“Sınırsız” Sermayeyle Kalkınma; 1968-1980

İktidarı Temmuz 1968’de ele geçiren Baas rejimi, birkaç yıl boyun-
ca ancak şiddete başvurarak yarattığı korku sayesinde iktidarda kala-
bildi. Bu yönetim metodu, rejimin toplumu denetim altında tutacak ve
her türlü muhalefeti sindirecek kadar güçlü kurumları yaratmasından

sonra da devam etti. Bu arada en önemli konu olan petrol cephesinde kısa sürede ilerleme sağlamayı başardı ve 1972 yılında Kuzey Rumelye petrol sahasının üretime geçmesini gerçekleştirecek Sovyet yardımını kısa sürede elde etti. Bunu, hemen ardından IPC'nin Irak'taki mallarını millileştirmesi ve 1973 yılında şirketle son bir anlaşmaya gidilmesi izledi.⁸¹ Böylece Irak, uluslararası pazarlarda kendi petrolünü pazarlama hakkını elde ediyordu. Bunun son derece önemli bir sonucu, rejimin 1973-1974'teki ilk petrol fiyat artışlarından doğrudan yararlanacak konuma gelmesiydi. Böylelikle petrol gelirleri 1974'te 6 milyar ABD dolarıyken, 1980'de aniden 26,5 milyar ABD dolarına çıktı.⁸²

Bu büyüklükte meblağları elinde bulundurması Baas rejimine, başta sanayi ve tarım, eğitim ve sağlık, konut yapımı ve altyapıda olduğu kadar savunma konusunda da dilediği kadar yatırım yapma olanağı veriyordu. Aslında ülkenin hedef ve önceliklerinin birbirini izleyen iki kalkınma planı (1970-1975 ve 1976-1980) çerçevesinde gerçekleştirilmesi öngörülmüyordu; ancak eldeki parasal kaynaklar, çok sayıdaki çeşitli projenin aynı anda yürütülmesine olanak verecek kadar muazzam boyuttaydı. Özellikle 1970'lerin ortasından başlayarak rejimin giderek artan bir gizliliğe bürünmesi nedeniyle resmi istatistiklerin hem niteliksel hem de niceliksel olarak zayıflaması, paranın nerelere harcandığını saptamayı oldukça zorlaştırmıştır.

Harcamalar furyasından kaçınılmaz olarak en kârlı çıkan, devlet sektörüydü. Hükümet tarafından istihdam edilenlerin sayısı 1972'de 400.000'ken, 1978'de 600.000'e yükseldi. Bunların yüzde 16'sı büyük kamu sanayi kuruluşlarında, yüzde 23'ü İçişleri Bakanlığı'nda, 200.000 kişilik bir bölümü de silahlı kuvvetlerde çalışmaktaydı.⁸³ Kârlı çıkan diğer bir kesim de inşaat sektörüydü. Bu alandaki ihaleler yabancı ve yerli firmalar (hem kamu hem özel) arasında bölüştürülmüştü. Resmi ABD tahminlerine göre, başlangıçta en büyük payı alan, 1978'ye kadar asgari 14 milyar dolar tutarında ihale kazanan yabancı kuruluşlardı.⁸⁴ Ancak zaman geçtikçe, ucuz devlet kredileri, sübvansiyonlu hammadde ve gümrük muafiyetiyle ithal edilen inşaat makinaleri sayesinde devletle sağlam bağlantıları bulunan çok sayıda müteahhit firmanın yer aldığı güçlü bir yerli inşaat sektörü de ortaya çıktı.⁸⁵

Ayrıca yerli inşaat malzemesi ve iç mimari donanımı konusundaki girdi talebinde de büyük bir artış yaşanmaktaydı.

Petrolde gelen para aynı zamanda toprak reformunun sonuçlandırılmasıyla ilgili çalışmalara da harcanmaktaydı. Birincisi, 1970'de yürürlüğe giren 117 sayılı yeni yasa toprakta özel mülkiyete yeni sınırlamalar getirirken, 1975 yılında Kürt ayaklanmasının geçici çözümünden yararlanılarak toprak reformu ülkenin kuzey kesimine de genişletildi. Sonuçta 4 milyon dönüm daha kamulaştırılarak 1958 yılından bu yana devlet tarafından el konan toprak miktarı Irak'ın ekilebilir topraklarının yarısına ulaştı.⁸⁶ İkincisi, toprak dağıtım sürecine yeniden hız verildi. Nitekim 1981'e gelindiğinde, neredeyse 10 milyon dönüm toprak 264,000 dolayında köylüye devredilmişti.⁸⁷ Ancak Habib Ishow'un belirttiğine göre, bu köylülerin pek çoğu edindiği yeni tarlaları kısa bir süre sonra terk ederek daha iyi çalışma olanakları aramak üzere kentlerin yolunu tuttu.⁸⁸ Henüz dağıtılmamış olan toprakların bir bölümü, kısa süreli sözleşmelerle halka kiralanırken, bir kısmı da, çoğunluğu ülkenin kuzey yörelerinde yer alan 8 devlet, 78 kolektif çiftlikten oluşan yeni bir tarımsal deneme projesi kapsamına alındı.⁸⁹ Son olarak, yeni tarım kooperatiflerinin kurulmasıyla ilgili çabalar yoğunlaştırılmış ve 1979'da bu kooperatiflerin sayısı neredeyse 2000'e ulaşmıştı. Toplam üye sayısı 335.000 dolayında olan bu kooperatifler, bir bölümü kamulaştırılan, bir bölümü ise devlete ait 13,2 milyon dönümlük alanı denetimi altında bulunduruyordu.⁹⁰

Resmi rakamlara göre, sanayi sektörüne yapılan yatırımların miktarı 1974'te 225 milyon Irak dinarıyken, 1978'de 1,34 milyar Irak dinarına çıkmış, tarım sektöründeki yatırımlar ise aynı dönemde 190 milyon Irak dinarından 495 milyon Irak dinarına yükselmişti.⁹¹ Sanayi sektöründeki bu yatırım harcamaları konusunda, demir ve çelik, elektronik parça ve çeşitli petrokimya mamulleri üreten fabrikaların yapımında, ülkenin sanayi temellerini sağlamlaştırmak dışında devletin ne tür bir amacı olduğunu sezmek zordur. Oysa tarımsal politikaların açıkça belirtilen hedefi, ithalat gereksinimini azaltarak 1980'li yılların başında ülkenin kendi kendini besleyecek konuma gelmesini sağlamaktı.⁹² Bu politikaların genel bir değerlendirmesine bundan sonraki bölümde yer vereceğiz.

Irak Ekonomisinin Performansı; 1945-1980

Irak'ın ulusal geliri konusunda, hükümetin istatistik uzmanı olan K.G. Fenelon tarafından yapılan ilk tahminler, 1950-1956 yıllarını kapsamaktadır.⁹³ Bunu, iktisatçı Khair-al-Din Haseeb'in 1953-1961 yılları için yaptığı daha karmaşık hesaplamalar izlemiştir.⁹⁴ Her ikisinin de elde ettiği rakamlar, petrol gelirlerinden yapılan artan miktarda harcamaların tetiklediği hızlı bir büyümeyi yansıtmaktadır. Yıllık büyüme oranı, Fenelon'a göre yüzde 11, Haseeb'e göre ise yüzde 7,4'tür. Bu büyüme, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından yaşanan kıtlık, yüksek enflasyon ile özellikle kötü hasat ve Irak'ın 1948 Filistin savaşına katılmasından kaynaklanan olağandışı büyük devlet harcamalarını takip eden ciddi bir finansal krizle geçen düşük ya da eksi büyümeyle tam bir çelişki yaratmaktadır. 1960'larda ve 1970'lerin başında, büyüme hızı hafif bir düşüş göstermiş (bir tahmine göre 1964-1972 arasında GSYH yılda yüzde 4,8 oranında artmıştır), fakat 1974'ten başlayarak yeniden ivme kazanmış ve 1974-1979 arasında ulusal gelir (cari fiyatlarla) üç katına çıkmıştır.⁹⁵

Bunun kişi başına düşen gelire yansımaları da çok çarpıcı olmuştur. Dünya Bankası heyetinin verdiği rakamlara göre, 1950 yılında Irak dünyanın en düşük gelirine sahip ülkelerinden biriydi: Kişi başına 30 Irak dinarı (84 ABD doları). 1970'e gelindiğinde, kişi başına düşen gelir 103,9 Irak dinarına (290,9 ABD doları) çıktı; 1979 yılında ise 825,9 Irak dinarına (2312,5 ABD doları) fırladı.⁹⁶

GSYH'deki büyümeyle ilgili rakamlar da, petrol sektörünün ekonominin geri kalanı üzerindeki egemenliğini yansıtmaktadır. Haseeb'e göre, petrolün GSYH'ye katkı oranı 1953'de yüzde 45,7; 1961'de ise yüzde 49,7'ydı.⁹⁷ Sonra bu oran 1960'larda hafif bir gerileme göstererek 1964'te yüzde 35,1'e ve 1969'da yüzde 30,3'e inmiş, fakat 1979'da yeniden yüzde 61,4'e fırlamıştır.⁹⁸ Ekonominin diğer sektörlerinde ise temel eğilim, katkı payının sürekli gerilemesiydi. Tarımda katkı payı 1953'te yüzde 32,3'ken, 1965'te yüzde 20,8'e, 1978'de ise yüzde 6,8'e düşmüştür. İmalat sektörünün payı hemen hemen aynı kalmış, 1953'te (petrol arıtım sektörü dahil olmak üzere) yüzde 7,1'ken,

1979'da yüzde 5,3'e inmiştir (bkz. Tablo 7.4.). İstihdam konusundaki manzara, petrol sektörünün çok az işçi gerektirmesi nedeniyle doğal olarak farklı olmuştur. Bu konuda, 1981 yılı itibarıyla ülkedeki toplam işgücünün yüzde 42'sine iş olanağı sağlayan tarım, en önemli işveren olma konumunu sürdürmüştür.⁹⁹

Ekonominin çeşitli sektörlerinin performansına dönersek, Irak'ın tarım sektörü hakkında bir değerlendirme yapmanın Suriye'ninkinden de güç olduğu ortaya çıkacaktır. Benzer biçimde, ekilebilir alanların tanımlanmasının, nadasa bırakılan toprakların oranının ve tarımsal üretimde iklim koşulları nedeniyle yıldan yıla yaşanan büyük farklılıkların yarattığı sorunlara ek olarak, istatistik verilerin niteliksiz oluşu işleri iyice zorlaştırmaktadır. Ekilebilir toprak alanının 1980'li yıllarda 22 milyon dönüme ulaştığını ve bunun yarıya yakın bölümünde sulu tarım yapıldığını söylemek iyi bir tahmin olacaktır.¹⁰⁰ Fakat hükümetin nadasa bırakılan toprak miktarını azaltmaktaki başarısızlığı göz önünde bulundurulduğunda, belirli bir yılda fiilen ekim yapılan toprağın, toplam ekilebilir toprağın bu miktarın yüzde 60'ı düzeyinde kalması muhtemeldir.¹⁰¹ Bu koşullar altında, gerçek durumu belki de en doğru yansıtabilecek veriler, Irak'taki toplam ekilebilir alanların yüzde 80 ila 90'ında yetiştirilen buğday ve arpa ekimine ayrılan alanla ilgili rakamlardır. Buğday ekimine ayrılan topraklarda 1948-1952 ve 1979-1981 dönemleri arasında küçük bir artış meydana gelmiş, arpa ekimine ayrılan topraklar aşağı yukarı aynı miktarda kalmıştır (bkz. Tablo 7.5.). Üretimle ilgili veriler, aynı dönem boyunca buğday verimliliğinde bir artış olmasına karşın, bu artışın komşu Suriye ve İran'dakine oranla daha düşük düzeyde kaldığını düşündürmektedir.¹⁰² Diğer tarım ürünleri konusunda en kayda değer eğilimler, 1970'lerde pirinç tarımına ayrılan alanın küçük, meyve ve sebze ekimine ayrılan alanların ise biraz daha büyük oranda bir artış göstermesidir. Bütünüyle bakıldığında tarım alanındaki tek parlak nokta, Irak'ın uluslararası pazarda en büyük hurma üreticisi olma konumunu koruması ve 1970'lerde dünya arzının yüzde 80'ini sunmasıdır.¹⁰³

Bu oldukça sönük performansa neden olan etkenler açıktır. Bir yandan, aşırı sulama, kötü yönetim ve bazı durumlarda aşırı kullanım ne-

deniyle toprağın verimliliği sürekli olarak azalmıştır. Öte yandan, toprak reformu ve hükümet müdahaleleri, mevcut tarım yöntemlerinde çok büyük aksamalar yaratırken, toprağın eskisine göre çok daha iyi biçimde işlenmesini sağlayacak herhangi bir formül getirilmemiştir. Bunda, kooperatif sisteminin yetersizliğinin, devlete ait toprakların kısa süreyle kiralınmasının ve özellikle 1970'lerde, tarım yönetimi üzerindeki ağır işleyen bürokratik denetimin rolü vardı.¹⁰⁴

Sanayi sektörünün performansı, en azından ithal ikamesi yoluyla sanayileşme sürecinin ilk aşamalarına sahne olan 1950'li yıllarda sağlanan yüksek büyüme hızı ve gıda maddesi, tekstil ve inşaat malzemesi üretiminde olağan sayılacak yoğunlaşmaya ek olarak petrole dayalı daha ileri bazı teknolojilerin ilk kez devreye girmesiyle oluşan yeni iktisadi yapı sayesinde nispeten daha iyi olmuştur. Sonrasında, büyük sanayi tesislerinin millileştirilmesiyle bildik bir olgu ortaya çıkmıştır: oldukça düşük üretkenliğe sahip bir kamu sektörü ile -biri kamu sektörüyle aşağı yukarı aynı türde mamulleri daha verimli biçimde ve daha küçük birimler halinde üreten, diğeri ise büyük ölçüde kamu sektörüne asalak olarak gelişen ve giderek daha büyük devlet ihaleleriyle teşvik edilen- birbirinden çok farklı iki özel sektör etkinliğinin varlıklarını bir arada sürdürmesi.¹⁰⁵ Bu koşullar altında, Penroses'ların 1977'de vardığı, Irak sanayiinin büyüme hızının ne yapılan yatırımların büyüklüğü ne de yurtiçi talepteki artışla boy ölçüşebilecek durumda olduğu görüşüne karşı çıkmak, hiç de zor olmayacaktır.¹⁰⁶

Acaba devletin büyük petrol gelirlerini el altında tutmasının ekonominin geri kalan bölümünün gelişmesini çarpıttığı, "rantiyecilik" kavramına gönderme yapılarak ne ölçüde açıklanabilir?¹⁰⁷ Bunda tek bir dizi nedenin etkili olmasının uzak bir olasılık olduğu kabul edilse de, petrole giderek artan boyutta bağımlı olmanın, iktisadi etkinlik üzerinde en azından iki düzlemde çok etkili olduğu açıktır. Bunlardan ilki hükümet politikalarıdır. Birbiri ardına iş başına gelen yönetimler, petrol dışındaki sektörlerde ortaya çıkan ciddi sorunları ya göz ardı etme ya da parayla çözmeye çalışma yoluna gitmiştir. İkincisi ise yapısaldır ve petrole dayalı bir ekonomide, yükselen gelir ve ücretlerin, enflasyonun ve aşırı değerlenmiş bir para biriminin birleşerek ithal ürünlerin

yerli mamullere, hizmet sektörünün üretim sektörüne, kentlerin kırsal alana ve tüketimin tasarrufa tercih edildiği bir ortam yaratmasına dayanır. Fakat başta etkin bir sulama ve akaçlama şebekesi kurulmasında karşılaşılan engeller ile iktisadi ve toplumsal yaşamı bütün yönleriyle siyasi denetim altına sokmayı amaçlayan 1968 Baas rejiminin totaliter yapısı gibi Irak'a özgü diğer bazı faktörlerin de rolü büyüktür.

Bu duruma göre, Irak halkının petrole dayalı kalkınmadan sağladığı yararların sırf iktisadi açıdan ele alınması gerekmektedir. 1960'lerden başlayarak sağlık, eğitim ve sosyal konut yapımına yönelik harcamaların giderek artması, halkın okur yazarlık düzeyi, salgın hastalıklarla savaşım, yaşam süresi ve hem kırsal kesimde hem de kentlerde yoksul kitlenin yaşam standardı üzerinde olumlu bir etki yapmıştır. Resmi istatistikler, 1960-1980 arasında her 1000 kişiye düşen doktor sayısının üç kat arttığını ve çocuk nüfusun tamamının ilkokula, yüzde 60'ının da orta öğrenime devam ettiğini göstermektedir.¹⁰⁸ Ne var ki bütün bu olumlu gelişmeler, Ekim 1980'de Irak'ın İran'ı istilasıyla başlayan sekiz yıllık savaş nedeniyle gölgede kalmıştır.

İran-İrak Savaşı Sırasında ve Sonrasında Ekonomi; 1980-1990

İran-İrak savaşının devam ettiği 1980-1988 yılları arasında Irak ekonomisinin performansını incelemek, çok çeşitli sorunlarla baş etmek anlamına gelmektedir. Bunlardan biri, hükümet tarafından 1988 yılı için Statistical Yearbook'un yayınlanmasına kadar hiçbir resmi istatistik verinin olmayışıdır.¹⁰⁹ Dış gözlemcilerin genelde görüş birliğinde olduğu nokta, toplam ve kişi başına ulusal gelirin 1980'lerin başlangıcında en üst düzeyine ulaştıktan sonra hızlı biçimde gerilemiş olduğudur. Örneğin Abbas al-Nasrawi'nin alıntılıdığı rakamlara göre, 1980'de 1674 dolar olan kişi başına milli gelir, (1975 sabit fiyatlarıyla) 1988'de 1148 dolara düşmüştür.¹¹⁰ Bu, iki ayrı nedenden ileri gelmektedir. Birincisi, 44 askeri tümenin ve ülkenin toplam işgücünün yüzde 20'sinden fazlasını meydana getiren bir milyona yakın insanın seferber edilmesini gerektiren savaşın yüksek maliyetidir.¹¹¹ Diğer

ise, tam da dünya petrol fiyatlarının düşüşe geçtiği bir dönemde, Şat-tülarap'taki tanker terminalinin tahrip olması ve daha sonra da ülkenin üç ana petrol çıkış noktasından ikisinin kapatılması nedeniyle Irak'ın günlük ham petrol ihracatının 3,5 milyon varilden 700-900 bin varile inmesidir.¹¹² Körfez boru hattının ve Esad rejimi tarafından 1981'de kapatılan Suriye boru hattının kullanım dışı kalmasıyla, Irak'ın elinde düzenli tek çıkış noktası olarak Türkiye'den geçen petrol boru hattı kalmıştır.

Savaşın ilk iki ya da üç yılında iktidardaki Saddam Hüseyin rejimi, elindeki geniş parasal kaynakları kullanarak uyguladığı bir "tüfek ve tereyağı" -yani savaşa rağmen işlerin olağan biçimde sürdürülmesi- politikasıyla sivil halkın desteğini sağladı. Ancak petrol gelirlerinin düşmeye başlaması ve savaşın 1982'de yeniden Irak'ın kendi topraklarına taşınmasıyla birlikte, askeri olmayan harcamaları kısmak ve yeni para kaynakları bulmak zorunlu hale geldi. Bu alanda tartışmasız en önemli kaynak, İran'ın Arap dünyasına doğru yayılma eğilimine karşı Irak'ı bir koruyucu kalkan olarak kullanma derdinde olan Körfez ülkelerinden gelen kredilerdi. Savaşın bitiminden sonra önemli ihaleler kazanma beklentisi içinde, Irak rejiminin dostluğunu kazanmaya çalışan Batılı hükümetler ve şirketler de diğer bir kredi kaynağıydı. Bu iki kaynağın Irak'a sağladığı parasal desteğin toplamı, yapılan bir tahmine göre, 80 milyar dolara ulaşmaktaydı.¹¹³

Küçük olmakla birlikte diğer bir para kaynağı, savaş ilerledikçe giderek daha önemli bir rol oynama yönünde teşvik edilen Irak özel sermayesiydi. Bu süreç, 1983 yılında, devlete ait tesislerin satışı ve hızlandırılmış bir program çerçevesinde hem hazineye ait hem de toprak reformu kapsamında kamulaştırılmış toprakların özel kişilere dağıtılmasıyla tarım sektöründe başladı. Bunun sonucunda, 1989 yılına gelindiğinde Irak'taki toprakların neredeyse tamamı ya özel mülkiyete geçmiş (yüzde 53) ya da devletten özel kişilere kiralanmış (yüzde 46), bürokratik denetimlerin ise çoğu gevşemişti.¹¹⁴ Bu uygulama 1987 yılından başlayarak yürürlüğe konan seçici liberalleşme süreci içinde, aynı dönemlerde Suriye'de başlatılan benzer uygulamalara oranla çok daha hızlı bir gelişme gösterdi ve çok daha uzun erimli oldu. Savaşın

bitiminde, savaş döneminden kalma borçlarını zamanında ödeme ve aynı zamanda yeniden inşaya, ordunun terhisine ve barış zamanı ekonomisine geçişe kaynak bulma gibi bir dizi sorunla karşı karşıya bulunan hükümet, devlete ait 70 sanayi kuruluşunu satışa çıkardı ve on yıl süreli bir vergi muafiyeti ve sendikaların dağıtılması da dahil olmak üzere, özel sektör yatırımlarını teşvik edecek çeşitli uygulamalara girişti.¹¹⁵

Bu politikaların birkaç yıl daha devam etmesi durumunda nereye varabileceği konusu, o dönemde önemli tartışmalara neden olmuştur.¹¹⁶ Suriye’de olduğu gibi Irak’ta da rejimin ekonominin kilit sektörleri üzerindeki devlet denetimini gevşetmek ya da daha fazla siyasi katılıma izin vermek yönünde bir niyeti yoktu. Yine de eğer Irak Ağustos 1990’nda Kuveyt’i istila etmemiş olsaydı, yeni uygulamaların hızı ve geniş kapsamlı oluşu kesinlikle çok önemli iktisadi sonuçlar doğuracaktı. Bu önlemler bugün artık Irak’ın muazzam boyutlara ulaşan dış borcunu karşılamanın ve savaş sonrası dönemde girişilen yeniden inşaya ve ordunun kısmen terhisine kaynak yaratmak için yeni döviz arayışının bir parçası olarak görülmektedir. Saddam Hüseyin’in, Körfez ülkeleri ve özellikle Kuveyt’i, savaş döneminde sağladıkları borcun bir bölümünü affetmeye zorbalıkla ikna girişiminin ve nihayetinde Kuveyt’i istilasının nedeni, onun bu politikaların uygulanması konusundaki sabırsızlığı olmuştur.

Bölüm 7 ile İlgili Notlar

Kaynaklarla ilgili bütün ayrıntılar Kaynakça'da verilmiştir.

- ¹ Paris'te tutulan altın ve döviz rezervleri, hem Suriye/Lübnan lirasını desteklemek üzere saklanan rezervler hem de İkinci Dünya Savaşı'nda Fransızlar tarafından sağlanan hizmetlerin karşılığını içeriyordu; bkz. Asfour, *Syria*, s. 45-50.
- ² Lübnan Lirası'nın başlangıçta serbest piyasadaki kambiyo değişim kuru, 1 Lübnan lirası = 0.29 Amerikan doları olarak saptanmıştı. Bu değişim kuru 1967'de 0.31 dolara yükselmişti; Badre, "Economic Development of Lebanon", s. 167.
- ³ Asfour, *Syria*, s. 50-52.
- ⁴ Saba, "The Syro-Lebanese Customs Union", s. 91-108.
- ⁵ a.g.e., s. 95-96; Durand, "La Rupture de l'Union Syro-Libanaise", s. 306-309.
- ⁶ Lübnan, 135.000 dolayında Filistinli mülteci ile birlikte, 60 milyon Lübnan lirası (17,4 milyon Amerikan doları) dolayında (yani Gayri Safi Yurtiçi Hasılası'nın yüzde 7'sine eşdeğer) bir Filistin sermayesini de ülkesine kabul etmiş oluyordu; Başile, "La Vocation Régionale de la Place Financière de Beyrouth", s. 146. Suriye ise 85.000 mülteciyi ülkeye kabul etmişti; Dünya Bankası, *The Economic Development of Syria*, s. 13.
- ⁷ Dünya Bankası raporuna göre, 1950'li yılların başında, Suriye'nin toplam ihracatının yüzde 25'i Lübnan'a yönelikti ve Suriye buna karşılık Lübnan ihracatının yüzde 60'ı için bir pazar oluştuyordu; Dünya Bankası, *The Economic Development of Syria*, s. 13.
- ⁸ a.g.e., s. 46-48, 70-71, 129-130.
- ⁹ Makdisi, "Some Aspects of Syrian Economic Growth, 1945-1957", Tablo 1.
- ¹⁰ Diab, "The First Five-Year Plan of Syria", Tablo 1.
- ¹¹ Dabbagh, "Agrarian Reform in Syria", s. 6-9.
- ¹² a.g.e., s. 11-12.
- ¹³ a.g.e., s. 7.
- ¹⁴ Hannover ve Seurat, *Etat et Secteur Public Industriel en Syrie*, s. 23-24; Chatelus, "La Croissance Economique: Mutation des Structures et Dynamisme du Déséquilibre", s. 239-241.
- ¹⁵ Meyer, "Economic Development in Syria since 1970", s. 40.
- ¹⁶ Manners ve Sagafi-Nejad, "Agricultural Development in Syria", s. 272.
- ¹⁷ a.g.e., s. 274.
- ¹⁸ 1980'li yılların başında Körfez ülkelerinde çalışan Suriyelilerin sayısı en az 67.000 dolayındaydı; Birks ve Sinclair, "The Socio-Economic Determinants of Intra-Regional Migration", Tablo 1.
- ¹⁹ Örneğin bkz. Sadowski, "Patronage and the Party in Contemporary Syria", s. 171-172.
- ²⁰ Heydemann, Arap yardımının 1979'daki yıllık 1,6 milyar Amerikan doları düzeyin-

den 1980'lerin başında 500 milyon Amerikan doları düzeyine gerilediğini tahmin etmektedir; "The Political Logic of Economic Rationality", s. 18.

²¹ Örneğin bkz. Heydemann'ın iddiası, a.g.e., s. 19.

²² a.g.e., s. 17-18.

²³ Tarım sektöründe ortak girişim kuruluşlarının oluşturulmasının yavaş ilerlemesi konusundaki iyi bir araştırma için bkz. *Executive Communicator, Business Brief: Syria*, No. 96002 (Temmuz-Eylül 1966), s. 4, 14.

²⁴ Perthes, "The Syrian Private Industrial and Commercial Sectors and the State", s. 211-213.

²⁵ Asfour, *Syria*, s. 15-17.

²⁶ Diab, "National Income Accounting Practices in Syria", s. 121-123.

²⁷ Hansen, "Economic Development of Syria", s. 336-337n.

²⁸ Dünya Bankası, *World Development Report 1984*, Tablo 19, *World Development Report 1991*, Tablo 26.

²⁹ Chatelus, "La Croissance Economique", s. 263.

³⁰ Hansen, *Syria*, s. 339, 342-342.

³¹ Manners ve Sagafi-Nejad, "Agricultural Development in Syria", s. 264-268.

³² a.g.e., Tablo 14.3, s. 265; Metral, "Le Monde Rural Syrien a l'Ere des Réformes (1958-1978)", s. 297.

³³ Hansen, "Economic Development of Syria", s. 346.

³⁴ Metral, "Le Monde Rural Syrien a l'Ere des Réformes (1958-1978)", s. 315-316.

³⁵ Meyer, "Economic Development in Syria since 1970", s. 52.

³⁶ Örneğin, Longuenessee, "L'Industrialisation et sa Significance Sociale", s. 349.

³⁷ Verilerin yorumları için bkz. Longueness, a.g.e. ile Hannoyer ve Seurat, *Etat et Secteur Public Industriel en Syrie*, s. 76-77.

³⁸ Dünya Bankası, *Economic Development of Syria*, s. 36-37; Hinnebusch, *Peasant and Bureaucracy in Ba'thist Syria*, s. 96-97.

³⁹ a.g.e., s. 11.

⁴⁰ Seurat, "Les Populations, l'Etat et la Société", s. 137; dünya Bankası, *World Development Report 1991*, s. 29.

⁴¹ Shehadi, *The Idea of Lebanon*, s. 7-8.

⁴² Badre, "The National Income of Lebanon", Tablo 1, s. 13. Tarımsal üretim konusunda verilen tahmini rakamlar, bizzat Badre'nin de kabul ettiği gibi, oldukça sağlıklıdır: a.g.e., s. 13.

⁴³ Dubar ve Nasr, *Les Classes Sociales au Liban*, s. 71.

⁴⁴ Bir değerlendirmeye göre, ülke dışına kaçan sermaye miktarı Mısır için 110 milyon Lübnan lirası, Irak için 150 milyon Lübnan lirası ve Suriye için 300-600 milyon Lübnan lirası dolayındadır; alıntılayan Basile, "La Vocation Régionale de la Place Financiere de Beyrouth", s. 76.

⁴⁵ Lübnan, Ministère du plan, Besoins et Possibilités de Développement du Liban: Etude Préliminaire, 1, s. 19 ve 1, Tablo 7.

- ⁴⁶ Örneğin Owen, "The Political Economy of Grand Liban, 1920-1970", s. 30.
- ⁴⁷ Intra'nın 1965 yılı bilançosu üzerinde yapılan bir incelemeye dayanarak alıntılan N. Azhari, *L'Evolution du Systeme Economique Libanais, ou la fin de laissez-faire*, s. 28.
- ⁴⁸ Hudson, *The Precarious Republic*, s. 95.
- ⁴⁹ Labaki, "L'Emigration Externe", s. 46 ve Tablo 3; al-Khalil, "Economic Developments in Lebanon since 1982", s. 86.
- ⁵⁰ Abou-Rjaili, "L'Emigration Forcée des Populations a l'Intérieur du Liban, 1975-1986", Tablo 2.
- ⁵¹ Mourad, "L'Emploi et ses Problemes", s. 37.
- ⁵² Saidi, *Economic Consequences of the War in Lebanon*, Tablo 4.
- ⁵³ Al-Khalil, "Economic Developments in Lebanon since 1982", s. 87.
- ⁵⁴ Badre, "The Economic Development of Lebanon", s. 180; Khalaf, *Economic Implications of the Size of Nations with Special Reference to Lebanon*, s. 163.
- ⁵⁵ IMF, *International Financial Statistics*, s. 198.
- ⁵⁶ Chaib, "The Export Performance of a Small, Open, Developing Country", s. 11.
- ⁵⁷ Badre, "The Economic Development of Lebanon", s. 164-165.
- ⁵⁸ Bertrand, Boudjikanian ve Picadou, *L'Industrie Libanaise et les Marchés Arabes du Golfe*, s. 5-8.
- ⁵⁹ Ducruet, *Les Capitaux Européens*, s.415-416; Paix, "La Portée Spéciale des Activités Tertiaires du Commandement Economique au Liban", s. 153.
- ⁶⁰ Nasr, "Backdrop of Civil War", s. 4.
- ⁶¹ Lübnan, Ministère du plan, *Besoins et Possibilités de Développement du Liban: Etude Préliminaire*, 1. Tablo 30.
- ⁶² Saidi, *Economic Consequences of the War in Lebanon*, Tablo 2.
- ⁶³ Hobeika, "Key Issues in the Reconstruction of Lebanon", s. 3.
- ⁶⁴ a.g.e., 1 ve 2 no.lu çizelgeler.
- ⁶⁵ Al-Khalil, "Economic Developments in Lebanon since 1982", s. 87-9; Labaki, "L'Emigration Externe", s. 41.
- ⁶⁶ Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Tablo 6/2.
- ⁶⁷ Kingston, "Pioneers of Development, 1945-1961", s. 221-293; Penrose ve Penrose, *Iraq*, s. 168-181.
- ⁶⁸ Aktaran Penrose ve Penrose, *Iraq*, s. 172.
- ⁶⁹ Warriner, *Land Reform and Development in the Middle East*, s. 158-161.
- ⁷⁰ Aktaran Ionides, *Divide and Lose*, s. 206. Ionides, Kalkınma Kurulu'nun eski bir üyesi ve en şiddetli eleştirmenlerinden biriydi.
- ⁷¹ Kingston, "Pioneers of Development", s. 238-239 ve 248; Irak'ta bu dönemde uygulanmakta olan kalkınma politikaları konusunda çok güzel bir anlatımı içermektedir.
- ⁷² Bu nokta, tarafından kaydedilmektedir; bkz. örneğin Penrose ve Penrose, *Iraq*, s. 460-470. Penrose ve Penrose, burada bahse konu teknokratların pek çoğu ile şah-

sen tanıştığı için, çok değerli bir tanıklık katkısında bulunmaktadır.

⁷³ a.g.e., s. 455; Warriner, *Land Reform in Principle and Practice*, s. 92-93, 99-101.

⁷⁴ Penrose ve Penrose, *Iraq*, s. 246.

⁷⁵ Langley, "Iraq", s. 186-7.

⁷⁶ Örneğin Haseeb, "Towards a National Oil Policy in Iraq", s. 1-3.

⁷⁷ Warriner, *Land Reform in Principle and Practice*, s.89-91; Penrose ve Penrose, *Iraq*, s. 455.

⁷⁸ Farouk-Sluglett ve Sluglett, *Iraq*, s. 101.

⁷⁹ a.g.e., Tablo 7.3.

⁸⁰ Owen, "The Economic Aspects of Revolution in the Middle East", Tablo 2; Badre, "The Economic Development of Iraq", s. 298-299.

⁸¹ Basra Petroleum Company'nin bütünüyle millileştirilmesi ancak 1975'te tamamlanabilmiştir.

⁸² Richards ve Waterbury, *Political Economy of the Middle East*, Tablo 3.5.

⁸³ Farouk-Sluglett ve Sluglett, *Iraq*, s. 249.

⁸⁴ Springborg, "Bathism in Practice", s. 195.

⁸⁵ Farouk-Sluglett ve Sluglett, *Iraq*, s. 242; Farouk-Sluglett, "The Meaning of Infitah in Iraq", s. 43; al-Khafaji, "The Parasitic Basis of the Ba'thist Regime", s. 75-77.

⁸⁶ Farouk-Sluglett ve Sluglett, *Iraq*, s. 244-245; Penrose ve Penrose, *Iraq*, s. 454; Ockerman ve Samano, "The Agricultural Development of Iraq", s. 192.

⁸⁷ Resmi rakamlar için bkz. Ishow, "The Development of Agrarian Policies since 1958", s. 186.

⁸⁸ a.g.e.

⁸⁹ Farouk-Sluglett ve Sluglett, *Iraq*, s. 244-245.

⁹⁰ Ockerman ve Samano, "The Agricultural Development of Iraq", s. 191.

⁹¹ Farouk-Sluglett ve Sluglett, *Iraq*, Tablo 7/15.

⁹² Springborg, "Ba'thism in Practice", s. 194.

⁹³ Fenelon, *Iraq*.

⁹⁴ Haseeb, *The National Income of Iraq, 1953-61*.

⁹⁵ Penrose ve Penrose, *Iraq*, Tablo V, s. 496; Farouk-Sluglett ve Sluglett, *Iraq*, s. 232.

⁹⁶ a.g.e.

⁹⁷ Haseeb, *The National Income of Iraq, 1953-61*, Tablo 5, s. 20.

⁹⁸ Badre, "The Economic Development of Lebanon", Tablo 6/2; Farouk-Sluglett ve Sluglett, *Iraq*, Tablo 7/14.

⁹⁹ Ockerman ve Samano, "The Agricultural Development of Iraq", s. 190.

¹⁰⁰ Beaumont, "Environmental Issues", s. 125.

¹⁰¹ Springborg, "Ba'thism in Practice", 196.

¹⁰² Ockerman ve Samano, "The Agricultural Development of Iraq" s. 200; Beaumont, "Environmental Issues" s. 127.

¹⁰³ Ockerman ve Samano, "The Agricultural Development of Iraq", s. 201.

¹⁰⁴ Springborg, "Ba'thism in Practice", s. 202-206.

- ¹⁰⁵ Penrose ve Penrose, *Iraq*, s. 466-467; Farouk-Sluglett ve Sluglett, *Iraq*, s. 221; al-Khafaji, "The Parasitic Basis of the Ba'thist Regime", s. 75-82.
- ¹⁰⁶ Penrose ve Penrose, *Iraq*, s. 423-424.
- ¹⁰⁷ Bu konuda başta Mahdavy, "Patterns and Problems of Economic Development in Rentier States", s. 428-467 olmak üzere çok sayıda yayın vardır. Ayrıca bu konuda büyük katkıları olan Beblawi ve Luciani tarafından derlenen *The Rentier State* adlı çalışmaya bir göz atmak da yararlı olacaktır.
- ¹⁰⁸ Dünya Bankası, *World Development Report 1984*, Tablo 24 ve 25.
- ¹⁰⁹ 1988 yılına ait Statistical Yearbook, Chaudhry'nin büyük yankı uyandıran çalışmasında çok sık başvurulan bir kaynaktır; "On the Way to the Market", s. 14-23.
- ¹¹⁰ Al-Nasrawi, "Economic Devastation, Underdevelopment and Outlook", s. 82.
- ¹¹¹ Irak kökenli kaynaklar için bkz. al-Khafaji, "War as a Vehicle for the Rise and Demise of a State-Controlled Society", s. 11.
- ¹¹² Farouk-Sluglett ve Sluglett, *Iraq*, Tablo 7/9.
- ¹¹³ Issawi, "Iraq, 1800-1991", s. 82.
- ¹¹⁴ Chaudhry, "On the Way to the Market", s. 15, 18.
- ¹¹⁵ a.g.e., s. 15.
- ¹¹⁶ Örneğin a.g.e., s. 18-23.

8

1946-1990 Döneminde İsrail, Ürdün ve Batı Şeria/Gazze Şeridi Ekonomileri

Giriş

Filistin'deki manda hükümeti 1945 sonrası döneme, İngiltere sömürge imparatorluğunun diğer birçok yerinde uygulamaya konan girişimlere benzer bir yeniden yapılanma programını yürürlüğe koyarak başladı. Bu programın ana hedefi, savaş dönemi ekonomisinden barış dönemi ekonomisine geçişi sağlamaktı. Program İngiliz silahlı kuvvetlerinde görev almış binlerce Yahudi ile Filistinli Arabın ordudan terhisi ve tüketici mallarına olan büyük talebin, enflasyonu sürekli düşürecek biçimde denetlenmesi üzerine oturtulmuştu. Bu arada, ekonomi hem turuncgillerin Avrupa'ya yeniden ihraç edilmeye başlanmasından hem de Yahudi ve Arap girişimcilerin imalat ve inşaat sektörlerine yaptığı yeni yatırımlardan büyük yararlar sağlıyordu.

Ancak artan Arap direnişi ile karşılaşan bir Yahudi devletinin oluşturulması doğrultusundaki gelişmeler, Ağustos 1945'te Arap Birliği tarafından başlatılan Filistin mamullerinin boykotunda da görülebileceği gibi, bu tür iktisadi etkinliklerin giderek daha da zorlaşan siyasi ve askeri bir ortamda sürdürülmesini gerektiriyordu. Daha sonra anlaşmazlık yoğunlaşınca, gerek sıkıyönetim ilanı, mal varlıklarının tahrip edilmesi, kamu tesislerine sabotaj gerekse iki

toplum arasındaki uçurum giderek daha da büyüdü. Aralık 1947'de, İngiltere Yüksek Komiseri'nin ifadesiyle, Yahudi ve Arap piyasalarının "birbirinden kopuk" hale gelmesi sonucunda ülkedeki iktisadi etkinlik durma noktasına geldi.¹ Sonunda, aylar süren iç çatışmaların ardından Mayıs 1948'de İsrail devletinin resmen kurulması ve çevredeki Arap ülkelerince girilen askeri müdahaleler üzerine, manda yönetimi altındaki Filistin toprakları birbirinden ayrı üç kesime bölündü: İsrail devleti, Ürdün yönetimine giren Tulkarm ile el-Halil arasındaki dağlık yöre (Batı Şeria) ve Mısır'ın denetimine geçen Gazze Şeridi.

Filistin'de gerçekleşen siyasi bölünme, yeni kurulan İsrail sınırları içindeki 700.000'i aşkın Arap nüfusun, güvenlikleri için topraklarını terk ederek Batı Şeria, Gazze Şeridi ve Arap ülkelerine sığınmasına, büyük bir nüfus ile birlikte ekonomik varlığın da yer değiştirmesine yol açtı. Arapların geride bıraktıklarına İsrail hükümeti tarafından el kondu ve 400 dolayındaki Arap köyü yok edildi.² Geride, büyük bölümü Galila bölgesi ile Kudüs çevresinde yer alan 100 kadar köyde, yüzde 20'si kentlerde yaşamlarını sürdürmeye çalışan 160.000 kadar bir Filistinli ile Necef çölünde yaşayan 15.000 dolayındaki Bedevi kalmıştı.³

İsrail Ekonomisi; 1948-1990

Bu dönemde İsrail'in iktisadi tarihini kolayca iki farklı döneme ayırabiliriz: yirmi yıl kadar süren hızlı bir büyüme ve 1967 ve 1973 Ortadoğu savaşları arasında yaşanan bir geçiş döneminin ardından çok daha yavaş bir büyüme (bkz. Tablo 8.1). Metzer'in işaret ettiği üzere, 1952-1961 arasında gerek toplam GSYH'de gerekse kişi başına düşen GSYH'de (sırasıyla yüzde 9,2'lik ve yüzde 5,2'lik) oldukça rahat bir artış yaşanmış, 1962-1971 arasında da benzer bir büyüme (sırasıyla yüzde 9'luk ve yüzde 5,4'lük) meydana gelmiştir. Fakat bundan sonra ciddi bir düşüş eğilimi baş gösterdi. GSYH 1972-1981 arasında yıllık ortalama yüzde 4,2; 1980-1989 arasında ise yüzde 3,2 oranında kaldı.⁴

1948-1967

İsrail devletinin ilk yirmi yılında, ülkenin iktisadi performansını birbiriyle ilintili iki temel faktör belirlemiştir. Bunlardan birincisi, Yahudi göçüne verdiği önem, Amerikan ve diğer Yahudi cemaatleriyle sıkı bağlar ve Arap komşularıyla düşmanca ilişkiler yeni kurulan devletin kendine has yapısını oluşturuyordu. İkincisi ise, bağımsızlıktan önce oluşturulmuş olan iktisadi yapı ve bu yapının, özellikle İstadrut (Yahudi İşgücü Konfederasyonu) ile bir dizi büyük kamu kuruluşunun meydana getirdiği İşgücü Ekonomisi gibi çeşitli devletleşme öncesi kurumlar tarafından yönlendirilmeye devam etmesiydi. Bunların her birini ayrı ayrı ele alalım.

Kuruluşundan itibaren yeni İsrail devleti, Yahudi göçünü etkin biçimde teşvik etti. Bağımsızlıktan sonraki ilk altı ay içinde 100.000, 1949 yılında 250.000 ve 1951 yılına kadar toplam 687.000 göçmenin ülkeye gelmesiyle ülkedeki Yahudi nüfus iki katına çıkarak 1,4 milyona ulaştı.⁵ Başlangıçta bu göçmenlerin çoğu Avrupa ülkelerinden geliyordu; fakat Ortadoğu ve Kuzey Afrika'dan gelenler 1949-50'de göçmenlerin yarısına yakın bölümünü ve 1951'de ise üçte ikisini oluşturmaktaydı. Göçmenlerden bir bölümü, Arap nüfusun terk ettiği 50.000 dolayındaki eve yerleştirilirken, diğer bir bölümü ise 1948-1954 arasında İsrail'in yeni sınırları boyunca ve Galila ile Necef bölgelerinde kurulan 20 adet "yerleşim geliştirme" merkezinde iskân edildi.⁶ Göçler, bunu izleyen yirmi yıl boyunca yüksek bir hızla devam ederek 1960'ların sonunda ülke nüfusunu bir kez daha iki katına çıkardı. Bu ilk yıllarda ülke, kaynaklarının büyük bir bölümünü tükettiyse de, konut ve kamu binaları ve dayanıklı tüketim malları alanlarında yarattığı pazar nedeniyle, bu yıllarda yaşanan yüksek iktisadi büyüme hızından da sorumludur.⁷

İsrail ekonomisinin diğer bir özelliği, üç önemli kaynaktan gelen yüksek düzeydeki sermaye akışıydı. Bu kaynaklar: dünya Yahudileri, Amerika Birleşik Devletleri hükümeti ve 1953 yılından başlayarak Nazi döneminde yitirilen yaşamlar ve uğranan zararların tazmini için Batı Almanya tarafından yapılan ödemelerdi. Bu üç kaynaktan sağ-

lanan paraların toplamı, 1949-1965 arasında 6 milyar ABD doları düzeyindeydi ve bunlardan üçte ikisini herhangi bir faiz ya da anapara geri ödemesi gerektirmeyen tek yönlü transferler oluşturmuyordu.⁸ Bu parasal desteğin ne derece önemli olduğu, 1950'lerde GSMH'nin altında birini oluşturmamasından ve 1967 yılına kadar geçen dönem boyunca İsrail'e muazzam bir ithalat açığını finanse etme olanağını vermiş olmasından kolayca anlaşılabilir.⁹ İsrail ekonomisini inceleyen çoğu iktisatçıya göre, ilk yirmi yılın hızlı büyümesini yaratan temel faktör bu büyük sermaye akışıydı.¹⁰

Ülke ekonomisini biçimlendiren son faktör, İsrail ve komşuları arasında süren savaş durumuydu. Bu önemli miktarda askeri harcamanın yanı sıra, göçmenlerin iskânı ya da yeni sanayi tesislerinin yerleşimi konusunda kârın ve iktisadi yararın ikinci plana itilmesi de içinde olmak üzere, ulusal güvenliğin korunmasına yönelik diğer pek çok masrafa da yol açıyordu. İsrail ekonomisi konusunda çalışan iktisatçılardan çoğunun defalarca gösterdiği gibi, çoğu devlet sırrı olarak kalan bu tür harcamaları tam olarak hesaplamak, olanaklıdır. Nadav Halevi ve Ruth Klimov-Malul, 1950/1951 ve 1965 arasında geniş anlamda savunma giderlerinin ulusal kaynakların yüzde 6 ila 7'sini tükettiği ve bu oranın 1956/1957 Süveyş Savaşı sırasında kısa bir süre için yüzde 11'e fırladığı yolundaki tahminlerini desteklemek için, bu görüşü kullanmıştır.¹¹ Diğer bir tahmine göre, askeri harcamalar 1950'lerin başında İsrail'in olağan bütçesinin yarısına eşitti.¹² Bu arada unutulmaması gereken başka bir nokta, Filistinli Arap nüfusun, ulusal güvenlik nedeniyle askeri yönetim altına alındığı 1948-1965 arasında sadece ellerindeki tarım topraklarının yaklaşık üçte ikisini yitirmekle kalmayıp aynı zamanda İsrail işgücü pazarına ancak 1950'lerin sonlarında gündelikçi işçi olarak en alt düzeyde girmelerine de izin verildiğidir.¹³

İsrail ekonomisinin yapısı çok sayıda olağan dışı nitelik içeriyordu. Bir kere, ülkenin imalat sanayii sektörünün milli hasıladaki payı 1951 yılında yüzde 24'ün üzerindeydi, yani çağdaş dünya standartlarına göre İsrail'i sanayileşmiş ülke kategorisine sokacak kadar büyüktü.¹⁴ Dahası, İsrail tarımı da manda yönetimi döneminde üzerin-

de önemle durulan yoğun üretim metotlarının bir yansıması olarak ülke işgücünün çok ufak bir bölümünü (1948 yılında yüzde 14'ünü) istihdam ederek çok yüksek bir verimlilik elde ediyordu. Bunu, özellikle süt ve süt ürünleri, sebze ve tavuk üretiminde de görmek mümkündü.¹⁵ Araplar tarafından terk edilen topraklara yeni göçmenlerin yerleştirilmesi başlangıçta İsrail'in birinci önceliği olsa da, bu özellikler bağımsızlıktan sonra da egemen olmayı sürdürmüştür. Nitekim 1949'da 1,65 milyon dönüm olan ekilebilir toprak miktarının 1965'da 4,13 milyon dönüme çıkarılmasına ve aynı dönemde sulamaya ve makineleşmeye artan miktarda yatırım yapılarak yılda yüzde 12 gibi yüksek bir üretim artışı sağlanmasına karşın, tarım sektörü hiçbir zaman toplam işgücünün yüzde 17'sinden fazlasını istihdam etmemiş ve SYH'deki payı 1952'de yüzde 11,4'ken 1965'te yüzde 8,5'e gerilemiştir.¹⁶ Sanayi sektörünün payı, 1960'ların başında ufak bir artışla yüzde 24-25'e vardıysa da, kamu ve hizmet sektörünün payı yüzde 50 dolayında kalmıştır.¹⁷

Dönem boyunca Ben Gurion'un başında bulunduğu Mapai Partisi egemenliğindeki bir dizi hükümet tarafından yönetilip denetlenen çalışma sektörü, ekonominin kalbini oluşturuyordu. 1950'li yıllarda, İstadrut ve ortak olduğu şirketler iktisadi bakımdan aktif nüfusun yaklaşık yüzde 25'ini istihdam ediyordu. Ayrıca 1948-1957 arasında inşa edilen 268.000 konutun yarısının yapımını gerçekleştiren Sol Boneh gibi örgütler aracılığıyla göçmenlerin iskânında ve İsrail'in iktisadi kaynaklarının geliştirilmesinde kilit bir rol oynamıştı.¹⁸ İstadrut şirketleri tek başlarına ülkenin SYH'sinin 1953'te yüzde 18'ini ve 1957-1960 arasında yüzde 20'sinden fazlasını oluşturmaktaydı.¹⁹ Madencilik, kimyasal madde ve petrol arıtımı gibi sermaye-yoğun sanayi dallarına odaklanmış bulunan kamu sektörünü de buna eklediğimizde, İşçi Ekonomisi'nin bu iki önemli sektörünün söz konusu dönemde ulusal hasılanın beşte ikisini oluşturduğu görülür.²⁰

Büyük yoğunluktaki bu iktisadi gücün denetimi, yaygın devlet müdahalesinin ve kalabalık bir kurallar ve yasal düzenlemeler zincirinin tanımladığı merkezi bir iktisadi yönetim sisteminin temelini oluşturuyordu. Nitekim başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üze-

re, yabancı yatırımcıları ülkeye çekmek üzere, bir “karma ekonomi” kavramını ayakta tutmak gerekse de, çoğunlukla bizzat hükümet tarafından saptanmış olan iktisadi kalkınma ilkeleri çerçevesinde yatırım yapmaya hazır olan kuruluşlara ithalat lisansı ve özel teşvikler verilerek özel sektör ciddi biçimde denetim altında tutuluyordu.²¹ Bankalar da, kamu kaynaklarının tahsisinde üstlendikleri aracılık rolü çerçevesinde bu sistemin bir parçası haline gelmişti.²²

Bu doğrultuda, İsrail’in benimsediği iktisadi hedefler ulus yaratım terimiyle tanımlanmaktaydı. Kârlılığı artırma ya da gelecekteki kalkınma hamleleri için gerekli kaynakların nereden bulunacağı gibi konularla ilgilenmeden, hızlı bir gelişme, istihdam yaratma ve nüfus yayılmasına öncelik verilmekteydi. Orta vadede ne kadar başarılı olursa olsun, bu tür politikaların yüksek enflasyona ve dönemsel ödemeler dengesi bunalımlarına neden olması ve siyasi amaçlarına ulaşmak için her türlü ödünü vermeye hazır olan “idealistler” ile daha katı iktisadi yönetim metotlarını savunan “iktisatçılar” arasında şiddetli tartışmalara yol açması kaçınılmazdı.²³

Üstünlük, çoğunlukla idealistlerin elindeydi. Fakat çok önemli bunalımlarla başa çıkabilmek için, “Yeni Ekonomi Politikası” olarak bilinen bir uygulamanın iki kez yürürlüğe konması gerekti. İlkinde, 1951-1952’de, hükümetin bankacılık sistemine borçlanmasını durdurmak ve özel kişi ya da kuruluşlara verilecek kredileri sınırlamak suretiyle kısa süreli bir para darlığı/deflasyon yaratıldı ve böylelikle ithalat geçici bir süre için azaltıldı.²⁴ İkincisi ise, 1962’de İsrail para birimi şeklin devalüasyonu ile başladı ve daha sonra hükümetin, işsizliği arttıracığına ve yatırımlarda mutlak bir azalma yaratacağına bakmaksızın, şişkin inşaat sektörü de dahil, bütün iç pazarı daraltmaya yönelik çabalara girişmesiyle 1965’ten sonra daha da şiddetlendi.²⁵ Geriye dönüp bakıldığında bunun, o dönemde İsrail’in ekonomik faaliyet alanının temel unsurları olan göçmen sayısı ile dış yardım akış oranlarındaki büyük düşüşle baş etme çabası olduğu görülür. Fakat Mayıs 1967’de, İsrail ile Mısır arasındaki beklenmedik siyasi ve askeri bunalımın ve bunun sonucunda Haziran savaşının patlak vermesinin yarattığı yepyeni durum, bütün bu çabaları boşa çıkartmıştır.

1967-1983

1967 savaşının iktisadi etkileri çok büyük oldu. Her şeyden önce, İsrail'in Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ni işgali ile, manda yönetimi dönemindeki Filistin topraklarının tamamı yeniden tek bir siyasi gücün altında birleşti. Böylelikle bu bölgeler hem İsrail malları için birer pazar hem de çoğunlukla vasıfsız işgücü kaynağı halini aldı. 1973 yılında İsrail'de çalışan Filistinli işçi sayısı 60.000 dolayındayken, bu sayı 1970'lerin sonunda 90.000 dolayına çıkarak toplam işgücünün yüzde 7'sinden fazlasına eşit düzeye ulaştı.²⁶ Savaşın bir sonucu da, en büyük bölümü doğrudan askeri araç gereç alımına bağlı Amerikan yardımında meydana gelen büyük artış başta olmak üzere, savunma harcamalarında ortaya çıkan dev büyüme idi. Nitekim 1967-1970 arasında geçen üç yılda ülkeye resmi transferler yoluyla giren yabancı paranın miktarı 4,3 milyar ABD doları düzeyindeydi ve bu, İsrail'e bundan önceki yirmi yılda yapılan toplam yardımın üçte ikisine eşitti.²⁷ Yardımlar, 1970'li yılların sonuna kadar bu yüksek düzeyini korudu. Büyük bölümü Amerikan hükümetinin hibe ve kredileri şeklinde olan bu para, 1971-1982 arasında yılda ortalama 3 milyar ABD doları düzeyinde seyretti.²⁸ Bu, savunma harcamalarının 1968-1972 arasında GSMH'nin yüzde 22'sine, 1973 savaşının hemen sonrasında (1974-1978 arasında) ise yüzde 28-29'una çıkmasına imkân verdi.²⁹

İsrail'in atıl üretim faktörleri ile düşük kapasite kullanımının, savaşın yol açtığı büyük talep artışının etkisiyle harekete geçmesinin ilk etkisi, ülke ekonomisini durgunluktan kurtarmak oldu.³⁰ Fakat birkaç yıl sonra GSYH'nin büyüme hızı yeniden düştü ve 1972-1981 arasında yıllık yüzde 4,2'de (ya da kişi başına düşen GSYH için yüzde 1,6'da) kaldı.³¹ Bunun nedeni, İsrail ekonomisiyle ilgili incelemelerin en merkezi konularından biri haline gelmiş ve çeşitli ilginç varsayımların ortaya atılmasına neden olmuştur.

Herkesin görüş birliği içinde olduğu nokta, başta yaşanan iki savaş ile ülkenin ödediği petrol faturasının 1960'lı yıllarda GSYH'nin yüzde 1'iyken, 1973-1979 arasında yüzde 7'sinin üstüne fırlamasına yol açan uluslararası petrol fiyatlarındaki sürekli artış olmak üzere,

1967-1973 arasında ülke ekonomisine darbe vuran dış şokların taşıdığı önemlidir.³² Ayrıca ortaya çıkan başka iki yeni faktörün önemi konusunda da görüş birliği vardır: imalat sektöründe önemli boyutlara varan bir eksik sermaye kullanımı ve 1961-1972 arasında yüzde 4,2 olan yıllık verimlilik artışının 1973-1981 arasında yüzde 0,6'ya düşmesi.³³ Buna ek olarak birçok iktisatçı, çoğu doğrudan ya da dolaylı olarak silah ve diğer savunma amaçlı donanım üretimi yapan, 100 kadar büyük kuruluşun oluşturduğu bir askeri-sanayi kompleksinin hızla gelişmesinde hükümet teşviğinin rolüne dikkat çekmektedir.³⁴ Bunların arasında, Israeli Aircraft Industry (IAI) ve Israeli Military Industry (IMI) gibi devlete ait olanlara ek olarak devletle yakın ilişkisi olan özel kişilere ait olanlar da yer almaktaydı.

Bu faktörlerin hepsi nasıl bir araya gelebilir? Yoram Ben-Porath gibi bazılarına göre sorunun cevabı, ekonominin şoklara uyum sağlamakta güçlük çektiği özellikle yüksek enflasyon dönemlerinde (1972-80 arasında yüzde 55) fiyat sisteminin yeni kaynakların kullanım yollarına hızlı bir uyuma olanak sağlayacak uyarı işaretlerini vermekte yetersiz kalmasında aranmalıdır.³⁵ Yazarın işaret ettiği üzere, işçi ücretleri, faiz oranları ve İsrail para birimi şeklinin kambiyo kuru gibi bazı kilit girdilerin reel maliyetleri, var olan kaynakların ciddi biçimde yanlış tahsisine neden olacak düzeylerde tutulmaktaydı.³⁶ Diğer görüş sahipleri ise, cevabın daha çok sanayinin yapısıyla ilişkili olduğunu ileri sürmektedir. Nitekim sanayi sektöründeki büyük kuruluşlar, üretim düzeyleri düşük olsa da, devlet ihalelerinde kendilerine sağlanan ayrıcalıklar ve cömert devlet sübvansiyonları sayesinde hem kâr etmeyi hem de yeni makine ve aksam satın almayı sürdürebiliyordu.³⁷ Ancak en tatminkâr açıklama, Jacob Metzer'in benimsediği çok boyutlu yaklaşımdır. Metzer, dış kaynaklı şoklara ve 1970'lerdeki artan savunma harcamalarına atfettiği önemin yanı sıra, İsrail ekonomisinde meydana gelmekte olan daha derin yapısal değişiklikleri de incelemeye almaktadır. Bu yapısal değişikliklerin arasında en önemlisi, 1960'larda yüksek verimliliğe dönüşen 1948 sonrası göçmenlerinin gördüğü eğitim ve öğrenim sürecinin, 1970'lerin başında göçmen akımının neredeyse durma noktasına gelmesiyle etkisini yitirmesidir.³⁸

Yapısal değişim konusuna eğilmek, İsrail ekonomisinin diğer bazı olağandışı özelliklerini aydınlatmak için de yararlıdır. Etkileyici bir nosyon, kısmen İsrail'e has belli gelişmelere dayanan, kısmen başka ülkelerle yapılan karşılaştırmalardan kaynaklanan büyüyen "olgunluk" düşüncesidir.³⁹ İsrail'e has gelişmeler konusunda iktisatçılar, devletin daha kuruluşunda sanayileşme yolunda bir ekonominin temel yapısına sahip olduğunu ve bunun yirmi yıl boyunca hızlı bir büyümeyi mümkün kıldığını, fakat çeşitli kazanılmış hakların yaratılması pahasına gerçekleşen bu büyümenin, tıpkı Batı Avrupa'daki pazar demokrasilerinde olduğu gibi, hükümetin 1970'lerde ortaya çıkan şok ve değişimlerin üstesinden gelme yeteneğini ciddi biçimde sınırladığını öne sürmektedir.⁴⁰ Uluslararası karşılaştırmalara gelince, önce İsrail'in hangi grup ülkelerle karşılaştırılması gerektiğine karar vermek gerekmektedir. Dünya Bankası'na göre İsrail, Suriye'den Irak'a uzanan bir Üst Orta Gelir Düzeyi ekonomileri grubunda yer almaktadır. Fakat İsrail'i, 1982'ye gelindiğinde birçok önemli özelliğini paylaştığı Sanayileşmiş Pazar Ekonomileri grubuyla karşılaştırmak da bir o kadar mantıklıdır. İsrail'de o dönemdeki kişi başına düşen gelir, İrlanda ve İspanya'ninkinin biraz altındaydı ve iktisadi yapısı, örneğin tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin GSYH'ye oranı bakımından Üst Orta Gelir Düzeyi grubundan çok Sanayileşmiş Pazar Ekonomileri grubuna yakındı.⁴¹

Moshe Syrquin, yaptığı karşılaştırmalara her iki grup ülkeyi de dahil etmiştir. Syrquin önce bu ülkelerin faktör girdileri ile verimlilik yükselişi arasındaki ilişkiyi, daha sonra da bu ikisinin ulusal gelir artışıyla olan bağlantısını saptamıştır. Bu açıdan bakıldığında, İsrail'in 1950-1970 yılları arasındaki performansına en yakın ülke grubu, Japonya ve sanayileşme yolundaki öbür dört ülkedir. Fakat 1973 yılından sonra verimlilik artışı, 1970'lerde aynı biçimde yavaşlayan ileri düzeyde sanayileşmiş altı devletle (İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Batı Almanya da dahil) benzerlikler göstermektedir. Açıkça belirtilmemiş olsa da, Syrquin'in vardığı sonuç, söz konusu dönemde bütün bu ülkelerin yaşadığı iktisadi durgunluk ile enflasyon olgusunun, yatırımlardaki yavaşlamadan ve çeşitli kazanılmış hakların var

olduğu kamu harcamalarındaki artışı dizginlemekte gösterilen başarı-sızlıktan da anlaşılan “olgunluk”larıyla açıklanabileceğiydi. Ancak Syrquin, 1973 Ekim savaşından sonra İsrail’deki kamu tüketim harca-malarının GSYH’nin yüzde 40’larına fırlamasının, hiç bir standarda uymayacak kadar olağanüstü olduğunu da vurgulamaktadır.⁴²

Michael Shalev ise, değişik fakat bağlantılı bir noktayı vurgulamak üzere bir başka uluslararası karşılaştırma metodu kullanmaktadır. İs-rail ile yedi OECD ülkesindeki işsizlik oranlarını karşılaştıran Sha-lev, 1973’ten önceki birkaç yılda İsrail’deki işsizlik oranının OECD standartlarına göre yüksek olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ancak bu ta-rihten sonra eğilim tam ters yönde gelişmiş ve İsrail ekonomisi 1970’lerin geri kalan bölümünde tam istihdam yaşarken, yedi OECD ülkesinden yalnızca İsveç bunda başarılı olabilmıştır.⁴³

İki karşılaştırma yönteminin ortak özelliği, kamu politikalarına verdikleri önemdir. Ancak Syrquin denetim altında tutulamayan har-camaların sorumluluğunu kazanılmış haklara yüklerken, Shalev bü-tün sorumluluğun 1977’ye kadar sürekli olarak iş başında kalan İsra-il İşçi Partisi yönetimindeki hükümete ait olduğunu ileri sürmektedir. Büyük miktarda artış gösteren dış yardımları, çoğunlukla askeri amaçlara yönelik endüstriyel bir büyümeyi sübvansiyonlarla teşvik etmekte kullanan ve hükümetin karar mekanizmasının, bizzat kendi savurganlığının büyümesine ya da yaratılmasına yardımcı olduğu bu şirketlerin etkisi altında kalmasına izin veren İşçi Partisi’ydi.⁴⁴

Her iki yazar da, 1977 yılında Likud hükümetinin iş başına gelme-siyle durumun kötüye gitmeye başladığını ileri sürmektedirler. Likud hükümeti döneminde, 1977’de ortalama yüzde 34 düzeyinde seyreden enflasyon, 1978’de yüzde 54’e ve 1979-1983 arasında şaşkınlık yarata-cak biçimde yüzde 140’a fırlamıştır.⁴⁵ Genellikle bu kötüye gidiş yeni hükümetin, enflasyon ve büyüyen ödemeler dengesi bunalımından çıkmak için, İşçi Partisi’nin benimsediği devalüasyon ve ücretleri don-durma politikaları yerine yeni hükümetin uyguladığı katlı kur sistemi-ne son vermek ve yabancı döviz bulundurmak ile yabancı sermaye it-haline kısıtlamaları kaldırmak gibi “liberal” politikalara bağlanmakta-dır. Sonuçta yüksek faiz oranlarından yararlanmak üzere ülkeye “sı-

cak para” akmaya başlaması, İsrail vatandaşlarının ellerindeki İsrail liralılarını ABD dolarıyla değiştirmesi ve hükümetin bunlara tepki olarak çıkardığı devlet tahvillerine alıcı bulmak için faiz oranlarını yükseltmesi, bütün bankacılık ve kredi sistemi kökünden değiştirdi.

Hükümetin hem para arzı hem de toplam banka varlıklarının yüzde 90’ını elinde tutan üç büyük bankanın etkinliği üzerindeki denetim gücünü kaybetmesini daha da tehlikeli gelişmeler izledi.⁴⁶ 1979’da oluşan kısa süreli para darlığının yerini, önce yeniden Likud Partisi’nin kazandığı 1981 seçim öncesi döneminin ve ardından da 1982 Haziran’ında Lübnan’ın işgalinin artırdığı kamu harcamalarının yol açtığı bütçe açıklarının yeniden hızlandığı enflasyon aldı. İşler giderek daha da kötüleşti. 1983 sonbaharında, hiperenflasyona ek olarak banka hisselerinin değerlerinin düşmesi üzerine, zararın daha fazla büyümesini önlemek amacıyla hükümet, bankalara büyük miktarda sermaye aktarmak zorunda kaldı.⁴⁷ Bundan kısa bir süre sonra, Temmuz 1984’te yapılan seçimin sonuçları ne İşçi Partisi ne de Likud’un hükümet kurmasına izin vermeyince, siyasi bunalım bir yaşandı. Durumu kontrol altına almak için gerekli politikaları uygulamak, ancak bir “ulusal birlik hükümeti” kurulması yönünde karar alınmasından sonra gerçekleşebildi.

Bunalımdan Sınırlı İktisadi Reforma; 1980-1994

Harcamaları sınırlamak için alınacak önlemler konusunda hükümet, sermaye ve işgücü çevreleri arasında önceden varılacak uzlaşmaya dayanan bir önlemler “paketi”ne (ya da toplumsal uzlaşmaya) ihtiyaç olduğuna ilişkin yeni oluşturulan bakanlar kurulunun önde gelen üyeleri arasında bir görüş birliği hakimdi. Bunlar arasında sadece fiyatların dondurulmasını hedefleyen ilk önlem, Kasım 1984’ten başlamak üzere üç ay süreyle yürürlüğe kondu. Ücret artışına katı sınırlamalar getiren ikinci önlem, sekiz aylık bir süre için uygulamaya başlandı.⁴⁸ Böylesine sert önlemler, aylık enflasyonu yüzde 20'lere çekmeye yeterli olsa da, yetersiz görülüyordu. Bu nedenle, önerilen üçüncü bir önlemler paketinden hızla vazgeçilerek yerine Temmuz

1985'te geniş kapsamlı bir iktisadi plan yürürlüğe kondu. Bu plana göre, devlet sübvansiyonlarında ve diğer kamu harcamalarında büyük ölçüde kısıtlama yapılmasının yanı sıra, üç aylık ek bir süre boyunca ücret ve fiyatların dondurulması öngörülüyor ve Amerika Birleşik Devletleri'nin yaptığı 1,5 milyar ABD doları tutarındaki bir bağış da bu girişimi destekliyordu. Böylelikle yıllık enflasyon oranı 1986'da yüzde 20'ye, 1987'de ise yüzde 16,5'e geriledi. Ayrıca 1984/1985'te GSMH'nin yüzde 13,2'sine ulaşan bütçe açığı da 1986/1987'de yüzde 2,8'e indi.⁴⁹

Hiperenflasyonu düşürme konusunda benzer çabaların gösterildiği başka (örneğin Latin Amerikan) ülkelere göre, bu olağanüstü bir başarıydı. Bu başarıyı, akılcı politikalar izlenmesine ve ulusal bir bunalım döneminde Yahudi toplumunun bütün kesitlerini beraber ça-ba harcamaya teşvik eden bir ulusal birliğe bağlayan İsraili yorumcular, büyük olasılıkla haklıdır.⁵⁰ Bu düzelmenin orta vadeli etkileri ise daha karmaşıktı. Öncelikle, son on yılın iktisadi durgunluğu hâlâ sürmekteydi. Hükümet 1987'nin başlarında kısa süreli bir iktisadi canlanmaya olanak tanıdıysa da, bunu hemen bir bunalım dönemi izledi ve işsizlik oranı artarken, GSMH'nin artış oranı 1988'de yüzde 2,7'ye, 1989'da ise yüzde 1,62'ye geriledi⁵¹ (bkz. Tablo 8.2). Ancak bu iktisadi durgunluğun, Ekim 1987'de patlayan Filistin direniş hareketinin (İntifada) neden olduğu aksaklıklarla pek ilintisi yoktu: İsrail ekonomisi, Filistinlilerin İsrail mallarının boykot edilmesi ve işçilerin İsrail firmalarında çalışmasının engellenmesi gibi yollarla bir tür iktisadi savaş yürütmeye yönelik çabalarından bile etkilenmeyecek kadar büyüktü⁵² (bkz. Tablo 8.3).

İkinci sonuç ise, kamu sektörünün bazı kesimlerinin özelleştirilmesini kapsayan iktisadi liberalleşme doğrultusunda yeniden taahhüde girilmesiydi. Ancak kamu sektörü ile özel sektör arasındaki ilişkileri değiştirme çabalarının, uzun bir geçmişi olan devletçilik politikaları ve bu alanda var olan çok sayıda kazanılmış haklar nedeniyle son derece zor olduğu görüldü. Nitekim 1990 yılına gelindiğinde, ancak çok az sayıda kamu kuruluşu özel sektöre satılabilmmişti. Bu arada, kamu sektörünün istihdamdaki payı yüzde 30 düzeyinde sürerken, başarısız ka-

mu iktisadi teşebbüslerini sübvansiyonla desteklemeye devam ediliyordu.⁵³ Ülkede büyümenin yeniden canlılık kazanması ve reformlar ile devlet denetiminin kaldırılmasının önünde duran bazı engeller, ancak Körfez Savaşı sonrasında 1990-1991'de tamamen değişen iktisadi koşullar, barış sürecinin yeniden canlanması ve eski Sovyetler Birliği'nden kitle halinde göç eden Yahudilerin gelişiyile yıkılabildi.

Ele alınması gereken son nokta, 1948-1990 arasında refahın dağılımıyla ilgilidir. 1970'lerde büyüme yavaşladıysa da, İsrail ekonomisi 1950-1980 arasında kişi başına gelir düzeyini Amerika Birleşik Devletleri'nin dörtte birine, Batı Avrupa ülkelerinin ise dörtte üçüne yükseltecek kadar başarılı bir performans gösterdi.⁵⁴ Ulusal refah düzeyi ile ilgili çeşitli istatistiklerde de benzer bir ilerleme gözlenmektedir. Tek bir örnek vermek gerekirse, 1990 yılı itibarıyla İsrail'in nüfus başına düşen doktor sayısı bakımından dünya birincisi olduğunu ve asgari yaşam süresi bakımından da bütün dünyadaki en ileri ülkeler arasında yer aldığını belirtmek yeterli olacaktır.⁵⁵ Ne var ki bu avantajlar nüfus arasında eşit bir biçimde paylaştırılmış değildi. İşgücü piyasası içindeki bölünmeler kadar sosyal refah olanaklarına ulaşmakta gözlenen büyük eşitsizlikler, ücret farklılıklarının Batı Avrupa standartlarına göre yüksek kaldığını ve gelir düzeyindeki eşitsizliklerin de zaman içinde arttığını göstermektedir.⁵⁶

Bu eşitsizlik iki temel faktörden kaynaklanıyordu: Yahudi toplumunun kendi içinde var olan bölünmeler ve Yahudilerle Filistinliler arasındaki bölünme. Birinci konuda, 1948 sonrası göçmenlerin büyük çoğunluğu ve özellikle de Asya ve Kuzey Afrika kökenli olan "Doğulu" (Oriental) göçmenler, işgücü piyasasının daha düşük ücret verilen ve üst düzeylere yükselme şansının çok sınırlı olduğu en alt kesiminde iş bulabiliyorlardı. Dahası, Shalev'in kaydettiği üzere, ülkede Batı Avrupa'daki gibi evrensellik ya da ulusal eşitliğe dayalı bir refah devleti değil, "bireycilik ile seçkincilik"ın içine işlediği bir sistem vardı.⁵⁷ Bu durumda, sosyal refaha ulaşma, büyük ölçüde çalışılan işin türüne bağımlı kalıyordu. Üst düzey görevlerde bulunanlar sosyal güvenceler açısından çok daha rahat bir konumdayken, daha aşağı görevlerde çalışanların bir tür basit "kalıntı" ya da "güvenlik ağı" sistemin-

den yararlandırıldığı ortalama bir soruşturma sistemi devreye sokuluyordu. Durum ancak 1970'lerde, İşçi Partisi hükümetinin özellikle daha yoksul ve daha kalabalık aileleri hedef alan bir aile ödeneğini yürürlüğe koyması, daha sonra da Likud hükümetinin evrensel bir asgari ücret düzeyi getirmesi ve geniş kapsamlı bir kentsel yenileme programını uygulamaya koymasıyla değişmeye başladı.⁵⁸

Filistinli Arapların durumu daha da kötüydü. Arapların uğradığı haksızlık yalnızca topraklarının büyük bölümünü kaybetmekle ve en kötü işlerde çalıştırılmakla sınırlı değildi. Aynı zamanda topluluk olarak hem kamu harcamalarının hem de Yahudilerin tarımsal üretimin önemli bölümünün pazarlamasından sorumlu olan kooperatif sistemi gibi kurumlarının dışında tutularak ayrımcılığa da maruz kaldılar.⁵⁹ Gelir ve harcama konusunda 1979-1980'de yapılan bir anketin gösterdiği üzere, bir Arap ailesinin gelir düzeyi İsrail ulusal ortalama gelir düzeyinin ancak yüzde 70'ine eşitti.⁶⁰

Ürdün Ekonomisi; 1946-1990

1945-1967

Bir komşusu olarak Ürdün, İsrail'in iktisadi performansını etkileyen bir dizi özelliği paylaşıyordu: doğal kaynakların yokluğu, ulusal bütçenin çok büyük bölümünü savunma harcamalarına ayırma zorunluluğu, Arap/İsrail anlaşmazlığında oynadığı rol ve sınırları içinde sayısı her gün değişen Filistin kökenli bir nüfusu barındırdığı için sağladığı dış yardım olanakları. Gerçekten de 1960'ların ortalarında Ürdün ve İsrail kişi başına aldıkları dış yardım bakımından dünyanın ilk iki ülkesi konumundaydı: Ürdün 36,50 ABD doları, İsrail 28,60 ABD doları almıştı.⁶¹ Bu yardımlar sayesinde komşusu gibi Ürdün de çok yüksek bir ithalat fazlasını karşılayabildi ve başka yolla ulaşamayacağı bir hızla kalkındı. Son olarak, her iki devlet de Haziran 1967 savaşında İsrail'in ele geçirdiği Batı Şeria sorunuyla ile çok yakından ilişkiliydi.

Ancak iki ülke ekonomisi arasındaki paralellik bu noktada sona

ermektedir. Çok küçük bir imalat sektörüne sahip olan ve 1953 yılı itibarıyla kişi başına düşen gelir düzeyi 100 ABD doları dolayında bulunan bağımsızlık sonrası Ürdün, kalkınma düzeyi bakımından İsrail'den çok çevresindeki Arap komşuları ya da Hindistan ve Pakistan gibi Asya ülkelerine benziyordu.⁶² Daha da kötüsü, 1948 savaşı büyük sorunlar yarattı: Ürdün'ün Hayfa ve Yafa gibi Akdeniz liman kentleriyle doğrudan bağlantısı kesildi ve kendi nüfusunun tahminen 375.000 dolayında olduğu bir dönemde, 350.000 kadar Filistinli sığınmacıya da ev sahipliği yapmak zorunda kaldı. Sonuç, ücretlerin düşmesi ve işsizliğin artmasıydı. Nitekim 1954 yılına gelindiğinde sığınmacı nüfusun yarısından fazlası hâlâ işsizdi ve çalışanların büyük bölümü de ancak mevsimlik işler bulabiliyordu.⁶³

Ancak zaman içinde bu durumun bazı avantajları da olduğu ortaya çıktı. Daha varlıklı olan mülteciler, beraberlerinde getirdikleri paralarla başkent Amman ve çevresinde yeni işler kurdular ve yeni konut inşaatında büyük bir patlamaya neden oldular. Gerek nispeten daha gelişmiş bir tarım sektörüne sahip olan Batı Şeria'nın denetimi gerekse UNWRA tarafından Batı Şeria ve Ürdün'deki kamplarda yaşayan sığınmacıları desteklemek üzere gönderilen fonlar birer kazançtı. Dahası, son derece güvensiz koşullar, önce İngiltere'den ve İngiltere-Ürdün Antlaşması'nın yürürlükten kaldırılmasının ardından Amerika Birleşik Devletleri'nden olmak üzere, dışarıdan artan miktarda bütçe elde etmesine yardımcı oldu. Bu para yardımlarının, 1954-1961 arasında Ürdün'ün harcamalarının yüzde 58,6'sını, 1962-1966 arasında ise yüzde 48,3'ünü karşılaması, hükümetin hem altyapı çalışmaları konusunda iyi bir başlangıç yapmasına hem de bir petrol rafinerisi inşaatı ile fosfat üretiminin artırılması için sermaye sağlanmasına olanak verdi.⁶⁴ Ayrıca bu yardımlar, hem yurtiçi tüketim hem de ihracat için çok düşük üretim olanaklarına sahip olan Ürdün'ün iktisadi büyümesi için gerekli olan muazzam ithalat fazlasını karşılayabilmesini sağladı. Nitekim 1950-1966 arasında neredeyse tamamı potastan ibaret olan Ürdün ihracatı, ithal edilen mal ve hizmetlerin değerinin sadece yüzde 11 ila 15'ini karşılayabilecek düzeydeydi⁶⁵ ve 1959-1966 arasında ithalat GSMH'nin yüzde 28,3'üne eşitti.⁶⁶

Ülke ekonomisinin bu ölçüde dış yardıma bağımlı olduğu dikkate alındığında, hükümetin yabancı ve yerel danışmanlarının kendi kendine yeterliliğin sağlanması üzerinde ısrarla durmasına şaşmamak gerekir. Ancak bu konudaki sorunlar çok büyüktü. Ülkenin toplam işgücünün üçte birini istihdam eden tarım sektörü, yağış miktarında ve dolayısıyla üretimde büyük dalgalanmalara bağımlı olmayı sürdürüyordu. Kaybolmaya yüz tutmuş imalat sektörü, enerji maliyetinin yüksekliği, hammaddelerin çoğunun ithal edilmesi zorunluluğu ve hepsinden önemlisi, iç pazarın küçük oluşu nedeniyle sıkıntı içindeydi. Dahası, gerek devlet kurma gerekse İsrail ile çatışma, yönetim ve savunma alanlarına daha fazla harcama yapılmasını gerektiriyordu. Nitekim bu harcamalar 1954'te bütçenin yüzde 15'ini, 1964'te ise yüzde 22,5'ini oluştuyordu.⁶⁷

Bu zor koşullar altında, üç temel öncelik belirlenmişti. Birincisi, Doğu Gor sulama kanalıyla Ürdün Vadisi'ndeki sulu tarım alanlarının genişletilmesiydi. Bu kanalın tamamlanması, sebze tarımı ve zeytinciliğin önemli ölçüde artmasına olanak verdi. İkincisi, özellikle Batı Şeria'da Beytlehem ve Kudüs çevresinde turizmin geliştirilmesiydi. Üçüncüsü ise, UNWRA'nın okul inşaa programının üzerine ulusal bir eğitim sisteminin kurulmasıydı. 1960'ların başlarında, Ürdün'deki orta ve lise eğitimine devam oranları, aynı gelir düzeyindeki pek çok ülkeden çok daha yüksekti.⁶⁸ Bu üç alanda ulaşılan başarılar, ilk beş yıllık kalkınma planının (1963-1967; sonradan yedi yıla uzatılarak 1967-1970) yürürlüğe konduğu yıllarda, dış yardımın rolünün oldukça azaltılabileceği yönünde yaygın bir iyimserliğin egemen olmasına yol açacak kadar büyüktü.⁶⁹ Ne var ki tıpkı İsrail'de olduğu gibi, Haziran 1967 savaşının etkileri, ülkenin benimsediği iktisadi yönü temelden değiştirecek kadar büyük boyutlu oldu.

Toparlanmadan Hızlı Büyümeye; 1967-1982

Haziran savaşının Ürdün üzerindeki ilk etkisi tam bir felaketti. Her şeyden önce, bir tahmine göre ülkenin GSYH'sinin yüzde 30'unun yanı sıra, turizmden önemli miktarda döviz sağlayan Batı

Şeria üzerindeki iktisadi denetimini yitirdi.⁷⁰ Bunu izleyen ve hem İsrail hem de Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) artan gücü sonucunda yaşanan ve Ürdün ordusu ile Filistinli gerillalar arasında kuzeyde ve Amman'da 1970-1971'de en yüksek noktasına ulaşan çatışmaların sürmesi nedeniyle, dört yıl boyunca askeri seferberlik, çatışma ve yıkımın egemen olduğu bir dönem yaşandı. Daha da kötüsü, 1967 savaşı sırasında ve sonrasında, tahminlere göre sayıları 300.000'i bulan sığınmacıların Doğu Şeria'ya geliyordu.⁷¹ Bunun sonucunda, milli hasıla 1967-1972 arasında çok düşük bir artış gösterirken, kişi başına gelir düzeyinde küçük bir azalma yaşandı.⁷² Durumun daha da büyük bir felakete dönüşmesine, Arap yardımındaki artış sayesinde, 1959-1966 arasında yıllık ortalama 25 milyon Ürdün dinarı (75 milyon ABD doları) olan dış yardımın, 1967/1968'de 50 milyon Ürdün dinarına (150 milyon ABD doları) yükselmesi engel oldu.⁷³

Durum, 1971/1972'de 1970'li yıllar boyunca süren bazı dış kaynaklı faktörlerin de yardımıyla biraz daha iyiye gitmeye başladı. Bu faktörler arasında en önemli olanı, önce Amerika Birleşik Devletleri'nin, daha sonra ise petrol zengini Arap ülkelerinin Ürdün'e yaptığı toplam yardımı, 1974-1978 arasında yılda ortalama 123 milyon Ürdün dinarına (369 milyon ABD doları); Bağdat Arap Zirvesi'nin ardından da, 1979-1982 arasında yılda ortalama 372 milyon Ürdün dinarına (1,12 milyar ABD doları) çıkarmalarıydı (bkz. Tablo 8.4). Büyük bölümü bağış şeklinde olan bu yardımlar, yine bütçeyi desteklemek için yapılmaktaydı. Bu arada söz konusu yardımlar Ürdün'ün uluslararası kredi notunu o kadar yükseltti ki, Euro-dolar piyasası ve diğer kaynaklardan sağlanan dış kredilerle 1973'te 68 milyon Ürdün dinarı (204 milyon ABD doları), yani GSMH'nin yüzde 28'i düzeyinde olan dış borç miktarı, 1981'de 762,9 milyon Ürdün dinarına (2,289 milyar ABD doları), yani GSMH'nin yüzde 41'ine çıktı.⁷⁴ Bunlara üç önemli döviz kaynağını daha eklemek gerekir. Bunlar, artan turizm gelirleri ile 1973-1976 arasında fiyatı dört katından fazla artan fosfatın ihracatından elde edilen gelirdi.⁷⁵ Ancak üçüncü ve en önemli döviz kaynağını, 1970'li yıllardan başlayarak çoğunluğu Körfez bölgesindeki petrol zengini ülkelerde olmak üze-

re, yurtdışında çalışan Ürdünlülerin ülkeye gönderdiği işçi dövizleri oluşturuyordu.⁷⁶ İşçi dövizlerinden resmi bankacılık sistemi kanalıyla ülkeye giren miktar 1976'da 454,7 milyon ABD dolarıyken, 1982'de 1,083 milyar ABD dolarına yükselmiştir. Ayrıca bu rakama dayanıklı tüketim malları şeklinde ya da diğer yollardan gönderilen yüz binlerce doları da eklemek gerekir.⁷⁷

1970'lerde dünyada yaşanan enflasyon ve buna bağlı olarak Ürdün'ün ithal ettiği petrole daha fazla para ödemek zorunda kalması yüzünden, bu işçi dövizlerinin bir bölümü kaybedildi. Yine de geriye kalan kısım, ithalat ve devlet harcamalarında çok büyük bir artışa imkân sağlayarak yüksek bir büyüme hızını teşvik etmeye yetecek düzeydeydi. Ne yazık ki bu büyüme hızı ancak 1967 öncesi iktisadi yaşamın tipik bir özelliği olan dış yardıma bağımlılığa geri dönmek pahasına sağlanabildi. Nitekim 1969-1979 arasında ihracatın değeri ithalatın sadece yüzde 20'si dolayındaydı ve bütçe harcamalarını yerli kaynaklarla karşılama oranı 1967-1972 arasında yüzde 46,4; 1976-1978 arasında yüzde 57,1; 1979'da ise yüzde 38,3'tü.⁷⁸ Dahası, bu denli yüksek bir dış yardım düzeyine karşın, hükümet giderek büyüyen bir bütçe açığını önlemekte yetersiz kalmaktaydı. Bu açık, 1980'de ülkenin GSYH'sinin yüzde 8,2'sine ulaşmıştı.⁷⁹

Hükümet de, 1972'de çıkarılan Yabancı Yatırımları Teşvik Yasası ile kamu hizmetlerinin genişletilmesine ve yeni kurumların oluşturulmasına yönelik öncelikleri belirleyen üç yıllık kalkınma planı (1973-1975) gibi uygulamalarla, 1970'lerin başında yaşanan iktisadi düzelmeye bizzat katkıda bulunmuştur. Yeni üniversite ve liselerin kurulması da içinde olmak üzere, eğitim kurumlarının yaygınlaştırılmasına büyük önem verilmiş ve böylelikle 1981 yılı itibarıyla okul çağındaki çocukların neredeyse dörtte üçünün orta öğrenimi bitirmesini sağlayan girişimler gerçekleştirmiştir.⁸⁰ Diğer kurumsal yenilikler arasında, 1978'de Amman borsasının açılması ve tarım sektörü dışında çalışanlara sakatlık sigortası ve emekli maaşı sağlamak üzere Sosyal Sigorta Kurulu'sunun kurulması da vardır.

Hükümet en büyük zorlukla tarım ve sanayide ilerlemeyi teşvik çabalarında karşılaşmıştır. 1970'lerde üst üste yaşanan kuraklık dö-

nemleri nedeniyle tarım ürünleri büyük zarar gördü. Üretim 1974'teki 334.100 tonluk rekor düzeyinden, bunu izleyen üç yıl boyunca yılda ortalama 90.400 ton düzeyine gerilemiş ve ancak 1980'de yeniden düzelmeye başlayabilmiştir.⁸¹ Bu da, önemli büyüklükte bir nüfusun toprağı terk ederek ya kentlere ya da yurtdışına göç etmesine neden oldu ve 1970'de toplam çalışan nüfusun üçte birini istihdam eden tarım sektöründe çalışanların oranı, 1980'de yüzde 15'e geriledi.⁸² Gerçekten de kırsal yaşamdan kaçış, Ürdün'ü işgücü ithal eden bir ülke konumuna getirecek kadar büyüktü: 1981 yılına varıldığında, çoğu Arap kökenli olan ve tarım sektöründe çalışan yabancı işçilerin sayısı 100.000 dolayına çıkmıştı.⁸³ İmalat sanayiinde de ciddi bir düzelme yaşanmadı. Sektörün tamamı 1978 yılı itibarıyla GSMH'nin yüzde 15,5'ini sağlıyor ve toplam işgücünün yalnızca yüzde 6,3'ünü istihdam ediyordu⁸⁴ (bkz. Tablo 8.5) Kimyasal madde, madencilik ve metalürji, imalat sektörü içinde temel üretim etkinliğinin görüldüğü alanlar olmayı sürdürerek 1977 yılı itibarıyla toplam katma değere yüzde 50 oranında katkıda bulundu. Gıda, meşrubat ve tütün mamullerinin katkı oranı yüzde 26,6; ayakkabı, giyim ve tekstil ürünlerinin ise yüzde 12,9'du.⁸⁵ Bu sektörlerin her birinde var olan hareketlilik, üretim etkinliğini çeşitlendirmeye, örneğin pompa ve elektrikli ev aletleri gibi daha çok çeşitli ara malların imalatına yönelikti.⁸⁶

İktisadi Durgunluk; 1983-1990

Ürdün ekonomisinin 1982'den sonra yaşadıkları, ülkenin bölge ekonomisinin sağlıklı işlemesine ne kadar bağımlı olduğunu en kuruşuz biçimde göstermektedir. Petrol fiyatları düşmeye başlayınca, Arap yardımında, ihracatta ve işçi dövizlerinde bunun zincirleme etkilerinin görülmesi kaçınılmazdı. Bu gelişmeler, kamu ve özel sermaye yatırımlarının azalmasına, iç piyasada işsizliğin artmasına, 1985-1989 arasında GSYH'de eksi büyümeye ve hepsinden kötüsü, ödemeler dengesi açığında büyük bir artışa neden oldu.⁸⁷ Bunun hissedilen ilk sonucu, 1988'de 8 milyar ABD dolarına ulaşan dış

borç faizinin zamanında ödenmesinde karşılaşılan sorunlardı.⁸⁸ Ödemelerde bir dizi gecikme, bir bankacılık krizine, Ürdün dinarının değerinin düşmesine ve nihayet, borçlandığı en önemli iki Batılı kaynak olan IMF ve Club Paris ile yürütülen bir dizi pazarlık görüşmesine neden oldu. Ülkenin şiddetle gereksinim duyduğu dış borç ertelemesi ancak hükümetin sıkı bir iktisadi önlemler programını yürürlüğe koyacağını taahhüt etmesinden sonra mümkün oldu. Bu programa göre, kamu harcamalarında büyük kısıntıya gidiliyordu. Bu çerçevede gaz yağına ve temel gıda maddelerine hükümetçe uygulanan sübvansiyonlar, 1989 ilkbaharında şiddetli bir halk ayaklanmasına, zorunlu bir hükümet değişikliğine ve Kral Hüseyin'in 22 yılda ilk kez genel seçime gitme kararı almasına yol açacak kadar azaldı.

Yine de bütün bu siyasi zorluklara karşın yeni kurulan hükümet, üzerinde anlaşmaya varılan iktisadi programa sıkı sıkıya bağlı kaldığı için, 1989'da GSYH'de yaşanan ani düşüş, 1990'da yerini yenisinden bir büyüme sürecine bıraktı. Ancak bu kez de, en önemli ticari ortağı Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesini izleyen uluslararası bir boykota uğraması ve Körfez ülkelerinde çalışan 340.000 Ürdünlüden 300.000'inin zorunlu olarak ülkeye geri dönmesi, yeni bir bunalımın pençesine düşmesine neden oldu. Ancak bu korkulduğu kadar kötü sonuçlar doğurmayarak ülke ekonomisindeki iyileşme, umulmadık biçimde 1990'lı yılların başlarına kadar devam etti.

Ürdün Ekonomisinin Yapısına Genel Bir Bakış

Ürdün ekonomisinin 1980'lerin başında yapısını tanımlama yönünde yapılan çalışmalar genellikle, daha 1967'de ülkenin GSYH'sinin yüzde 61,5'ini oluşturan hizmet sektörünün oynadığı baskın rol üzerine odaklanmaktadır.⁸⁹ Bunun Ürdün'ü, benzer kişi başına gelir düzeylerine sahip ülkelerin tamamından olmasa bile bir kısmından farklı kılan bir özellik olduğu kuşkusuzdur.⁹⁰ Bu baskınlık, kısmen ülkenin genel anlamda hammadde kaynaklarından yoksun bulunmasının ve kısmen de 1974 öncesi GSMH'nin neredeyse yarısını

ve bu tarihten sonra ise üçte ikisini meydana getiren mal ve hizmet ticaretinin oynadığı çok önemli rolün bir yansımasıydı.⁹¹ Bu, aynı zamanda giderek artan miktarda dış yardım alma ve bunun büyük bölümünü dilediği biçimde dağıtma şansına sahip olan hükümet ve yönetimin üstlendiği merkezi rolün de bir sonucuydu. Bekleneceği üzere, bu yardımların büyük bölümü orduya ve çeşitli kamu hizmetlerine harcanmaktaydı. Bu durum sadece bütçenin dağılımından değil, aynı zamanda 1970'lerin ortalarında ülkenin 360.000 kişilik toplam işgücünden 100.000 kişinin silahlı kuvvetlerde ve 70.000 dolayında bir bölümünün de ya yönetim kadrolarında ya da özel kamu kurumlarında çalışmasından da kolayca anlaşılabilir.⁹²

Bu boyutta kaynakları denetimi altında tutan böylesi bir devlet sektörünün varlığı, ülke ekonomisini önemli bir açıdan daha etkiliyordu. Ürdün ekonomisi resmen “karma” bir ekonomi olarak tanımlansa da, aslında kamu sektörü ile kamu girişimlerinin ağırlığı ve önemi, özel sektörünü büyük ölçüde aşıyordu.⁹³ Bu özellikle 1973 sonrasında iyice belirginleşti; çünkü devletin başlattığı hızlandırılmış büyüme programı çerçevesinde girişilen büyük projeler, özel girişimcilerin finansman ve yönetim kapasitelerinin çok ötesindeydi. Bu yeni projelere para sağlamak için, Devlet Memurları Emekli Sandığı ve Sosyal Sigorta Kuruluşu gibi kurumlarla bağlantılı çeşitli yatırım fonlarının yaratılması bu gelişmelere eşlik etti. Daha sonraları, ithal edilen gıda maddelerinin fiyatlarının 1970'lerin ortalarında artmasıyla ortaya çıkan sorunları dikkate alan hükümet şeker, pirinç ve buğday gibi temel ihtiyaç maddelerinin sübvansiyonlu fiyatlarla satışını yönetmek üzere bir bakanlık kurdu. Bunu kısa süre sonra, yurtiçinde üretilen çeşitli tarımsal ürünlerin resmi yoldan pazarlanmasını kapsayan diğer devlet müdahaleleri izledi.

Olaya konu ile bağlantılı başka bir açıdan bakmak yararlı olacaktır. Petrole sahip olmamasına karşın Ürdün, Körfez ülkelerinden gelen petrole dayalı gelirlere bağımlılığı nedeniyle bir rant ekonomisinin pek çok özelliğine sahipti.⁹⁴ Nitekim 1974 sonrasında yaşanan büyük iktisadi canlılık varlığını Körfez ülkelerinden gelen yardımlara ve bu ülkelerde çalışan Ürdünlü işçilerin gönderdiği dövizlere

borçluydu. Aynı nedenlerle dünya petrol fiyatlarının 1982'den başlayarak gerilemesi sonucunda Ürdün, büyük iktisadi güçlüklerle karşı karşıya kaldı. Ancak durum bu kadarla kalmıyordu: Rantiye devletler ayrıca yüksek ücretler, yüksek ithalat eğilimi, yüksek enflasyon oranları ve ülke para biriminin önemli ticari ortaklarındakilerden yüksek değerde tutulması gibi özellikleri içlerinde taşımaktaydı. Böylesi devletlerde genellikle imalat ve tarım sektörlerinin her ikisini de geliştirmekte büyük sorunlar yaşadıkları görülür. Yüksek ücretli ve yüksek maliyetli sanayilerinin hayatta kalması ancak yüksek bir korumayla mümkündür. Nitekim Ürdün'de de durum böyleydi. Bu ülkelerde çiftçi gelirleri hem ucuz gıda maddeleri ithalatının tehdidi altındadır hem de kentlerde kazanılabilecek çok daha yüksek ücretlerle orantısızdır. Bu, kırsaldan kentlere doğru büyük bir göç akımının oluşmasında etkili olur. Bütün bunlar Ürdün'de de aynen yaşanmaktaydı.

Petrol fiyatına ve tamamen denetimi dışında kalan işçi dövizlerine bu kadar bağımlı olan ülke ekonomisini yönetmek hayli zordu. Ürdün'ün, gelirlerindeki dalgalanmalardan kaynaklanan sorunları azaltmak amacıyla, petrol zengini ülkelerle ilişkilerini kurumsallaştırıp her yıl belirli bir miktarda yardım yapmalarını taahhüt altına almaya çalıştığı kısa bir süreç yaşanmıştı. Bu amaçlar doğrultusunda, Kasım 1980 Amman Zirvesi'ne sunulan "Arap Ortak İktisadi Girişim Stratejisi" adlı planla, bunu izleyen beş yıllık bir süre için belirlenen bir dizi hedefin onaylanması istendi.⁹⁵ Ancak sonuçta önerilen bu plan o kadar sulandırıldı ki, uygulamanın amacı tamamen ortadan kalktı. Sağlanan yardım eskisi gibi düzensiz gelmeye ve Ürdün ile daha zengin Arap komşuları arasındaki siyasi düzenlemelerdeki kısa vadeli değişikliklere büyük ölçüde bağımlı kalmaya devam etti.

Daha önce de görüldüğü gibi, Ürdün'ün kendine has iktisadi yapısı, 1980'li yıllarda ve özellikle de 1986'dan sonra bölgesel etkinliklerde yaşanan kötüye gidişe karşı dirençli değildi. Dolayısıyla ülke gelirlerinde hiçbir artış olmazken, askeri harcamalar yüksek düzeyde kaldı ve geniş kamu sektörü toplam işgücünün onda birini

daha bünyesine alarak büyümesini sürdürdü.⁹⁶ Bu arada imalat sektörü de bir durgunluk yaşıyordu ve 1970'li yılların son bölümünde gerçekleşen yüksek kamu ve özel sektör yatırımlarına karşın, verimlilik 1980'lerde hemen hiç büyüme göstermedi. Bunun nedeni belki de ülkenin yetişmiş profesyonel kadroları ile işçilerinden büyük bir bölümünün yurtdışına gitmesi sonucu ortaya çıkan "beyin göçü"ydü.⁹⁷

Batı Şeria ve Gazze Şeridi; 1948-1990

1948-1967

1948-1949 yıllarında İsrail devletinin kurulması ve Filistin'in bölünmesi, yalnızca Batı Şeria ve Gazze'nin iki yeni siyasi birim olarak ortaya çıkmasına neden olmakla kalmadı; aynı zamanda bu bölgeleri yeni yaşamlarına başlarken bir sürü iktisadi sorunla karşı karşıya da bıraktı. Batı Şeria'ya akın eden ve hepsi de kentlere ya da kamplara yerleştirilen büyük bir sığınmacı kitlesi, bölgenin nüfusunu 1948-1952 arasında neredeyse yüzde 60 oranında arttırdı.⁹⁸ Daha da kötüsü, Batı Şeria ile İsrail arasında 1949'da çizilen yeni sınır, bölgenin Filistin sahil kentleriyle ulaşımını kesmekle kalmadı, aynı zamanda 111 kadar köyü, en az yarısı bu yeni oluşturulan sınırın öteki tarafında kalan tarım topraklarından da yoksun bırakmıştı.⁹⁹ Batı Şeria, kendisinden çok daha yoksul ve az gelişmiş bir ülke olan Ürdün'e 1950'de resmen bağlandı. Ürdün'ün seçkinler sınıfı, iktisadi etkinliğin odak noktasının Batı Şeria'daki Ramallah, Nablus ya da Doğu Kudüs değil Amman kenti olmasını sağlamakla çok kararlı görünüyordu.

Ürdün nehrinin Doğu kıyısı gibi Batı Şeria da, UNRWA ve diğer uluslararası kuruluşlardan sağlananlar başta olmak üzere, turizm gelirlerinin (özellikle Kudüs ve Beytlehem) ve ülke dışında iş bulmayı başaranların gönderdiği işçi dövizlerinin oluşturduğu dış mali desteklere son derece bağımlı hale gelmişti. Bu sayede kabaca Ür-

dün'ünkine yakın düzeyde bir ithalat fazlasının karşılanması ve aynı zamanda Ürdün'dekine oldukça benzer bir iktisadi etkinlik yapısının oluşması mümkün olmuştur.¹⁰⁰ Nitekim 1967 yılına gelindiğinde, tarımın GSYH'ye katkısı yüzde 27, sanayi ve madencilikğin yüzde 9, hizmet sektörünün ise yüzde 56 dolayındaydı (bkz. Tablo 8.6). Yapılan bir ankete göre, ekonominin turizmden sonra en canlı kesimi, 1967'den önceki yatırımların üçte ikisini toplayan inşaat sektörüydü.¹⁰¹

1948-1949'da yaşanan bölünmenin yarattığı etkiler, Gazze Şeridi olarak bilinen küçük toprak parçasında oturan halk için büyük bir felaket oldu. Onlar da, Batı Şeria halkı gibi, ellerindeki tarım topraklarının ve otlakların büyük bölümünü İsrail'e kaptırmıştı. Daha da kötüsü, bölgenin 70.000 ila 90.000 dolayında olan yerli nüfusu, 200.000 ila 250.000 dolayında sığınmacı nüfusun yükü altında ezilmekteydi.¹⁰² Bütün bu faktörler, işsizliğin yükselmesine, ücretlerin düşmesine ve kamu hizmetlerinin en az düzeye inmesine yol açtı. Ayrıca Gazze Şeridi'nin yönetimini üstlenen Mısır'ın ilk on yıl içinde bölgeye son derece az yardım yapması nedeniyle durum daha da kötüleşti.

Burada da konut, eğitim ve diğer alanlarda yardım sağlayan kuruluşların başında UNRWA geliyordu. Ancak bir süre sonra, özellikle de Süveyş bunalımı sırasındaki kısa süreli İsrail işgalinden sonra, yeni gelir ve istihdam kaynakları gelişmeye başladı. Bunlar arasında en önemli yerel kaynak tarımdı. Tarım sektörü, gerek Mısır gerekse uluslararası kuruluşlar tarafından girilen büyük çaplı kalkınma çabalarının odak noktası olmuştu. Tarım sektörü, 1966 yılına gelindiğinde, çalışan nüfusun üçte birinden fazlasını istihdam ediyor, Gazze'nin toplam gelirinin yüzde 26,2'sini oluşturuyor ve toplam yüzölçümünün neredeyse yarısını kaplıyordu¹⁰³ (bkz. Tablo 8.7). En önemli tarım ürünü, 1966 yılında ekilebilir toprakların yüzde 37'sinde yetiştirilen ve resmi ihracatın yaklaşık yüzde 90'ını oluşturan turunçgillerdi.¹⁰⁴ Diğer üretim etkinliklerini küçük bir imalat sektörü ile balıkçılık oluşturmaktaydı. Ancak en önemli para kaynaklarını işçi dövizleri ve Mısır yönetimine, Gazze Şeridi'nde karar-

gâhı bulunan Filistin Kurtuluş Ordusu birliklerine ve buraya 1957 yılında yerleştirilen Birleşmiş Milletler Barış Görevlileri'ne verilen hizmetler oluştuyordu. Bunlara ek olarak Gazze Şeridi'nin hem İsrail hem de Mısır pazarlarıyla bağlantılı bir serbest ticaret bölgesi olmasının yarattığı büyük ve kayıtdışı bir kaçakçılık faaliyeti yürütüyordu.¹⁰⁵

Uzun İsrail İşgali Altında Batı Şeria ve Gazze Şeridi; 1967-1987

İsrail'in Haziran 1967'de kazandığı hızlı askeri zafer, Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nin işgaline ve kısmen yeniden tek bir iktisadi birimin parçası olmalarına neden olmuştu. Tek bir dış gümrük tarifesinin benimsenmesi ve İsrail para birimi şeklinin ortak para birimi olarak kullanılması (Ürdün dinarının Batı Şeria'da hâlâ tedavülde olmasına karşın), bu olguya gümrük birliği ile bazı benzerlikler kazandırıyordu. Buna karşın işgücünün, malların ve hizmetlerin sınırıçi hareketinin önüne büyük engeller koyuyordu. Çalışmak üzere her gün İsrail'e geçmelerine izin verilen Filistinlilerin gece kalmaları yasaktı. Bu arada İsrail mallarının Batı Şeria ve Gazze'ye serbestçe girmesine izin verilirken, Filistin kökenli tarımsal ürünlerin ve mamul malların diğer yönde hareketine sınırlamalar konmuştu. Daha da önemlisi, Batı Şeria ve Gazze hem askeri yönetim altında bulunuyordu hem de Osmanlı, manda dönemi, Ürdün -ve hatta Gazze için Mısır- yasalarının kafa karıştırıcı bir birleşimi olan ayrı yasal düzenlemelere bağlıydı.¹⁰⁶

İsrail, güçlü konumundan yararlanarak İşgal Altındaki Topraklar'daki siyasi ve iktisadi hayatı denetim altında tutuyor, var olan kaynakları kendi yararına en uygun düşen biçimde kullanıyor, Filistin'in rekabet etme gücünü sınırlıyor ve ulusal planlama ya da başka bir kalkınma yolu bulunmasına yönelik girişimler için bir odak noktası oluşturabilecek her türlü kurumsal gelişmeyi engelliyordu. Dahası, askeri yönetim altyapı, eğitim ya da sosyal refaha yönelik harcamaları son derecede düşük tutmaktaydı.¹⁰⁷ İsrail denetiminin

etkisi, iktisadi yaşamın her alanında kendini hissettirse de, bu etki toprak, su ve sanayi alanlarında özellikle güçlüydü. Toprak konusunda yapılan tahminler, 1991 yılına gelindiğinde Batı Şeria'nın toplam yüzölçümünün üçte ikisinin ya ordu ya da 1967 yılından beri 250.000 dolayındaki Yahudi nüfusun iskânı amacıyla oluşturulan yaklaşık 150 yerleşim birimi için kamulaştırıldığını ya da kamulaştırılma sürecinde olduğunu gösteriyordu.¹⁰⁸ Aynı zamanda İsrail resmi makamları, hem iskân edilen Yahudi nüfus hem de doğrudan İsrail tarafından kullanılmak üzere bölgedeki mevcut su kaynaklarının yüzde 70'ine el koymuştu.¹⁰⁹ Daha da kötüsü, İsrail askeri yönetimi bir taraftan Filistin ekonomisinin üretim sektörlerindeki yatırımları finanse edebilecek banka ve diğer kredi kurumlarının gelişmesine set çekerken, diğer yandan da İsrailli girişimcilerin taşeronu olarak çalışan fabrikalar dışında, çok az sayıda yeni fabrikaya kuruluş izni vermekteydi.¹¹⁰

Bütün bu kısıtlamalara karşın, Filistin ulusal geliri önemli ölçüde artmaya başlayarak 1960'ların ortasından 1980'lerin ortasına kadar yılda ortalama yüzde 6 oranında reel büyüme gösterdi.¹¹¹ Bu gelişmenin itici gücü, İsrail ve Arap dünyasına işgücü ihracı ve çeşitli Arap ve uluslararası kaynaklı yardımların bir birleşimiydi. Tablo 8.8A'da ve 8.8B'de verilen rakamlara göre, tamamına yakın kısmı İsrail'de olmak üzere, 1974 yılında işgücünün yaklaşık üçte biri Batı Şeria, yüzde 40'ı ise Gazze dışında çalışıyordu. Başta Körfez ülkeleri olmak üzere, Arap ülkelerinde dış göç de buna eklenince, bu oranlar 1980 yılında Batı Şeria için yüzde 45'e, Gazze için yüzde 54'e çıktı ve 1987'de de sırasıyla yüzde 52'ye ve yüzde 58'e yükseldi. Ücretler İsrail standartlarına göre düşük olsa da, vasıfsız işçilerin İşgal Altındaki Topraklar'da ya da Ürdün'de alabileceğinden birkaç kat fazlaydı. Bu nedenle 1970'li yılların başından itibaren Batı Şeria'nın GSYH'sinin yüzde 30'una yakın bir bölümünü oluşturan bu işçi gelirlerinin Filistin ulusal gelirin katkısı çok büyüktü.¹¹²

İşgücü ihracından elde edilen gelir büyük ölçüde ithalat bağımlılığıyla birleşince, hizmet sektörünün bu payı, üretken iki sektör olan sanayi ve tarımın aleyhine büyüdü (Tablo 8.6 ve 8.7). İmalat

sektörü ise, İsrail mallarının rekabeti ile kredi yokluğu yüzünden zayıf kaldı ve 1967-1987 arasında Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın ancak yüzde 5 ila 6'sını oluşturdu.¹¹³ Gözlemlenen neredeyse tek canlılık belirtisi, özellikle Gazze Şeridi'nde büyük İsrail şirketlerinin taşeronu olarak çalışan küçük kuruluşların sayısındaki artıştır.¹¹⁴ Toprak kaybı, işgücü kıtlığı ve iç pazar yokluğu nedenleriyle tarımın istihdamdaki payı 1970-1987 arasında Batı Şeria'da yüzde 42'den yüzde 16'ya; Gazze Şeridi'nde ise yüzde 27'den yüzde 11'e geriledi. Bu arada ekilebilir toplam alan da 1967'deki düzeyinin yüzde 14 altına indi.¹¹⁵ Ancak çiftçilerin topraklarını meyve ve sebze gibi daha değerli tarım ürünlerine ayırması ve daha sermaye-yoğun teknikleri kullanmaya başlamasıyla sağlanan verim artışı sayesinde, bu alandaki zararların bir bölümü telafi edilmiştir.¹¹⁶

İntifada'nın İktisadi Etkileri; 1987-1990

Ekim 1987'de İsrail işgaline karşı topyekûn bir Filistin direniş hareketinin başlaması, kısa sürede iktisadi koşullarda belirgin bir kötüleşme yarattı. Gösterileri sokağa çıkma yasakları, askeri denetim noktaları ve bölge içi dolaşıma karşı oluşturulan diğer engellemeler izledi. 2000 dolayında insan öldü ve 80.000 dolayında insan da yaralandı.¹¹⁷ Okul ve üniversiteler kapatıldı. Başlangıçta bölge halkı dışardan gönderilen parasal kaynaklardaki artıştan ve 1988'de Batı Şeria'daki zeytin hasadının çok iyi olmasından bir miktar yarar sağladı. Ancak İntifada hareketi devam ettikçe, Filistinlilerin İsrail'de çalışabildiği süre kısaldı ve hem imalat hem de inşaat sektöründeki etkinlikte belirgin bir azalma gözlemlendi. Bu olumsuz gelişmelerin gelir düzeyindeki düşüşe tam olarak nasıl yansdığı tartışmaya açık bir konudur. Nitekim İşgal Altındaki Topraklar içinden kaynaklanan yeni tahminler, İsrail Merkezi İstatistik Bürosu'nun verdiği rakamlara göre çok daha ani bir gelir düşüşüne işaret etmektedir.¹¹⁸ Dolayısıyla birinci kaynağa göre 1988-1990 arasında kişi başına düşen GSMH'deki azalma yüzde 26'yken, ikinci kaynak 1987-1991 arasında yılda ortalama yüzde 1,8'lik bir gerilemeye işaret etmektedir.¹¹⁹

Dahası, İsrail rakamları Filistin ekonomisinin 1990 yılında hafif bir düzelme gösterdiğine değinirken, Filistin kaynakları Irak'ın Kuveyt'i işgali, Arap yardımının azalması ve Körfez ülkelerinde çalışan çok sayıdaki Filistinli işçinin sınır dışı edilmesi yüzünden ortaya çıkan yeni sorunların bir sonucu olarak iktisadi durgunluğun 1990'lı yılların başlarına kadar devam ettiğini öne sürmektedir.¹²⁰

Bölüm 8 ile İlgili Notlar

Kaynaklarla ilgili bütün ayrıntılar Kaynakça'da verilmiştir.

- ¹ Sir Alan Cunningham'dan BMEC'ya gönderilen tg 66 sayılı, Aralık 1947 tarihli yazı, Cunningham Belgeleri, Sandık III/dosya 1, Middle East Centre, St Anthony's College, Oxford.
- ² Arap mültecilerinin kaçı ve bunların sayısı üzerindeki tartışmalar konusunda bkz. Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem 1947-1949*, Sonuç Bölümü ve s. 297-298; Arap sığınmacıların geride bıraktığı malların değeri konusunda bkz. Segev, *The First Israelis*, s. 68-73; yıkılan köy sayısı konusunda bkz. Khalidi (der.) *All That Remains*, s. xvi (notu) ve s. xx.
- ³ Carmi ve Rosenfeld, "Israel's Political Economy and the Widening Class Gap Between its Two National Groups", s. 16; Rabieh, *The Negev Bedouin and Livestock Rearing*, s. 7-8.
- ⁴ Metzger, "The Slowdown of Economic Growth", s. 75-6; Dünya Bankası, *World Development Report 1991*, Tablo 2.
- ⁵ Segev, *The First Israelis*, s. 95-96 ve Notlar; Ben-Porath, "Entwined Growth of Population and Product", s. 27-41.
- ⁶ Segev, *The First Israelis*, s. 71.
- ⁷ Bu iddia Ben-Porath, "Entwined Growth of Population and Product", s. 27-41'de çok iyi bir şekilde ele alınmıştır.
- ⁸ Rakamlar Halevi ve Klinov-Malul, *The Economic Development of Israel*, Ek 11 ve Bein, "Israel at Forty", s. 437'den alıntılanmıştır.
- ⁹ Shalev, "Israel's Domestic Policy Regime", s. 131.
- ¹⁰ Örneğin bkz. Halevi ve Klinov-Malul, *Economic Development*, s. 11.
- ¹¹ a.g.e., s. 193. Ayrıca bkz. Berglas, "Defense and the Economy", s. 174-175.
- ¹² Naysmith, "Israel's Distorted Economy", s. 391.
- ¹³ Khalidi, "The Economy of the Palestinian Arabs of Israel", s. 42; Carmi ve Rosenfeld, "Israel's Political Economy and the Widening Class Gap Between its Two National Groups", s. 29; Shalev, "Jewish Organized Labor and the Palestinians", s. 107.
- ¹⁴ Szereszewski, *Essays on the Structure of the Jewish Economy in Palestine and Israel*, Tablo 5.
- ¹⁵ Rakam, Halevi ve Klinov-Malul, *The Economic Development of Israel*, Tablo 16'dan alıntılanmıştır.
- ¹⁶ Troen, "Spearheads of the Zionist Frontier", Tablo 1; Carmi ve Rosenfeld, "Israel's Political Economy and the Widening Class Gap Between its Two National Groups", s. 20; Halevi ve Klinov-Malul, *Economic Development of Israel*, Tablo 23 ve 36 ve s. 106.

- ¹⁷ Halevi ve Klinov-Malul, *The Economic Development of Israel*, Tablo 36 ve s. 112-113.
- ¹⁸ Örneğin bkz. Greenberg, "The Contribution of the Labour Economy to Immigrant Absorption and Population Dispersal During Israel's First Decade", s. 286-290.
- ¹⁹ Halevi ve Klinov-Malul, *Economic Development*, Tablo 40.
- ²⁰ a.g.e.
- ²¹ Shalev, "Jewish Organized Labor", s. 110; Gross, "The Economic Regime During Israel's First Decade", s. 231-237.
- ²² Gross, "The Economic Regime During Israel's First Decade", s. 238.
- ²³ Örneğin bkz. a.g.e., s. 234-5. Kullanılan terimler Naysmith, "Israel's Distorted Economy", s. 392-393'ten alıntılanmıştır.
- ²⁴ Naysmith, "Israel's Distorted Economy", s. 401-402; Gross, "The Economic Regime During Israel's First Decade", s. 231.
- ²⁵ Shalev, "Israel's Domestic Policy Regime", s. 121.
- ²⁶ Metzer ve Kaplan, "The Slowdown of Economic Growth", s. 80-81.
- ²⁷ Rakamlar Yago, "Whatever Happened to the Promised Land?", s. 136'nden alıntılanmıştır.
- ²⁸ Bein, "Israel at Forty", Tablo 1.
- ²⁹ Ben-Porath, "Introduction", s. 5.
- ³⁰ Horowitz, *The Enigma of Economic Growth*, s. 27'ye göre alıntılanan Yago, "Whatever Happened to the Promised Land?", s. 141.
- ³¹ Metzer, "The Slowdown of Economic Growth", s. 76.
- ³² Ben-Porath, "Introduction", s. 5.
- ³³ Metzer ve Kaplan, "The Slowdown of Economic Growth", Tablo 3:1.
- ³⁴ Shalev, "Israel's Domestic Policy Regime", s. 128-129; Bein, "Israel at Forty", s. 443-447.
- ³⁵ Ben-Porath, "Introduction", Ben-Porath (der.), *The Israeli Economy*, s. 6.
- ³⁶ a.g.e.
- ³⁷ Shalev, "Israel's Domestic Policy Regime: Zionism, Dualism and the Rise of Capital", s. 127-128.
- ³⁸ Metzer ve Kaplan, "The Slowdown of Economic Growth", s. 84. Metzer'in de belirttiği üzere bu kavram, Simon Kuznets tarafından yürütülen ve 1973 yılında İbranice olarak yayımlanan bir araştırmaya dayanmaktadır.
- ³⁹ Bu kavram, Ben-Porath'ın derlediği ve her iki açıdan ele alındığı *The Israeli Economy* adlı ortak çalışmanın alt başlığında yer almaktadır ve kitaba katkıda bulunan araştırmacılar tarafından da kullanılmıştır; Metzer ve Kaplan, "The Slowdown of Economic Growth"; Syrquin, "Economic Growth and Structural Change", s. 42-74.
- ⁴⁰ Syrquin, "Economic Growth and Structural Change", özellikle s. 74.

- ⁴¹ Dünya Bankası, *World Development Report 1984*, Tablo 1 ve 3.
- ⁴² Syrquin, "Economic Growth and Structural Change", özellikle s. 49-65 ve s. 73-74.
- ⁴³ Shalev, "Israel's Domestic Policy Regime", s. 101.
- ⁴⁴ a.g.e., s. 129-132.
- ⁴⁵ 1977 ve 1978 yılıyla ilgili rakamlar için bkz. a.g.e.; 1979-1983 dönemiyle ilgili rakamlar için bkz. Sharon, "Israel and the Success of the Shekel", s.115.
- ⁴⁶ Ben-Porath, "Introduction", s. 17-18.
- ⁴⁷ Bunalımın oluşmasında en önemli üç bankanın hisselerinin fiyatlarını korumak amacıyla bizzat kendi hisselerini satın alırmayı sürdüremeyecek duruma gelmesi ve hisse değerlerinin 1983 Eylül/Ekim aylarında yüzde 50 azalması etken olmuş, bunun ardından hükümet devreye girmek zorunda kalmıştır. Örneğin bkz. Plessner, *The Political Economy of Israel*, s. 257, 261-262.
- ⁴⁸ Sharon, "Israel and the Success of the Shekel", s. 120-121.
- ⁴⁹ a.g.e., s. 123-125.
- ⁵⁰ Örneğin bu görüş, İsrail Merkez Bankası'nın büyük etkiye sahip olan başkanının görüşüydü; Bruno, "Sharp Disinflation Strategy".
- ⁵¹ Razin ve Sadka, *The Economy of Modern Israel*, s. 41-44.
- ⁵² a.g.e., s. 93.
- ⁵³ Liberalleşme hareketinin önündeki engeller konusunun çok iyi incelemeye alındığı bir çalışma olarak bkz. Murphy, "Structural Inhibitions to Economic Liberalization in Israel", s. 65-88.
- ⁵⁴ Syrquin, "Economic Growth and Structural Change: an International Perspective", s. 43. 47.
- ⁵⁵ Dünya Bankası, *World Development Report 1991*, Tablo 1 ve 28.
- ⁵⁶ Shalev, "Israel's Domestic Policy Regime", s. 106-107.
- ⁵⁷ a.g.e.
- ⁵⁸ a.g.e., s. 105.
- ⁵⁹ Khalidi, "The Economy of the Palestinian Arabs of Israel", s. 46-63.
- ⁶⁰ a.g.e., s. 61.
- ⁶¹ Mazur, *Economic Growth and Development in Jordan*, s. 61n.
- ⁶² a.g.e., s. 11.
- ⁶³ IWRD, *The Economic Development of Jordan*, s. 5.
- ⁶⁴ Hesaplamaların büyük çoğunluğu Rivier, *Croissance Industrielle dans une Économie Assistée*, s. 22'de yer alan resmi rakamlara dayanmaktadır.
- ⁶⁵ a.g.e., s. 18.
- ⁶⁶ Mazur, *Economic Growth*, Tablo III/6.
- ⁶⁷ a.g.e., Tablo II/1, s. 20.
- ⁶⁸ a.g.e., s. 47.
- ⁶⁹ Bkz. Ürdün Kalkınma Kurulu, *Seven Year Program for Economic Development*

1964-70, s. 5-6. Aynı noktaya, Talal takma adını kullanan önemli bir Ürdünlü yazar da değinmektedir; "Growth and Stability in the Jordanian Economy", s. 98.

⁷⁰ Mazur, *Economic Growth and Development in Jordan*, s. 98.

⁷¹ Yeni sığınmacıların sayısı konusunda bkz. Rivier, *Croissance Industrielle dans une Economie Assistée*, s. 8. İsrail ile Filistinliler arasındaki Nihai Statü görüşmeleri, bazı Filistinli sığınmacıların Batı Şeria'daki eski yurtlarına geri dönmesiyle ilgili haklarla doğrudan ilişkili olduğu için, konu oldukça tartışmalıdır. İsrail'in ileri sürdüğüne göre, Haziran 1967 savaşının bilfiil yürürlükte olduğu dönemde yurtlarını terk etmek zorunda kalanların sayısı sadece 80.000'di.

⁷² Ürdün Haşimi Krallığı, Ulusal Planlama Konseyi, *Three Year Development Plan 1973-1975*, s. 6-8.

⁷³ Hammad, "The Role of Foreign Aid in the Jordanian Economy, 1959-1983", Tablo 2.3.

⁷⁴ a.g.e., s. 27.

⁷⁵ 1973'te 3,7 Ürdün dinarı/ton düzeyinde olan fosfat fiyatları en parlak dönemde 17,6 Ürdün dinarı/ton düzeyine fırladıktan sonra, 1977-1979 döneminde yeniden 9 Ürdün dinarı ve 10 Ürdün dinarı düzeyine inmiştir; Rivier, *Croissance Industrielle dans une Economie Assistée*, Tablo 2, s. 130.

⁷⁶ Share, "The Use of Jordan Workers' Remittances", s. 32-34.

⁷⁷ Merkez Bankası rakamları Saket, "Economic Uses of Remittances", Tablo 1'den alıntılanmıştır.

⁷⁸ Rivier, *Croissance Industrielle dans une Economie Assistée*, Tablo 5 ve 6.

⁷⁹ IMF: Jordan, "Staff Report for the 1981 Article IV Consultation", s. 5.

⁸⁰ Dünya Bankası, *World Development Report 1984*, Tablo 25.

⁸¹ Smadi ve Asfour, *The Economy of Jordan*, Tablo 2; Saket ve Asfour, *Jordan's Economy*, Tablo 2.

⁸² Arabiyyat, "Performance of the Agricultural Sector in Jordan Within the Regional Context", s. 174-176.

⁸³ Share, "Migration and Domestic Labour Market Policies", s. 79.

⁸⁴ Rivier, *Croissance Industrielle dans une Economie Assistée*, s. 1.

⁸⁵ a.g.e., Tablo 8 ve 14.

⁸⁶ a.g.e., s. 51-53.

⁸⁷ Dünya Bankası, *Peace and the Jordanian Economy*, s. 8-10.

⁸⁸ *Financial Times*, 25 Ekim 1995.

⁸⁹ Örneğin bkz. Share, "Jordan's Trade and Balance of Payments Problems", s. 3.

⁹⁰ Dünya Bankası, *World Development Report 1984*, Tablo 3. 1980 yılı itibarıyla hizmet sektörünün Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın yüzde 60'ından fazlasına eşit

olduğu aynı “Üst Orta Gelir Düzeyi” ülkeler arasında Şili, İsrail ve Singapur da yer alıyordu.

⁹¹ Share, “Jordan’s Trade and Balance of Payments Problems”, Tablo 2.

⁹² Resmi rakamlar, Rivier, *Croissance Industrielle dans une Economie Assistée*, Ek 4, Tablo 8’de yer almaktadır.

⁹³ Bu nokta, Sha’sha’a, “The Role of the Private Sector in Jordan”da çok iyi vurgulanmıştır. Bu paragrafta yer alan iddialar konusunda büyük ölçüde bu rapordan yararlandım.

⁹⁴ Bu bakış açısından yapılan bir analiz için bkz. Chatelus, “Rentier or Producer Economy in the Middle East? The Jordanian Response”, s. 204-220.

⁹⁵ Sayigh, “A New Framework for Complementarity among the Arab Economies”, s. 159-165.

⁹⁶ Gelos, “Investment Efficiency, Human Capital and Migration”, s. 16.

⁹⁷ a.g.e., s. 13-21, 30-33.

⁹⁸ Mansour, “The West Bank Economy”, s. 71-72.

⁹⁹ Plascov, “The Palestinians of Jordan’s Border”, s. 205; Dünya Bankası, *Economic Development of Jordan*, s. 45-46.

¹⁰⁰ Mansour, “The West Bank Economy”, s. 74.

¹⁰¹ a.g.e., s. 73.

¹⁰² Roy’un *The Gaza Strip*, s. 73-75’te yer alan rakamlar ile Abu-Amr’in “The Gaza Economy 1948-1984”, s. 101’de yer alan rakamlar arasında küçük bir farklılık vardır.

¹⁰³ Roy, *The Gaza Strip*, Tablo 3.5, s. 83.

¹⁰⁴ a.g.e., s. 77, 86.

¹⁰⁵ a.g.e., s. 81, 90.

¹⁰⁶ Ürdün ayrıca Batı Şeria’daki kamu görevlilerinden birçoğuna para ödemeye devam ederek dışarıdan gönderilen yardım ve bağışlara bir giriş noktası sağlamaya çalışmıştır.

¹⁰⁷ Yapılan hesaplamaların çoğu, İsrail hükümetinin Filistin kaynaklarından topladığı paraya yakın miktarını kamu projelerine harcadığını göstermektedir. Bkz. UNCTAD, “Health Conditions and Services in the West Bank and the Gaza Strip”, s. 43.

¹⁰⁸ UNCTAD, “UNCTAD’s Assistance to the Palestinian People”, s. 26.

¹⁰⁹ a.g.e., s. 27.

¹¹⁰ İsrail politikasıyla ilgili iyi bir özetleme için bkz. Shadid, “Israeli Policy Towards Economic Development in the West Bank and Gaza”, s. 121-137.

¹¹¹ Dünya Bankası, *Peace and the Jordanian Economy*, s. 9.

¹¹² UNCTAD, “UNCTAD’s Assistance to the Palestinian People”, s. 19.

¹¹³ a.g.e., s. 13. Ayrıca bkz. Abu Kishk, “Industrial Development and Policies in the West Bank and Gaza”, s. 165-190.

¹¹⁴ UNCTAD, "UNCTAD's Assistance to the Palestinian People", s. 13.

¹¹⁵ a.g.e., s. 9-10.

¹¹⁶ UNCTAD, "The Agricultural Sector of the West Bank and the Gaza Strip", s. 27-29.

¹¹⁷ Tahmin rakamları UNCTAD'ın "Health Conditions and Services in the West Bank and Gaza Strip" adlı raporunda, s. 43'te yer almaktadır.

¹¹⁸ Çeşitli tahmin rakamlarının tartışıldığı bir kaynak olarak, bkz. UNCTAD, 'Prospects for Sustained Development of the Palestinian Economy in the West Bank and the Gaza Strip, 1990-2010", s. 23-29.

¹¹⁹ UNCTAD, "Developments in the Economy of the Occupied Palestinian Territory", s. 17.

¹²⁰ a.g.e., Tablo 1.

9

1946-1990 Döneminde Arap Yarımadası Devletleri

Giriş

Körfez bölgesindeki Arap devletlerinin büyük çoğunluğu, 1945'ten sonra artan bir hızla balıkçılık, çobanlık ve ticarete dayanan küçük kentler yığını olmaktan çıkarak modern bir petrokimya sanayii kurma aşamasında olan, yüksek kişi başına gelir ve olağanüstü toplumsal refah düzeyine ulaşmış dünyanın en büyük petrol ihracatçılarına dönüştü. Kuveyt, Bahreyn ve Suudi Arabistan'da başlayan bu süreç, 1949'da Katar'a, 1962'de (ileride Birleşik Arap Emirlikleri kapsamına girecek) Abu Dabi'ye ve nihayet 1967'de Umman'a yayıldı. Bu süreci incelemeye üretim ve gelirlerdeki artışın ardında yatan faktörlerin ve denetimin uluslararası petrol şirketlerinin elinden bizzat petrol üreticisi devletlerin eline geçiş aşamalarının genel bir analiziyle başlayacağız. İkinci bir genel bölüm ise, iktisat politikası, özellikle de giderek artan miktarda yabancı işçi çalıştırılmasına son derecede bağımlı olan gelirin yeniden dağılımının özgün yollarının gelişimi açısından, bu sürecin doğurduğu bazı sonuçları ele alacak. Daha sonraki bölümlerde Suudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn, Aşağı Körfez bölgesi devletleri ve nihayet bunların iki yoksul komşusu olan Kuzey ve Güney Yemen devletlerinin izlediği farklı büyüme süreçleri incelenecek. Son olarak da Körfez

ölkelerini Ortadoğu'nun geri kalan bölümüne bağlayan iktisadi bağların yapısı ele alınacak.

Petrol: Daha Fazla Gelir ve Daha Fazla Ulusal Denetim

Körfez'in petrol ihraç eden ölkeleri, giderek artan gelirlerini iki ayrı kaynaktan sağlamaktaydı: 1970'lerin başına kadar süren hızlı üretim artışı ve petrol fiyatlarında, özellikle de 1973-1974 ve 1979-1980 yıllarında yaşanan iki patlamanın doğurduğu hızlı fiyat artışları. Her iki hareket, Tablo 9.1A ve 9.1B'de gösterilmiştir. Bu bağlamda, Körfez'deki petrol üretiminin 1950'de 350 milyon varilken, 1960'da 1 milyar varilin üstüne çıktığı, 1970'de 2,5 milyar varile ve 1980'de ise hemen hemen 5,5 milyar varile yükseldiği görülmektedir. Bu arada sadece ham petrolün değil, giderek artan miktarda petrokimya ürünleri gibi petrol türevlerinin de ihracından kaynaklanan toplam petrol gelirleri, 1970'de 5 milyar ABD dolarından 1980'de 160 milyar ABD dolarına yükseldi. Bu tarihten sonra düşmeye başlayan petrol fiyatları, beraberinde petrol gelirlerinin de 1986'da 37 milyar ABD dolarına gerilemesine neden olduktan sonra, 1980'lerin sonunda küçük bir yükselme gösterdi.¹

Ancak bu rakamlar cari fiyatları göstermektedir ve dünya ekonomisinin 1970'lerde yaşadığı yüksek enflasyonun etkisini gidermek üzere sabit fiyatlara dönüştürülmeleri halinde, Suudi Arabistan büyüklüğünde bir petrol üreticisinin elde ettiği reel gelirin 1974-1979 arasında hiçbir artış göstermediği, bunu izleyen ikinci bir büyüme döneminden sonra, 1986'yı izleyen yıllardaki petrol gelirlerinin yeniden 1974 düzeyinin yarısına düştüğünü ortaya çıkarmaktadır (bkz. Tablo 9.2). Son olarak, bunların hepsini uluslararası bir bakış açısına yerleştirmek için Suudi Arabistan, Kuveyt, Katar ve Abu Dabi'nin 1960'da dünya toplam petrol üretiminin yüzde 15'inden biraz fazlasını sağlarken, 1978'de yüzde 25'ine yakın bölümünü ürettiklerini belirtmek gerekir.²

Petrol üretiminde meydana gelen artışlar hem yeni petrol sahalarının bulunmasından hem de (Suudi petrolünü Akdeniz kıyısındaki

Sidon kentine ulaştırmak üzere 1951 yılında kurulan Tapline petrol boru hattı dahil olmak üzere) gerekli petrol boru hatlarının, tanker terminallerinin ve rafinerilerin kurulmasından kaynaklanmaktaydı. 1970'lerin başına kadar, bu üretim artışında Ortadoğu'daki petrol imtiyazlarını ellerinde bulunduran uluslararası petrol şirketlerinin ticari çıkar hesaplarının da büyük payı oldu. Daha sonra, karar gücünün petrol üreten devletlerin eline geçmeye başlamasıyla birlikte başka çıkar hesapları önem kazandı. Petrol üretimi ile petrol kaynaklarının korunması arasında bir denge oluşturmak ve en azından Suudi Arabistan açısından gereken geliri sağlayacak ama dünyada alternatif enerji kaynaklarının gelişmesini teşvik edecek kadar yüksek olmayan bir fiyat politikası sürdürmek, bunların arasında en be- lirgin olanlardı. Aşağıda da görüleceğı gibi, bu süreçte bazı kısa va- deli siyasi kaygılar da önem kazanmıştır.

Petrol fiyatlarının izlediğı hareketin daha ayrıntılı incelenmesi doğru olacaktır. 1945'ten 1970'lerin başına kadar imtiyaz sahibi uluslararası petrol şirketlerince "ilan etme" de denen bir yöntemle belirlenen fiyatlar Ortadoğu'daki tüm petrol işlemleri için genel re- ferans noktası oldu. Başlangıçta bu fiyat, petrol şirketlerinin kendi ülkelerinde ödeyeceğı vergiler için gelirlerinin hesaplanmasında kri- ter olarak kullanılıyordu. Ancak 1950'den sonra, varil başına sabit birim fiyata dayalı eski imtiyaz hissesi (petrol kuyusu bulana öde- nen kâr payı; royalty) anlaşmaları yerine, şirket ile üretici ülkenin kârı yarı yarıya paylaşmasına dayanan yeni kâr ortaklığı anlaşma- larının yürürlüğe girmesiyle birlikte, ilan fiyatı önce Suudi Arabis- tan'da, ardından diğer Körfez ülkelerine yapılacak ödemelerin he- saplanmasında kullanılmaya başlandı. Aslında Ağustos 1951'de 1,75 ABD doları/varil olarak saptanan bu fiyat, Şubat 1971'de sade- ce 1,80 ABD doları/varil düzeyine çıktı; yani yirmi yıl boyunca ne- redeyse aynı kaldı.³ Bütün yazarların vurguladığı üzere, Basra Kör- fezi kıyısında yer alan petrol sahalarından çıkarılan petrolün o za- manki varil başına maliyeti olan 0,20 ABD dolarına oranla bu fiyat bîr hayli yüksekti.⁴ Ancak maliyet ile fiyat arasındaki bu farkın hak- lı bir getiri mi, yoksa önceleri petrol şirketleri, 1970'lerden sonra da

petrol üreten ülke hükümetlerinin kendileri tarafından alınan rant biçimi mi olduğu konusunda görüş birliği yoktur.⁵ Fakat kesin olan, ilan fiyatının, arz ve talepteki kısa vadeli hareketlerin etkisinden ancak dolaylı olarak etkilendiğidir. Dolayısıyla piyasa güçlerinin yapabileceği tek şey, idari, siyasi ve diğer etkenlerin birleşimiyle saptanan fiyatın oluşturulmasına zengin bir parametreler dizisi sağlamaktan ibaret kaldı.

Bu tür düşünceler, 1971'de petrol fiyat denetiminin petrol şirketlerinin elinden çıkarak petrol üreten ülkelerin hükümetlerine ve onların ortak organı olan Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nün (OPEC) eline geçmesiyle daha da önem kazandı. 1960'da kurulan OPEC, dünya petrol piyasasında etkili bir rol oynamaya ancak bundan on yıl kadar sonra başlayabildi.⁶ 1970'lerdeki iki önemli fiyat artışında hem siyasi güçlerin hem de piyasa güçlerinin büyük rolü olduğu görülmektedir. Bu artışlardan ilkinin yaşandığı 1973-1974'te, Ekim ayında patlayan Arap-İsrail savaşının yarattığı geçici aksaklıklar ve Arap ülkelerinin petrol ihracatının (Arap-İsrail anlaşmazlığı konusunda Batı'nın politikasını etkilemek amacıyla girişilen "petrol boykotu" kapsamında) kısa bir süre için azaltılması, petrol üreten ülke hükümetlerini fiyatları giderek daha da yükseltmeye teşvik etti ve OPEC üyeleri bu fiyatı Ocak 1974'te 11,651 ABD doları/varil olarak saptadı.⁷

Daha sonra, İran devriminin ve Suudi Arabistan'ın Ocak ve Nisan 1979'da petrol üretimini aniden ve beklenmedik biçimde kısmasının tetiklediği ikinci fiyat patlaması sırasında ortak bir fiyat konusunda anlaşmaya varamayan petrol üreten ülkeler, Haziran 1979'da 18 ABD doları/varillik ve Haziran 1980'de ise 32 ABD doları/varillik bir tavan fiyat saptamayı başardı.⁸ Nihayet, dünya petrol talebinin gerilemesi yüzünden petrol fiyatlarındaki 1980'lerin ilk yıllarında başlayan düşüşün daha da artmasını engellemek üzere OPEC üyelerinin tercih ettiği yöntem, 1982'den itibaren petrol üretimini sınırlama yoluna gitmek oldu. Örgütün bir tür "esnek" üretici olarak, toplam petrol üretimini anlaşmaya varılan sınırlar içinde tutmakla yükümlü kıldığı Suudi Arabistan dışında, petrol üreten her ülkeye belirli bir üretim kotası tanınmıştı.⁹ Ne var ki 1985 yılına gelindiğin-

de, izlenen bu politikanın, gelir kaybına ve giderek daha da küçülen bir pazar payına yol açması, Suudi Arabistan'ın uygulamakta olduğu petrol politikasını tersine çevirerek üretimi yeniden arttırmasına ve petrolünü önemli indirimlerle satmaya başlamasına neden oldu ve ham petrol fiyatı 1986'da varil başına 24 ABD dolarından 8 ABD dolarına düştü.¹⁰ Gerilim ve karmaşa dolu bir dönemin ardından, 1986 yılının temmuz-ağustos aylarında ve sonra da yeniden aynı yılın aralık ayında bir araya gelen OPEC üyesi devletler, ham petrolün referans fiyatını varil başına 18 ABD dolarında tutmayı amaçlayan yeni bir kota sistemi üzerinde anlaşmaya vardı. Bu sayede, Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgaline kadar ham petrol fiyatını varil başına 15-18 ABD doları aralığında tutmak mümkün oldu.

Şimdi mülkiyet ve denetimde yaşanan değişimleri daha ayrıntılı inceleyebiliriz. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Sovyet bloku dışında kalan petrol endüstrisi, halk arasında "büyükler" ya da "yedi kız kardeşler" olarak tanınan yedi çokuluslu petrol şirketinin egemenliği altında bulunuyordu. Bunlardan beşi Amerikan (sonraları Exxon adını alacak olan Standard Oil of New Jersey, Gulf, sonraları Texaco adını alacak Texas Oil, sonraları Chevron adını alacak olan SO-CAL ve daha sonra Mobil adını alacak olan Socony-Vacuum), biri İngiliz-Hollanda (Shell) ve biri de İngiliz (sonraları British Petroleum adını alacak olan Anglo-Iranian) şirketi idi. 1950'lerde bu yedi şirket, Sovyet bloğu dışında üretilen petrolün yüzde 90'ını denetimleri altında tutmaktaydı. 1972'ye gelindiğinde bu oran yalnızca yüzde 72'ye geriledi.¹¹ Dahası bu şirketlerin tümü, yerel bağlantılar aracılığıyla Ortadoğu'da güçlü biçimde temsil edilmekteydi. Bunlara örnek olarak BP ve Gulf'un ortak mülkiyetinde bulunan Kuwait Oil Company ile SOCAL ve Texas'a 1947'de Standard Oil of New Jersey ve Socony-Vacuum'un da katılımıyla kurulan ARAMCO gösterilebilir. Bağımsız ufak ölçekli petrol kuruluşlarının bu dönemdeki tek tutunma noktası. 1948-1949 yıllarında bir grup Amerikan şirketinin imtiyaz sağladığı ve daha sonra 1957-1958'de Japanese Trading Company'nin de denizde petrol arama hakkını kazandığı Kuveyt ile Suudi Arabistan arasındaki "Tarafsız Bölge"ydi.¹²

1960'lı yılların sonlarında, çeşitli faktörlerin bir araya gelmesiyle durumlarının bozulmasına kadar “büyükler”in bölgedeki konumu aşağı yukarı değişmeden kaldı.¹³ Bu faktörlerden biri, 1961'de Irak'ta ve 1969'da Libya'da iş başına gelen daha radikal Arap rejimlerinin oluşturduğu tehlikeydi. Bir diğeri ise, yerel hükümetlere daha iyi koşullar önererek “büyükler”in denetimi dışında olan ya da bıraktıkları sahalarda imtiyaz sağlamayı amaçlayan “bağımsız” petrol şirketleriydi. Üçüncüsü ise yaklaşık yirmi yıl boyunca sürdürülen petrol ihracatından sonra, birçok Arap ülkesinin petrol endüstrisini bundan böyle kendi ulusal şirketleri aracılığıyla doğrudan yürütebilecek teknik uzmanlığı geliştirmiş olmasıydı. 1960'da kurulan Kuwait National Petroleum Company ve 1962'de kurulan Saudi General Petroleum and Mineral Organization Petromin, bu ulusal şirketlerdendir. Diğer önemli faktörler arasında, 1960'larda yaşanan ekonomik canlılığın bir sonucunda uluslararası petrol talebinin artmasını ve 1967 ve 1973 Arap-İsrail savaşlarından sonra petrol üreten Arap ülkeleri ile Batı'nın önde gelen hükümetleri arasındaki ilişkilerin değişmesini saymak mümkündür.

Petrol şirketlerinin çalışmalarında daha fazla yerel katılımı öngören 1968 OPEC beyannamesiyle başlayan ve petrol üreten ülkelerin belirli bir süre içinde, aşamalardan geçerek petrol üretiminin tam denetimini ele geçirmesine yönelik bir çerçeve sağlayan ve Ekim 1972'de “büyükler” ile petrol üreten ülkeler arasında imzalanan genel anlaşmaya kadar geçen süredeki hızlı değişimi kolaylaştıran da bu tür baslıklardı. Bu süreci daha da hızlandıran, 1973 Arap-İsrail savaşı oldu. Bu savaş sonucunda Kuveyt 1975'te Kuwait Oil Company'nin hisselerinin tamamını devraldı; onu 1976-1977'de Katar izledi ve daha sonra da Suudi Arabistan ileriki bir tarihte ARAMCO'yu tam olarak denetimi altına almasını sağlayacak anlaşmayı imzaladı.¹⁴

Bir kez denetim tam olarak sağlandıktan sonra, Körfez ülkeleri artık gerek fiyat ve üretim düzeylerini kendi ulusal çıkarları doğrultusunda saptama gerekse petrol sanayilerinin yapısı ve biçimi ile ilgili politikaları oluşturma konumuna gelmişti. Bu da kaçınılmaz olarak petrol üretici ülkelerin denetimlerini hem yukarı yönde (petrol

arama ve çıkarma) hem de aşağı yönde (petrol arıtma, taşıma ve pazarlama) yayma çabasına girmesine neden oldu. Fakat bu süreçte her ülke, kendi şirketlerini kurmalarına ve gerekli uzmanlığı geliştirmelerine kadar geçen sürede, bu çalışmaların büyük bölümünü “büyükler” ile yeni sözleşmeler yaparak yürütmek zorunda kaldı. İşleri daha da zorlaştıran, dünya petrol talebindeki azalmanın sonucu olarak petrol fiyatlarında 1980’lerde meydana gelen düşüşün petrol arıtma kapasitesini arttırmaya yönelik bir kısım yeni projenin ertelenmesi anlamına gelmesiydi. 1970’lerin sonundan itibaren çok az petrol arama girişiminde bulunulmasının ve 1980 yılına gelindiğinde, petrol üreticisi ülkelerin, kendi petrollerinin arıtımı, taşınması ve pazarlaması konularında çok az ilerleme kaydetmesinin ardında yatan da bu tür düşüncelerdi.¹⁵

Petrole Dayalı Ekonomilerde Bölüşüm ve Kalkınma

Körfez devletlerinde egemen ailelerin birleştiği tek nokta, yeni oluşan petrol zenginliğinin, kendi halklarına en kısa zamanda yarar sağlayacak biçimde paylaştırılmasıydı. Buna en belirgin örnek, hızlı bir değişimi önlemek amacıyla harcamaları yavaşlatmaya çalışan az sayıdaki yöneticinin kısa zamanda kolayca saf dışı edilmesi.¹⁶ Nitekim genellikle kısa süreli bir şaşkınlık ve kötü yönetim döneminin ardından, önce ülkenin su, yol, okul ve diğer altyapı hizmetlerini geliştirmeye yönelik planlar uygulamaya kondu. Ardından ülke halkının refahı konusunda yüksek düzeyde devlet sübvansiyonları içeren hizmetlerin sağlanmasına başlandı. Birçok başka alanda olduğu gibi bu konuda da Kuveyt, yerel düzeyde sosyal bir devlet oluşturmayı amaçlayan kalkınma programlarıyla başı çekmekteydi.¹⁷ Nitekim Jill Crystal tarafından alıntılanan bir İngiliz raporuna göre, daha 1955’lerde, “Kuveytlilerin, devlete herhangi bir vergi ödemeden, eğitim, sağlık, su, elektrik, telefon ve diğer hizmetlerden ücretsiz olarak ya da devlet sübvansiyonu yoluyla yararlandırılması yönünde düşünceler güç kazanmaktaydı”.¹⁸ Aslında devletin yaptığı-

ğı, halktan vergi toplamak yerine, vatandaşlarına ve daha sınırlı bir biçimde, ülkede çalışan göçmen işçilere gelir dağıtarak bir eksi ya da ters vergilendirme uygulanmasıydı. Diğer devletler de bu uygulamayı izleme eğilimindeydi. Örneğin Suudi Arabistan'da, var olan vergileri yürürlükten tamamen kaldırmak ancak zaman içinde gerçekleşti ve 1970'lerin başlarına kadar sürdü.¹⁹

Diğer bir harcama alanı da, petrol sektörünün bizzat kendisiydi. Petrol sanayii sektörü, az sayıda işçi çalıştırmakla birlikte, petrolün -ve daha sonraki aşamalarda doğalgazın- sadece hammadde değil, aynı zamanda ucuz bir enerji kaynağı olarak kullanıldığı başta petrol arıtımı ve daha sonra propan, butan, metanol ve amonyak üretimi gibi diğer petrokimya kollarının gelişmesinde de itici bir güç oldu. Ancak 1970'lerde hızla artan ücretler yüzünden kısa bir süre sonra çeşitli sorunlarla karşılaşıldı ve bu, düşük randıman ve denizasıırı pazarlara taşıma masraflarının yüksek oluşuyla birleşince, başlangıçta elde edilen avantajların büyük bölümü yitirildi.²⁰

Son olarak da petrolün kısıtlı bir kaynak olduğu ve iktisadi büyümenin motoru olmaya sonsuza dek devam edemeyeceği noktasından hareketle, iktisadi anlamda çeşitlenme kavramına önem verilmeye başlandı. Tarım, el sanatları ve yöresel sanayiın daha kolay geliştirilebildiği Suudi Arabistan ve Umman gibi nispeten daha büyük Körfez ülkelerinde bu politikanın uygulanması daha kolaydı. Ancak daha küçük ölçekli şehir devletlerinde bile petrol dışı sanayi ile bankacılık ve finans sektörünün geliştirilmesi yönünde çeşitli çabalar harcandı. Ne var ki hükümetlerin petrolden elde ettiği gelirler, özellikle 1970'lerin iktisadi patlama döneminde, yerel ekonominin herhangi bir sektörü tarafından emilemeyecek kadar büyüktü. Bu nedenle petrol gelirlerinin bir bölümünün yurtdışındaki daha üretken ekonomilere yatırılmasına başlandı. Kuveyt burada da başı çekti ve Gelecek Nesiller Fonu'nda (Fund for Future Generations) biriken paranın yönetimiyle ilgilenecek Kuwait Investment Office'i kurdu. (bkz. aşağıdaki bölüm).²¹

Ancak refahı halka paylaştırma sürecinin, genellikle ekonomiyi kalkındırmak ve Körfez modeli bir refah devleti yaratmak için gerek-

li resmi düzenlemelerin çok ötesine gittiğini vurgulamak gerekir. Uygulanan teşvikler devletin halka para, toprak ve hatta bazı durumlarda özel satış amacıyla petrol dağıtmasından devlet hizmetinde çalışma olanağı sağlamaya ve devlete mal ve hizmet sağlayan yerel tüccarlara şişkin rakamlı ihaleler ya da aracılık komisyonları vermeye kadar varan çok geniş bir yelpazeye sahipti. Bu uygulamaların bir çoğu, güçlü bir özel sektör yaratma ihtiyacı çerçevesinde haklı gösterilmekte, genel anlamda bir kapitalist ideoloji, devletin ve kraliyet ailesinin kaba pederane tavırlarını, sanayi ve özel girişim için bir ödül gibi göstermekte kullanılmaktaydı.²²

Kalkınma ve bölüşüm politikaları, ülkenin kendi vatandaşları ile her yönde büyüme sağlamak amacıyla sayıları giderek artan göçmen işçiler arasındaki ilişkiler konusunu da gündeme getirmekteydi. Çok iyi bilindiği üzere, topraklarında petrol bulunan devletler, genellikle eğitim ve beceri düzeyi çok düşük, küçük bir nüfusa sahip ülkelerdi. Örneğin 1949'da ilk kez petrol ihraç etmeye başladığında Katar'ın 30.000 dolayındaki nüfusu içinde, okuma yazma bilenlerin sayısı sadece 650'ydі.²³ Kuveyt'teki ilk genel nüfus sayımı, 1957'de yerli işgücü içinde sadece iki doktorun ve sekiz muhasebecinin bulunduğunu göstermektedir.²⁴ Dolayısıyla elle yapılan işlerden en üst düzeyde beceri gerektiren işlere kadar her türlü alanda yabancı işgücüne gereksinim duyuluyordu. Bu konuda petrol şirketleri başı çekse de, kısa sürede yerel hükümetler onlara katıldı. Hükümetlerin yabancı memurlara, öğretmenlere, doktorlara ve hatta polislere ve askerlere duyduğu gereksinim sürekli artmaktaydı. Başlangıç aşamasında, bu göçmen işçilerin büyük çoğunluğu Arap aleminden gelmekteydi. Ancak zaman geçtikçe ve özellikle kalkınmanın gerçekten hız kazandığı 1970'li yıllarda, artan işgücü talebinin giderek artan bir bölümü, daha düşük ücretle çalışmaları, ailelerini beraberlerinde getirme ihtimallerinin daha düşük olması ve daha kolay denetlenebilmeleri gibi gerekçelerle, Asya ülkelerinden karşılanmaya başlandı.²⁵

Ne yazık ki çok sayıda yabancı işçinin Körfez ülkelerine yasal olmayan yollardan giriş yapması ve gerekse resmi makamların, ülke-

lerinin yabancı işgücüne ne denli bağımlı hale geldiğinin bilinmesini istememeleri nedeniyle, bu süreci sergileyecek kesin rakamlara ulaşmak güçtür. Bu alanda iki sorun daha vardır. Birincisi, Suudi Arabistan hükümetinin kendi yerli nüfusunu sürekli olarak olduğundan daha yüksek gösterme çabası içinde olması (bkz. bir sonraki bölüm); ikincisi ise, Suudi Arabistan'da çalışan ve birçoğu 1990'a kadar neredeyse açık olan Suudi Arabistan-Yemen sınırından sürekli olarak giriş çıkış yapan çok kalabalık Yemenli işçi kitlesinin büyüklüğünü belirlemede karşılaşılan güçlülüdür.²⁶ Tablo 9.3A, tüm bölge devletlerinin arasında kesinlikle en iyi ve güvenilir istatistiklere sahip olan Kuveyt'te, yabancı nüfus ve işgücündeki artışın ayrıntılarını vermektedir. Tablo 9.3B'de ise 1970-1980 arasında altı Körfez ülkesinin resmi nüfus ve işgücü rakamlarına yer verilmektedir. Tablo 9.3C ve 9.3D'de verilen ülke bazında Arap ve Asya kökenli göçmen işçi istihdam rakamlarından da kolayca anlaşılabacağı üzere, bu sayılar son derece düşük gösterilmiştir ve dolayısıyla gerçek rakamlar bunların neredeyse iki katı olabilir. Biraz daha düşük oranda da olsa, yabancı işçi sayısı 1980'lerde de artmaya devam ederek 1985'te bir tahmine göre 5,54 milyona, bir diğerine göre ise 7,2 milyona ulaşmıştır.²⁷

Bu rakamların gösterdiği üzere, daha 1965'te Kuveyt'teki yabancı işçi sayısı, yerli işçi sayısından 3,5 kat fazlaydı. Bu durum, sonraki yıllarda Bahreyn dışındaki diğer Körfez ülkelerinde tekrar tekrar yaşanmıştır. Bu da, iki tür yasanın çıkarılmasını zorunlu kılmaktaydı: yerli halk ile yabancılar arasındaki ilişkileri düzenleyen yasalar ile yabancıların ülkede hangi koşullar altında çalışabileceklerini belirleyen yasalar. Uyruk konusunda Körfez ülkelerinin çoğunda benimsenen tanımlamaya göre, vatandaş sayılmak için, belirli bir tarih itibarıyla -örneğin Kuveyt için bu 1920'dir- bireyin ya da atalarından birinin o ülke sınırları içinde ikamet ediyor olması gerekmektedir.²⁸ Bunları, ülke vatandaşlarına tanınan, örneğin ülke sınırları içinde toprak edinme, yerli bir şirkette yönetici ortak olma ya da devletin yönetim kadrolarında üst düzeylere çıkma konularında tek hak sahibi olmak gibi çeşitli önemli ayrıcalıkları düzen-

leyen bir dizi yeni yasa izledi. Bu yasalar sayesinde, petrolden sağlanan refahın temel dağıtım mekanizması sadece bu tanıma giren bireyleri kapsadığından, vatandaşlık hakkı son derece değerli bir iktisadi kaynak haline gelmiştir. Son olarak, bu süreci tamamlamak amacıyla çıkarılan 1959 tarihli Vatandaşlığa Kabul Yasası ve bunun üzerinde daha sonra yapılan değişikliklerle, vatandaşlığa kabul edilmek isteyen herhangi bir yabancının karşısına aşılması son derece güç engeller konmuştur.²⁹

Çalışma koşullarını düzenlemek ve daha sonra da sayıları giderek artan göçmen işçi ordusunun statüsünü belirlemek amacıyla çeşitli yasalar yürürlüğe konmuştur. Bu bağlamda uygulamaya konan yasaların ilki, Suudi Arabistan'da 1947'de çıkarılan İşçi ve Çalışma Nizamnamesi oldu. Bunu Bahreyn'in 1958 tarihli Çalışma Yasası, ardından da Kuveyt 1960 Özel Sektör Çalışma Yasası ve 1964 Özel Sektör Yasası izlemiştir. Çalışanların grev hakkı yoktu ve az sayıda yabancı işçiye sendikaya üye olma hakkını tanıyan tek ülke Kuveyt'ti. Ayrıca yabancı işgücünü denetim altında tutmak amacıyla her devlet, çalışma izni verme ve giderek çok daha sıkılaştıran bir dizi düzenleme ile, ülkeye gelen her göçmen işçinin, o ülkenin kendi vatandaşlarının çalışma olanağı bulunmayan belirlenmiş bir görevde, belirli bir süre çalıştıktan sonra ülkesine geri dönmesini zorunlu kılma yollarını kullanıyordu.

Kuşkusuz bu önlemlerin alınmasındaki temel amaç, gelecekte yerli halkın konumunu ve ayrıcalıklarını tehlikeye sokabilecek büyüklükte daimi bir yabancı nüfusun oluşmasını önlemektir. Fakat bu yönde ancak kısmi bir başarıdan söz edilebilir. Özellikle hükümet politikalarıyla yabancılardan sadece işçi olarak değil, aynı zamanda kiracı, ev hizmetlisi ve diğer birçok şekilde çıkar sağlayan yerli iş çevrelerinin önemli bir kesimi arasında kısa süre sonra gerilimler ortaya çıktı. İşleri daha da karıştıran, göçmen işçilerin yurda getirilmesi konusundaki düzenlemelere tam olarak uyulmasını sağlamanın sorumluluğunun devlet ve işveren arasında paylaşılmasıydı. Nitekim eskiden beri sürdürülen "kefalet" sistemi uyarınca, özel sektörde çalışan her yabancı işçinin bir patronu ya da kefili bulunması gerekmektedir. Bunun so-

nucunda ortaya tuhaf bir durum çıkıyordu. Ülke vatandaşları, bir yandan grup olarak bu denli kalabalık bir yabancı kitlenin ülkede bulunmasını kendi kültürleri ve yaşam biçimleri açısından bir tehlike olarak görürken, öte yandan birey olarak da giderek artan miktarda yabancı göçmenin denetimsiz olarak ülkeye girmesinden büyük yararlar sağlamaktaydı. Yabancı işçilerin statüsü konusunda bir dizi yasa ve yasa değişikliğinin çıkarılmasında, bu durumun etkili olduğu kuşkusuzdur. Aynı zamanda göçmen işçilerin büyük çoğunluğunun sürekli bir güvensizlik içinde yaşamak zorunda kalması, mevzuattan emin olmamaları, patronları tarafından kolayca sömürülebilmeleri ve çizmeyi aştıkları takdirde derhal sınırışı edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmalarının nedeni de bu durumdu.

Suudi Arabistan; 1945-1990

Suudi Arabistan'ın 1946'da 10,4 milyon ABD doları olan petrol gelirleri 1960'da 333,7 ABD dolarına, 1970'de 1,214 milyar ABD dolarına ve 1980'de 102,2 milyar ABD dolarına yükselerek muazzam bir artış göstermiştir.³⁰ Bu büyük artış karşısında, ülkenin tarım ve ticaret gibi diğer iktisadi etkinliklerinin ekonomiye yaptığı katkılar kısa sürede cüceleşmişti. Gerçekten de 1970 yılına gelindiğinde, devlet gelirlerinden yüzde 88'i petrolden kaynaklanıyordu; bu oran 1973'te yüzde 93'e ulaştı.³¹ Hükümet ekonomi içindeki bu egemen konumunu kısa sürede fark etti ve bundan yararlanmaya başladı. Planlama Bakanlığı, hazırladığı *1980-85 Dönemi Üçüncü Kalkınma Planı*'nın önsözünde, "iktisadi kalkınmanın, büyük oranda bir hükümet etkinliği olduğu"nu ve "özel sektörün hükümet harcamalarına bağımlı olduğu"nu belirtiyordu.³²

Gerekli verilerin çoğu kez noksan ve bazen de kasten yanıltıcı olmasına karşın, ülke performansı ile ilgili her tür değerlendirmenin bu gerçekten hareket edilerek yapılması gerekmektedir. Ülkedeki ilerlemeyi hesaplamak için gerekli olan en temel istatistik veri olan kişi başına düşen ulusal gelir ele alındığında, resmi rakamların sürekli olarak Suudi Arabistan nüfusunu olduğundan yüksek göster-

diği görülecektir. 1962-1963'te yürütülen ilk çalışmalardan birinde Merkezi İstatistik Dairesi, Suudi Arabistan vatandaşlarının sayısının 3,3 milyon olduğunu belirtmiş, ancak bu bilgi resmi makamlarca derhal örtbas edilmiştir. Merkezi Planlama Örgütü tarafından sağlanan ikinci nüfus tahmininde ise, 1973'te ülke nüfusunun 5,9 milyon olduğu öne sürülmektedir. Bu rakam daha sonra hükümet içindeki başka kaynaklarda önce 6,2 milyona, sonra da 7 milyona çıkarılmıştır.³³ Bu arada J. Birks ve C. Sinclair adındaki iki yabancı uzman, okula devam eden nüfus sayısından hareketle, 1974'te ülke nüfusunu 4,3 milyon olarak hesaplamıştır. Bu, gerçeğe çok daha yakın bir tahmindir.³⁴

Ülkede yaşayan yabancı uyrukluların sayısı ile yabancı işgücünün büyüklüğünü kabul etmekte de resmi makamlarda benzer bir isteksizlik gözlenmektedir. Resmi makamlarca 1975 yılı için 494.000 olarak verilen yabancı işçi sayısı, Birks tarafından yapılan diğer bir hesaplama göre, aynı yıl için 775.000'dir.³⁵ Bu arada, Birks ve Sinclair'e göre, ülkede yaşayan yabancıların toplam sayısı, 1974'te 1,5 milyon, 1980'de 2,1 milyon ve 1985'de ise 2,6 ile 4,5 milyon arasındaydı.³⁶

Ne var ki ister iyi ister kötü olsun, petrolden elde edilen geliri kullanma biçiminde zaman içinde meydana gelen değişikliği izlemek, bir tek hükümet tarafından verilen rakamları kullanmakla mümkündür. Çünkü ulusal ekonominin hem büyümesinden hem de uğradığı yapısal değişimden tek başına sorumlu olan, sadece bu harcamalardır. Bu gelişmeleri, incelemeye planlama öncesi döneme (1945-1969) göz atarak başlayalım; ardından birinci ve ikinci beş yıllık planlar ile bunların belirlediği amaç ve hedefleri ele alalım.

İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki on yılda hükümet ve ARAMCO, petrol gelirlerini harcamada birlikte hareket etti. ARAMCO sadece petrol sektörünü geliştirmekle kalmayıp aynı zamanda yerli tüccar ve müteahhitlerden giderek artan miktarda mal ve hizmet sağlama yönündeki politikası sayesinde ekonominin geri kalanına da para yağdırdı.³⁷ ARAMCO ayrıca 1947-1951 arasında ülkenin ikinci demiryolu hattı olan Dahran ile başkent Riyad arasındaki hat-

tı da inşa etti ve ilk aşamada işletmesini üstlendi.³⁸ Bu arada hükümet de ülkedeki ilk makadam tipi yolların yapımına başlamış ve halkın en acil gereksinimlerinin bazılarını karşılamaya girişmişti. Ancak Edmund Asfour'un da belirttiği gibi, bu hizmetlerin yaygınlaşmasından sağlanan yararlar “ne yeterince yaygındı ne de eşit biçimde dağıtılmıştı”.³⁹ Ülkede girişilen bu ilk çabalar, 1957-1960 arasında yaşanan şiddetli bir mali ve ödemeler dengesi bunalımı nedeniyle sona erdi ve ülkenin ikinci kralı Kral Suud, yönetimi kardeşi Kral Faysal'a devretmek zorunda kaldı.

Kısa ve başarılı bir iktisadi kısıtlama döneminin ardından, Kral Faysal yönetimi altında 1960'ların başında ekonomiyi kaldırmak amacıyla yeni bir atağa kalkıldı ve bu bağlamda yapılması öngörülen harcamaların toplamı 1960'da 24 milyon ABD dolarından 1969'da 570 milyon ABD dolarına çıkarıldı. Ancak fiilen yapılan harcama tutarı bu rakamların sadece yarısına ulaşabilmiştir.⁴⁰ Harcamaların en önemli hedefi, başta yol ve kamu binaları yapımı olmak üzere, yine altyapı yatırımlarıydı. Ancak petrol sektöründeki etkinlikleri çeşitlendirmeyi amaçlayan bir dizi girişime de başlanmış ve bu bağlamda, ilgili taahhüt sözleşmeleri 1964'te imzalanıp 1970'de üretime başlayan Saudi Arabia Fertilizer Company adlı kimyasal gübre tesisi devreye sokulmuştu.⁴¹ Bu sırada, Kral Faysal'ın başkanlığındaki hükümet, 1962'de devlete ait petrol şirketi Petromin'in ve 1965'te Merkezi Planlama Örgütü'nün kurulması gibi bazı önemli yeni kurumların hayata geçirmeye başlamıştı.

1970-1975 yıllarını kapsayan birinci beş yıllık kalkınma planını hazırlamak için girişilen çalışmalar, hükümeti önce ülke kaynaklarının saptanması ve sonra da kendi yatırım önceliklerini belirlemesi için gerekli verileri toplamaya teşvik etti. Temel hedefler, ülkenin (yol, elektrik, iletişim ve kentsel yapılaşma gibi) maddi altyapısının geliştirilmesini ve yerli işgücü kıtlığını gidermek üzere eğitim sisteminin yaygınlaştırılmasını kapsıyordu. Hedeflerden ancak pek azına ulaşıldıysa da, plan kapsamında her sektör için öngörülen harcama miktarları (Tablo 9.4) hükümetin o dönemde benimsediği bakış açısını çok iyi yansıtmaktadır.⁴²

İşlerin gidişatı, petrole dayalı bir ekonomide planlamanın zorluklarını ortaya koydu. Bazı mali sıkışıklıkların yaşandığı bir dönemde yürürlüğe giren birinci kalkınma planının oldukça alçak gönüllü hedefleri, petrol fiyatlarında 1973-1974 döneminde meydana gelen büyük patlama nedeniyle tamamıyla tepe taklak oldu. Bunun sonucu olarak yalnızca beklentileri bütünüyle değiştirmekle kalmadı, aynı zamanda -limanlardaki aşırı yükleme boşaltma trafiği nedeniyle gemilerin bekleme süresinin zaman zaman 120 güne varması gibi- çok şiddetli darboğazlar da üretti ve bu darboğazları gidermek, 1976-1979 yıllarını kapsayan ikinci plana kaldı.⁴³ İkinci kalkınma planının başka bir belirgin özelliği de, petrokimya sektörünün gelişmesine verdiği önemdi. Bu bağlamda biri Dahran yakınlarındaki Cübeyl'de, diğeri Kızıl Deniz kıyısındaki Yanbu'da olmak üzere su, elektrik, konut, hastane ve modern liman tesisleri ile bir bütün oluşturan ve 1981'de tamamlanan petrol aktarma ve enerji sağlama amaçlı ikiz petrol ve gaz boru hattıyla donatılmış dev boyutlu iki sanayi yerleşim merkezi kuruldu. Bu merkezler daha sonra yeni devlet örgütü Saudi Basic Industries Corporation (SABIC; kuruluşu 1976)) tarafından kurulan ve finanse edilen bir dizi tesis için temel oluşturmuştur. 1980 yılına gelindiğinde SABIC, ikisi kol demiri ve demir çubuğu üretimine, beşi ise etan, metanol ve üre dahil çeşitli petrokimya ürünleri üretimine yönelik toplam yedi önemli tesisin kurulmasını sağlayacak sözleşmeleri imzaladı.⁴⁴ 1970'li yılların başına kadar petrolün pompalanması sırasında oluşan doğalgazın, ekonomik değeri olmadığı düşünülerek boşa harcadığı göz önünde tutulursa, bu projelerin aynı zamanda başka yönde bir gelişme için atılmış dev birer adım olduğu kolayca anlaşılabilir.

İkinci plan dönemi, aynı zamanda üretim üzerinde daha doğru- dan etkili çeşitli önemli girişimlerin de hayata geçirilmesine sahne olmuştur. Bunlardan ilki, uzmanlık bilgisi ve uzun vadeli krediler yoluyla bir özel sanayi sektörünün gelişmesini teşvik etmeyi amaçlayan Saudi Industrial Development Fund (SIDF) adlı yeni bir örgütün kurulmasıdır. Örgütün 1979 yılı raporuna göre, o tarihte 330 yeni tesis kurulma aşamasındaydı. Diğer rakamlara göre, 1980'lere ge-

lindiğinde SİDF'nin önyak olduğu girişimler sayesinde ülke inşaat malzemesi alanında hemen hemen kendine yetecek duruma gelmişti.⁴⁵ İkinci girişim ise ülkenin gıda maddeleri alanında "güvenliği"ni sağlamak amacıyla yerli tarım üreticilerini buğday ve diğer tahıl ürünlerini yetiştirmeye teşvik etmek üzere sağlanan sübvansiyonlardı. Bu teşvikler buğday üretimini 1970'li yıllarda dört kat arttıracak kadar etkili olmuştur.⁴⁶ Ancak gözlemcilerin kısa sürede vurguladığı üzere, üretim maliyetleri dünya fiyatlarının neredeyse beş katıydı ve modern su pompalarının kullanılması da, önemli yeraltı su kaynaklarının azalmasına neden oluyordu.⁴⁷

Üçüncü kalkınma planının 1980'de yaşanan petrol fiyat patlaması sırasında ilan edilmesi ve 1985-1990 yıllarını kapsayan dördüncü kalkınma planının da 1986'da petrol fiyatlarının çöküşünden hemen önce yürürlüğe girmesi nedeniyle planlama konusunda karşılaşılan sorunlar 1980'lerde çoğaldı. Nitekim bu iki planın da belirlediği hedeflerden bazıları kısa süre sonra gelişen olayların etkisi altında kaldı; örneğin yabancı işgücünün daha fazla yaygınlaşmasını önleme hedefinden vazgeçildi.⁴⁸ Buna karşın, ekonominin çeşitlendirilmesi ve özel sektörün teşviki gibi birtakım hedefler, hemen hemen planlandığı doğrultuda gerçekleştirildi. Fakat bunlar, rezerv kaynakların bu işe harcanması ve 1980'li yılların sonlarına doğru artan bütçe açıkları pahasına gerçekleştirildi. Bunun bir örneği, buğday üretimine verilen önemdir. Buğday rekoltesi, üçüncü plan döneminde (1980-1985) 130.000 tondan 1,3 milyon tona çıktı.⁴⁹ Bütçe üzerinde önemli baskı yaratan diğer bir faktör de, İran devrimi ve İran-İrak savaşının yarattığı tedirginlikle, ülkenin askeri harcamalarında gözlenen artışı. Bu durum, Şubat 1986'da sonuçlandırılan Al-Yamamah sözleşmesinde olduğu gibi, bir tür takas anlaşmasının doğmasına neden oldu. 15 milyar ABD doları değerinde İngiliz uçağının alımı ve ilgili destek hizmetlerinin bedelini karşılamak üzere, Shell ve British Petroleum şirketleri tarafından yapılan günlük 400.000 varil petrol satışının geliri, Londra'daki bir banka hesabına yatırılmaktaydı.⁵⁰

1990 yılı itibarıyla bu yeni girişimlerin toplu etkisini değerlendirmek oldukça zordur. Bu denli büyük tutarlarda harcamaların yeni

bir kamu sanayi sektörü ile buna bağlı kredi ve taahhüt sözleşmeleri bakımından son derece bağımlı bir özel sektörün oluşmasına katkıda bulunduğu açıktır. Ne var ki her iki sektör de büyük ölçüde sübvansiyonlar aldığından ve dış rekabete karşı korunduğundan, bunların ne derece verimli olduğunu ve ürettikleri mamullerin dünya piyasasında satılması durumunda ne derece kârlı olabileceklerini kestirmek mümkün değildir.

Kesin olarak söylenebilecek olan, 1970'lerin ve özellikle de ikinci plan döneminin, hükümetin hem sağlık, eğitim ve konut alanlarına yaptığı harcamalar hem de çok çeşitli mal ve hizmetlere sağladığı sübvansiyonlar sayesinde, refah düzeyinin büyük ölçüde yükselmesine sahne olduğudur. Tek bir örnek vermek gerekirse, okul çağındaki çocukların okula gitme oranı 1970'de yüzde 28'ken, 1980'de yüzde 48'e çıkmıştır.⁵¹ Bu arada enflasyonu düşürmek amacıyla 1976'da yürürlüğe konan genel sübvansiyon sistemi (maliyetinin yüzde 7'sine satılan) su, elektrik, buğday, şeker ve pirinç gibi temel ihtiyaç maddelerinin yanı sıra ücretsiz eğitimi, devlet hastanelerinde ücretsiz sağlık hizmetlerini, faizsiz konut kredisini ve yoksullara para yardımını da kapsıyordu.⁵² 1970'lerin sonunda bu sistem kapsamında yapılan harcamalar, toplam devlet bütçesinin yüzde 12 ila 15'i dolayındaydı.⁵³ Daha sonraki yıllarda, 1980'li yıllarda, kişi başına düşen gelir düzeyindeki artışların 1985'ten itibaren gerilemeye başlamasıyla bozulan iktisadi koşullara karşı bu sistem, etkili bir tampon rolü oynamakta yeterli olacaktır.

Kuveyt; 1945-1990

Kuveyt'in 1945 yılından itibaren elde etmeye başladığı büyük petrol geliri nedeniyle yaşadığı ilk deneyimler onu, Körfez bölgesinde yer alan kent devletlerinin en tipik örneği haline getirmiştir. Gelir dağılımı ve kalkınma konusunda oluşturduğu çok sayıda model daha sonra güneydeki küçük komşuları tarafından kopyalandı. Bu süreç, yönetimi elinde tutan ailenin, 1961'e kadar Himaye İdarəsi'ni devam ettiren İngiliz hükümeti ile güçlü yerel tüccar sınıfı-

nın rekabeti karşısında, harcamalar üzerinde kendi denetimlerini sağlama doğrultusunda stratejiler geliştirme ihtiyacı duyduğu 1950'li yıllarda başladı. Başlangıçta, ilk harekete geçen taraf, yarattığı iki kuruluşun kendilerine ekonomiyi denetleme olanağı sağlayacağını uman İngilizlerdi. Bu kurumlardan ilki, 1953'te oluşturulan ve Kuveyt'te girişilecek sermaye yatırımlarıyla ilgili planları hazırlamaktan sorumlu Kalkınma Konseyi'ydi. İkincisi ise yine 1953'te kurulan ve Londra bankalarına yatırılan petrol artık gelirlerinin yönetiminden sorumlu Yatırım Konseyi'ydi. Ne var ki birkaç yıl içinde Kuveyt'in başında bulunan Şeyh Abdullah el-Sabah, 1952'de kurulan Kuwaiti National Bank gibi kendi kurumlarını oluşturarak bu girişimleri hükümsüz kılmayı ve kilit görevlerde bulunan İngilizlerin yerine kendi aile üyelerini ya da henüz palazlanmamış devlet görevlilerini geçirerek denetimi eline almayı başardı.⁵⁴ Bu arada, 1953-1954 yıllarında yaşanan kısa süreli bir mali bunalım da, Şeyh'in tüccar sınıfı ile olan ilişkilerini düzenlemesine zemin oluşturdu. Böylelikle Kuveyt özel sektörünün korunacağına, iç piyasa aracılığıyla önemli miktarda devlet geliri dağıtılmasına ve serbest girişim ideolojisinin desteklenmesi yoluyla tüccarların konumunun yasallaştırılmasına söz verilmiş oluyordu.⁵⁵

Planlama kavramı ile gelir dağılımı ve sosyal refah kavramlarını birleştiren üç değişik girişimin yürürlüğe konması da bu çerçevede gerçekleştirildi. Birincisi, Kuveyt vatandaşlarına ve çoğu Arap kökenli olan ve ülkeye öğretmen, doktor ve uzman danışman olarak çalışmaya gelen yabancı göçmenlere daha fazla iş olanağı sağlayacak şekilde devletin büyütülmesiydi. İkincisi, Şeyh Abdullah yönetiminin, karşılıksız sosyal hizmetlerin erken bir destekçisi olmasıydı. Toplumsal İşler Dairesi'nin kurulması ile başlayarak bu konuda çok büyük paraların harcanması bunun göstergesidir. Bu harcamalar, 1961-1962'de İngiltere'nin birey başına yaptığı sosyal hizmet harcamalarını aşacak düzeydeydi.⁵⁶ Üçüncü olarak, İngiliz danışmanların 1950'de hazırladığı Kuveyt Belediye Planı'nı, petrol gelirlerinin önemli bir bölümünü halka dağıtmakta bir mekanizma olarak kullanan hükümet, 1951'de yürürlüğe giren Toprak Edindirme

Politikası yoluyla eski kentte oturan ev sahiplerinin yeni kurulan mahallelere taşınması için bunlara para ödüyor, yol yapımı ve diğer kent hizmetleri için kamulaştırılan arazilerin mal sahiplerine yine büyük paralar veriliyordu.⁵⁷ Ghanim al-Najjar'a göre, 1951-1981 yılları arasında bu şekilde dağıtılan paranın toplam tutarı 2,2 milyar Kuveyt dinarıydı ve bu, ülkenin toplam petrol gelirlerinin yüzde 8'ine ve 1951-1978/1979 arasındaki toplam hükümet harcamalarının yüzde 11'ine eşdeğerdi. Dağıtılan bu paranın en az yarısı, al-Najjar'ın ifadesiyle "iktidarın üst kademelerinde yer alanlar"ın, yani yönetimdeki şeyh ailesinin ve tüccar yandaşlarının cebine girmişti.⁵⁸

Ulusal boyutta resmi bir planlama uygulamasına ancak 1962 yılında Kalkınma Konseyi'nin kurulması ve bunun ardından da 1967/1968-1971/1972 yıllarını kapsayan ilk kalkınma planının yürürlüğe konmasıyla başlandı. Doğal olarak bu sürecin başlatılmasının ardında yatan mantık, ülkenin iktisadi ve toplumsal önceliklerini saptamaktı. Bu önceliklerin başlıcası, ekonomiyi ve üretimi çeşitlendirme ve ülke içi eğitim sistemini yaygınlaştırma suretiyle göçmen işçilere ve petrole bağımlılığı azaltmaktı. Ancak gerçekte ülke her iki konuda da büyük güçlüklerle karşı karşıya bulunuyordu. Kuveyt için üretimi çeşitlendirme, petrol işletmeciliği açısından sanayileşme ve aşağı yönde bir gelişmenin birleşmesinden oluşuyordu. Ancak sanayileşme politikalarının başarılı olması, önce yerel pazarın küçüklüğü, sonra da hükümet ilk beş yıllık planla ihracatı desteklemeye yöneldiğinde, işçilik ücretleri de içinde olmak üzere, dünya ortalamasının çok üstündeki yukarı çektiği yüksek maliyetler nedeniyle bir hayli zordu. Bu arada, 1970'lerde arıtma kapasitesinde görülen kısıtlı artış dışında, kimyasal gübre ve amonyak üretecek bir petrokimya sanayiinin kurulması gibi çeşitli girişimler de, dünya piyasası talebinin düşük olması nedeniyle baltalanıyordu.⁵⁹ Petrol üretiminin aşağı yönde genişletilmesiyle ilgili çabalar da, örneğin Kuwait Oil Tanker Company'nin 1975-1976'da zarar etmesi gibi olumsuzluklarla karşı karşıyaydı.⁶⁰

Hükümet, 1976-1981 arasını kapsayan ikinci beş yıllık kalkınma planını çerçevesinde sanayileşme yönünde son bir hamleye girişti.

Fakat 1979 petrol fiyat patlaması yüzünden yaşanan yüksek enflasyon ve darboğazlar sonucunda, bu girişim de zorluklarla karşılaşıncaya, 1970'li yıllarda giderek daha fazla önem kazanan yeni bir iktisadi stratejiye daha fazla yoğunlaşmaya başladı: Bu, petrol gelirlerinin, daha yüksek getirileri çok daha kolay sağlayabilecek yurtdışı yatırımlarında kullanılmasıydı.⁶¹ Yabancı yatırımlardan elde edilen gelir ile petrol gelirlerinin göreceli büyüklüğünü gösteren rakamlar, bu politika değişikliğinin önemini göstermekte yeterlidir. 1978 yılında Kuveyt hükümetinin dış yatırım hesabında biriken gelir 1,265 milyar Kuveyt dinarıyken, petrol gelirleri 2,584 milyar Kuveyt dinarıydı. 1980 yılına gelindiğinde, bu rakamlar sırasıyla 3,1 milyar Kuveyt dinarı ve 5,277 milyar Kuveyt dinarı oldu.⁶² Bu gelişmeler karşısında, Kuveyt'in kendi petrol gelirlerini emebilmesine engel olduğu düşünülen unsurları ortadan kaldırmak konusunda uzun süredir devam eden tartışmalar son buluyordu. Zira benimsenen yeni stratejinin açıkça gösterdiği gibi, hükümet artık Kuveyt'in kendi sanayiini geliştirmek yerine, diğer ülkelerdeki sanayi girişimlerine yatırım yapmasının çok daha kârlı olduğunu anlamıştı. Halkın görüşü de aynı yöndeydi. Crystal'ın da değindiği gibi, hükümetin, petrol gelirlerinin bir bölümüyle dış ülkelerde yatırım yapmak amacıyla 1976'da Gelecek Nesiller İçin Rezerv Kaynaklar Fonu'nu oluşturması, aslında sanayii çeşitlendirme politikasının pahalıya mal olan bir başarısızlık olduğu yönündeki güçlü eleştirilere karşı verdiği açık bir cevap niteliğindeydi.⁶³

Kuveyt, 1980'li yılların başında görülen petrol gelirlerindeki azalma dönemini, çoğu komşusuna göre çok daha kolay atlatabilmiştir. Bu, akılcı mali yönetim ve ülkenin dış yatırımlardan kaynaklanan gelirinin, oluşan şokun altından daha kolay kalkabilmesine yeterli olmasından kaynaklanıyordu.⁶⁴ Bu sayede Kuveyt yıllık ortalama yüzde 3'lük bir büyüme oranını sürdürürken, hem devlet hesabında hem de ödemeler dengesinde gelir fazlasını sürdürmeyi de başardı. Bu parlak görüntüye tek gölge düşüren nokta, gayri resmi menkul kıymetler borsası Souk El-Manakh'ın Ağustos 1982'de çökmesi üzerine, çoğu teminatsız kredi şeklinde bankaların ve önemli yatı-

rım şirketlerinin portföyünde bulunan 23 milyar ABD doları tutarında bir borç yükünün oluşmasından kaynaklanan olumsuz sonuçları.⁶⁵ Hükümet, bütün çabasını ortaya çıkan bu iktisadi zararı azaltmak ve var olan kurumların hayatta kalmasını sağlamak üzere, çoğu mali kuruluşun hisse senetlerini satın almak yönünde yoğunlaştırdı ve bu politika sonucunda, kamu mülkiyetinde önemli artışlar meydana geldi. Oysa bireysel yatırımcıların uğradığı zararları gidermek konusundaki çabalar daha başarısız oldu. Ağustos 1990'da Kuveyt'in Irak tarafından işgaline kadar bu alanda hiçbir önemli ilerleme kaydedilemedi.⁶⁶

Hükümetin yabancı işgücü dalgasını geri çevirmek yönündeki çabaları da başarısızlıkla sonuçlandı. Gerek yabancı işçilerin Kuveyt'e girişini zorlaştıran gerekse Kuveyt vatandaşlarının yabancı işçilerin yerini alabilecek bir eğitimden geçirilmesini amaçlayan önlemler o denli etkisiz kalmıştır ki, ülkenin toplam işgücü içinde yabancıların oranı 1957'de yüzde 70'den, 1970'de yüzde 65'e gerilemekle birlikte, 1980'de yeniden yüzde 72'ye ve 1990'da da yüzde 85'e yükselmiştir.⁶⁷ Bu koşullar altında, resmi devlet politikasının daha başarılı olduğu alan, daha 1951 yılında Belediye Planı uyarınca belirlenen ve yeni mahallelerdeki konutların "sadece ve tercihen" Kuveyt vatandaşlarına tahsis edilmesini öngören yerleşim tecridi uygulamasının da yardımıyla yabancılar ile ülke vatandaşları arasında ayrımcı engellerin ayakta tutulması olmuştur.⁶⁸

Bahreyn ve Aşağı Körfez Devletleri

Bahreyn ve aşağı Körfez devletleri açısından sömürge dönemi, İngilizlerin 1971'de bölgeden çekilmesine kadar devam etmiştir. Bu ülkelerin bazılarında, özellikle de Bahreyn'de, İngiltere'nin varlığı, petrol gelirlerinin harcanması konusunda oluşturulan yerel politikalar açısından önemli bir sınırlama getirmemiştir. Ne var ki Katar ve Umman gibi diğer bazı ülkelerde, kalkınma planlamasına gerçek anlamda ancak resmi bağımsızlıktan sonra başlanabilmektedir. Öte yandan Abu Dabi, Dubai ve daha küçük beş devletçiğin birleşmesiyle

1971'de bir federasyon olarak kurulan Birleşik Arap Emirlikleri'nin konumu ayrı bir özellik göstermektedir. Abu Dabi emiri, artan petrol gelirlerinden güç alarak 1960'ların sonlarında İngiliz etkinliğine başkaldırmış ve kurulan yeni devletin kalkınma planlaması sürecine egemen olmayı başarmıştır.

Kârı Bahreyn ve Suudi Arabistan arasında paylaşılan Abu Safeh açık deniz petrol sahasının üretime geçmesine kadar Bahreyn'in kendi toprakları içinde yer alan küçük petrol sahasından kaynaklanan gelirleri yavaş bir artış gösteriyordu. Devlet maliyesi konusunda yapılmış bir inceleme, 1940'ların sonu ile 1970 arasında bu petrol gelirlerinin devletin toplam gelirinin dörtte üçünü oluşturduğunu göstermektedir. Aynı kaynağa göre, toplam gelirin yarısından biraz fazlası cari harcamalara ayrılıyordu. Bunun yüzde 30 kadarı kraliyet ailesine ve geriye kalan yüzde 20'si ise yatırım harcamalarına gitmekteydi.⁶⁹ Bu aşamadan sonra ortaya çıkan görüntü daha karmaşık hale gelmekte, harcamalarda meydana gelen büyük artışın kısmen artan petrol gelirleri ve kısmen de Suudi Arabistan'ın arttırarak sürdürdüğü sübvansiyonlardan kaynaklandığı görülmektedir. Bu durum, 1976-1977'den itibaren karşılaşılan bütçe açıkları nedeniyle yatırım harcamalarının iyice kısıldığı ve bir sürü yeni yatırım projesinin ertelendiği bir kemer sıkma politikasının uygulamaya konmasına kadar olduğu gibi devam etmiştir. Eleştirmenlerden birinin vurguladığı üzere asıl sorun, hükümetin Bahreyn gibi nispeten kıt kaynaklara sahip bir ülkeden çok daha zengin komşularına uygun düşecek harcama politikaları geliştirmiş olmasıydı.⁷⁰

Diğer Körfez ülkeleri gibi, ama daha da acil olarak Bahreyn de, petrole dayalı bir sanayi kurmakla petrol dışı etkinliklere yönelik bir iktisadi çeşitlenmeyi bir arada gerçekleştirmeye çalışmıştır. Birinci hedef konusunda hükümet, çeşitli uluslararası ve Körfez ortaklarıyla bir dizi girişim için anlaşmalar yaptı. Bu ortaklıklardan en önemlisi, 1968'de kurulan Aluminum Company (ALBA)'dır. ALBA'nın kuruluş amacı, ucuz petrol ve gaz olanaklarıyla ucuz işgücünden yararlanmaktı. Ancak şirketin üretime başladığı 1972 yılına gelindiğinde, hem uluslararası alüminyum piyasasında dur-

gunluk hakimdi hem de yerli ve yabancı işçilik maliyetleri hızla yükselmekteydi. Çok büyük zararlara yol açan bu gelişmeler, Bahreyn hükümetini, şirketteki payının yüzde 30'unu Suudi Arabistan'ın SABIC kuruluşuna devretmeyi başarana kadar kuruluş dönemindeki ortaklarının elindeki hisselerin çoğunu satın almak zorunda bıraktı.⁷¹

İktisadi bakımdan çeşitlenme konusundaki planlar, başlangıçta Bahreyn'in Körfez'in ticari merkezi olmasına dayandırılmıştı.⁷² Ne var ki rakip liman kentlerinin ortaya çıkmasıyla bu avantaj kısa sürede ortadan kalktı ve Bahreyn, 1975'te başlatılan kıyı bankacılığı hizmetleri gibi alternatifleri devreye sokmak zorunda kaldı. Bu bankalar, komşu devletlerde biriken petrol geliri fazlası için güvenli bir yatırım kanalı oluşturdu. Bu bankaların 1976'da 26 olan sayısı, 1981'de 65'e çıktı ve bu tarihte iş hacimleri Bahreyn'in GSYH'sinin yüzde 8,5'ini oluşturmaktaydı.⁷³ Daha az başarılı olan bir başka girişim ise Bahreyn, Kuveyt, Katar, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri tarafından desteklenen bir OAPEC girişimi sonunda kurulan ve 1977'de işletmeye açılan Arab Ship Building and Repair Yard adlı gemi inşa ve onarım tesisleridir. Son derece emek-yoğun olan bu sanayi dalının aşırı yüksek işçilik ücretleri, şirketin rekabet gücünün giderek azalmasına yol açtı ve tesis ancak maliyetin altında fiyat uygulayarak ayakta kalmayı sürdürebildi.⁷⁴

Katar'daki petrol alanları, Bahreyn'dekilere oranla çok daha büyük olmakla birlikte, ülkenin petrol gelirleri ancak 1970'lerin başında önemli artış göstermeye başladı ve 1974'te 1,8 milyar ABD dolarından 1980'de 5,4 milyar ABD dolarına yükseldi (Tablo 9.1B). Birinci Kalkınma Planı'nın yürürlüğe girdiği 1973 yılına kadar petrol gelirinin üçte biri toplumsal refahla ilgili harcamalara ayrılıyor, geriye kalanı ise rezerv olarak biriktiriliyordu.⁷⁵ Bundan sonraki dönemde, planda öngörülen hedefler doğrultusunda, örneğin sağlık, eğitim, konut yapımı, uluslararası bir havaalanı inşası dahil olmak üzere, altyapı hizmetleri ve petrole dayalı sanayi alanlarındaki harcamalarda büyük artış yaşandıktan sonra, hükümet 1978'de enflasyonun oluşturduğu baskı yüzünden harcamalarda büyük kısıntı

yapmak zorunda kaldı. Körfez'deki diğer ülkelerde olduğu gibi burada da petrol üretimi sırasında ortaya çıkan doğalgaz, 1975 yılına kadar değerlendirilemiyordu. 1975 yılında ise ilk sıvı doğalgaz tesisi tamamlandı; bunu 1979'da ikincisi izledi. Bu arada son derece zengin, yeni bir bağımsız doğalgaz sahasının (Kuzey Sahası) bulunmasıyla ekonomik açıdan çeşitlenmeyi amaçlayan çabalar bu yönde yoğunlaştırıldı. Bu sahanın geliştirilmesi için iki uluslararası petrol şirketiyle 1984 yılında anlaşma imzalandı ve 1987 yılında deniz altı boru hattı ile karaya bağlanmış bir açık deniz üretim tesisinde çalışmalar başladı. Amaç, Katar'a yirmi birinci yüzyılın sonuna kadar yetecek ucuz enerji ve değerli ihraç ürünleri kazandırmaktı.

Körfez'in daha güneydoğusunda kalan ve sonraları Birleşik Arap Emirlikleri'ne dönüşecek olan bölgede uygulamaya konan ilk küçük çaplı kalkınma planları, 1950'lerde, petrol üretiminin başlamasından önce İngilizler tarafından yürütülmüştü. Bunları 1960'larda izleyen daha geniş kapsamlı kalkınma planları başlangıçta Bahreyn ve Katar gibi daha zengin komşuların sağladığı mali kaynaklardan, daha sonra 1960'ların sonlarına doğru kendi petrol gelirleri hızlı bir artış gösteren Abu Dabi tarafından finanse edilmiştir (bkz. Tablo 9.1B). Bu arada Abu Dabi de 1968-1972 yıllarını kapsayan kendine ait ilk beş yıllık kalkınma planını yürürlüğe koymuştu. Plana göre, harcamaların dörtte biri altyapı harcamalarına ayrılmıştı.⁷⁶ Abu Dabi, petrolden elde ettiği gelirin, federasyon içinde kendinden sonra tek önemli petrol üreticisi olan Dubai'ninkinin dört katı olması nedeniyle 1971 yılından başlayarak Birleşik Arap Emirlikleri'nin gereksinim duyduğu finansmanın büyük bölümünü sağlamaya devam etti. Bu paranın büyük kısmı, yeni oluşturulan federal bakanlıkların emrine verilmekteydi.⁷⁷ Ayrıca her devlet, kendi öz kalkınma stratejilerini geliştirmekte özgür bırakılmıştı. Örneğin Abu Dabi daha çok petrol arıtım ve sıvılaştırılmış gaz gibi petrole dayalı endüstrilere önem verirken, Dubai daha önceki ticaret ve Körfez deniz taşımacılığına hizmet sağlama alanlarındaki deneyimi doğrultusunda, 1979'da dev boyutlu bir kuru havuzlu tersanenin yapımını tamamladı.

Birleşik Arap Emirlikleri 1980'den sonra dünya petrol fiyatlarında meydana gelen düşüşten büyük darbe aldı. Bu yüzden 1982'den başlayarak bir dizi bütçe açığı yaşandı. Önemli bazı projelerin iptali ya da kısıtlanması zorunlu hale geldi ve hepsinden daha önemlisi, 1980-1989 arasında GSYH'de yıllık ortalama yüzde 4,5 oranındaki azalma görüldü - ki bu bütün Körfez ülkeleri arasında en şiddetli düşüştü.⁷⁸

Umman'da ise petrol ihracatına 1967 yılında başlanmasına karşın, ülkenin karşılaştığı teknik sorunlar yüzünden üretim artışı 1970'ler boyunca oldukça yavaş gerçekleşti (bkz. Tablo 9.1A ve 9.1B). Umman hükümetinin yeni elde etmeye başladığı petrol zenginliğini kullanmak için gerekli yapıları gelişmesi ancak İngilizler tarafından kısıktırılan darbeye Sultan Said Bin Taymur'un oğlu Kabus tarafından iktidardan düşürüldüğü 1970 gerçekleşebildi. O dönemde Umman'ın altyapı açısından ne denli geri olduğunu göstermek bakımından, ülkenin tamamındaki asfaltlanmış yol uzunluğunun sadece 19 mil olduğunu belirtmek yeterlidir.⁷⁹ Ülkenin Dufar eyaletinde 1970-1975 yılları arasında hükümet karşıtı isyancılara karşı sürdürülen şiddetli gerilla savaşı da büyük sorunlara neden olmuştur.

1976 yılında uygulamaya konan birinci beş yıllık plan yol, elektrik ve su başta olmak üzere altyapı, eğitim ve sağlık harcamalarına öncelik verilmesini öngörüyordu.⁸⁰ Ayrıca ekonominin tarım, balıkçılık ve sanayi alanlarında çeşitlenmesine yönelik bir görüş birliği de vardı. Ne var ki sanayide ilerlemeler yavaştı ve hem para hem de vasıflı işgücü konusunda yaşanan sıkıntılar, ülkede bir kimyasal gübre ve sıvılaştırılmış gaz fabrikasının kurulmasıyla ilgili projelerin terk edilmesine neden olmuştur.⁸¹ 1980'lerde petrol fiyatlarının düşmesi yüzünden ülke gelirlerinin azalması ve hükümet harcamalarının kısılmasıyla daha fazla sorunla karşı karşıya kalındı. Bu nedenle ekonomiyi çeşitlendirmeye yönelik planların turizme, sanayiye ve 1990 yılında Maskat Menkul Kıymetler Borsası'nın kurulması gibi yabancı yatırımları ülkeye çekme çabalarına yeniden önem verilmeye başlanmasına kadar ertelenmesi gerekmiştir.

Körfez Bölgesindeki Yoksul Akrabalar: Yemen Arap Cumhuriyeti ve Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti

Arap Yarımadası'nda 1980'lere kadar hiç petrol bulunmayan iki devlet, İmamlik rejiminin iktidardan düşürülmesiyle 1962 yılında Yemen Arap Cumhuriyeti (YAR) adını alan Kuzey Yemen ve İngiltere'nin Aden sömürgesi ile ona bağlı Himaye İdaresi topraklarının 1967 yılında bağımsızlıklarını kazanmasından sonra Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti (PDRY) adını alan Güney Yemen'dir.⁸² Topraklarında petrol bulunmamasına karşın, bu ülkelerin ekonomileri, Suudi Arabistan'a ve Körfez'e yakınlıkları nedeniyle, gerek zengin komşularından gelen resmi dış yardım e gerekse dış ülkelerde çalışan göçmen işçilerin gönderdiği dövizler yoluyla, ikinci elden sahip oldukları petrol gelirlerinin giderek artan etkisi altında kalmıştı. 1980 yılı itibarıyla Yemen Arap Cumhuriyeti'nden Arap Yarımadası'nın geriye kalan bölümünde kısa süreli olarak çalışmaya giden göçmen işçilerin sayısının yaklaşık 550.000 ve ülkeye gönderdikleri döviz ise 1 milyar ABD doları dolayındaydı. Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti içinse bu rakamların sırasıyla 200.000 ve 180 milyon ABD doları olduğu sanılmaktadır (bkz. Tablo 9.5). Her iki ülke için de, göçmen işçi sayısının, ülkenin toplam yetişkin işgücünün kabaca üçte birine eşit olduğu tahmin edilmektedir.⁸³

Kuzeyde, İmamlik rejiminin iktidardan düşürüldüğü 1962 yılına kadar iktisadi gelişme yok denecek kadar azdı. Bunu izleyen sekiz yıllık savaş döneminin ardından, Mısır'ın desteği ile iş başına gelen yeni rejim, ülkenin büyük bölümünde denetim sağlamayı başardı. Bu koşullar altında merkezi yönetimi çok küçük, okur yazar nüfusu çok az ve ülkeyi oluşturan bölümler arasındaki ulaşım ağı son derece kötü olan bir ülkede, hükümet ancak karşı karşıya bulunduğu sorunlarla baş etmek için gerekli düzenlemeleri yapmaya başlayabilirdi. Ne var ki 1970 yılında barışın sağlanmasıyla birlikte; İmamlik rejimi döneminde ülkeyi terk eden çok sayıda tüccar ailesinin dönüş yapması ve daha da önemlisi, başta Suudi Arabistan olmak üzere,

çok çeşitli dış kaynaktan alınan mali ve diğer türdeki yardımların teşvikiyle, devlet ve kamu hizmetleri alanlarında çok büyük bir gelişme yaşandı. Suudi Arabistan ilk aşamada Yemenli göçmen işçi çalıştırma boykotunu kaldırdıktan sonra, 1973 yılında da ülkenin yıllık bütçe açığını kapatmayı üstlendi. Bunun sonucunda, çok büyük miktarlarda kalkınma yardımı ve işçi dövizini ülkeye akmaya başladı ve böylelikle 1970'li yılların büyük bölümünde ülkenin bütçe harcamalarının tamamının karşılanması mümkün oldu. Ülkeye giren bu para, 1980'li yılların başında GSMH'nin yüzde 120'sine eşitti.⁸⁴

İstatistik açıdan Yemen Arap Cumhuriyeti'nin ekonomisi 1970'lerde olağanüstü bir hızla büyümüş, GSMH, 1969/1970-1976/1977 arasında reel olarak ikiye katlanmıştır.⁸⁵ Bu gelişmeler, kamu ve diğer hizmet sektörlerin ile yurtdışından gönderilen işçi dövizlerindeki artışla beslenen ithalattaki muazzam büyümenin sonucudur. Gelişmelerin tarım sektörü üzerindeki etkisi özellikle çarpıcıdır. İşçi sıkıntısı, işçi ücretlerinin artması ve ithal edilen gıda maddelerinin yarattığı rekabet gibi sorunların bir araya gelmesi, tarımda temel etkinlik olan pamuk ve tahıl üretiminin önemli ölçüde terk edilmesine, bunun yerine meyve sebze ve her yerde yaygın biçimde yetişebilen kat adlı hafif uyuşturucu gibi daha yüksek değerli tarım ürünlerinin yetiştirilmesine yol açtı. Shelagh Weir'e göre kat, 1970'li yıllarda bütün Yemen'de yaygın biçimde çiğnenerek tüketilmekteydi.⁸⁶ Bu güçlü eğilimler karşısında, hükümetin sanayileşme ve tahıl üretimi açısından kendi kendine yeterli duruma gelme yönündeki iktisadi hedeflerine ulaşma çabaları pek az ilerleme kaydedilebilirdi. Hükümet ayrıca giderek artan ve 1982'de GSYH'nin yüzde 30'una çıkan bir bütçe açığını kapatmak için sadece Merkez Bankası'na borçlanmaya dayalı enflasyonist bir yönteme başvurduğundan,; büyüyen bir mali bunalımla karşı karşıya bulunuyordu.⁸⁷

1987 yılında petrol ihracatından kaynaklanan ilk gelirlerin yurda gelmesi, geçici bir rahatlama yaratarak okul, hastane ve yol yapımı alanında daha fazla yatırım yapılmasına olanak sağladı. Ancak bu kaynak, Arap ülkelerinden alınan yardımdaki azalmayı ve buna paralel işçi dövizlerindeki gerilemeyi telafi etmeye yeterli değildi. Bu

nedenle, kişi başına düşen gelir düzeyi 1982 yılından itibaren gerilemeye başladı. Aynı zamanda ticaret açığı da giderek büyümeye başladığından, hükümet ithalatı sıkı bir lisans sistemini yürürlüğe sokarak ciddi sınırlamalar getirmek zorunda kaldı.

Güney Yemen'in petrol çağına girişi, biraz daha geç olmuştur. İngiliz yönetimi döneminde, Aden sömürgesinin sahip olduğu refah ile Himaye İdaresi topraklarının geri kalan bölümünde bulunan tarım kesiminin karşı karşıya olduğu zor koşullar arasındaki büyük eşitsizlik yüzünden, ülkede dengesiz bir iktisadi büyüme yaşandı. 1967'de Süveyş Kanalı'nın kapatılması ve sonucunda ülkedeki ikmal tesislerini kullanan gemi sayısının azalması ve bunun hemen ardından, bağımsızlığın ilanı ile ülkedeki İngiliz yardımının ve İngiliz garnizonunun çekilmesi, Aden için çifte bir şok oluşturdu. Ülkenin bağımsızlığının yol açtığı zararın büyüklüğünün bir göstergesi olarak İngilizler tarafından bütçeye yapılan katkının, hükümet harcamalarının neredeyse üçte ikisini finanse ettiğini, İngiliz üssünün ise yerli halk için 10 milyon ABD doları ücret ve hizmet sağladığını söylemek yeterli olacaktır.⁸⁸ Daha da kötüsü, iş başına gelen yeni Güney Yemen hükümetinin giderek daha radikal politikalar benimsemesi karşısında, iş adamları ve profesyonellerin büyük bölümü ülkeyi terk ederek kuzeye yerleşti.⁸⁹ Bütün bunların sonucunda, bir tahmine göre, 1966-1968 yılları arasında GSMH'de yüzde 20 oranında bir düşüş meydana geldi.⁹⁰

Yeni hükümet, kısa bir süre sonra kendisini Marksist-Sosyalist ilan ederek 1969 yılında ülkedeki iş alanlarının çoğunu millileştirmeye girişti. Hükümetin, aynı zamanda eski Himaye İdaresi topraklarının kırsal kesiminde başlattığı karmaşık toprak reformu işleri çok aksattı ve Dünya Bankası değerlendirmelerine göre tarımsal üretim 1967-1977 arasında sürekli olarak azalmaya devam etti.⁹¹ Ortaya çıkan sosyalizm, rejimin tek partiye dayalı bir devlet yaratma ve halka daha iyi hizmet götürme yönündeki çabalarının, ekonomik kaynak yoksunluğu yüzünden ciddi boyutta engellendiği bir yoksulluk sosyalizminden başka bir şey değildi. Başlangıçta Sovyetler Birliği, Çin ve Doğu Bloku ülkelerinden bir miktar yardım

sağlanmıştı. Ne var ki zaman geçtikçe, mali ve toplumsal baskılar, hükümeti Suudi Arabistan ve Körfez ülkelerinden yardım sağlama yolları aramaya itti ve bu politika değişikliği sayesinde yardım ve işçi dövizleri yoluyla sağlanan gelirlerde muazzam bir artış meydana geldi. Gerçekten de 1977 yılına gelindiğinde, işçi dövizlerinin ülkenin GSYH'sine yüzde 40 oranında bir katkıda bulunduğu tahmin edilmektedir.⁹² Aslında karanlık olan görüntünün en parlak noktası, hükümetin eğitim alanına yaptığı harcamaların büyük artış göstermesi ve okula gitme oranının 1966/1967-1979/1980 arasında yüzde 400 artması ve bunun içinde önemli bir oranın da kız çocuklarına ait olmasıydı.⁹³

Siyasi lider kadroları içinde giderek artan gerilimler, 1980'lerde yaşanan iktisadi zorlukları arttırdı ve Ocak 1986'da başlayan kısa süreli iç savaş, 10.000 kişinin ölümüne yol açtı. Bunu izleyen dönemde, Sovyetler Birliği'nin çöküş sürecine girmesi, Sovyet yardımının ciddi şekilde düşmesine yol açtı. Bunun sonucunda, nispeten daha zengin olan Kuzey Yemen ile birleşme yönündeki istekler yeniden gündeme gelerek 1988'de başlayan birleşme süreci Mayıs 1990'da tamamlandı. Bu arada Aden limanını yeniden canlandırmak ve 1987 yılında işletmeye açılan ve 1989'da ihracata başlayan Güney Yemen'deki petrol sahalarının geliştirilmesini hızlandırmak yönünde, yeni kalkınma planları uygulamaya konmuştur.

Ortadoğu'nun İktisadi Bütünleşmesinde Petrolün Rolü

1950'li yılların başında, Kuveyt'in önemli bir petrol ihracatçısı konumuna gelmesi, elde ettiği gelire hem İngilizler hem de Araplar arasında bazı çevrelerin Ortadoğu'daki daha yoksul ve fakat daha kalabalık ülkelerin kalkınmasını finanse etmeye aday parasal bir kaynak olarak bakmasına yol açtı. Fakat bu beklentinin yaşama geçirilmesi, ancak Arap ülkelerindeki çeşitli kalkınma projelerine para sağlamak amacıyla 1961 yılında kurulan Kuwait Fund for Arab Economic and Social Development (Kuveyt Arap İktisadi ve Sosyal Kal-

kınma Fonu) sayesinde mümkün olabildi. Böylelikle Kuveyt, kendi ülke çıkarları doğrultusunda aydınlanmış bir tutum sergilemiş oldu. Nitekim gelir fazlasının bir bölümünü kendinden daha güçlü komşularına aktararak, bağımsızlığını tehdit eden Irak ve diğer ülkeler karşısında, bir devlet olarak yasallığını güçlendirecek biçimde, Arap milliyetçiliğine bağlılığını uygulamada da göstermekteydi. 1961-1966 yılları arasındaki ilk beş yıllık faaliyet döneminde, içlerinde Ürdün, Lübnan ve Mısır'ın da yer aldığı yedi Arap ülkesine söz konusu fondan kalkınma kredisi olarak ayrılan kaynakların toplamı 145 milyon ABD dolarıydı.⁹⁴

Buna benzer diğer kurumlar kısa süre sonra hayata geçirildi. Sadece Kuveyt'in girişimiyle kurulanlara örnek olarak African/Arab Bank (Afrika/Arap Bankası) ve aşağı Körfez bölgesinde yer alan, o dönem için hala petrol bakımından yoksul ülkelere doğrudan bağışta bulunmak üzere 1962'de kurulan Gulf Permanent Assistance Committee (Körfez Daimi Yardım Komitesi - GUPAC) sayılabilir. Bu kurumlar aracılığıyla Kuveyt'in 1960'lı yılların sonu ve 1970'li yılların başında yaptığı kalkınma yardımlarının tutarı, ülkenin GSYH'sinin yüzde 10'una eşit düzeydeydi.⁹⁵ Bunu izleyen 1970'li yılların başındaki parlak iktisadi dönemde, gerek devlet gerekse çokuluslu yardım kuruluşlarının sayısında büyük bir patlama meydana geldi. Devlet kuruluşlarına örnek olarak 1971 ile 1980 arasında toplam 1,25 milyar ABD doları tutarında yardım fonunun tahsisini gerçekleştiren Abu Dhabi Fund for Arab Economic Development'ı (Abu Dabi Arap İktisadi Kalkınma Fonu) saymak mümkündür.⁹⁶ Çokuluslu kuruluşlara örnek olarak ise, 1972'de faaliyete başlayan Arab Fund for Economic and Social Development (Arap İktisadi ve Sosyal Kalkınma Fonu) ve 1976'da kurulan OPEC Fund (OPEC Fonu) sayılabilir. Bunlara ek olarak 1967 Arap-İsrail savaşından sonra Hartum'da yapılan Arap Zirvesi sırasında, petrol zengini ülkelerin, İsrail'e karşı girişilen mücadelede ön saflarda yer alan Mısır, Suriye ve Ürdün'e büyük parasal yardım sağlamayı üstlenmesiyle çok daha büyük bir doğrudan mali yardım kanalı da devreye sokulmuş oluyordu.

Hem çok sayıda kuruluşun devreye girmesi hem de geri ödemeli olan krediler ile bağışlar arasında ayırım yapmanın zorluğu nedeniyle Körfez fonlarından, Arap dünyasına aktarılan toplam tutarın hesaplanması konusunda girilen çabalar, ancak yuvarlak rakamlara ulaşabilmektedir. İngiliz iktisatçı R.S. Porter'in yaptığı hesaplamalara göre, 1980 yılı itibarıyla Kuveyt, Katar, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri tarafından yapılan yardımların net tutarı 8,3 milyar ABD dolarına çıkmış, fakat petrol fiyatlarının ve petrol gelirlerinin düşmeye başladığı 1984 yılında aniden 4,4 milyar ABD dolarına gerilemiştir (bkz. Tablo 9.6). Porter tarafından yapılan tahminler aynı zamanda, aktarılan toplam fonların üçte ikisinden biraz fazlasının İsrail'le savaşta ön saflarda bulunan ülkelere, yüzde 17'sinin Ortadoğu'daki diğer Arap ülkelere, yüzde 3,6'sının ise Kuzey Afrika ülkelerine tahsis edildiğini de ortaya koymaktadır.⁹⁷ Daha sonra, 1980'li yıllarda çok daha büyük tutarlar, İran devrim yönetimine karşı giriştiği savaşı desteklemek üzere, borç ya da bağış biçiminde Irak'a tahsis edilmiştir.

İkinci ve belki de daha büyük bir fon akışı da Körfez ülkelerinde çalışan ve sayıları milyonlara varan Arap işçinin ülkelere gönderdiği dövizlerden kaynaklanmaktaydı. Sadece bir kısmı resmi bankalar kanalıyla gönderilen ve dolayısıyla ülkelerin ulusal istatistiklerinde yer almayan bu dövizlerin miktarını tam olarak hesaplamak oldukça zordur. Sinclair tarafından 1980 yılı için resmi kayıtlara geçen işçi dövizleri konusunda yapılan bir inceleme, Mısır'a 3 milyar ABD dolarlık, Yemen Arap Cumhuriyeti'ne 1 milyar ABD dolarlık ve Ürdün'e 0,5 milyar ABD dolarlık bir akış göstermektedir.⁹⁸ Ne var ki Arap göçmen işçilerinin, memleketlerine gönderdiği mallar da içinde olmak üzere, gayri resmi yollardan yaptıkları kaynak transferi tutarının bazı tahminlere göre, resmi rakamların dört ya da beş katına ulaştığı unutulmamalıdır.⁹⁹

Bu denli büyük bir mali kaynak akışının taşıdığı iktisadi önem dikkate alınırsa, yardım alan ve işgücü ihraç eden ülkelerin bütçe planlaması yapabilmek için, bu kaynakların belirli bir düzene sokulması yönünde istekler ortaya çıkarması da kaçınılmazdı. Bu tür bir

istek, kendi vatanlarının dışında çalışmaya giden işçilere sağlanan eğitim dolayısıyla ortaya çıkan harcamaların bir kısmının “işgücü tazminatı” olarak düzenli bir sübvansiyon şeklinde Körfez ülkeleri tarafından karşılanması gerektiğini savunan Ürdün veliahdı Prens Hasan tarafından gündeme getirilmiştir. Bundan çok daha iddialı ikinci bir öneri ise, Amman’da 1980 yılında toplanan Arap iktisadi zirvesi sırasında ortaya atılmıştır. Buna göre, petrol üreticisi olan Arap ülkelerinin, on yıl süreyle ortak bir Arap iktisadi hareket programını finanse etmeyi üstlenmesi isteniyordu.¹⁰⁰ Ne var ki bütün bu girişimler bazı temel siyasi ve iktisadi gerçeklere ters düşmekteydi. Bir yandan işgücü ihraç eden ülkelerin ulusal çıkarları, herhangi bir engel ya da aksaklık olmadan yurtdışına mümkün olduğu kadar çok sayıda işçiyi göndermeye devam etmelerini gerektiriyordu. Öte yandan Giacomo Luciani’nin belirttiği üzere, sermaye zengini ülkeler, elde ettikleri gelirleri diledikleri yerlere ve diledikleri biçimde harcaması konusunda özgürlüklerini korumakta ısrar ediyordu.¹⁰¹ Bu koşullar altında Körfez ülkeleri ile Arap dünyasının geri kalan bölümü arasındaki bütünleşme; kurumsallaşmış değişimlerden çok Yusuf Sayıgh’ın “Ortak Arap İktisat Sektörü” olarak adlandırdığı, 1980’de sayıları yüzlere varan banka, yardım fonu ve ortak girişim şirketlerinin oluşturduğu bir pan-arap kurumlar ağı aracılığıyla sağlandı.¹⁰²

Bu arada, Körfez ülkelerinde etkilerini duyurmaya başlayan çeşitli faktörler de, bölgede iktisadi olduğu kadar siyasi ve askeri bir işbirliğinin oluşturulması yönündeki eğilimin ağırlık kazanmasına neden oldu ve kısa bir süre sonra Suudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman’ın 1981 yılında bir araya gelmesiyle Gulf Cooperation Council (Körfez İşbirliği Konseyi - GCC) hayata geçirildi. Bu ülkelerin hepsinin petrole dayalı ekonomiler olduğu göz önünde bulundurularak daha ileri aşamada bir bütünleşme sağlanması yönündeki çabaların, üyeler arasındaki ticareti arttırmaya değil, ortak kurumların oluşturulması, ülkelerde yürürlükte olan yasa ve düzenlemelerin birbiriyle uyumlu hale getirilmesi ve sanayi alanında ortak girişim şirketlerinin kurulmasına odaklanması kararlaştırıldı.¹⁰³ Ayrıca Körfez petrokimya ürünleri-

nin Avrupa pazarına ayrıcalıklı koşullar altında ulaşmasıyla ilgili görüşme ve pazarlıkların başlatılmasında bir ilk adım olarak Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun öne sürdüğü koşulları yerine getirmek amacıyla tek bir ortak dış gümrük tarifesine dayalı gümrük birliği oluşturulması yönünde de uzlaşma sağlanmıştı. Ancak gerçekte bütünleşme yönündeki ilerlemeler yavaş oldu. Bu noktada altyapı ve sanayi alanındaki ortak girişim kuruluşlarından çoğunun, GCC olsa da olmasa da, kurulmuş olacağı ileri sürülebilir. Ayrıca işler üye ülkelerin gümrük tarifeleri konusunda uygulayacağı politikalar noktasına geldiğinde, her üye ülkenin farklı çıkarlar doğrultusunda hareket etme eğiliminde olduğu ortaya çıkmaktaydı. Örneğin Umman, gümrük tarifesiyle ilgili uygulamalarını, diğer ülkelere oranla daha çok gelir elde etme amacıyla kullanıyordu. Bu nedenle ülkelerin yasa ve düzenlemelerini birbiriyle uyumlu hale getirmesi yönündeki hedeflere ya zamanında ulaşamadı ya da ancak kısmen ulaşılabilirdi ve bu sorun, 1990-1991 Körfez Savaşı sonrasında daha da büyüyerek devam etti.

Bölüm 9 ile İlgili Notlar

Kaynaklarla ilgili bütün ayrıntılar Kaynakça'da verilmiştir.

- ¹ Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü (OAPEC), *Genel Sekreterlik On Beşinci Yıllık Raporu*, Tablo A7.
- ² Congressional Quarterly, *The Middle East*, s. 75.
- ³ Sayigh, *Arab Oil Policies in the 1970s*, s. 112. Bu rakam, "Arabian Light" olarak tanımlanan ve özgül ağırlığı 34-39 derece arasında değişen kategorideki petrolün ilan fiyatıdır.
- ⁴ Örneğin bkz. Penrose, "International Oil Companies and Governments in the Middle East", s. 130n.
- ⁵ Örneğin bkz. Sayigh, *Arab Oil Policies*, s. 105-110 ve 131-138'deki uzun tartışma. Kelime anlamıyla iktisadi rant, marjinal üretim maliyeti ile bundan bir sonraki düzeyde üretilen ürünün üretim maliyeti arasındaki farktır.
- ⁶ OPEC'in kurucu üyeleri (Cezayir, Irak, Libya, Kuveyt, Suudi Arabistan, Abu Dabi ve daha sonra bunlara katılan Katar olmak üzere) yedi Arap devleti ile İran da içinde olmak üzere Arap olmayan altı devletten meydana geliyordu. İkinci olarak kurulan OAPEC (Organization of Arab Petroleum Exporting Countries; Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü), 1968'de kurulmuş ve 1973 yılında Umman dışında bütün Körfez ülkelerinin üye olduğu bir örgüt haline gelmiştir.
- ⁷ Golub, *When Oil and Policies Mix*, s. 12; Sayigh, *Arab Oil Policies*, s. 119. Saptanan fiyat, aslında 34 derecelik özgül ağırlıklı olan "Arabian Light 34" kategorisi ham petrol için "endeks" fiyatıydı.
- ⁸ a.g.e., s. 25-30; Sayigh, *Arab Oil Policies*, s. 120.
- ⁹ Suudi Arabistan'ın "oynak" üretici olarak hareket edeceği kavramı ilk kez resmen 1983'te kullanılmıştır; bkz. Yergen, *The Prize*, s. 747.
- ¹⁰ OAPEC, *Genel Sekreterlik On Dördüncü Yıllık Raporu*, s. 5.
- ¹¹ Penrose, "International Oil Companies and Governments in the Middle East".
- ¹² Longrigg, *Oil in the Middle East*, s. 214-216, 305-312. Bağımsız Amerikan petrol şirketleri arasında önderlik eden kuruluş Pacific Western Oil Company'di ve 1956'da adını Getty Oil olarak değiştirecekti.
- ¹³ Penrose, "International Oil Companies and Governments in the Middle East", s. 3-35 ve Sayigh, *Arab Oil Policies*, s. 19-61. Bu iki eserde, söz konusu süreç birbirinden farklı biçimde çok iyi anlatılmaktadır.
- ¹⁴ Suudi Arabistan'ın ARAMCO'nun hisselerinin yüzde 100'üne ne zaman sahip olduğu konusunda bazı kuşkuvar mevcut olmakla birlikte, bir kaynağa göre, şirket hisselerinin geriye kalan yüzde 40'ının PETRONIM tarafından 1980 yılında devralındığı belirtilmektedir. Oysa aynı kaynak, ARAMCO'nun 1976'dan itibaren ortak olarak hareket etmek yerine hizmet şirketi konumuna geldiğini ileri sürmektedir; bkz. Anthony McDermott, 'un *Financial Times*, 28 Nisan 1980. Durum gerçek-

te ne olmuş olursa olsun, kesin olan nokta, Suudi kuruluşu ARAMCO'nun resmen ancak 1988'de kurulduğudur.

¹⁵ Sayigh, *Arab Oil Policies*, s. 74-75.

¹⁶ Örneğin bkz. Townsend, "Philosophy of State Development Planning", s. 35.

¹⁷ "An Account of Kuwait's Sudden Access to Wealth", A.D.M. eki, Ross, İngiltere Dış İşleri Bakanlığı PRO POWE 33/1927 sayı ve 8 Haziran 1953 sayılı raporu.

¹⁸ Alıntıl原因 Crystal, *Oil and Politics*, s. 79.

¹⁹ Chaudhry, *The Price of Wealth*, s. 76-84, 144-146 ve 164.

²⁰ Bu nokta Birleşmiş Milletler Sanayi Kalkınma Örgütü'nün (UNIDO) *Long Term Prospects for Industrial Development in Bahrain* adlı raporunda çok güzel vurgulanmıştır.

²¹ Örneğin bkz. Crystal, *Kuwait*, s. 52.

²² Örneğin bkz. Suudi Arabistan'ın ikinci beş yıllık kalkınma planının önsözü. Burada şöyle denmektedir: "Suudi Arabistan'ın iktisadi sistemi, serbest ekonomi ilkesine dayanmakta ve buna göre üretimin ve mal ve hizmet dağıtımının önemli bölümünün, yürüttükleri ticaret ve işlemlerde özgürce hareket etme yetkisine sahip olan bireylere bırakılması öngörülmektedir." Alıntıl原因 Olsen, "Saudi Arabia in the 1970s: State, Oil and Development Policy", s. 15..

²³ Finnie, *Desert Enterprise*, s. 119.

²⁴ Shihab, "Kuwait", s. 465.

²⁵ Daha fazla ayrıntı için bkz. Owen, *Migrant Workers in the Gulf*, s. 4-13.

²⁶ 9 Mayıs 1980 tarihli *Middle East Economic Digest (MEED)*, s. 38'e göre, Suudi Arabistan'da çalışan Yemenli işçilerin sayısı, daha tutucu bir rakam olan 400.000 olarak verilmiştir. Diğer bir resmi kaynağa göre ise bu rakam 600.000'dir; bkz. Shaw ve Long, *Saudi Arabian Modernization*, s. 46-47.

²⁷ Her iki rakam da, bu alanda en tanınmış iki uzman olan Birks ve Sinclair tarafından yapılan tahminlere dayanmaktadır. Aralarındaki temel fark, Suudi Arabistan'daki göçmen nüfus sayısının birine göre 2,6 milyon, diğerine göre ise 4,5 milyon olarak verilmiş olmasından ileri gelmektedir; krş. Birks, "The Demographic Challenge in the Arab Gulf", Tablo 7.2'deki rakamlar ile Birks ve Sinclair'e göre alıntıl原因 Findlay, *The Arab World*, Tablo 5.2'deki rakamlar.

²⁸ Kuveyt'te uyruk konusunda 1948'de yürürlüğe konan ilk karameler, 1899'dan itibaren sürekli olarak bu ülkede oturmayı esas almaktaydı. Bu husus daha sonra 1959'da çıkarılan bir yasa ile 1920 olarak saptanmıştır. Crystal, *Oil and Politics*, s. 79, 186n.

²⁹ 1959 yılında çıkarılan yasa ve bunu destekleyenler ile karşı çıkanlar konusunda ayrıntılı bir inceleme için bkz. Russell, "Uneasy Welcome", s. 117-120, 159 ve 202-205.

³⁰ OPEC, *Annual Statistical Bulletin* 1994, Tablo 136 ve 140.

³¹ Olsen, "Saudi Arabia in the 1970s", s. 120.

³² Suudi Arabistan Krallığı, Planlama Bakanlığı, *Third Development Plan 1400-1405 AH, 1980-1985 AD*, s. 30, 32.

- ³³ Holden ve Johns, *The House of Saud*, s. 393.
- ³⁴ a.g.e.
- ³⁵ Suudi Arabistan Krallığı, Planlama Bakanlığı, *Third Development Plan 1400-1405 AH, 1980-1985 AD*, Tablo 2.5; Holden ve Johns, *The House of Saud*, s. 394.
- ³⁶ 1974 yılı için bkz. Holden ve Johns, *The House of Saud*, s. 393; 1980 ve 1985 için bkz. Birks ve Sinclair ile ilgili olarak yukarıda yer alan not 27.
- ³⁷ Örneğin bkz. Chaudhry, *The Price of Wealth*, s. 91.
- ³⁸ Finnie, *Desert Enterprise*, s. 77.
- ³⁹ Asfour, "Prospects and Problems of Economic Development of Saudi Arabia, Kuwait and the Desert Principalities", s. 370. Finnie, ARAMCO'nun 1954 yılında müteahhitlere yaptığı ödemenin, hükümetin bütçeden okul inşaatına ayırdığı harcamalara eşit olduğunu (12 milyon ABD doları) belirtmektedir; Finnie, *The Desert Enterprise*, s. 164-165.
- ⁴⁰ Asfour, "Prospects and Problems of Economic Development of Saudi Arabia, Kuwait and the Desert Principalities", s. 371.
- ⁴¹ Townsend'a göre, inşaat hataları yüzünden kimyasal gübre tesisi, kapasitesinin ancak yüzde 30-40'ı ile çalıştırılabiliyordu. "L'Industrie en Arabie Saoudite", s. 42.
- ⁴² Holden ve Johns, *The House of Saud*, s. 391.
- ⁴³ Suudi Arabistan Krallığı, Planlama Bakanlığı, *Third Development Plan 1400-1405 AH, 1980-1985 AD*, s. 25-26.
- ⁴⁴ bkz. At-Twajiri, *The SABOC Challenge*, Tablo 1.1, s. 19-20.
- ⁴⁵ Townsend, "L'Industrie en Arabie Saoudite", s. 49; kaynakları alıntıllayan Olsen, "Saudi Arabia in the 1970s", s. 17.
- ⁴⁶ Joff, "Agricultural Development in Saudi Arabia", s. 209.
- ⁴⁷ a.g.e., s. 212-217.
- ⁴⁸ Suudi Arabistan Krallığı, Planlama Bakanlığı, *Third Development Plan 1400-1405 AH, 1980-1985 AD*, s. 16.
- ⁴⁹ Suudi Arabistan Krallığı, Planlama Bakanlığı, *Fourth Development Plan Strategy 1405-1410 AH, 1986-1990 AD*, s. 6.
- ⁵⁰ "Saudi Arabia notifies Shell and BP that it will take over direct marketing of arms deal oil sales at year end", *Middle East Economic Survey*'in 34/45 (5 Ağustos 1996), s. A1-2.
- ⁵¹ Gause, *Oil Monarchies*, s. 64.
- ⁵² bkz. "Social Welfare and the System of Consumer Subsidies, Payments and Services", Riyad A.B.D. Büyükelçiliği tarafından ortaya çıkarılan (1 Mayıs 1984) tarihli adlı tasnif edilmemiş rapor, s. 4-23.
- ⁵³ a.g.e., Tablo 7, s. 23.
- ⁵⁴ Bu süreç hâlâ doğru şekilde anlaşılamamıştır; bu sürecin tanımlanan bazı bölümleri için bkz. al Najjar, "Decision-Making Process in Kuwait", s. 28-33 ve Crystal'ın *Oil Policies in the Gulf*, s. 75-79.
- ⁵⁵ Crystal, *Oil Policies in the Gulf*, s. 75.

- ⁵⁶ Mallakh, *Kuwait*, s. 78.
- ⁵⁷ Al-Najjar, "Decision-Making Process in Kuwait", s. 91-92.
- ⁵⁸ a.g.e., s. 92. 99-103.
- ⁵⁹ Mallakh ve Atta, *The Absorptive Capacity of Kuwait*, s. 27.
- ⁶⁰ a.g.e., s. 28-29.
- ⁶¹ Crystal, *Oil Politics in the Gulf*, s. 51-52.
- ⁶² Kuveyt, Planlama Bakanlığı, Merkezi İstatistik Dairesi, *Annual Statistical Abstract* 1983, s. 205.
- ⁶³ Crystal, *Kuwait*, s. 52.
- ⁶⁴ El-Erian, "Accumulation for Future Generations", s. 3.
- ⁶⁵ 23 Mayıs 1995 tarihli *Financial Times*'a göre, toplam brüt zarar 92 milyar ABD doları tutarındaydı ve bu da net olarak 23 milyar ABD dolarına eşitti. Bunalımla ilgili çok iyi bir genel inceleme için bkz. Kreyev, "An Analysis of Kuwait's Debt Collection Program", s. 42.
- ⁶⁶ a.g.e., s. 42-43.
- ⁶⁷ Kuwait, *Annual Statistical Abstract* 1983, s. 105; El-Erian "Accumulation for Future Generations", s. 3n.
- ⁶⁸ Crystal, *Oil and Politics in the Gulf*, s. 79.
- ⁶⁹ Abdel-Latif, "Public Finance in Bahrain from 1935 to 1981 with Special Emphasis on the Allocation of Oil Revenues in the Past, Present and Future", s. 97.
- ⁷⁰ a.g.e. s. 98-102.
- ⁷¹ Yousef, "An Evaluation of Bahrain's Major Industries and their Future Prospects", s. 124-125.
- ⁷² Örneğin bkz. "Economic Future of Bahrain", PRO FO 371/132567 sayılı ve 26 Kasım 1959 tarihli W.J.S. toplantı tutanağı.
- ⁷³ Ghantus, "The Financial Centre and its Future", s. 133-137.
- ⁷⁴ Youssef, "An Evaluation of Bahrain's Major Industries and their Future Prospects", s. 126-177.
- ⁷⁵ El Mallakh, *Qatar: Development of and Oil Economy*, s. 56-58.
- ⁷⁶ El Mallakh, *The Economic Development of the United Arab Emirates*, s. 21-23.
- ⁷⁷ a.g.e. s. 17.
- ⁷⁸ Dünya Bankası, *World Development Report* 1991, Tablo 2.
- ⁷⁹ *Middle East Review* 1981, s. 280.
- ⁸⁰ Skeet, *Oman*, s. 104.
- ⁸¹ Nyrop, v.d. (der.), *Area Handbook for the Persian Gulf States*, gözden geçirilmiş ikinci baskı, s. 376.
- ⁸² Aden ve Himaye İdaresi toprakları, 1963-1967 yılları arasında kısa bir süre için İngiltere tarafından Güney Arabistan Federasyonu adı altında birleştirilmişti. YAR ve PDRY ise 1990 yılında tek bir siyasi birlik altında birleştiler.
- ⁸³ Steffan ve Blanc, "La Démographie de la République Arabe du Yéman", s. 60.

- ⁸⁴ Chaudhry, *The Price of Wealth*, s. 193 ve Tablo 5.1.
- ⁸⁵ Dünya Bankası, *Yemen Arab Republic*, 3. bsk., "Özet ve Sonuç", s. 1.
- ⁸⁶ Mundy, "Agricultural Development in the Yemeni Tihama"; Kopp, "Land Usage and its Implications for Yemeni Agriculture"; Weir, "Economic Aspects of the Qat Industry in North-Western Yemen", s. 22-23, 32, 46-47 ve 64.
- ⁸⁷ Claus ve Hofmann, *The Importance of the Oil-producing Countries of the Gulf Cooperation Council for the Development of the Yemen Arab Republic and the Hashemite Kingdom of Jordan*, s. ii.
- ⁸⁸ Nyrop, v.d. (der.) *Area Handbook for the Yemen*, s. 118-119.
- ⁸⁹ a.g.e., s. 119.
- ⁹⁰ a.g.e.
- ⁹¹ Alintilayan Stookey, *South Yemen*.
- ⁹² a.g.e., s. 90-91.
- ⁹³ Lackner, *PDR Yemen*, s. 133-134.
- ⁹⁴ El Mallakh, *Kuwait*, Tablo 3, s. 204.
- ⁹⁵ a.g.e., s. 183.
- ⁹⁶ El Mallakh, *The Economic Development of the United Arab Emirates*, s. 146.
- ⁹⁷ Porter, "Gulf Aid and Investment in the Arab World", Tablo 9.2, s. 193.
- ⁹⁸ Sinclair, "Migrant Workers", s. 216-217.
- ⁹⁹ Örneğin bkz. Richards ve Waterbury, *Political Economy*, s. 389-390.
- ¹⁰⁰ Sayigh, "A New Framework for Complementarity", s. 158-166.
- ¹⁰¹ Luciani, "Allocation vs Production States", s. 80-83.
- ¹⁰² Sayigh, *Arab Oil Policies*, s. 204-205.
- ¹⁰³ El Kuwaiz, "Economic Integration of the Cooperation Council of the Arab States of the Gulf", s. 77.

Sonsöz ve Sonuç: 1990'lar ve Sonrası

1996 Yılına Kadar Ortadoğu: Toplu Bir Bakış

Bu kitap, yirminci yüzyılda Ortadoğu'daki yapısal değişim, iktisadi büyüme, gelir dağılımı ve refah düzeyi konularının irdelenmesinde, inceleme birimi olarak ulusal ekonomilere odaklanmıştır. Ülkelere her biri ile ilgili bölümlerde açıkça görüldüğü gibi, bölgede yaşanan demografik ve iktisadi değişimlerin temposu, bu kitabın amaçlarını doğrultusunda iki ayrı bölüm olarak ele aldığımız dönemlerde birbirinden oldukça farklı gelişme göstermiş; 1945'lere kadar sınırlı olan bu değişimlerin hızı, bu tarihten sonra bölgenin bütün ülkelerinde çarpıcı biçimde ivme kazanmıştır.

Ortadoğu'nun 1918'de 42 milyon dolayında bulunan İran dışındaki toplam nüfusu, 1950'de 63 milyon dolayına yükselmiş, bir başka deyişle yılda ortalama yüzde 1,3 oranında artmıştır. Kentleşme ve tarımdan kent ekonomisine geçiş süreci, yüzyıl ortalarına kadar oldukça düşük bir tempoda sürmüştür. Petrol çıkarma ve üretme faaliyetlerine Irak, Suudi Arabistan ve Körfez bölgesinde iki savaş arasında kalan dönemde başlandıysa da, Irak dışında, bölgenin petrol gelirleri, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar düşük düzeyde kalmıştır. İktisadi büyüme konusunda, uzun vadede kişi başına düşen GSYH'nin gösterdiği eğilim konusunda var olan rakamlar bir tek Türkiye ve Mısır için güvenilir olmakla birlikte, bu iki ülkenin bölgedeki toplam nüfusun yüzde 60'ından fazlasını barındırdığı dikkate

alandığında, bölgenin bütünü için geçerli bazı genellemeler yapmak mümkündür. Türkiye'de 1950 yılında kişi başına düşen üretim düzeyi 1913'tekine oranla yüzde 25 fazlaydı. Mısır'da ise 1913-1950 yılları arasında çok az değişiklik meydana gelmiştir. Dolayısıyla bölgenin bütününde, yüzyıl ortalarına kadar geçen dönemde kişi başına düşen GSYH'de sınırlı bir artış olduğu sonucuna varmak mümkündür.

1913 ile 1950 yılları arasındaki dönemde Ortadoğu ile dünyanın geriye kalan bölümleri arasında yapılacak bir karşılaştırmada Batı Avrupa, Kuzey Amerika, Avustralya ve Latin Amerika'nın, bu bölgeye oranla çok daha olumlu bir gelişme izlediği ve kişi başına düşen GSYH'de yılda ortalama en az yüzde 1'lik bir artış gerçekleştirdiği görülecektir. Ortadoğu ülkelerinde ulaşılan büyüme hızı, kişi başına düşen GSYH'nin yıllık ortalama yüzde 0 ile yüzde 1 arasında arttığı Doğu ve Güney Avrupa'ninkine benzerlik göstermektedir. Buna karşın, Japonya dışında Asya ülkelerinin tamamı 1950 yılına kadar kişi başına düşen GSYH bakımından gerileme göstermekteydi.¹

Yirminci yüzyılın birinci yarısında Ortadoğu'nun iktisadi performansının parlak olmamasının nedenlerinden biri, bölgede yaşanan siyasi değişim sürecidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son bulması, bölgenin önemli bir bölümünün İngiliz ve Fransız sömürge imparatorluklarına katılması ve bundan sonra yeni ulus devletlerin ortaya çıkması on dokuzuncu yüzyıl boyunca Ortadoğu bölgesinin en belirgin özelliklerinden biri olan mal ve hizmetlerin serbest dolaşımına set çeken gümrük duvarları ve benzer çeşitli engellerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bu zayıf iktisadi performansta bölgedeki siyasi rejimlerin de payı olduğu söylenebilir. Diğer bazı yazarlar gibi Angus Maddison ve Alejandro Diaz da, daha önceki temel hammadde ihracatına yönelik ekonomi uygulamalarını sürdüren ülkelere kıyasla korumacılık ve içe dönüklük politikalarını benimseyen kalkınma sürecindeki ekonomilerin, 1930'lu yıllarda yaşanan Dünya İktisadi Bunalımı'ndan daha az yara alarak çıktığını öne sürmektedir.² Ne var ki sömürge ya da manda yönetimlerinin varlığı, Ortadoğu'nun pek çok bölgesindeki tarım kökenli büyük çıkar çevrelerinin güçlerini hâlâ devam ettirme-

si ile birleşince, eskiden benimsenen iktisadi formülü terk etmek son derece zorlaşmıştır. Bunun tek önemli istisnası, bürokratik orta sınıf seçkinlerin hükümette yer alması ve çoğu küçük ve orta ölçekli tarım üreticilerinden oluşan siyasi doku sayesinde 1929'da korumacılık politikasına geçebilen ve bundan birkaç yıl sonra da devletçiliği benimseyen Türkiye olmuştur. Türkiye'de 1930'larda yaşanan sanayileşme ve büyüme süreci, bütün bölge içinde en parlak olanıdır.

Gelir dağılımı ve refah düzeyi konusunda var olan kanıtlar çok daha azdır. 1950 öncesi dönemle ilgili ortalama yaşam süresi, bebeklerde ölüm oranı ve okur-yazarlık konusundaki rakamsal tahminler yok denecek kadar azdır. Büyük bir olasılıkla eğitim ve sağlık konusunda bir miktar ilerleme gerçekleşiyse de, kişi başına düşen GSYH'deki değişimlere ve devletin harcamalarında sağlık ve eğitim alanlarına herhangi bir kayış görülmemesine bakılırsa, bu konulardaki kazanımların sınırlı düzeyde kaldığı sonucuna varılabilir.

Dünyanın kalkınmakta olan diğer yörelerinde olduğu gibi Ortadoğu'daki bütün demografik, iktisadi ve toplumsal eğilimler de 1950'den sonra büyük bir hız kazanmıştır. Nitekim yılda yüzde 1,3 olan uzun vadeli nüfus artış eğilimi, yüzde 2,7'ye fırlamıştır. Kırsal alandan kente nüfus göçü de artış göstermiş ve 1950'lerde kırsal nüfusun toplam nüfusa oranı yüzde 70'ken, 1990'a gelindiğinde yüzde 45'in altına gerilemiştir. Bu değişiklik toplam işgücü içinde tarımsal işgücünün payının da gerilemesini ve buna karşılık informal iş sektörü de içinde olmak üzere, kent ekonomisinin payının artmasını da beraberinde getirmiştir (bkz. kitabın sonunda yer alan İstatistik Eki).

Yirminci yüzyılın ikinci yarısı boyunca petrolün giderek artan önemi ve sanayileşme, önemli boyutlara varan uzun vadeli iktisadi büyüme getirmiştir. Bölgenin pek çok ülkesindeki ulusal gelirle ilgili rakamların 1960'lara kadar nitelikli olmamasına ve son zamanlara kadar bazı ülkelere ait GSYH verilerinin var olmamasına karşın, bölgenin bütünü için, 1950-1990 arasında kabaca yüzde 3 oranında bir yıllık ortalama büyümenin gerçekleştiğini söylemek mümkündür.³ Buna göre, bölgenin 1990 yılı itibarıyla ulaştığı kişi başına üretim ve gelir düzeylerinin, 1950'ye oranla neredeyse üç kat arttığı ortaya çık-

maktadır. Söz konusu büyüme oranı, bu kitapta incelemeye alınan bölgeyi, Doğu ve Güneydoğu Asya dışında, dünyanın diğer kalkınmakta olan bölgelerinin üzerine çıkarmaktadır. Ne var ki petrol gelirleri olmasaydı, bölgenin uzun vadeli iktisadi performansı, kalkınmakta olan ülkelerin genel ortalamasına yakın düzeyde olacaktı.⁴

Ortadoğu bölgesinin önemli bir sorunu da, yüksek nüfus artışı karşısında toprak miktarının yetersiz kalması ve hükümetlerin tarım sektörünü kent sektörünün kalkınmasında bir kaynak olarak görmeleri nedeniyle tarımsal performansın çoğu kez düşük kalmasıydı. Bu nedenle bölgedeki çoğu ülke için gıda bakımından kendine yeterli olmak giderek daha da zorlaşmıştır.

Aynı zamanda bölgenin ortalama yaşam süresi, bebek ölümleri oranı ve okur yazarlık düzeyi gibi insani kalkınma göstergelerinin düzenli olarak ölçülmeye başlandığı 1950'li ve 1960'lı yıllardan bu yana çok önemli artışlara sahne olduğu da kuşkusuzdur.⁵ Bu alanda yaşanan ilerlemelerin önemli bir bölümü, bu göstergeler ile kişi başına düşen gelir düzeyi arasındaki yakın korelasyondan ileri gelmektedir. Ayrıca uluslararası standartlar açısından bakıldığında, Ortadoğu bölgesindeki gelir bölüşümünün, dünyanın diğer kalkınmakta olan bölgelerindekinden daha az eşitliksiz olmasının da bunda etkisi vardır.⁶ Eğer hükümetler sağlık ve eğitim alanlarına bütçelerinden daha fazla ödenek ayırabilmiş olsaydı, bu konudaki ilerlemenin çok daha büyük boyutlara varacağı kuşkusuzdur.

İki savaş arasında kalan dönemden başlayarak 1950'lerde ivme kazanan ve 1970'li yıllarda petrol şirketlerinin ülke yönetimlerince devralınması süresince devam eden önemli bir eğilim, üretim varlıklarının millileştirilerek yabancıların elinden bölge devletleri ve bölge sakinlerinin eline geçmesi olmuştur. Bu el değiştirme sürecine paralel olarak kamu sektörü giderek daha fazla önem kazanmıştır. İlk aşamalarda, kamu sektörünün önderliğinde girişilen ithal ikamesi yoluyla sanayileşme süreci oldukça başarılı olduysa da, konuyla ilgili sorunlar 1970'li yıllarda iyice belirginleşmeye başlamıştır. Emekleme döneminde olan ulusal sanayiler büyümekte zorlanmıştır. Bu sanayiler iktisadi durgunluk, randımansızlık, ihraç pazarlarında rekabet gü-

cünden yoksun olmak ve istihdamı genişletememek gibi çok önemli sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Uluslararası pazarda göreceli avantajlar çoğu kez göz ardı edilmiş, ağır sanayiye öncelik verilirken, tarım ve hafif endüstri ihmal edilmiştir.

Öte yandan uluslararası kurumlar, 1970'li yılların ortalarından başlayarak piyasa güçlerine daha fazla dayanılmaya başlanması, özel sektörün daha fazla teşvik edilmesini ve uluslararası pazara daha fazla yönelinmesini içeren uzun vadeli bir programın yürürlüğe sokulması yönündeki baskılarını giderek arttırmıştır. Bunun sonucunda bölgedeki ülkelerden çoğu, içe dönük stratejilere son vermek ve ekonomilerini uluslararası piyasa güçlerine cevap verecek şekilde yenisinden biçimlendirmek ve yönlendirmek zorunda kalmıştır.⁷

İktisadi reform konusu, hız ve içerik bakımından ülkeden ülkeye büyük farklılıklar göstermiştir. Yapısal uyum programlarının düzensiz gelişme sürecinin nedenleri, iç ve dış faktörlerin birbiriyle etkileşmesinde aranmalıdır. Reformun sağlayacağı yararlar daima belirsiz kalırken, toplumun çeşitli kesimleri en azından kısa vadede kendilerini bu reformlardan en zararlı çıkan taraf olarak tanımlama eğiliminde olmuştur. Bu nedenle reform sürecinden zarar gördüğünü iddia edenler, uzun vadede kârlı çıkacak olanlara kıyasla birlikte hareket etmeye daha yatkındır. Çoğu kez ilk grupta yer alanların oluşturduğu siyasi muhalefeti yenmek geçiş dönemini destekleyen dış kaynakların varlığına, reform taraftarı iç güçler arasındaki uzlaşmanın kuvvetine ve reform programlarını oluşturan ve uygulamaya koyan hükümetlerin yetenek ve becerilerine bağlı olmuştur.⁸

1990'dan bu yana, bölgenin birçok kesimi Körfez Savaşı'nın yarattığı yıkımı iyileştirmeye çalışmaktadır. İktisadi performans ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Bazı ülke ekonomileri, gerek savaşın kendisinden gerekse doğurduğu sonuçlardan büyük darbe yemiştir. Birleşmiş Milletler tarafından uygulanan ambargo nedeniyle Irak'ın ulusal gelir düzeyi aniden tepe taklak olurken, Kuveyt de ülkedeki iktisadi etkinliğin savaş öncesi düzeyine dönebilmesi için, ülkenin yeniden inşasına 65 milyar ABD doları harcamak zorunda kalmıştır.⁹ Körfez'deki ülkelerden birçoğu kendisini, GSYH'sinin yüzde 5 ila

10'unu askeri araç gereç ithaline ayırmak zorunda hissederken, petrol fiyatlarının aynı düzeyde kalması da sorun yaratmıştır.¹⁰ Kuzey ve Güney Yemen'in 1990'da birleşmesiyle oluşan yeni Yemen ekonomisi ise, Körfez Savaşı'nın başında bir milyona yakın Yemenli işçinin Suudi Arabistan'dan çıkarılmasından ciddi zarar görmüştür. Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ndeki Filistin ekonomisi, barış sürecinin geçirdiği iniş çıkışların ve işçilerin İsrail'e geçerek çalışmalarını engelleyen, sık sık tekrarlanan sınır kapatmalarının kurbanı olmuştur. Bölgenin petrole dayanmayan en büyük üç ekonomisine sahip Türkiye, İsrail ve Mısır, çok ciddi boyutta olmamakla birlikte, yine de savaşın olumsuz etkilerine maruz kalmıştır. Dünya Bankası rakamlarına göre, bölgenin bütününde GSYH Körfez Savaşı'ndan bu yana nüfus artış hızının çok az üzerinde bir artış göstermiştir. Ortadoğu, 1990-1995 arasında kalkınmakta olan bölgeler arasında en yavaş büyüyen bölge durumundadır.¹¹

Körfez Savaşı, yapısal uyum sürecini 1980'li yılların başında uygulamaya koyan Türkiye dışındaki bölge hükümetlerinin özelleştirme, formaliteleri azaltma ve ekonomiyi dış ticarete ve yabancı yatırımlara açma yönünde giriştiği ilk ciddi çabalarda uyarıcı bir rol oynamıştır. Bu alandaki ilerlemenin en çarpıcı biçimde gözlemlendiği ülkeler Mısır ve İsrail'dir. Ancak her iki ülke de, devlete ait kuruluşları satışa hazırlama konusunda ciddi teknik sorunlarla karşılaşmanın yanı sıra, kazanılmış hak varsaydıkları avantajların ellerinden alınmasından rahatsız olan çevrelerin muhalefeti ve fazla hızlı hareket ederek yüksek işsizlik oranı gibi var olan toplumsal sorunları daha da kötüleştirmekten duyulan genel bir kaygıyla da savaşmak zorunda kalmıştır. Ürdün, Yemen ve bazı Körfez devletlerinde uygulamaya konan reform süreci, gümrük tarifelerinde yapılan indirimlerden ve yatırım konusunda yeni yasaların yürürlüğe konmasından ibaretti. Bu arada Türkiye'de birbiri ardına iş başına gelen hükümetler, devlete ait malların yabancılara satışında siyasi açıdan zorluklar yaşamaktaydı. Bu hükümetler aynı zamanda kamu harcamalarını ve bunun sonucu olarak da yıllık enflasyon oranının yüzde 100'lere fırlamasını denetim altında tutmakta başarısız kalmıştır. Suriye'de ise

özel sektörün katkı payının büyük ölçüde arttığı yeni yatırımlar dışında, kamu sektörünün egemenliğini ve önemini azaltmak yönünde pek az bir ilerleme kaydedilebilmiştir.

Çoğu uluslararası gözlemcinin bakış açısından, iktisadi reformun yarattığı zorluklarla cesaretle baş etmeyi beceremeyen çoğu bölge hükümeti, Körfez Savaşı'ndan sonra bölgeye yabancı yatırımları çekmekte yetersiz kalınmasından da sorumluydu. IMF rakamlarına göre, 1990'lı yılların ilk yarısında Ortadoğu ve Kuzey Afrika ekonomilerine (Türkiye, İsrail ve Akdeniz kıyısında yer alan Arap ülkeleri) giren doğrudan yabancı yatırım tutarı, dünya toplam yabancı yatırım miktarının ancak yüzde 1'i kadar olmuş ve bölgenin GSYH'sinin yüzde 1'inin altında kalmıştır.¹² Ancak bu sonuçlarda, bölge bütününde yaşanan sürekli siyasi gerilimler ve bölge ekonomilerinin büyük çoğunluğunun petrolden gelecek belirsiz bir gelire bağımlı olması başta olmak üzere, başka etkenlerin de önemli rol oynadığı açıktır. Yine de bazı umut verici gelişmelerin yaşandığına işaret etmek gerekir. Yapısal uyum süreci birçok açıdan yavaş bir ilerleme gösterse de, sıkı vergi ve para politikalarının uygulanmaya devam edilmesiyle sağlanan makroekonomik koşullar dünyanın diğer bölgelerindeki gelişmelere oranla daha iyi duruma gelmeye başlamış ve bu Ortadoğu'nun, Doğu ve Güneydoğu Asya ekonomilerinde 1887'de yaşanan ani yabancı sermaye kaçışlarına benzer durumlara sahne olmayacağı yönündeki umutların artmasına neden olmuştur.¹³

1950'den Sonra İzlenen Farklı Yollar

Yirminci yüzyılın ikinci yarısı, Ortadoğu ülkeleri arasındaki kişi başına düşen gelir düzeylerinde çok önemli farklılıkların ortaya çıkmasına tanık olmuştur. Bu nedenle, bölgenin bütününde geçerli olan eğilimlerden söz etmek, giderek daha güçleşmektedir. Aşağıda sunduğumuz yaklaşım, bölgedeki ülkelerin 1950'den bu yana izlediği farklı gelişme sürecini, ülkelerin nüfus büyüklüğü ya da küçüklüğü ve petrol gelirinden yararlanıp yararlanmadığı ölçütlerine dayanarak ele almaktadır.

Körfez Bölgesi'nin Petrol İhraç Eden Küçük Ülkeleri: Kuveyt, Umman, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn ve Katar

1945 yılından başlayarak bu devletler balıkçılık, çobanlık ve ticarete dayalı küçük kasabalar toplamından kişi başına düşen gelir ve sosyal hizmet düzeyleri yüksek olan ve modern bir petrokimya endüstrisinin yaratılmaya başlandığı dünyanın önde gelen petrol ihracatçısı ülkelere dönüşmüştür. Petrol gelirlerinin 1970'li yılların başında gösterdiği artışla birlikte bu ülkeler, gidecek artan miktarda göçmen işçiyi kabul ederek yurtiçi üretim etkinliklerini hızla arttırırken, yabancı işçi çalıştırmanın beraberinde getirdiği siyasi riskleri de kabul etmiş oluyordu. 1990'a gelindiğinde, bu ülkelerdeki nüfusun yüzde 40'dan fazlası yabancılardan oluşuyor ve bunun da yarısından fazlasını diğer Arap ülkelerinden gelme işçiler meydana getiriyordu. 1990 yılında Körfez'deki küçük ülkeler, bu kitapta tanımlanan bölgenin nüfus olarak yüzde 3,4'ünü meydana getirirken, Gayri Safi Milli Hasıla'nın yüzde 17'sini oluşturunuyordu.¹⁴

Büyük Petrol İhracatçısı Ülkeler: Irak ve Suudi Arabistan

Çoğunlukla tarıma ve göçebelige dayanan bu ekonomiler, İkinci Dünya Savaşı sonrasında birdenbire büyük petrol ihracatçısı ülkeler konumuna geldi. Körfez'deki küçük ülkelerin aksine, bu ülkelerin nüfusunun büyüklüğü, petrolden kaynaklanan gelirin, sulama ve tarımsal kalkınmadan ağır sanayinin kurulmasına kadar çok çeşitli yurtiçi kalkınma projelerinde kullanılmasına olanak vermiştir. Ancak bu ülkelerdeki ticaret sektörünün rekabet gücüne zarar veren "Hollanda Hastalığı", petrol ve petrol ürünleri dışında herhangi bir malın ihracatını tamamen olanakdışı bırakmıştır. Suudi Arabistan, 1960'dan bu yana sürdürdüğü kalkınma atılımlarında, başta komşu Yemen olmak üzere çeşitli ülkelere ithal ettiği yabancı

işgücüne dayanmaktadır. Ancak ülkenin sahip olduğu geniş petrol rezervlerine dayanarak petrol gelirini daha yararlı biçimde kullanması, siyasi sorunlar nedeniyle mümkün olamamıştır. Benzer biçimde, Irak da elde ettiği büyük petrol gelirini İran'a karşı sürdürdüğü uzun savaşta boşa harcamıştır.

Petrol Geliri Olmayan Küçük Ülkeler: Suriye, Yemen, Lübnan, Ürdün ve İşgal Altındaki Topraklar

Bu kategoriye giren ülkeler büyük çeşitlilik göstermektedir. Nüfusun az oluşu ve doğal kaynakların sınırlılığı, bu ülkelerde iç pazara dayalı sanayileşme stratejilerinin oluşturulmasına ciddi engel teşkil etmiştir. Bu nedenle, bu gruba giren ülkeler içinde daha başarılı olanların, ekonomilerini nispeten dışa açık tutarak kendilerine has ticaret, finans ve sanayide yeteneğe dayalı çeşitli etkinlikleri sürdürmeyi yeğlediği görülmektedir. Ürdün ve Lübnan, İkinci Dünya Savaşı sonrasında karşı karşıya bulunduğu siyasi ve jeopolitik kısıtlamalar nedeniyle, ticaret ve finans alanındaki deneyim ve becerilerinden yararlanmaya çalışmıştır. Suriye, bu konulardaki gelişmeleri daha geriden takip etmiş ve içe dönük niteliğini korumuştur. Yemen ise elindeki önemli tarım kaynaklarına karşın, bölgenin en yoksul ülkesi olmayı sürdürmüş ve yurtdışına giden göçmen işçilerinin göndereceği parasal kaynaklara giderek daha bağımlı hale gelmiştir.

Daha genel bir bağlamda, 1970'li yıllardan bu yana Körfez ülkeleri ve Suudi Arabistan'ın oluşturduğu petrole dayalı iktisadi büyüme merkezlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte, bölgenin Arapça konuşan ülkelerinden, özellikle Mısır, Ürdün ve İşgal Altındaki Topraklar ile Yemen'den bu ülkelere doğru kalabalık bir göçmen işçi akışı başlamıştır. Gönderilen işçi dövizlerinin bu ülkeler için büyük bir gelir kaynağı oluşturması, büyük ya da küçük, petrol ihraç etmeyen Arap ülkelerinin hepsini petrol ihraç eden ekonomilerin gösterdiği iniş çıkışlara giderek daha bağımlı hale getirmiştir.

Petrol İhraç Etmeyen Büyük Ülkeler: Türkiye ve Mısır

Bu iki ülkedeki nüfus büyüklüğü 1918'den bu yana aşağı yukarı eşit düzeyde kalmış ve her biri, yirminci yüzyıl boyunca, bu kitapta incelenen bölge kapsamındaki nüfusun yaklaşık yüzde 30'unu meydana getirmiştir. Her iki ülkede de gözlenen uzun vadeli temel eğilim, özellikle işgücü olmak üzere, ülke kaynaklarının tarımdan kent ekonomisine yönltilmesi olmuştur. İç pazara yönelik üretim yapan sanayi, kırsal alandan kentlere göç edenlerin büyük kısmına iş alanı yaratsa da, işçilerin belki de daha büyük bölümü, çeşitli biçimlerde informal sektörde istihdam edilmiştir.

İki ülkenin Birinci Dünya Savaşı öncesindeki kişi başına düşen gelir düzeyi, muhtemelen birbirine yakındı.¹⁵ Kişi başına düşen gelir düzeyi Mısır'da 1950'ye kadar genellikle aynı kalmıştır. Türkiye, Dünya savaşlarından Mısır'a göre daha çok darbe yiyerek çıktıysa da, hükümet müdahaleciliği ve yönetimin tarım dışı sektöre verdiği önem nedeniyle 1920'ler ile 1930'larda yaşadığı düzelme çok daha güçlü olmuştur. Bunun sonucu olarak, yirminci yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Türkiye'nin kişi başına düşen GSYH'si, Mısır'inkine kıyasla daha yüksekti.

Her iki ülke de İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, kamu sektörünün büyük rol üstlendiği bir içe dönük sanayileşme stratejisini benimsemiştir. 1950'den sonra özel sektörün giderek daha etkili bir rol oynamaya başladığı Türkiye'de dışa dönük politikalara geçilmesi 1980'de başlamıştır. Bu değişikliğe neden olan en önemli etkenlerden biri, ithal ikamesi yoluyla sanayileşme sürecinde ortaya çıkan bunalımın ulaştığı ciddi boyuttu. Mısır'da sanayi sektörünün karşılaştığı zorluklar, petrol sektörünün geçici bir süre gösterdiği büyüme ve yurtdışında çalışan işçilerden gelen dövizler sayesinde bir ölçüde de olsa giderilebildiğinden, bu yöndeki değişiklikler ise daha sınırlı boyutta kalmıştır.

İki ülke arasındaki önemli farklardan bir diğeri ise, ülkelerin tarım performansıdır. Gerek tarıma elverişli topraklarının varlığı ge-

rekse İkinci Dünya Savaşı sonrasında devletin tarımı destekleyen politikalar uygulaması sayesinde, Türkiye tarımı 1970'li yıllara kadar çok başarılı bir performans göstermiş ve o dönemde tarımdaki üretim artışı, nüfus artışının üzerinde seyretmiştir. Mısır'da ise, ekilebilir toprak miktarının genişletilememesi ve kent sektörünün gelişmesine öncelik veren hükümet politikaları nedeniyle, gıda üretimindeki artış nüfus artış hızının gerisinde kalmıştır. Eldeki kanıtlar, Türkiye'deki gelir dağılımının daha eşitliksiz olduğunu ve bu alandaki farklılıkların 1970'li yılların sonundan itibaren giderek arttığını göstermektedir. Mısır'daki gelir dağılımının nispeten daha eşitlikli olması, ülkede geniş bir kamu sektörünün bulunmasından ve kentlerdeki yoksul tabakanın korunması yönünde hükümetin daha fazla müdahale etmesinden kaynaklanmıştır.¹⁶

İsrail

Yukarıda benimsediğimiz şematik yaklaşıma belki de en az uyan ülke İsrail'dir. Devlet sektörünün önderlik ettiği ithal ikamesi yoluyla sanayileşme stratejisi, çok ileri düzeyde eğitime sahip bir işgücünün katkısıyla, bölgenin teknolojik bakımdan en gelişmiş ekonomisini oluşturmuştur. Bugün İsrail'deki kişi başına düşen gelir düzeyi, üst gelir düzeyindeki sanayileşmiş ülkelerinkine yakın duruma gelmiştir. Bu nedenlerden dolayı İsrail, petrol üretmeyen diğer küçük ülkelere uymamaktadır. Ayrıca İsrail, son dönemlerde yapısal uyum programının uygulanmasında da oldukça başarılı bir performans sergilemiştir.

Bir İktisadi Bölge Olarak Ortadoğu

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında dünya ekonomisinde ortaya çıkan en önemli eğilimlerden biri, bölgesel ticaret bloklarının oluşmasıdır. 1960'lı yılların başlarından bu yana, bölgesel ticaret düzenlemeleri iki ayrı dalga halinde gelişmiştir. Birinci dalga, Avrupa Ortak Pazarı'nın sürükleyici gücünden destek alarak Afrika, Latin Amerika,

Ortadoğu ve gelişmekte olan dünyanın diğer bölgelerine doğru bir yayılma göstermiştir. Bunu izleyen 1970'li yıllarda bölgesellik akımı bir duraklama dönemi geçirmiştir. İkinci dalga, 1980'li yılların ortalarına doğru başlamıştır. Kuzey Amerika'da oluşturulan NAFTA örgütü, o zamanlardan bu yana güney yarımküreye doğru gelişmesini sürdürmektedir. Benzer bir ticaret bloku, Doğu Asya'da Pasifik Okyanusu'nun doğu ucunu da içine alarak ya da almadan, kısa bir süre içinde boy gösterebilir. Buna benzer bir şekilde, gelişmekte olan bölgelerdeki eski ticaret düzenlemeleri yeniden gözden geçirilmekte ve bunlara yenileri eklenmektedir.¹⁷

Bölgesellik çerçevesinde ayrıcalıklardan ancak ortakların yararlanabilmesi, blok dışında kalan ülkelerin dışlanması neden olabilir. Bu nedenle, yaşanmakta olan son bölgesellik dalgasının, kısa bir süre öncesine kadar GATT örgütünün temsil ettiği giderek artan bir çoktarafılığa geçene kadar bir ara evre mi olduğu, yoksa sonunda çoktarafılık akımının yerini mi alacağı zamanla görülecektir. Eğer bu bloklardan her biri, dünyanın geriye kalan bölümüyle olan bağlantıları göz ardı etmek pahasına, kendi içindeki iktisadi, siyasi ve hatta askeri bağlantılara daha fazla ayrıcalık tanırsa, bölgeselliğin çoktarafılık ve küreselleşme ile çatışma yaşayacağına kesin gözüyle bakılabilir. Son bölgeselleşme dalgasının Ortadoğu için taşıdığı anlamı daha ayrıntılı biçimde incelemeye başlamadan önce, Ortadoğu'nun yirminci yüzyılda ne dereceye kadar bir iktisadi bölge olabildiğini irdelemek yararlı olacaktır.

Ortadoğu'nun büyük bölümünün on altıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na katılması, bölgenin çeşitli yöreleri arasında oldukça düzenli biçimde mal ve hizmet dolaşımı sağlayan bir serbest ticaret bölgesinin meydana gelmesine neden olmuştur. Bu ticaret, on dokuzuncu yüzyılda sağlanan daha güvenli koşullar, iç gümrük vergilerinin aşamalı olarak ortadan kaldırılması ve ulaşım ağının iyileştirilmesi sayesinde daha da fazla gelişme göstermiştir. Ne var ki, imparatorluğun bölgede üretilen tarım ürünleri karşılığında mamul madde ithal ettiği Avrupa ülkeleriyle yaptığı ticaretin önem kazanması yüzünden, söz konusu ticaret dolaşımı bir miktar ikinci plana da itilmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında ulusal ekonomilerin doğuşunun ilk etkilerinden biri, bölge içi ticaret dolaşımının karşısına gümrük tarife duvarlarının dikilmesi ve bölge hükümetlerinin, kendi ekonomilerini Büyük İktisadi Bunalım'ın etkilerine karşı korumak amacıyla aldığı korumacı önlemlerle, 1930'lu yılların başında bu engellerin daha da yükseltilmesi olmuştur. Bölge içi ticaretin kısıtlanmasına yönelik bu eğilim, İkinci Dünya Savaşı döneminde kısa bir süre için tersine dönmüştür. Savaş boyunca Anglo-American Middle East Supply Centre'in oluşturduğu yeni iş bölümü çerçevesinde Mısır ve Filistin, bölgenin geriye kalan kısmı için üretime teşvik edilirken, Suriye ve Ürdün, bölgenin tahıl ambarı olarak gelişme göstermiştir.¹⁸

1950'li ve 1960'lı yıllarda bölgesel iktisadi işbirliğini geliştirmek amacıyla harcanan çabalar, gümrük tarifelerinin indirilmesinin ve mal ve işgücünün serbest dolaşımının kolaylaştırılmasının gerekli olduğunu vurgulamaktaydı. Bu dönem boyunca oluşturulması planlanan ticaret anlaşmaları, bloklar ve ortak pazarlar sadece Arap ülkelerini içine almakla kalmayıp aynı zamanda Türkiye ve İran'ın da dahil olduğu bölgeleraltı gruplaşmaları da kapsıyordu. Ancak bu dönemin bölge içi mal ve hizmet akışına pek fazla yararı dokunmamıştır. Bölge ülkeleri, yüksek gümrük tarifelerini korumayı sürdürürken, Doğu Avrupa bloku dahil olmak üzere, çeşitli sanayileşmiş ülkelerle ticari ve mali bağlantılarını kendi başlarına geliştirmiştir.

Gözlemcilerden çoğu, bu çabaların başarısız kalmasını siyasi rekabetlere ve daha genel anlamda siyasi lider kadrolarının birlik hedefini benimsemekte başarısız kalmalarına bağlama eğilimindedir. Oysa bu konuda iktisadi etkenlerin de rol oynadığı göz ardı edilmemelidir. 1960'lı yıllarda, gelişmekte olan ülkeler arasında bölgesel ticaret düzenlemeleri oluşturmak yönünde pek çok girişimde bulunulmuştur. Ne var ki gelişmekte olan ülkeler arasında bu tür bütünleşmeye yönelik stratejilerinin, ithal ikamesi yoluyla sanayileşme hamlesi kapsamında pek de başarılı olması beklenemezdi. Çünkü hükümetler, kendi sanayilerini korumaya devam etmeyi, benzer sanayileşme yapısına sahip komşuların rekabetine açılmaya yeğliyordu.

Bu açıdan 1973-1990 yılları arasında geçen sürenin olağanüstü bir dönem olduğu kuşkusuzdur. Petrol gelirleri, ekonomide çeşitlenmeyi ve bölge içi farklılıkları arttırırken, aynı zamanda iktisadi bütünleşmenin artmasına da fırsat vermiştir. Göçler, işçi dövizleri ve kültür alış-verişi, hem iktisadi hem de toplumsal bütünleşme yönündeki güçlü faktörleri harekete geçirirken, bundan sadece Arap Ortadoğu'su değil, aynı zamanda Türkiye'den İran'a ve hatta Kuzey Afrika ülkelerine kadar uzanan geniş bir bölge de nasibini almıştır. Bu dönemde iktisadi amaçlı bölgeleraltı bazı gruplaşma girişimlerinde bulunulmuştur. Bunlar arasında en uzun ömürlü olanı, 1981'de kurulan Gulf Cooperation Council'dir (Körfez İşbirliği Konseyi). Ne var ki örgüte üye ülkelerin gümrük tarife yapılarını birbirleriyle uyumlu hale getirmesi yavaş olmuştur. Oysa Bölüm 9'da da söz edildiği gibi, Avrupa Birliği'nin Körfez ülkelerinde üretilen ucuz petrokimya ürünlerinin kendi pazarına girmesine olanak sağlayacak görüşmelere başlaması, ancak bu aşamanın tamamlanmasından sonra mümkün olacaktır.

Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki, iktisadi, toplumsal ve siyasi bir dizi nedenden ötürü bu yeni süreç, işçi göçüne ve bununla ilgili işçi dövizlerinin akışına dayalıydı. Bunun aksine, işçi dövizlerinden kaynaklanan mal ticareti dışındaki ticaret hareketleri ve doğrudan yatırımlar çok daha sınırlı bir rol oynamıştır. Ayrıca vurgulanması gereken, bu para ve mal akışlarının, aniden meydana gelebilecek politika değişikliklerinden zarar görmeden, ülkelerarası dolaşımının belirli bir düzen içinde gerçekleşmesine yarayacak hiçbir mekanizmanın bulunmadığıdır. Özellikle petrol ihraç eden Arap ülkeleri, yabancı işgücüne yönelik politikalarında ve yaptıkları yatırımların yönü konusunda ellerini kollarını bağlayabilecek her türlü anlaşma ve yükümlülüğe son derece kararlı biçimde karşı durmaya devam etmiştir.

Bölge içinde daha kapsamlı bir iktisadi bütünleşme beklentisi konusunda fazla iyimser olmak, şu an için pek de mümkün değildir. Nitekim İsrail ile Arap komşuları arasındaki ilişkileri kurumsallaştırma yönünde harcanan çabalar, Netanyahu hükümetinin seçimle iş başına geldiği 1996 yılında tamamen kilitlenme noktasına gelmiştir. Bu açmaz, Mısır ve Suriye tarafından desteklenen ve sadece Arap ül-

kelerini kapsayacak bir iktisadi düzenlemeye gidilmesine zemin hazırlamakla birlikte, bu öneri çerçevesinde geliştirilen çeşitli girişimler, işbirliğini arttırma yönünde elle tutulur görüşlerin üretilmesinde başarılı olamamıştır.

Gelecekte Beklenebilecek Gelişmeler ve Sorunlar

1890'larda olduğu gibi 1990'lı yılların ortalarında da kabul gören klasik görüş, iktisadi ilerlemenin, uluslararası ticarete ve yatırıma set çeken her türlü engelin ortadan kaldırılması yoluyla dünya ekonomisiyle bütünleşmeye bağlı olduğunu öne sürmektedir. Ortadoğu'daki hükümetlere Dünya Bankası ve diğer uluslararası kuruluşlar tarafından sürekli olarak, bir önceki on yıllık dönemde olduğu gibi, 1996-2006 döneminde de dünya ticaretinin toplam dünya üretim artışından iki kat fazla olacağı hatırlatılarak verilmeye çalışılan tavsiye de budur. Bundan çıkarılacak önemli bir sonuç olarak Dünya Bankası yetkilileri, Ortadoğu'nun bölge içi ticaretinin bu orandan daha az büyüyeceği ve bu nedenle bölge devletlerinin iktisadi refahları için yönlerini ihracata ve daha fazla doğrudan dış yatırıma çevirmelerinin gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Konu üzerinde bu denli önemle durulmasının nedenini görmek için, 1990'lı yılların ortalarında Ortadoğu ve Kuzey Afrika (MENA) ülkelerindeki toplam yatırımın, gelişmekte olan ülkeler ortalaması olan yüzde 24'ün oldukça altında kalarak yüzde 20 olduğunu hatırlatmak yeterli olacaktır.¹⁹

Bu noktanın ötesinde ortaya çıkan soru ise, bu iktisadi bütünleşme sürecinin devletler tarafından tek başlarına mı, yoksa World Trade Organization (Dünya Ticaret Örgütü - WTO) gibi uluslararası bir topluluk ya da Avrupa Birliği (AB) gibi bölgesel bir gruplaşma aracılığıyla mı gerçekleşmesinin daha uygun olacağıydı. 1997 yılının sonuna gelindiğinde Bahreyn, Mısır, İsrail ve Birleşik Arap Emirlikleri WTO'ya üye olmuş bulunuyordu ve örgüte katılma pazarlığı yapan daha bir sürü devlet vardı. Bu arada Türkiye Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği'ne katılmış, İsrail ve Filistin ise dış gümrük tarifelerinde yapacakları aşamalı indirimler karşılığında Avrupa sanayi ürünleri

pazarına kabul edilmelerini sağlayacak olan Euro-Mediterranean Free Trade Area (Avrupa-Akdeniz Serbest Ticaret Bölgesi)'ne giriş görüşmelerini tamamlamış bulunuyordu. Geleceğe baktığımızda, ülkelerin benimsediği politikaların iki ayrı zorlukla karşı karşıya kalacağını şimdiden görmek mümkündür. Bunlardan birincisi, Avrupa Birliği (AB) gibi bölgesel pazarlarla yapılacak iki taraflı ticaret düzenlemeleri ile hâlâ gündemde olan bir Ortadoğu Ortak Pazarı'nın, İsrail'le ya da İsrail'siz kurulması arasında bir seçim yapma zorunluluğudur. İkinci sorun ise, tümüyle kurumsallaşmış bir Ortadoğu iktisadi işbirliğine gidilmesinin mi, yoksa coğrafi bölge içinde kalan ekonomileri, ülkeden ülkeye bağlantılı elektrik şebekeleri ya da su hatlarıyla birleştirmenin mi daha uygun olacağıdır.

Bu tür sorumlulukların ulusal ekonomi yönetimlerine kaçınılmaz olarak yükleyeceği külfetleri hafife almak mümkün değildir. Eskiden Ortadoğu ülkeleri ile Avrupa arasında imzalanan anlaşmalar sadece belirli mallara Avrupa pazarına sınırlı bir giriş olanağı sağlamakla yetinirken, imzalanan yeni antlaşmalar, bunlara imza koyan ülkelerin ticaret engellerini aşamalı olarak azaltmalarını, yeni yasal düzenlemeler yapmalarını ve sorumluluk ve şeffaflık bakımından yeni standartlar benimsemelerini gerekli kılmaktadır. Bütün bu yükümlülükler daha önce özelleştirme, formalitelerin azaltılması ve açık pazar oluşturma konusunda Dünya Bankası ve IMF'ye karşı üstlenilen yükümlülüklerle ek olarak getirilmektedir. Hem özel sektör ile devlet arasındaki ilişkiler hem de ister işçi ister işveren, ister yatırımcı ister devlet görevlisi olsun, oyunda rol alan bütün oyuncuların iktisadi konumlarında yaratacağı büyük değişiklikler yüzünden, bu düzenlemelerin devrim yaratacağı kuşkusuzdur.

Petrol ihraç etmeyen ülkeler açısından en büyük sorun, bu ülkelerin kendi göreceli pazar avantajları çerçevesinde giderek daha acımasız rekabet koşullarına sahne olan dünya pazarlarına mal ve hizmet ihraç etmelerine olanak sağlayacak boşlukları bulabilmeleri olacaktır. Bugün artık eskiden olduğu gibi düşük beceriye dayalı, düşük fiyatlı mal ihraç ederek işe başlamak tamamen olanaklıdır ve artık İsrail'de olduğu gibi yüksek teknoloji ürünleri üreten sanayi kolları

ya da belki turizmi geliştirmek ya da Mısır'ın yüksek kaliteli dokumaları gibi lüks tüketim ürünleri için pazar bulmak gibi alternatif yollara başvurmak zorunlu hale gelmiştir.

Petrol üreten ülkelere gelince, uluslararası petrol fiyatlarının durgunluğunu sürdüreceğinin tahmin edildiği bir ortamda ve Kuzey Denizi, Orta Asya ve diğer petrol merkezlerinin rekabeti karşısında pazar paylarının azalmaya yüz tuttuğu bir dönemde, bunların da gelirlerini arttırmakta ciddi sorunlarla karşı karşıya olduğunu söylemek mümkündür. Katar, Umman ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi büyük doğalgaz rezervlerine sahip olan ülkeler için, belki de iç tüketimde petrol yerine doğalgaz kaynaklarına yönelmek ya da bunu Asya'daki hızla büyüyen enerji piyasalarına ihraç etmek bir çözüm olabilir.

Ancak bu tür gelişmeler çok yüksek yatırım maliyetlerini göze almayı ve gerekli altyapının kurulması için uzun sürelerin geçmesini zorunlu kılmaktadır. Ve çoğu kez bunun için gerekli teknolojiyi ve yatırımı sağlamak üzere yabancı şirketlerin yardımı zorunlu olmaktadır.²⁰ Kendi gaz rezervlerini bizzat kendisinin geliştireceğini duyan tek ülke, Fareed Momamedi'nin belirttiği gibi, belki de petrol patlamasının sona ermesinden bu yana fırsat yokluğundan şikâyet eden yerli şirketlerin kâr etmesini sağlamak amacıyla hareket eden Suudi Arabistan olmuştur.²¹

Halen devam etmekte olan iktisadi değişim sürecinin bir sonucu da, toplumsal düzenin kaçınılmaz olarak alt üst olması ve bazı durumlar da hükümet politikalarına karşı halktan gelen güçlü muhalefet olacaktır. Liberalleştirme ve pazar yaratma girişimlerinin, çoğu kez daha fazla bir eşitsizliğe, güvensizliğe ve en azından kısa vadede toplumdaki nispeten daha güçsüz ve daha az beceri sahibi olanların toplum dışına itilmesine neden olduğu bir gerçektir. Ortadoğu devletleri açısından bunun en can alıcı noktalarından biri, belki de devlet kadrolarını daraltmak ve zarar eden kamu teşekküllerinden daha fazla işçi çıkartmak gibi zorunluluklar yüzünden daha da kötüye giden uzun vadeli işsizlik konusudur. Bir diğeri ise örneğin Mısır'ın mevcut toprak kiralama sözleşmelerinin tümünü Ekim 1997'den başlayarak iptal etme kararı ve toprak sahiplerinin eline 1952 Toprak Reformu döneminden

beri ilk kez kiracılarını atma fırsatını vermesi gibi liberalleşme önlemlerinin istenmeyen sonuçlar doğurması ve yeni tepkilere yol açmasıdır.

Daha uzun vadede Ortadoğu ekonomilerinin küresel koşullar altında gelişmesine olanak sağlayacak zor stratejilerin benimsenmesi gerekecektir. Bu önlemler arasında kamu sektörü ile özel sektör ilişkilerini yeniden düzenlemesi, yasal sistemlerde reform yapılması ve en azından Arap ülkeleri için geçerli olmak üzere, yetişkin nüfusta görülen olağanüstü düşük okuma yazma oranları ve tarım dışı işgücünde kadın nüfusun aşırı derecede düşük oluşu gibi sorunlara çözüm getirmek de yer almaktadır. Körfez ülkelerine gelince, bunlar da çalışan kalabalık yabancı işgücünün geleceği ve bunların yerine ileride uygun bir eğitimden geçirilmiş ülke vatandaşlarının istihdamı gibi kendilerine has önemli sorunlarla karşı karşıya bulunmaktadır. Körfez Savaşı'ndan sonra, başta Kuveyt ve Suudi Arabistan olmak üzere, Körfez ülkelerinde girilen bu yöndeki çabalar şu ana kadar pek de olumlu sonuç vermemiştir. Örneğin Suudi Arabistan hâlâ yaklaşık 6 milyon yabancı işçiye ve büyüyen bir işsiz üniversite mezunları ordusuna sahiptir.²² Bu ülkelerdeki özel sektör ülke vatandaşı yerine yabancı işçi kullanmakta direnmektedir. Nitekim 1990'lı yılların başında Birleşik Arap Emirlikleri'nde çalışan yerli işçilerin oranı sadece yüzde 2'ye, Katar ve Umman'da bu oran muhtemelen yüzde 10 dolayında, Suudi Arabistan'da ise yüzde 20'nin biraz altında bulunuyordu.²³

Son olarak dünya ekonomisiyle daha fazla bütünleşmenin, egemenlik haklarına ve devlet gücüne bir tehlike oluşturacağı yönündeki kaygılara ek olarak yabancıların iktisadi ya da kültürel işgaline uğranacağı konusunda halk arasında yaygın bir korku da bulunmaktadır. Arap/Müslüman ülkelerde küreselleşme akımının canlanması, yeni bir yabancı denetimi dalgasına dönüşebileceği daha şimdiden yaygın bir görüş haline gelmiştir ve gerek siyasi partilerin gerekse muhalefet gruplarının programlarında yer almaktadır.²⁴ İsrail'de ve Türkiye'de, dünya ekonomisiyle daha ileri bir bütünleşmenin, hem ülke para birimlerini hem de borsadaki hisse senetlerini değer kaybına neden olabilecek dış şoklara açık hale getireceği fark edilmiştir. Gerek iktisadi gerekse kültürel küreselleşmenin yol açtığı kay-

gıların daha da artması durumunda, dış etkenlere daha fazla açılma yönünde bugüne kadar gerçekleşen ilerlemelerin korumacılık ve yeni düzenlemeler adına durdurulması yönündeki baskılar, belki de karşı konamayacak kadar güçlü olabilir.

Bölgenin iktisadi geleceği açısından aynı derecede önemli olan iki diğer nokta, hâlâ sürmekte olan ve Ortadoğu'daki ülkelerden pek çoğunun uzun süredir peşini bırakmayan savaş ve barış konuları ile nüfus ve kaynaklar arasındaki dengesizliktir. Arap-İsrail barış süreci ve Irak'ın iktisadi geleceği konularındaki belirsizlik ortamında, siyasi gerilimler yalnızca yabancı yatırımcıları caydırmakla kalmayıp aynı zamanda su, taşımacılık ya da ortak gaz ve elektrik şebekelerinin kurulmasına yönelik projelerin devreye sokulmasına da engel oluşturmaya devam edecektir. İçme suyu kaynaklarının geliştirilmesi konusu da acilen ele alınmayı beklemektedir. Son otuz yıllık dönem boyunca Ortadoğu ülkelerinden çoğu, J.A. Allan'ın ifadesiyle, büyük miktarda et ve tahılı, "su yerine" ya da "su içeren" kaynaklar olarak ithal ederek bu sorunu ertelemeye çalışmıştır. Ancak çok yakın bir gelecekte bu uygulamanın sınırına gelineceği kesindir.²⁵ Türkiye'nin doğu kesimi dışında, su kaynaklarını önemli miktarda arttırabilecek pek fazla olanağın bulunmadığını artık kabul etmek ve bundan sonra yapılacak şeyin, iktisadi bakımdan verimli olmayan çeşitli sulu tarım uygulamalarından vazgeçerek eldeki su kaynaklarını belki de bir tarife ve ücretlendirme sistemi çerçevesinde tahsis edecek bir talep yönetimine gitmek gerekecektir.

Bütün bunlar gerçekten de yılgınlık yaratabilecek sorunlardır. Bazı Arap rejimlerinin, bu sorunlarla baş etmek yerine reform girişimlerinden vazgeçerek mümkün olduğu kadar kendi ürettikleri petrol ya da dışarıya çalışmaya giden göçmen işçilerin gönderdiği dövizlerle dayanarak koruyucu bir kozanın içinde kalmayı yeğlemesi daha büyük bir olasılık olarak gözükmektedir. Türkiye, İsrail ve Mısır gibi diğer ülkeler ise sürdürmekte oldukları liberalleşme politikalarına devam etmekten başka çıkar yol olmadığını görerek, ilerlemek için tek seçeneğin bu olduğunu anlayan seçkinlerin çoğunluğunun desteğiyle yollarına devam edecektir.

Sonsöz ve Sonuç Bölümü ile İlgili Notlar

Kaynaklarla ilgili bütün ayrıntılar Kaynakça'da verilmiştir.

- ¹ Maddison, *Monitoring the World Economy, 1820-1992*, s. 62-63.
- ² Maddison, *Two Crises*, Bölüm 2; Diaz Alejandro, "Latin America in the 1930s".
- ³ Ulusal gelir rakamları noksan olan ülkelerin çoğu, gelir düzeyi en fazla artış gösteren küçük petrol üreticisi ülkeler olduğundan, gerçekte uzun vadeli gelir artış eğiliminin yüzde 3'ün üzerinde olması muhtemeldir; bkz. İstatistik Eki.
- ⁴ Dünya Bankası'nın *World Development Report 1992*'de verilen uzun vadeli büyüme eğilimi rakamlarına dayalı olarak verilmiştir.
- ⁵ bkz. İstatistik Eki.
- ⁶ Her iki öneriyi de desteklemek üzere öne sürülen kuramsal tartışmalar konusunda bkz. Coatsworth, "Welfare", s. 1-13.
- ⁷ Stallings, "International Influence on Economic Policy", s. 41-88.
- ⁸ Haggard ve Kaufman, "Institutions and Economic Adjustment", s. 18-37.
- ⁹ Örneğin bkz. Barnett, "Regional Security after the Gulf War", s. 597-618'deki bazı görüşler.
- ¹⁰ Sadowski, "The End of Counterrevolution?", s. 7.
- ¹¹ Gause, "Arms Supplies and Military Spending in the Gulf", s. 13, Tablo 2.
- ¹² Dünya Bankası'na ait en son *World Development Report* baskılarında yer alan GSYH rakamlarına dayanarak verilmiştir.
- ¹³ Khalaf, "World's Slowest Growing Developing Region", *Financial Times*, 19 Eylül 1997; Shafik, "Public Policy and Private Initiative", s. 6.
- ¹⁴ Bu iddia, El-Erian ve Fennel, *The Economy of the Middle East and North Africa in 1997*, s. 5'te yer almaktadır.
- ¹⁵ Dünya Bankası tarafından verilen GSYH rakamlarına dayanarak verilmiştir. Ayrıca bkz. bu kitabın sonunda yer alan İstatistik Eki.
- ¹⁶ Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, s. 104-106.
- ¹⁷ Her iki ekonominin yirminci yüzyılın ikinci yarısındaki performansının daha kapsamlı bir karşılaştırması için bkz. Hansen, *Egypt and Turkey*, Bölüm III, s. 435-547. Ayrıca bkz. Öncü, Keyder ve İbrahim, *Developmentalism and Beyond*.
- ¹⁸ E. Melo ve Panagriya, "Introduction", s. 3-21.
- ¹⁹ Middle East Supply Centre, *Some Facts About the MESC*, Kahire, 1945.
- ²⁰ David Gardiner, "Big Rise in Mideast Investment Urged".
- ²¹ Mohamedi, "Oil, Gas and the Future of the Arab Gulf Countries", s. 3-4.
- ²² a.g.e; ayrıca bkz. Corzine, "Testing Times for Saudi Oil Policy".
- ²³ 1994/1995 için verilen rakam *Al-Wasat*, 301 (3 Kasım 1997), s.10'dan alınmıştır. Aynı kaynağa göre, Suudi Arabistan'daki yabancı işçi kontenjanı içinde en büyük pay 1,2 milyon ile Hintli; 1,1 milyon ile Mısırlı ve 800.000 dolayında Pakistanlı'ya aittir.
- ²⁴ Rakamları aktaran Al-Qudsi, "The Interaction Between Government Budget, Demography and Labor in the GCC", s. 9.
- ²⁵ bkz. yazarın diğer çalışması; Al-Qudsi, "Overall Perspectives on Countries and Regions", s. 68.

Tablolar

Tablo 1.1 Türkiye: Temel iktisadi göstergeler; 1923-1946

	1923	1929	1939	1946
Nüfus sayısı (milyon)	13	14	17,5	19
Ortalama yaşam süresi (yıl)	35	35	35	38
Kent nüfusunun toplam nüfustaki payı (%)	16	17	18	18
Tarımın toplam işgücündeki payı (%)	80	77	7	
GSMH (cari milyon ABD doları)	570	1000	1600	2450
Kişi başına GSMH (cari ABD doları)	43	70	90	130
Tarımın GSMH'deki payı (%)	40	52	39	46
İmalat sektörünün GSMH'deki payı (%)	2	9	17	13
İnşaat sektörü dahil toplam sanayinin GSMH'deki payı (%)	16	14	22	18

Kaynaklar: Türkiye, Devlet İstatistik Enstitüsü, *Statistical Indicators*, 1923-1992; Tuncer Bulutay, Yahya S. Tezel ve Nuri Yıldırım, *Türkiye Milli Geliri* (1923-1948), 2 cilt, (Ankara, 1974).

Tablo 1.2 Türkiye: Dönemlere göre iktisadi büyüme; 1923-1946
(yıllık ortalama değişim oranları; yüzde)

	1923-1946	1923-1929	1929-1939	1939-1946
Nüfus	1,9	1,7	2,2	1,2
GSMH	4,6	10,3	5,2	-2,0
Kişi başına GSMH	2,6	8,4	3,0	-3,2
Tarımsal üretim	4,9	13,6	4,4	-1,4
Sanayi üretimi	3,3	7,2	5,2	-3
İnşaat sektörü dahil toplam sanayi üretimi	4,5	10,2	5,7	2,6

Kaynaklar: Hesaplamalarda Türkiye, Devlet İstatistik Enstitüsü, *Statistical Indicators*, 1923-1992 ve Bulutay, Tezel ve Yıldırım'ın *Türkiye Milli Geliri* adlı çalışması temel alınmıştır. 1929-1939 dönemindeki imalat sanayii üretimi ve toplam sanayi üretimi ile Gayri Safi Milli Hasıla gibi toplu tahmini rakamlar konusunda Bulutay, Tezel ve Yıldırım'ın yaptığı hesaplamalar, Zendisayek'in "Large and Small Enterprises in the Early Stages of Turkey's Industrialisation, 1929-1939" adlı çalışmasında, Bölüm 4'teki hesaplamalar doğrultusunda düzeltilmiş ve aşağıya çekilmiştir.

Tablo 1.3 Türkiye: Dış ticaret; 1924-1946

	1924/1925	1928/1929	1928/1939	1945/1946
İhracat (milyon ABD doları)	92,6	81,6	107,7	192,1
İthalat (milyon ABD doları)	114,8	118,7	105,7	108,4
İhracatın GSMH'ya oranı (%)	12,8	11,4	6,9	5,2
İthalatın GSMH'ya oranı (%)	15,8	14,4	6,8	2,8
Ticaret dengesinin GSMH'ya oranı (%)	-3,0	-3,0	0,1	2,4
Dış ticaret hadleri (ihrac fiyatlarının ithal fiyatlarına oranı; 1928-1929=100)	129	100	79	68

Kaynaklar: Hesaplamalarda Türkiye, Devlet İstatistik Enstitüsü, *Statistical Indicators*, 1923-1992 ve Bulutay, Tezel ve Yıldırım'ın *Türkiye Milli Geliri* adlı çalışmasında yer alan veriler temel alınmıştır.

Tablo 1.4A Türkiye: Tarımsal üretim; 1928-1946 (aksi belirtilmedikçe tüm rakamlar endeks olarak verilmiştir)

	1929/1930	1938/1939	1945/1946
İşgücü	100	119	125
Toplam ekilebilir toprak miktarı	100	142	135
Toplam bitkisel üretim	100	146	120
Toplam verimlilik	100	103	89
Buğday üretimi (milyon ton)	2,4	3,8	2,6
Buğday üretim endeksi	100	160	110
Buğday üretiminde verimlilik	100	113	81
Tahıl üretimi	100	148	99
Tahıl dışı ürün üretim miktarı	100	148	146

Tablo 1.4B Türkiye: Göreli tarımsal fiyatlar; 1928-1946

	1928/1929	1932/1933	1938/1939	1945/1946
Tarımsal fiyatların tarım dışı				
fiyatlara oranı	100	69	81	95
Tahıl fiyatlarının tarım dışı				
fiyatlara oranı	100	55	57	80
Tahıl dışı ürün fiyatlarının				
tarım dışı fiyatlara oranı	100	90	104	109

Not: 1928 yılı çok kötü bir hasat dönemi olduğundan, üretim endeksleri içinde yer almamaktadır.

Kaynak: Hesaplamalarda Bulutay, Tezel ve Yıldırım'ın *Türkiye Milli Geliri* adlı çalışması temel alınmıştır.

Tablo 2.1 Mısır: Yıllara göre toplam gelir ve kişi başına gelir tahminleri; 1912-1937

Yıllar	Ulusal Gelir (milyon Mısır L.) ^a	Nüfus Sayısı (milyon kişi) ^b	Kişi Başına Gelir ^c (1886/1887 = 100)
1912			128
1913			
1917		12,75	
1920			124
1927		14,22	
1929			
140			
1937	165		128

Kaynaklar:

- a Mahmoud A. Anis, "A Study of the National Income of Egypt", *L'Egypte Contemporaine*, 261-2 (Kasım-Aralık 1950), s. 675.
b On yılda bir yapılan nüfus sayımları.
c Hansen, "Income and Consumption in Egypt, 1886/1887 to 1937", s. 29.

Tablo 2.2 Mısır: Tarım sektörünün temel göstergeleri; 1917-1947

Yıllar	Ekilebilir Alan (milyon fed.)	Füilen Ekili Alan (milyon feddan) ^a	Ekilen Feddanda Kullanılan Kimyasal Gübre (kg) ^b	Pamuk Ekili Alan (milyon fed.) ^a	Pamuk Rekoltesi (kantar/fed) ^a
1917	5,269	6,62		1,7	3,75
1927	5,544	6,61	31,0	1,52	4,01
1937	5,281	8,358	68,0	1,98	5,37
1947	5,761	9,167	47,0	1,3	5,08

Kaynaklar:

- a Mısır, Maliye Bakanlığı, Département de la Statistique Générale, *Annuaire Statistique*, çeşitli yıllara ait.
b Hansen ve Marzouk, *Development and Economic Policy in the UAR (Egypt)*, Tablo 3.10.

Tablo 2.3 Mısır: Tarımsal üretim; 1915-1944 (beş yıllık ortalamalar, 1895-1899 = 100 varsayılarak)

	12 Temel Tarım Ürünü *	Toplam Tarım Üretimi
1915-1919	104	107
1920-1924	112	112
1925-1929	130	131
1930-1934	129	133
1935-1939	144	152
1940-1944	124	135

* Pamuk, pamuk tohumu, pirinç, buğday, mısır, arpa, fasulye, darı, şeker kamışı, soğan, mercimek ve helva.

Kaynak: Bent Hansen ve Michael Wattleworth, "Agricultural output and consumption of basic foods in Egypt, 1886/87-1967/68", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 9 (1978), s. 457.

Tablo 2.4 Mısır: Bazı mamul mallarda yerli üretim ve ithalat miktarları; 1925 ve 1929*

	Yerli Üretim	İthalat
1925		
Buğday unu (metrik ton)	2.482.419	202.980
Tabaklanmış deri (adet)	250.000	260.000
Deriden mamul ayakkabı ve terlik (çift)	6.500.000	624.397
1929		
Sabun (metrik ton)	37.380	9500
Dokuma ürünleri (metrekare):		
Atölye üretimi	30.000.000	
fabrika üretimi (Filature Nationale)	5.500.000	
Şeker (metrik ton):		
rafine şeker	108.952	53.072
şeker melası	56.922	10
Çimento (ton)	245.000	60.000
Pamuk tohumu yağı (ton)	64.202	

* 1930 yılında yürürlüğe girmesi beklenen daha yüksek gümrük oranları nedeniyle, 1929 yılı, ithalat hacminin olağanüstü boyutlara ulaştığı bir yıl olmuştur.

Kaynak: Tignor, *State, Private Enterprise and Economic Change*, Tablo 3.4.

**Tablo 3.1 İki dünya savaşı arasında kalan dönemde sömürge hükümetleri:
Amaca göre ülke içi harcamalar (%)**

	Hindistan	Kıbrıs	Irak	Ürdün	Suriye	Ortalama ^b
	1921-1930	1923-1938 ^a	1921-1930	1924-1931	1923-1930	
Genel yönetim	19,7	32,0	34,6	20,8	35,4	28,5
Savunma ve kamu güvenl.	33,8	17,5	34,4	45,8	28,1	31,9
Ekonomi ve çevre hizm.	20,1	16,5	14,5	7,7	7,2	13,2
Bayındırlık (Kalkınma)		13,9	7,0	8,6	15,1	11,2
Sosyal yardım hizm.	7,2	20,1	9,5	10,3	8,9	11,2
İç borç ödemesi ve mütef. masr.	19,2			6,8	5,4	10,5
Toplam yurtiçi harcamalar	100,0	100,0	100,0	100,0	100,1	
Yönetim ve güvenlik	53,5	49,5	69,0	66,6	63,5	60,4
Ekonomi, çevre ve kalkınma	20,1	30,4	21,5	16,3	22,3	24,4

a 1923, 1924, 1934, 1935, 1937 ve 1938 yıllarının ortalamasıdır.

b Her sıranın aritmetik ortalaması olup son iki sıra yuvarlak rakam olarak verilmiştir.

Kaynak: Gross, *Economic Policy*, Tablo 18.

Tablo 3.2 Irak: Mali yıllara göre petrol üretimi ve petrol gelirleri; 1932-1950

	Petrol Üretimi (1000 metrik ton)	Gelirler (1000 Irak Dinari)	Toplam Devlet Geliri İçinde Petrol Gelirinin Oranı (yüzde)
1932	122	524	12,4
1933	115	540	13,0
1934	1030	995	19,8
1935	3664	598	11,2
1936	4011	600	10,0
1937	4255	731	10,6
1938	4298	1977	25,2
1939	3693	2014	21,9
1940	2514	1576	16,2
1941	1566	1463	14,4
1942	2595	1463	10,6
1943	3572	2794	15,4
1944	4146	2225	11,8
1945	4607	2316	11,4
1946	4680	2327	9,3
1947	4702	2346	9,0
1948	3427	2012	7,5
1949	4067	3238	11,3
1950	6479	5286	15,8

Kaynak: Sassoon, *Economic Policy*, Tablo 6.3.

Tablo 3.3 Filistin: Amaca göre ülke içi devlet harcamaları; 1920/1921-1939/1940^a

	1920/21-1929	1930-1939/40	1920/22-1939/40
Yönetim ve güvenlik	59,2	56,7	58,0
Genel yönetim	32,1	26,9	29,4
Kamu güvenliği	20,1	20,9	20,6
Savunma	7,0	8,8	8,0
Ekonomi ve çevre	20,0	17,5	18,7
Cari hizmetler	9,3	11,7	10,5
Kadastro çalışmaları ^b	2,1	2,3	2,2
Ulaşım, iletişim ve demir-yolları (yatırım)	8,6	3,5	6,0
Sosyal yardım hizmetleri	12,6	10,0	11,3
Sağlık	6,0	4,2	5,1
Eğitim ve eski eserler	6,6	5,8	6,2
Bayındırlık (yatırım)	8,1	15,8	12,1
Toplam yurtiçi harcamalar	100,0	100,0	100,0

^a Bütçe dönemleri^b Altyapı hizmeti olarak (yani kalkınma harcamaları kapsamında) değerlendirilmiştir.Kaynak: Gross, *Economic Policy*, Tablo 17.

Tablo 3.4 Filistin: Nüfusun dinlere göre dağılımı

	Yerleşik Nüfus				Göçebeler Dahil Toplam Nüfus		
	Tüm Müslüman		Yahudi Hristiyan		Diğer		Müsl.
	Dinler	Nüfus	Nüfus	Nüfus	Dinler	Nüfus	
1922 (sayım)	649.048	486.177	83.790	71.464	7617	752.048	589.177
1923 (yarı-yıl)	670.381	500.723	89.660	72.090	7908	778.989	609.331
1924 (yarı-yıl)	709.938	532.636	94.945	74.094	8263	804.962	627.660
1925 (yarı-yıl)	756.594	550.850	121.725	75.512	8507	847.238	641.494
1926 (yarı-yıl)	810.885	576.136	149.500	76.467	8782	898.902	663.613
1927 (yarı-yıl)	834.206	597.616	149.789	77.880	8921	917.315	680.725
1928 (yarı-yıl)	857.073	616.402	151.656	79.812	9203	935.951	695.280
1929 (yarı-yıl)	882.511	634.811	156.481	81.776	9443	960.043	712.343
1930 (yarı-yıl)	921.699	662.289	164.796	84.986	9628	992.559	733.149
1931 (sayım)	966.761	693.147	174.606	88.907	10.101	1.033.314	759.700
1932 (31/12)	1.007.274	712.250	192.137	92.520	10.367	1.073.827	778.803
1933 (31/12)	1.074.388	731.953	234.967	96.791	10.677	1.140.941	798.506
1934 (31/12)	1.144.001	747.826	282.975	102.407	10.793	1.210.554	814.379
1935 (31/12)	1.241.559	770.135	355.157	105.236	11.031	1.308.112	836.688
1936 (31/12)	1.300.139	796.177	384.078	108.506	11.378	1.366.692	862.730
1937 (31/12)	1.335.241	816.893	395.836	110.869	11.643	1.401.794	883.446
1938 (31/12)	1.368.732	833.697	411.222	111.974	11.839	1.435.285	900.250
1949 (31/12)	1.435.145	860.580	445.457	116.958	12.150	1.501.698	927.133
1940 (31/12)	1.177.977	881.293	463.535	120.587	12.562	1.544.530	947.846
1941 (31/12)	1.518.947	906.551	474.102	125.413	12.881	1.585.500	973.104
1942 (31/12)	1.553.452	928.739	484.408	127.181	13.121	1.620.005	995.292
1943 (31/12)	1.610.018	962.162	502.912	131.281	13.663	1.676.571	1.028.715
1944 (31/12)	1.673.071	994.724	528.702*	135.547	14.098	1.739.624	1.061.277

* Gözden geçirilmiş *de facto* tahmine göre bu rakam 553.600'dür.

Kaynak: Filistin Hükümeti, *Survey*, cilt I, s.141.

Tablo 4.1 Basra Körfezi: Petrol üretimi; 1934-1945 (milyon long ton)

	Irak	Bahreyn	S.Arabistan	Ortadoğu *	Dünya
1934	1,06	0,04		8,85	207
1935	3,66	0,17		11,49	225
1936	4,02	0,62		13,03	244
1937	4,29	1,52		14,76	278
1938	4,32	1,11		14,85	270
1939	4,04	1,01	0,53	15,81	278
1940	2,65	0,94	0,68	13,90	289
1941	1,61	0,91	0,57	10,88	300
1942	3,25	0,84	0,59	15,54	282
1943	3,78	0,90	0,64	16,29	313
1944	4,25	0,91	1,05	20,80	348
1945	4,62	0,95	2,84	26,55	356

* Bu rakama Mısır ve İran da dahildir.

Kaynak: Longrigg, *Oil in the Middle East*, Ek II.

Tablo 5.1 Türkiye: Temel iktisadi göstergeler; 1950-1990

	1950	1960	1970	1980	1990
Nüfus (milyon)	21	28	36	45	56
Ortalama yaşam süresi (yıl)	44	50	58	62	65
Yetişkinlerde okur yazarlık oranı (%)		38	52	69	81
5000'den kalabalık kent nüfusunun toplam nüfustaki payı (%)	25	32	39	44	59
Tarımın toplam işgücü içindeki payı (%)	80	75	66	58	52
GSMH (cari değer üzerinden milyar ABD \$)	3,4	10	19	70	150
Kişi Başına GSMH (cari değer üzerinden ABD \$)	166	359	539	1539	2687
Tarımın GSMH'daki payı (%)	42	38	36	25	17
İmalat sanayiinin GSMH'daki payı (%)	10	12	12	13	19
Toplam sanayiinin GSMH'daki payı (%)	14	17	17	18	25

Kaynaklar: Türkiye, Devlet İstatistik Enstitüsü, *Statistical Indicators*, 1923-1992 (Ankara, 1994) ve Dünya Bankası, *World Development Report*, çeşitli yıllara ait.

Tablo 5.2 Türkiye: Tarım kesiminde uzun vadeli eğilimler; 1950-1990

	1950	1960	1970	1980	1990
Tarımsal işgücü (milyon)	9,0	9,7	9,3	10,0	11,5
İşgücü endeksi (1950=100)	100	108	104	111	128
Ekilebilir alanlar (milyon hektar)	8,2	12,9	13,2	13,3	13,7
Ekilebilir alan endeksi (1950 = 100)	100	156	160	162	167
Çekim Hayvanları (milyon çift)	2,5	2,6	2,2		
Traktör sayısı (1000)	17	42	106	430	620
Buğday verimlilik endeksi (kg/hektar, 1950=100)	100	116	128	195	242
İç ticaret hadleri (tarım fiyatlarının tarım dışı fiyatlara oranı)	100	102	102	90	92

Kaynak: Hesaplamalarda Türkiye, Devlet İstatistik Enstitüsü, *Statistical Indicators*, 1923-1992'de yer alan veriler temel alınmıştır.

Tablo 5.3 Türkiye: İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde büyümenin dönemlere göre dağılımı; 1947-1990 (yıllık ortalama oranlar; %)

	Nüfus Artışı	GSMH Artışı	Kişi Başına GSMH Artışı	Tarımsal Üretim Artışı	İmalat Sanayii Artışı
1947-1990	2,5	5,7	3,2	3,6	7,9
I 1947-1960	2,7	6,0	3,3	5,2	7,1
Ia 1947-1953		8,7	6,0	11,5	6,5
Ib 1954-1962		4,0	1,3	2,1	7,6
II 1963-1979	2,4	6,0	3,5	3,4	9,1
IIa 1963-1977		6,8	4,3	3,5	10,2
IIb 1978-1979		1,3	-1,1	2,8	-0,9
III 1980-1990	2,3	4,6	2,3	1,4	7,1

Kaynak: Hesaplamalarda Türkiye, Devlet İstatistik Enstitüsü, *Statistical Indicators*, 1923-1992'de yer alan veriler temel alınmıştır.

Tablo 5.4 Türkiye: Ekonominin dışa yönelimi; 1947-1990 (%)

	İthalat/ GSMH Oranı	İhracat/ GSMH Oranı	Mamul Mal İhracatı/ GSMH Oranı
1947/1948	8,6	7,0	
1952/1953	10,6	7,3	
1962/1963	9,5	5,5	1,1
1970/1971	5,5	3,3	0,7
1978/1979	6,5	2,9	1,3
1984/1985	17,6	11,7	7,7
1989/1990	14,7	9,7	7,5

Kaynak: Hesaplamalarda Türkiye Devlet İstatistik Enstitüsü, *Statistical Indicators*. 1923-1992'de yer alan veriler temel alınmıştır.

Tablo 5.5 Türkiye: Kentlerde reel ücretler; 1950-1990 (1950 = 100)

Yıllar	Endeks
1950	100
1963	119
1970	168
1977	216
1978	175
1987	140
1990	284

Kaynak: Pamuk, "Long Term Trends.

Tablo 6.1 Mısır: Yıllara göre nüfus, üretim ve tüketim artışı; 1939-1982 (%)

Tür	1939-55	1959/60- 1964/65	1964/65- 1973	1973- 1981/82	1959/60 1981/82
Nüfus	2,1	2,6	2,4	2,6	2,5
Üretim sektörü					
Tarım	5,6	6,6	3,3	9,3	6,4
Sanayi ve madencilik				7,6 ^a	
Petrol				43,6	
Elektrik		14,0	15,0	11,3	13,3
Kamu hizmetleri (su, gaz, vs.)		4,8	6,4	b	
İnşaat		16,6	1,2	5,5	6,3
Ulaşım ve iletişim		11,3	-2,4	22,2	10,0
Ticaret ve finans		2,2	4,1	11,7	6,6
Konut yapımı		1,5	1,8	7,5	3,9
Diğer hizmetler		7,6	6,1	6,1	6,4
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla					
Faktör maliyeti ile	2,5	6,1	3,1	8,1	5,8
Kişi başına düşen faktör maliyeti ile	0,4	3,5	0,7	5,5	3,3
Gayri safi Milli Hasıla					
Piyasa fiyatına göre	3,5 ^c	6,7	3,5	7,3	5,7
Kişi başına düşen piyasa fiyatına göre	1,4 ^c	4,1	1,1	4,7	3,2

Kaynak: Hansen, *Egypt and Turkey*, Tablo 1.1.

Büyüme oranlarının hesaplanmasında, çeşitli sabit fiyat tahminleri temel alınmıştır:

a 1974-1981/1982 dönemi için verilmiştir.

b Elektriğin içine dahil edilmiştir.

c Tahminidir.

Tablo 6.2 Mısır: Toprak Reformu sonucunda dağıtılan toprak; 1953-1971
(bin feddan)

Yıllar	1952'den Başlayarak Yıl Sonuna Kadar Kamulaştırılan Toprak Miktarı	Dağıtılan Toprak Miktarı (yıllık)	Dağıtılan Toprak Miktarı (kümülatif)
1953	211	16	16
1954	294	65	81
1955	374	67	148
1956	434	36	184
1957		42	226
1958	544	43	269
1959		6	275
1960		23	298
1961		28	326
1962		106	432
1963		90	522
1964		122	644
1965		26	670
1966	875	26	696
1967		58	754
1968		20	774
1969		23	797
1970		20	817
1971		5	822

Kaynak: Mabro, *Egyptian Economy*, Tablo 4.2.

Tablo 6.3 Mısır: 43 sayılı yasaya göre (30 Haziran 1981 tarihi itibarıyla) faaliyet gösteren kuruluşların sermaye yatırımlarının dağılımı (%)

Sektörler	Mısır Kamu Sermayesi	Mısır Özel Sektör Sermayesi	Toplam Mısır Sermayesi	Arap Sermayesi	Yabancı Sermaye
Emtia					
Tarım	35,2	43,2	78,4	9,6	12,0
Petrol	11,9	2,8	14,7	0,0	85,3
Metalürji	96,2	1,7	97,9	1,3	0,8
İmalat	31,6	35,5	67,1	9,5	23,4
Müteahhitlik	47,4	24,1	71,5	5,7	22,8
Toplam	34,3	34,7	69,0	9,0	22,0
Üretim hizmetleri					
Bankacılık	44,1	37,6	81,7	5,8	12,5
Yatırım Şirketleri	34,5	33,1	67,6	24,0	8,4
Ulaşım	4,7	56,9	61,6	14,0	24,4
Turizm ve Otelcilik	7,3	36,7	44,0	13,2	43,8
Danışmanlık	20,7	43,7	64,4	2,3	33,3
Toplam	29,9	36,2	66,1	14,5	19,4
Kamu hizmetleri:					
Konut	9,1	52,5	61,6	32,9	5,5
Sağlık	22,5	56,1	78,6	12,3	9,1
Diğer	3,0	23,4	26,4	1,2	72,4
Toplam	8,0	39,3	47,3	15,3	37,4
Genel toplam	29,1	36,0	65,1	12,4	22,5

Kaynak: Wahba, *Role of the State*, Tablo 7.11.

Tablo 6.4 Mısır: Dış kaynaklı gelir birikimi; 1974-1981/1982 (cari fiyatlarla; milyon ABD doları)

Kaynak	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980/81	1981/82
Petrol ihracatı ^a		187	289	644	720	802	1878	3179	3329
Turizm ^b	158	265	332	464	728	702	601	712	611
Süveyş Kanalı geçiş ücretleri ^b			85	311	428	514	589	780	909
İşçi transferleri ^b	86	189	366	755	897	1761	2445	2855	1935
Toplam	641	1072	2174	2773	3779	5513	5513	7526	6784
Toplam dış kaynaklı gelirlerin toplam cari gelir içindeki payı (%)	24,95	35,20	51,35	55,89	62,38	66,89	66,89	67,64	65,13

a Mısır'da faaliyet gösteren yabancı petrol şirketlerinin ihracattan sağladığı gelirler bu rakamın dışında olup az miktardaki rafine üründen elde ettikleri gelir buna dahildir.

b Net gelirleri ifade etmektedir.

Kaynak: Wahba, *Role of the State*, Tablo 7.5 ve burada alıntı olarak verilen kaynaklar.

Tablo 6.5 Mısır: Devlet kuruluşları tarafından temel ihtiyaç maddeleri konusunda yürütülen ticari faaliyetler; 1970/1971-1983/1984 (milyon Mısır lirası)

	1970/1	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980/1	1981/2	1982/3	1983/84
Sübvansiyon	41,8	41,9	136,2	393,2	423,7	281,4	343,2	452,4	996,8	1665,4	1828	1684,5	
Buğday ve un	20,9	15,1	79	216,4	260,9	171,6	149,1	222,8	588,3	776	736	760,9	743,8
Mısır	0,8	0,4	4,4	16,5	31,1	23,1	40,6	53,8	38,5	104	141	154,7	235,8
Yemeklik yağ ve margarin (karneyle)	10,4	15,8	16,8	55,3	72,2	43,2	54,6	137,4	200,2	133,4	125	243	156,9
şeker (karneyle)	8	6	19	68,9	20,8	6,1				224	132	112,5	23,2
Çay						18,3	12,8	54,6	26,5	29	31,2	47,3	
kahve						5,6							
Diğer	1,7	4,6	17	36,1	38,7	37,4	75	25,6	115,2	401,5	665	382,3	
Kar	38,6	30,5	47,2	63,1	15	31,2	12,6	29,3	44,5	0,7	2,8	2,4	
Toplam net zarar	3,2	11,3	89	330,1	408,7	250,2	330,6	423,1	952,3	1664,7	1825,2	1682,1	
Cari harcamalar içinde sübvansiyon oranı (%)	0,4	1,1	7,6	23,3	23,9	14,0	17,6	20,38	27,0	26,8	24,0	19,5	
Toplam kamu harcamaları içinde sübvansiyon oranı (%)	0,2	0,7	5,5	16,5	16,9	9,8	10,9	11,9	16,2	16,7	14,9	12,7	
GSYH içindeki payı	0,1	0,3	2,3	7,6	9,4	4,8	5,3	6,6	8,1	10,0	9,4	8,1	

Kaynak: Commander, *State and Agricultural Development*, Tablo 2.8.

Tablo 6.6 Mısır: Yıllara göre GSYH'nin (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla) ekonominin çeşitli sektörlerine dağılımı; 1955-1987 (%)

Sektörler	1955/56	1965/66	1974	1976	1978	1983/84	1986/87
Tarım	32,3	28,5	31,1	30,5	25,3	20,0	20,1
Sanayi, petrol ve madencilik	17,6	21,6	20,5	20,4	21,6	26,8	
Sadece petrol	c	c	c	2,7	6,9	12,0	
Elektrik	d	1,1	1,1	1,6	1,3	1,0	28,7
İnşaat	2,9	4,4	3,3	3,1	5,7	5,3	
Ulaşım ve iletişim	6,4	9,2	4,1	4,2	7,6	7,5	
Sadece Süveyş Kanalı				-0,0	3,3	2,8	
Ticaret ve finansman	9,5	8,5	11,4	15,1	17,1	20,1	51,2
Konut yapımı	9,7	5,1	3,1	4,8	2,9	1,8	
Kamu hizmetleri (su, gaz, vs.)	d	0,4	0,4	e	e	e	
Diğer hizmetler	21,6	21,2	25,0	20,4	17,4	17,5	
GSYH toplam	100	100	100	100	100	100	100
GSYH (milyon Mısır lirası)	965	2138	4111	4197	9021	25.961	43.685

a 1955/1956 ve 1965/1966 dönemlerindekiine yakındır.

b 1979 ve 1983/1984 dönemlerindekiine yakındır

c Takriben yüzde 1.0.

d Sanayi, petrol ve madencilğe dahil edilmiştir.

e Elektrikçe dahil edilmiştir.

Kaynak: Hansen, *Egypt and Turkey*, Tablo 1.4.

**Tablo 6.7 Mısır: Tarım arazilerinin büyüklüklerine göre dağılımı;
1950- 1977/1978**

Çiftlik Arazisinin Büyüklüğü (feddan)	Arazi Birimi Sayısı	yüzde	Yüzölçümü (bin feddan)	yüzde
1950				
0-1	214,3	21,4	111,8	1,8
1-3	410,0	40,9	709,6	11,6
3-5	162,4	16,2	601,4	9,8
5-10	122,4	12,2	818,4	13,3
10'dan fazla	93,9	9,3	3902,8	63,5
Toplam	1003,0	100,0	6144,0	100,0
1961				
0-1	434,2	26,4	211,2	3,4
1-3	672,7	41,0	1153,2	18,5
3-5	274,3	16,7	990,0	15,9
5-10	170,0	10,4	1100,7	17,7
10'dan fazla	90,9	5,5	2767,7	44,5
Toplam	1642,1	100,0	6222,8	100,0
1974/1975				
0-1	1224,3	42,6	739,0	12,4
1-3	949,2	35,9	2023,5	33,6
3-5	354,8	13,4	1185,6	19,8
5-10	148,5	5,6	944,4	15,8
10'dan fazla	65,2	2,5	1091,2	18,2
Toplam	2642,0	100,0	5983,7	100,0
1977/1978				
0-1	1458,8	48,8	19,9	15,0
1-3	984,3	32,9	2017,4	33,0
3-5	348,7	11,7	1165,6	19,1
5-10	127,6	4,2	785,9	12,9
10'dan fazla	69,9	2,3	1226,7	20,0
Toplam	2989,3	100,0	6118,7	100,0

Kaynak: Commander, *State and Agricultural Development*, Tablo 2.1.

Tablo 7.1A Suriye: Milli ve yurtiçi hasılanın yıllık tahmini büyüme oranları (%)**Gayri Safi Milli Hasıla**

1936/1938-1946/1948: 2,5 (Kaynak: Makdisi, "Some Aspects of Syrian Economic Growth", s. 46-47)

Safi Yurtiçi Hasıla

1956-1968: 4,2 (Kaynak: Hansen, "Economic Development in Syria", s. 336-337n)

Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

1965-1980: 9,1 (Kaynak: Dünya Bankası, *World Development Report 1991*, Tablo 2)

1980-1989: 1,6 (Kaynak: a.g.e.)

Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

1951-1968: 3,9 (Kaynak: Chatelus, "La Croissance Economique", s. 263)

1960-1976: 2,2 (a.g.e.)

Tablo 7.1B Suriye: Yıllara göre çeşitli sektörlerin Safi Yurtiçi Hasıla'ya katkı oranı; 1956-1984 (%)

Sektörler	1956	1968	1970	1984
Tarım	38,3	25,9	20,3	19,7
Maden çıkartma/elektrik dahil sanayi	11,8	13,8	22,0	16,0
İnşaat	3,3	3,4	3,0	6,6
Ulaşım	9,3	11,2	10,8	8,3
Kamu yönetimi	3,1	14,1		

(*) Kategoriler her zaman yıldan yıla uyumlu olmayabilir.

Kaynaklar: Hansen, "Economic Development of Syria", Tablo 7.2; Meyer, "Economic Development in Syria", Tablo 1.

Tablo 7.2A Suriye: Toprak kullanımı; 1963-1966 ve 1975-1980
(yıllık ortalama; bin hektar)*

Toprak Kategorisi	1963/66	1975/77	1978/80
Ekilebilir topraklar	8780	5900	6053
bunun içinde yer alıp			
ekilmeyen topraklar	2261	391	401
<i>fiilen ekilen topraklar</i>	<i>6519</i>	<i>5551</i>	<i>5653</i>
nadasa bırakılan arazi	3143	1571	1745
yağmur suyuyla tarım yapılan topraklar	2826	3407	3375
sulu tarım yapılan topraklar	550	531	532

*Yeni toprak sınıflandırma esasları 1975 yılında benimsenmiştir.

Kaynak: Manners ve Sagafi-Nejad, "Agricultural Development", Tablo 14.3, 14.5 ve 14.6.

Tablo 7.2B Ekili toprakların yüzölçümü; 1946-1980 (yıllık ortalama; bin hektar)

Dönem/ Ortalama	Buğday	Arpa	Pamuk	Meyve	Toplam	Toplam içindeki Tahılların Oranı(%)
1946-1950	884	368	33	184	1821	76
1951-1960	1392	602	220	217	2784	75
1961-1970	1249	707	275	259	2862	70
1971-1980	1490	919	194	380	3515	70

Kaynak: Manners ve Sagafi-Nejad, "Agricultural Development", Tablo 14.3. 14.5 ve 14.6.

Tablo 7.2C Suriye: Tahıl üretimi; 1943-1980 (yıllık ortalama; bin metrik ton)

	En Yüksek Üretim	En Düşük Üretim	Ortalama Üretim	Standart Değişiklik	Sapma Katsayısı
Buğday					
1943-1950	909	404	595	± 179	yüzde 30
1951-1960	1354	438	784	± 277	yüzde 35
1961-1970	1374	559	930	± 264	yüzde 28
1971-1980	2226	593	1445	± 485	yüzde 34
Arpa					
1943-1950	357	169	281	± 57	yüzde 20
1951-1960	721	137	365	± 203	yüzde 56
1961-1970	798	203	541	± 204	yüzde 38
1971-1980	1587	102	629	± 423	yüzde 67

Kaynak: Manners ve Sagafi-Nejat, "Agricultural Development", Tablo 14.3, 14.5 ve 14.6.

Tablo 7.3 Lübnan: Yıllara göre yapısal değişim; 1950/73

Katkı Payı Yüzdeleri

	1950	1955	1960	1965	1970	1973
Tarım	19,7	16,2	14,1	11,6	9,2	9,0
Sanayi	13,5	12,7	12,1	13,1	15,9	21,0
İnşaat	4,1	4,3	3,5	5,7	4,5	4,5
Ulaşım	4,1	5,4	3,9	8,2	8,2	8,5
Ticaret	28,8	28,8	32,0	30,6	31,4	33,0
Finans ve sigortacılık	3,8	5,1	6,3	3,4	3,4	4,0
Gayrimenkul	9,2	8,4	11,0	7,6	8,8	10,0
Kamu görevleri	6,9	6,0	7,8	8,0	8,7	10,0
Diğer hizmetler	9,6	12,0	9,2	11,3	9,9	

Kaynak: André Emile Chaib, "The Export Performance of a Small, Open, Developing Economy: The Lebanese Experience, 1951-74" (doktora tezi, Michigan Üniversitesi, 1979), s. 11.

Tablo 7.4A Irak: Çeşitli sektörlerin ulusal gelire katkı oranları; 1953 ve 1961 (1956 yılı fiyatlarıyla; %)

	1953	1961
Tarım, ormancılık ve balıkçılık	32,3	20,6
Madencilik ve maden ocakları (ham petrol dahil)	49,6	50,2
İmalat (petrol arıtımı dahil)	7,1	10,6
İnşaat	5,1	5,6
Kamu yönetimi ve savunma	8,6	9,1

Kaynak: Haseeb, *National Income*, Tablo 5.

Tablo 7.4B Irak: Ulusal gelir, GSYH; 1977 ve 1979 (cari fiyatlarla; %)

	1977	1979
Tarım, ormancılık ve balıkçılık	7,3	
Madencilik ve maden ocakları	49,7	61,4
İmalat sanayileri	6,9	5,3
İnşaat	4,9	3,6

Kaynak: Farouk-Sluglett ve Sluglett, *Iraq*, Tablo 7.14.

Tablo 7.5 Irak: Buğday, arpa ve pirincin üretildiği toprakların yüzölçümü ve üretim miktarları; 1948-1952, 1955-1956, 1974-1976 ve 1979- 1981 (yıllık ortalama)

Yıllar	Buğday Alanı (dönüm)	Üretim (ton)	Arpa Alanı (dönüm)	Üretim (ton)	Pirinç Alanı (dönüm)	Üretim (ton)
1948-52	3.744.000	448.000	3.736.000	722.000		203
1955-56	5.700.000	624.500	4.752.000	911.500		97
1974-76	6.100.000	1.165.600	2.272.100	516.400	160.000	96,6
1979-81	4.860.000		3.432.000		224.000	

Kaynaklar: *Oxford Regional Economic Atlas: The Middle East and North Africa*, s. 74-75; Ockerman ve Samano, "Agricultural Development", Beaumont ve McLachlan, (der.) *Agricultural Development*, s. 198; Beaumont, "Iraq: Environmental Resources and Development Issues", Hopwood ve ekibi (der.), *Iraq: Power and Society*, Tablo 2.

Tablo 7.6 Irak: Petrol gelirleri; 1945-1981 ve 1984-1988

Yıllar	Milyon İng. Sterlini	Yıllar	Milyon ABD Doları
1945	2,6	1971	840
1946	2,7	1972	570
1947	2,7	1973	1843
1948	2,1	1974	5700
1949	3,1	1975	7500
1950	6,7	1976	8500
1951	15,1	1977	9631
1952	33,1	1978	10.200
1953	51,3	1979	21.291
1954	57,7	1980	25.281
1955	73,7	1981	9800
1956	68,9	1984	11.200
1957	48,9	1985	12.500
1958	79,9	1986	6600
1959	86,6	1987	11.600
1960	95,1	1988	11.700
1961	94,8		
1962	95,1		
1963	110,0		
1964	126,1		
1965	131,4		
1966	140,8		
1967	131,7		
1968	203,3		
1969	199,6		
1970	213,6		

Kaynaklar: OAPEC, *Annual Statistical Bulletin*, 1994, Tablo 135; OAPEC, *Secretary General's Fifteenth Annual Report*, AH1408/AD 1988 (Kuwait: OAPEC, Mayıs 1989), Tablo A7.

Tablo 8.1 İsrail: Ekonomiye yön veren iktisadi göstergeler; 1950-1983

	1950	1960	1970	1975	1980	1983
Nüfus (bin)	1370	2150	3022	3473	3922	4149
Çalışan erkek nüfus (%)		4,5	3,4	2,5	4,1	4,0
Kamu harcamalarının GSMH'ya oranı (%)	18,6	18,7	36,3	44,2	36,1	33,3
İthalat fazlasının GSMH'ya oranı (%)	23,9	16,7	26,6	36,7	21,3	24,7
Net dış borç (milyon ABD doları)		676	2621	6315	12.010	17.740
Yıllık enflasyon oranı (%)		12,7	3,66	39,2	131,0	145,7

Kaynak: Ben-Porath, "Entwined Growth", Ben-Porath (der.), *Israeli Economy*, Tablo 1.1.

Tablo 8.2 İsrail: GSMH ve GSYH'de büyüme; 1984-1990

	GSMH Milyon ABD \$ (1990 Değerl.)	Yıllık Değişim (%)	GSYH Milyon ABD \$ (1990 Değerl.)	Yıllık Değişim (%)
1984	41.298	-0,3	41.039	2,3
1985	42.659	3,3	42.582	3,8
1986	43.632	2,3	44.151	3,7
1987	47.339	8,5	46.746	5,9
1988	48.486	2,7	47.989	2,7
1989	48.955	1,0	48.757	1,6
1990	50.889	4,0	51.225	5,1

Kaynak: Razin ve Sadka, *Economy of Modern Israel*, Tablo 1.

Tablo 8.3 İsrail, Ürdün ve Batı Şeria/Gazze Şeridi ekonomilerinin birbiriyle karşılaştırılması; 1986

	İsrail	Ürdün	Batı Şeria	Gazze Şeridi
Nüfus (bin)	4298	2744	826	536
Kişi başına GSMH (1986 yılı ABD doları değeri)	6615	2151	1397	772
Çalışan kişi başına GSYH	19.747	7560	10.100	7140

Kaynak: Dünya Bankası, *Peace and the Jordanian Economy*, Tablo 1.3.

Tablo 8.4 Ürdün: Dış yardımlar; 1959-1983 (milyon Ürdün dinarı)

Yıl	Resmi Yardımlar (Toplam)	Arap Yardımı	ABD Yardımı	Diğer Kaynaklar	Toplam Dış Yardımın GSMH'deki Oranı (%)	Toplam Dış Yardımın TRA'daki Oranı (%)	Kişi Başına Düşen Dış Yardım (ÜD)
1959	25,14		17,32	7,82	31,20	23,43	18,97
1960	25,49		18,20	7,29	25,44	19,14	16,10
1961	25,33		17,05	8,28	20,62	17,18	15,42
1962	23,47		15,48	7,99	19,27	16,37	14,42
1963	22,52		15,51	7,01	17,53	13,88	13,26
1964	26,57	4,54	15,03	7,00	17,76	15,41	15,25
1965	26,78	7,34	11,98	7,46	16,32	14,21	15,42
1966	31,44	9,49	13,37	8,58	18,36	15,41	17,30
1967	51,58	37,57	7,62	6,39	26,19	23,08	26,44
1968	53,07	46,25	1,19	5,63	27,62	22,54	25,94
1969	45,79	41,15	1,25	3,41	20,26	15,92	21,62
1970	39,08	33,07	1,38	4,63	18,27	15,11	17,67
1971	35,94	19,11	12,82	3,56	15,47	12,43	15,38
1972	65,96	23,19	35,95	6,82	25,96	20,69	27,76
1973	61,09	23,66	30,83	6,60	22,17	18,34	25,43
1974	84,43	46,60	25,31	12,52	23,19	18,95	33,11
1975	138,01	105,65	22,44	9,92	37,18	28,28	51,78
1976	122,75	77,59	26,13	19,03	22,50	18,84	45,52
1977	166,94	132,31	15,62	19,01	25,12	20,02	57,38
1978	102,63	66,26	18,56	17,81	13,63	10,94	35,74
1979	318,05	299,66	4,59	13,80	34,13	25,40	101,76
1980	390,85	370,43	6,15	14,27	33,64	27,08	123,10
1981	415,33	394,92		20,41	28,70	22,14	128,21
1982	363,72	335,83		27,89	22,02	17,07	107,57
1983	289,56	258,31		1,75	15,95	12,91	82,38

Kaynak: Hammad, "Role of Foreign Aid", Khader ve Badrad (der.), *Economic Development of Jordan*, Tablo 2.2 ve 2.4.

Tablo 8.5 Ürdün: Sektörlerin GSYH'ye katkı oranları (%)

	1975	1977	1979
Tarım, ormancılık ve balıkçılık	9,7	10,3	7,0
Madencilik ve maden ocakları	6,2	4,4	4,4
İmalat sanayii	11,3	16,1	11,9
Elektrik ve su	1,2	1,0	1,0
İnşaat	6,0	6,7	9,7
Ulaşım ve iletişim	9,2	8,9	11,4
Ticaret, mali sektör ve diğer hizmetler	56,4	52,6	54,6

Kaynak: Hesaplamalarda Ürdün Merkez Bankası, *Seventeenth Annual Report* (np: nd), s. 8'de yer alan veriler temel alınmıştır.

Tablo 8.6A Batı Şeria: İktisadi faaliyetlerin yapısı; 1966

	GSYH (%)
Tarım	27,1
İmalat ve madencilik	8,8
Elektrik, gaz ve su	1,5
İnşaat	6,4
Hizmetler	56,6

Tablo 8.6B Batı Şeria: İktisadi faaliyetlerin yapısı; 1968, 1975 ve 1983

	GSYH (Cari Fiyatlarla; yüzde)		
	1968	1975	1983
Tarım	36,3	30,3	26,9
İmalat ve madencilik	8,3	8,4	6,9
İnşaat	3,5	15,5	15,7
Hizmetler	51,9	45,8	50,5

Kaynak: Mansour, "West Bank Economy", Abed (der.), *Palestinian Economy*, Tablo 4.3 ve 4.10 ile burada alıntı olarak verilen kaynaklar.

Tablo 8.7A Gazze Şeridi: Ekonominin yapısı; 1966 (yüzde)

Tarım	26,2
Sanayi	3,3
İnşaat	4,8
Ticaret ve kişisel hizmetler	20,5
Ulaşım	2,4
Yönetim ve kamu hizmetleri	19,0
GSYH	76,2
UNWRA ve diğer kamu transferleri	19,0
İşçi transferleri	4,8
Ulusal gelir	100,0

Tablo 8.7B Gazze Şeridi: GSYH; 1984 (milyon ABD doları)

Tarım	32,9
Sanayi	29,0
İnşaat	55,5
Kamu ve toplum hizmetleri	75,5
Ulaşım, ticaret ve diğer hizmetler	56,5
Toplam	294,4

Kaynaklar: Abu-Amr, "Gaza Economy", Abed (der.), *Palestinian Economy*, Tablo 5.2 ve 5.3 ile burada alıntı olarak verilen kaynaklar.

Tablo 8.8A Batı Şeria ve Gazze Şeridi: Filistinli nüfusu, ülkede kalanlar ve göç edenler; 1967-1990

Yıl	Batı Şeria Nüfusu (bin)			Gazze Şeridi Nüfusu (bin)			Batı Şeria ve Gazze Şeridi Toplam Nüfusu (bin)	
	Kalan	Göç Eden	Net Göç Eden Oranı (%)	Kalan	Göç Eden	Net Göç Eden Oranı (%)	Kalan	Göç Eden
1966				455				
05/1967	846							
09/1967	596			390			966	
1968	586		2,2	381		8,5	967	
1969	583		-0,2	357		0,8	940	
1970	598	-1	0,8		3	0,9	962	2
1971	608	4	0,4	370	6	0,6	978	10
1972	623	6	1,2	379	9	1,1	1001	15
1973	634	14	-0,0	387	13	-0,4	1021	27
1974	652	14	0,4	402	12	0,4	1054	26
1975	670	17	2,3	414	14	0,8	1084	31
1976	675	33	2,1	426	18	1,0	1101	51
1977	683	48	1,5	437	23	0,7	1121	71
1978	696	60	1,4	451	27	1,0	1147	87
1979	708	71	1,8	463	32	1,0	1171	104
1980	719	86	2,4	445	38	1,1	1163	125
1981	724	106	2,2	457	45	1,2	1181	151
1982	733	125	1,1	470	52	0,7	1202	177
1983	749	137	0,4	477	57	0,2	1227	195
1984	772	145	0,8	495	60	1,0	1266	205
1985	793	156	0,6	510	68	0,6	1303	223
1986	816	166	0,6	527	73	0,7	1343	239
1987	838	177	-0,1	545	80	0,6	1383	256
1988	868	182	0,4	566	86	0,5	1434	269
1989	895	192	1,5	589	93	1,2	1484	285
1990	916	213	-0,3	610	104	-0,2	1526	317

Kaynak: Radwan A. Shaban, "Palestinian Labour Mobility", *International Labour Review*, 134/5-6 (1993), Tablo 1 ve 2 ile burada alıntı olarak verilen kaynaklar.

Tablo 8.8B Batı Şeria ve Gazze Şeridi: Filistinli işgücünün yurtiçi, İsrail ve yurtdışı işgücü piyasalarına dağılımı (bin kişi)

Yıllar	Yurtiçi	Batı Şeria			Yurtiçi	Gazze Şeridi		
		İsrail	Diğer	Toplam		İsrail	Diğer	Toplam
1968	93	0	0	93	54	0	0	54
1969	115	0	0	115	58	0	0	58
1970	105	14	0	119	56	6	2	64
1971	95	25	2	122	54	8	3	65
1972	94	33	3	130	48	17	5	69
1973	91	37	7	134	46	23	7	76
1974	98	41	6	145	47	26	6	79
1975	96	38	8	142	47	26	7	80
1976	95	36	15	147	48	28	9	85
1977	94	35	22	151	50	27	11	89
1978	97	36	27	160	50	31	13	94
1979	95	39	32	166	46	34	15	95
1980	96	41	38	175	46	35	18	99
1981	95	40	47	182	47	36	21	104
1982	100	43	54	197	46	36	24	106
1983	102	48	58	208	46	40	25	111
1984	110	50	59	219	48	40	26	114
1985	111	48	62	221	50	42	29	121
1986	121	51	65	237	52	43	30	125
1987	119	63	67	249	56	46	32	134
1988	124	64	67	255	56	45	34	135
1989	124	65	69	258	61	40	36	137
1990	135	65	75	275	65	43	39	147

Kaynak: Radwan A. Shaban, "Palestinian Labour Mobility", *International Labour Review*, 134/5-6 (1993), Tablo 1 ve 2 ile burada alıntı olarak verilen kaynaklar

**Tablo 9.1A Basra Körfezi devletleri: Yıllık petrol üretimi;
1946-1990 (bin varil)**

	S.Arabistan(*)	Kuveyt(*)	Bahreyn	Katar	B.A.E.	Umman
1946	59.944	5931	8010			
1947	89.852	16.225	9411			
1948	142.853	46.500	10.915			
1949	174.008	90.000	10.985	750		
1950	199.547	125.722	11.016	12.268		
1951	277.963	204.910	10.994	18.009		
1952	301.861	273.433	11.004	25.255		
1953	308.294	314.592	10.978	31.025		
1954	350.843	350.317	10.992	36.450		
1955	356.664	402.917	10.982	41.983		
1956	366.765	405.716	11.014	45.345		
1957	373.751	427.675	11.691	50.798		
1958	385.221	524.389	14.873	63.412		
1959	421.040	526.074	16.473	61.431		
1960	481.368	619.193	16.500	63.088		
1961	540.846	632.803	16.444	64.386		
1962	599.668	713.896	16.446	67.911	5976	
1963	651.860	762.739	16.503	70.123	17.571	
1964	693.803	840.523	18.000	77.885	67.465	
1965	805.169	857.994	20.788	84.215	102.804	
1966	950.065	907.253	22.521	105.945	131.279	
1967	1.023.841	912.450	25.370	118.428	140.117	23.030
1968	1.114.134	964.486	27.598	124.266	181.756	87.850
1969	1.173.897	1.021.616	27.774	129.746	222.598	119.710
1970	1.387.265	1.090.040	27.973	132.456	283.500	121.210
1971	1.741.149	1.167.329	27.346	156.882	386.655	107.430
1972	2.202.049	1.201.346	25.508	176.545	440.132	103.131
1973	2.772.590	1.102.446	24.948	208.152	559.399	106.926
1974	3.095.641	929.678	24.597	189.348	616.485	106.046
1975	2.582.375	760.660	20.895	159.870	607.360	125.195
1976	3.139.182	785.070	21.288	181.902	708.576	133.956
1977	3.374.425	718.685	21.236	162.425	729.635	124.465
1978	3.029.865	777.815	20.191	177.755	668.315	114.975
1979	3.479.180	912.500	18.741	185.420	668.315	107.675
1980	3.623.400	606.096	17.568	172.752	625.494	103.212
1981	3.582.475	410.625	16.862	147.825	538.010	116.435
1982	2.366.295	300.395	16.068	120.450	456.250	118.260
1983	1.856.390	388.360	15.272	107.675	419.385	136.875
1984	1.706.658	423.462	15.289	144.204	419.436	151.524
1985	1.236.620	373.395	15.330	109.865	435.445	181.770
1986	1.777.550	517.935	16.060	112.420	485.450	204.400
1987	1.556.725	578.525	15.330	106.945	562.465	212.430
1988	1.861.476	546.072	15.738	126.636	572.790	225.822
1989	1.848.360	650.797	15.695	138.700	678.900	233.965
1990	2.339.650	428.875	15.330	148.190	772.705	250.025

*Taraflı Bölge'deki üretim bu rakama dahildir.

Kaynak: US Energy Information Administration, DeGolyer ve MacNaughton, *Twentieth Century Petroleum Statistics*, 52. bsk., s. 9.

Tablo 9.1B Basra Körfezi devletleri: Ham ve işlenmiş petrol ihracatının değeri; 1970, 1975-1984 ve 1986-1990 (milyon ABD doları)

	S.Arabistan	Kuveyt	Bahreyn	Katar	B.A.E.*	Umman
1970	2418	1582	209	231	523	
1975	29.493	8593	1042	1754	6806	1442
1976	38.157	9090	1232	2137	8383	1565
1977	43.308	8981	1523	2055	9258	1571
1978	40.332	9557	1558	2305	8661	1505
1979	62.855	17.294	2054	2693	12.862	2156
1980	198.175	18.935	3207	5372	19.390	3286
1981	118.998	14.229	3883	5496	18.761	4441
1982	78.119	9066	3114	4214	15.956	4106
1983	44.830	10.069	2586	2993	13.016	4210
1984	36.285	10.996	2825	4386	12.037	3817
1986	18.061	6378	1828	6965	6965	2469
1987	20.427	7523	2012	7900	7900	3399
1988	20.205	6840	1831	7627	7627	2865
1989	20.095	10.432	2129	10.215	10.215	
1990	40.130	6385		14.846	14.846	

* 1980 öncesi doğalgaz sıvıları bu rakamlara dahildir.

Kaynaklar: Suudi Arabistan, Kuveyt, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri için: Arthur Anderson/Cambridge Energy Research Associates, *World Oil Trends 1997*, Tablo 24; Bahreyn ve Umman için: F. Gregory Cause III, *Oil Monarchies: Domestic Security and Challenges in the Arab Gulf States*, Tablo 2a (Bahreyn dinarı olarak verilen rakamlar; 1 BDI = 2,66 ABD doları üzerinden çevrilmiştir); ayrıca Tablo 2c'deki Umman riyali üzerinden verilen değerler, 1975-1985 dönemi için 1 ABD doları = 0,345 UR ve bu tarihten sonrası için ise 1 ABD doları = 0,384 UR üzerinden hesaplanmıştır.

Tablo 9.2 Cari ve reel ham petrol fiyatları; 1970-1984 (varil başına ABD doları)

	Cari Fiyat	Reel Fiyat (1974 ABD Doları Değerine Göre)
1970	1,3	2,1
1971	1,7	2,6
1972	1,9	3,1
1973	2,7	3,3
1974	11,2	11,2
1975	10,9	9,8
1976	11,7	10,4
1977	12,8	10,3
1978	12,9	9,1
1979	18,6	11,5
1980	30,5	17,2
1981	34,3	19,3
1982	31,0	17,7
1983	28,1	16,4
1984	27,5	16,4
1985	26,5	15,6
1986	13,5	6,7
1987	17,4	7,3
1988	14,0	5,5

Kaynak: OAPEC, *Secretary General's Fifteenth Annual Report*, Tablo 1.1.

Tablo 9.3A Kuveyt: Nüfus ve işgücünün uyruğa göre dağılımı; 1957, 1965, 1975 ve 1980

	Nüfus		İşgücü	
	Kuveyt Vatandaşı Olmayanlar	Kuveytli	Kuveyt Vatandaşı Olmayanlar	Kuveytli
1957	113.622	92.851		
1965	220.059	247.280	43.108	141.279
1975	472.088	522.749	91.844	212.738
1980	565.613	792.339	107.760	383.749

Kaynak: Kuveyt, Planlama Bakanlığı, Merkezi İstatistik Dairesi, *Annual Statistical Abstract* 1983, s. 25, 105.

Tablo 9.3B Basra Körfezi devletleri: Tahmini Arap göçmen işçi sayısı; 1970, 1975 ve 1980 (bin kişi)

	1970	1975	1980
Bahreyn	5,6	6,2	9,0
Kuveyt	121,5	143,0	241,0
Umman	2,0	8,5	9,0
Katar	12,7	14,9	23,0
Suudi Arabistan	345,0	699,9	820,0
Birleşik Arap Emirlikleri	35,5	62,0	89,0
Toplam Arap İşçi	522,3	934,5	1192,1
Ülke vatandaşı olmayan toplam işçi	677,2	1387,3	2102,0
Ülke vatandaşı olmayan toplam işçi sayısı içindeki Arap işçi oranı (%)	77,1	67,4	56,7

Kaynak: Ian J. Seccombe, "International Migration, Arabisation and Localisation in the Gulf Labour Market", Pridham (der.), *Arab Gulf and the Arab World*, Tablo 8.1 ve burada alıntı olarak verilen kaynaklar.

Tablo 9.3C Basra Körfezi devletleri: Tahmini toplam ve çalışan nüfus ile yerleşik vatandaşların göçmen nüfusa oranı; 1980 dolayları

Nüfus

Ülke	Vatandaşlar	%	Yabancılar	%	Toplam
Kuveyt	562.065	41,5	793.762	58,5	1.355.827
Katar	52.200	26	147.800	74	200.000
B. Arap Emirlikleri	96.630	17,5	460.257	82,5	557.887
Bahreyn	242.596	67,6	116.261	32,4	358.857
Suudi Arabistan	5.100.675	70,5	2.134.325	29,5	7.235.000
Umman	635.000	70,6	265.000	29,4	900.000
Toplam	6.055.166	62,4	3.652.405	37,6	9.707.571

İşgücü

Ülke	Vatandaşlar	%	Yabancılar	%	Toplam
Kuveyt	109.170	22,4	378.710	77,6	487.875
Katar	10.341	20,6	39.800	79,4	50.141
B. Arap Emirlikleri	55.162	17,5	260.049	82,5	315.211
Bahreyn	98.764	67,5	47.553	32,5	146.317
Suudi Arabistan	1.262.393	39,3	1.981.810	60,7	3.208.203
Umman	116.500	45,7	137.200	54,3	253.200
Toplam	1.535.830	36,2	2.707.922	69,8	4.243.752

Kaynak: Owen, *Migrant Workers in the Gulf*, Tablo 2 ve burada alıntılanan kaynaklar.

Tablo 9.3D Basra Körfezi devletleri: Suudi Arabistan ve Basra Körfezi İşbirliği Konseyi ülkelerinde çalışan Asya kökenli göçmen işçilerin tahmini sayısı; 1980'li yılların başı

Menşe Ülke	S. Arabistan'da Çalışanlar	6 BKİK Üyesi Ülkede Çalışan Toplam İşçi
Hindistan		800.000
Pakistan	1.200.000	1.700.000-2.300.000*
Bangladeş	57.834	178.824**
Sri Lanka		50.000
Filipinler	253.080	342.310
Kore (Güney)	102.305	171.040
Tayland		159.000
Endonezya	20.000	20.000
Türkiye	40.000	250.000*

* BKİK artı Libya ve Irak.

** Yurtdışında bulunan göçmenlerin tamamı.

Kaynak: Owen, *Migrant Workers in the Gulf*, Tablo 2 ve burada alıntı olarak verilen kaynaklar.

Tablo 9.4 Suudi Arabistan: Birinci ve ikinci beş yıllık kalkınma planlarında yatırım harcamalarının sektörlere göre dağılımı; 1970-1979

	Birinci Kalkınma Planı		İkinci Kalkınma Planı	
	(Milyon S. Riyali)	%	(Milyon S. Riyali)	%
Tarım	1,468	3,6	4,685	1,1
İmalat sanayii	1,099	2,7	45,058	10,4
Elektrik ve kentsel kalkınma	4,572	11,1	107,896	24,8
Ulaşım ve iletişim	7,477	18,1	40,353	9,3
Sosyal hizmetler ve sağlık	1,921	4,7	31,951	7,3
Eğitim ve kültür	7,378	17,8	79,161	18,2
Yönetim	7,714	18,6	38,179	8,8
Savunma	9,550	23,1	78,157	18,0
Diğer	0,127	0,3	9,312	2,1

Kaynak: Gorm Rye Olsen, "Saudi Arabia in the 1970s: State, Oil and Development Policy", Tablo 4, s. 14 ve burada alıntı olarak verilen kaynaklar.

Tablo 9.5 Yemen: Yemenli geçici göçmen işçilerin tahmini sayısı ve ülkelerine aktardıkları işçi dövizleri; 1970-1980

	Yemen Arap Cumhuriyeti		Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti	
	İşçi Sayısı	Transfer Tutarı (Milyon ABD Doları)	İşçi Sayısı	Transfer Tutarı (Milyon ABD Doları)
1970	144.000	53		
1971				44,9
1973				33,4
1975	385.000	457 ^a		
1976		842 ^b	125.000	
1977		1411 ^c		180
1978				
1979				
1980	548.000	1000	210.000	

a 1975/1976

b 1976/1977

c 1977/1978

Kaynaklar: Lackner, *P.D.R. Yemen: Outpost of Socialist Development in Arabia*, s. 128-199; "La Démographie de la République Arabe du Yemen", Paul Bonnenfant (der.), *La Péninsule Arabe d'Aujourd'hui*, Tablo 13 ve s. 102; Stookey, *South Yemen: A Marxist Republic in Arabia*, s. 89; Nyrop v. d. (der.), *Area Handbook for the Yemens*, Tablo 4.

Tablo 9.6 Basra Körfezi devletleri: Arap dünyasına yapılan yardımlar ve resmi yatırım harcamaları (net ödemeler; milyon ABD doları)

	Kuveyt	Katar	S. Arabistan	B.A.E.	Toplam
1970	148		173		320
1975	965	317	2,665	1,046	4,984
1980	1,140	386	5,775	1,052	8,262
1984	1,018	13	3,315	43	4,389

Kaynak: Porter, "Gulf Aid and Investment in the Arab World", Pridham (der.) *The Arab Gulf and the Arab World*, Tablo 9.1.

İstatistik Eki

Bölüm I: 1950'ye Kadarki Dönem

	1925	1950
Ortadoğu'nun toplam nüfusu (tahmini, milyon)	55	80
	1925-1950	
Yıllık nüfus artış hızı (yüzde)	1,5	

Yalnızca Mısır ve Türkiye'yi kapsayan veriler

	Mısır		Türkiye	
	1925	1950	1925	1950
Nüfus (milyon)	14,2 (1927)	19 (1947)	13,2	20,8
1925-1950 döneminde yıllık nüfus artış hızı (%)	1,5		1,8	
Kent nüfusunun toplam nüfus içindeki payı (5000'den yukarı kentler için ve yüzde olarak)	27	33	24	25
Tarımın toplam işgücündeki payı (yüzde)	67	61	80	78
GSMH (cari ABD doları, milyon)		2470	810	3450
Kişi başına GSMH (cari ABD doları)		130	60	165
GSYH'de tarımın payı (yüzde)		43	48	42
GSYH'de sanayinin payı (yüzde)		6	10	15
İhracat tutarı (milyon ABD doları)		504	103	263
İthalat tutarı (milyon ABD doları)		613	129	286
İhracatın GSYH'deki oranı (yüzde)		20,4	12,6	7,6
İthalatın GSYH'deki oranı (yüzde)		24,8	15,9	8,3

Kaynaklar: Mead, *Growth and Structural Change in the Egyptian Economy*, Homewood; Türkiye, State Institute of Statistics, *Statistical Indicators 1923-1992*.

Bölüm II: 1950-1990 Dönemi

	1950	1970	1990
Ortadoğu'nun toplam nüfusu (milyon)	80	135	240

	1950-70	1970-90
Yıllık nüfus artış hızı (yüzde)	2,7	2,9

Aşağıdaki tablo, Mısır ve Türkiye ile ilgili istatistiklerle başlamaktadır. Bunu, bölgedeki diğer ülkelerin verileri izlemektedir. Bahreyn ve Katar, bu ülkelere ait verilerin çok sınırlı olması nedeniyle en son sıraya eklenmiştir. Yemen ile ilgili veriler ise Kuzey ve Güney Yemen için var olan rakamların toplanmasıyla elde edilmiştir.

Kaynaklar: Dünya Bankası, *World Development Report*; United Nations Development Programme, *Human Development Report*, çeşitli yıllara ait.

Mısır

	1960	1990
Nüfus (milyon)	25,9	52,1
	1965-80	1980-90
Yıllık nüfus artış hızı (%)	2,1	2,4
	1960	1990
Doğum oranı (binde)		
(1965 yılı parantez içinde verilmiştir)	45	31
Ölüm oranı (binde)		
(1965 yılı parantez içinde verilmiştir)	19	10
Ortalama yaşam süresi (yıl)	46	60
	1965	1990
Toplam doğurganlık oranı (çocuk sayısı)	6,8	4,0

Mısır (devam)

	1960	1990
Bebek ölümleri (her 1000 canlı doğumda)	179	66
Yetişkin nüfus içinde okur yazar olmayanların oranı (%) (1965 yılı parantez içinde verilmiştir)	74	52
Kadın nüfus içinde okur yazar olmayanların oranı (%)	66	
Kentsel nüfusun toplam nüfus içindeki payı (%)	38	47
GSYH (cari değerle milyar ABD doları)	4,6	33,2

1965-90

Kişi başına GSYH'nin yıllık ortalama artış hızı (%)

4,1

	1960	1990
1990 yılında kişi başına GSYH (ABD doları)	600	
Kişi başına GSYH (1990 ABD doları satın alma gücü paritesine göre)	550	2000
Tarımsal işgücünün toplam işgücü içindeki payı (%)	58	34
Tarımın GSYH'deki payı (%)	30	17
Sanayinin GSYH'deki payı (%)	24	29
İmalat sektörünün GSYH'deki payı (%)	20	16
İhracat (Milyar ABD doları)	0,9	3,0
İthalat (Milyar ABD doları)	10,3	
İhracatın GSYH'deki oranı (%)	20	10

	Türkiye		Irak		İsrail	
	1960	1990	1960	1990	1960	1990
Nüfus (milyon)	27,5	56,1	6,8	18,9	2,1	4,7
Nüfus artış hızı (yüzde)	2,4	2,4	3,4	3,6	2,8	1,8
Doğum oranı (her 1000 kişide)	44	28	51	42	26	22
Ölüm oranı (her 1000 kişide)	17	7	19	8	8	6
Ortalama yaşam süresi (yıl)	51	67	49	65	69	76
	1965	1990	1965	1990	1965	1990
Doğurganlık oranı (çocuk sayısı)	5,7	3,5	7,2	6,2	3,8	2,8
	1960	1990	1960	1990	1960	1990
Bebek ölümleri (her 1000 canlı doğumda)	190	60	139	65	35	10
Yetişkin nüfus içinde okur yazar olmayanların oranı (%)	62	19	82	40	16	5
Kadın nüfus içinde okur yazar olmayanların oranı (%)		29		51		7
Kentsel nüfusun toplam nüfus içindeki payı (%)	30	61	43	71	77	92
GSYH (milyar ABD doları)	7,7	96,5	2,4		3,6	53,2
	1965-1990		1965-1990		1965-1990	
Kişi başına GSYH'nin artışı (%)	2,6				2,6	
	1960	1990	1960	1990	1960	1990
Kişi başına GSYH (1990ABD doları)		1630				10.920
Kişi başına GSYH (1990 ABD doları satın alma gücü paritesine göre)	1650	4650		3500	3950	10.850
Tarımsal işgücünün toplam işgücü içindeki payı (%)	78	46	53	13	14	5
Tarımın GSYH'deki payı (%)	41	18	17		11	
Sanayinin GSYH'deki payı (%)	21	33	52		32	
İmalat sektörünün GSYH'deki payı (%)	13	24	10		23	
İhracat (milyar ABD doları)	0,2	13	1	16,8	0,5	12
İthalat (milyar ABD doları)	22,3	4,3	15,2			
İhracatın GSYH'deki oranı (%)	3	14	42		14	32

	Ürdün		Kuveyt		Lübnan	
	1960	1990	1960	1990	1960	1990
Nüfus (milyon)	1,7	3,2	0,3	2,1	1,9	2,8
Nüfus artış hızı (%)	4,3	3,7	7,1	4,4	1,7	
Doğum oranı (her 1000 kişide)	48	43	44	25	43	
Ölüm oranı (her 1000 kişide)	20	6	10	3	14	
Ortalama yaşam süresi (yıl)	47	67	60	74	60	66
	1965	1990	1965	1990	1965	1990
Doğurganlık oranı	8,0	6,3	7,4	3,4		
Bebek ölümleri (her 1000 canlı doğumda)	135	51	89	14	68	38
Yetişkin nüfus içinde okur yazar olmayanların oranı (%)	68	20	53	27	(31)	20
Kadın nüfus içinde okur yazar olmayanların oranı (%)		30		33		27
Kentsel nüfusun toplam nüfus içindeki oranı(%)	43	61	72	96	44	
GSYH (cari milyar ABD doları)		3,3	2,1	23,5	1,2	
	1965-1990		1965-1990		1965-1990	
Kişi başına GSYH'nin yıllık ortalama artış hızı (%)			4,0			
	1960	1990	1960	1990	1960	1990
Kişi başına GSYH (ABD doları)	1240					
Kişi başına GSYH (1990 ABD doları satın alma gücü paritesine göre)	1300	2350			15.200	2300
Tarımsal işgücünün toplam işgücü içindeki payı (%)	44	10	2	1	38	14
Tarımın GSYH'deki payı (%)		8	0	1	12	
Sanayinin GSYH'deki payı (%)		26	70	56	20	
İmalat sektörünün GSYH'deki payı (%)		12	3	9	13	
İhracat (milyar ABD doları)		1,1			8,3	0,3
İthalat (milyar ABD doları)		2,7			4,8	
İhracatın GSYH'deki oranı (%)	33		35	27		

	Umman		S. Arabistan		Suriye	
	1960	1990	1960	1990	1960	1990
Nüfus (milyon)	0,5	1,6	4,1	14,9	4,6	12,4
Nüfus artış hızı (%)	3,6	4,7	4,6	4,7	3,4	3,6
Doğum oranı (her 1000 kişiye)	(50)	44	51	43	47	44
Ölüm oranı (her 1000 kişiye)	(24)	6	28	7	26	7
Ortalama yaşam süresi (yıl)	40	66	44	64	50	66
1965	1990	1965	1990	1965	1990	
Doğurganlık oranı	7,2	7,0	7,3	7,0	7,7	6,5
Bebek ölümleri (her 1000 canlı doğumda)	214	32	170	65	135	43
Yetişkin nüfus içinde okur yazar olmayanların oranı (%)			97	38	70	36
Kadın nüfus içinde okur yazar olmayanların oranı (%)				52		49
Kentsel nüfusun toplam nüfus içindeki oranı(%)	4	11	30	63	37	50
GSYH (cari milyar ABD doları)	0,1	7,7	2,3	80,9	1,5	14,7
	1965-1990		1965-1990		1965-1990	
Kişi başına GSYH'nin yıllık ortalama artış hızı (%)	6,4		2,6		2,9	
	1960	1990	1960	1990	1960	1990
Kişi başına GSYH (ABD doları)		5650		7050		1000
Kişi başına GSYH (1990 ABD doları satın alma gücü paritesine göre)		9950	7600	11.000	1800	4800
Tarımsal işgücünün toplam işgücü içindeki payı (%)	66	49	71	48	54	22
Tarımın GSYH'deki payı (%)	(61)	3	(8)	8	(29)	28
Sanayinin GSYH'deki payı (%)	(23)	80	(60)	45	(22)	22
İmalat sektörünün GSYH'deki payı (%)	(0)	4	(9)	9		
İhracat (milyar ABD doları)		0,5		31,1		4,2
İthalat (milyar ABD doları)		2,6		24,1		2,4
İhracatın GSYH'deki payı (%)	7		38		2	

	B. Arap Emirlikleri		Yemen	
	1960	1990	1960	1990
Nüfus (milyon)	0,1	1,6	5,2	11,3
Nüfus artış hızı (%)	16,5	4,3	2,3	3,1
Doğum oranı (her 1000 kişide)	(41)	22	52	53
Ölüm oranı (her 1000 kişide)	(14)	4	30	18
Ortalama yaşam süresi (yıl)	53	71	36	52
	1965	1990	1965	1990
Doğurganlık oranı	6,8	4,6	7	7,7
Bebek ölümleri (her 1000 canlı doğumda)	145	23	214	124
Yetişkin nüfus içinde okur yazar olmayanların oranı (%)			(92)	62
Kadın nüfus içinde okur yazar olmayanların oranı (%)	74			
Kentsel nüfusun toplam nüfus içindeki oranı (%)	37	78	10	29
Kişi başına GSYH (ABD doları)		19.860		540
Kişi başına GSYH (1990 ABD doları satın alma gücü paritesine göre)		16.750		1550
Tarımsal işgücünün toplam işgücü içindeki payı (%)	24	5	75	63
Tarımın GSYH içindeki payı (%)		2		20
Sanayinin GSYH'deki payı (%)		55		28
İmalat sektörünün GSYH içindeki payı (%)		9		8
İhracat (milyar ABD doları)				
İthalat (milyar ABD doları)				
İhracatın GSYH'deki oranı (%)				

	Bahreyn		Katar	
	1960	1990	1960	1990
Nüfus (milyon)	0,2	0,5	0,1	0,4
Nüfus artış hızı (%)	1960-1990		1960-1990	
	3,9		7,4	
	1960	1990	1960	1990
Ortalama yaşam süresi (yıl)	56	71	53	69
Bebek ölümleri (her 1000 canlı doğumda)	130	15	145	30
Kişi başına GSYH (ABD doları)			6830	15.870
Kişi başına GSYH (1990 ABD doları satın alma gücü paritesine göre)		10.700		

Kaynakça

Yayımlanmamış Malzeme

Public Record Office

(Kamu Kayıtları Dairesi)

FO Dizisi 371 ve 406 POWE Dizisi 33.

Bodleian Library, Oxford

Milner Papers: Sir Owen Thomas, "Agricultural and Economic Position of Egypt", 26 Nisan 1920, s. 21, Dosya 164.

Özel Belgeler, Middle East Centre,

St. Anthony's College, Oxford

Cunningham Papers

Dickson Papers

Holden Papers

Murray, Dr. K. M., "Land Tenure in the Fertile Crescent", nd (1945?), MESC HD 2061 Philby Papers

Doktora ve Yüksek Lisans Tezleri

Chaib, André Emil, "The Export Performance of a Small, Open, Developing Country: The Lebanese Experience, 1951-74", Doktora Tezi, Michigan Üniversitesi, 1979.

Kingston, Paul W. T., "Pioneers of Development: The British Development Division and the Politics of Technical Assistance, 1945-1961", Doktora Tezi, Oxford Üniversitesi, Michaelmas 1990.

al-Najjar, Ghanim Hamad, "Decision-Making Process in Kuwait: The Land Acquisition Policy as a Case Study", Doktora Tezi, Exeter Üniversitesi, Ocak, 1984.

Özel, Işık, "The GNP for Turkey, 1907-1939: A Quantitative Study Based on

- Ottoman and Turkish Statistics", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Enstitüsü, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1997.
- Russell, Sharon Stanton, "Uneasy Welcome: The Political Economy of Migration Policy in Saudi Arabia", Doktora Tezi, Massachusetts Institute of Technology, Eylül 1987.
- Sadowski, Yayha M., "Political Power and Economic Organization in Syria: The Course of State Intervention 1946-1958", Doktora Tezi, University of California at Los Angeles, 1984.
- Whitaker, James Long, "The Union of Demeter with Zeus: Agriculture and Politics in Modern Syria", Doktora Tezi, Durham Üniversitesi, 1996.
- Yücel, Yelda, "Macroeconomic Policies in Turkey During the Great Depression, 1929-1940", Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Ekonomi Bölümü, İstanbul, 1996.
- Zendisayek, Beril, "Large and Small Enterprises in the Early Stages of Turkey's Industrialisation, 1929-1939", Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Ekonomi Bölümü, İstanbul, 1997.

Diger Çalışmalar

- Butter, David, "Debt and Financial Policies", School of Oriental and African Studies, Londra Üniversitesi tarafından düzenlenen "Politics and the Economy under Mubarak" konulu konferansta 18 Mayıs 1987 tarihinde sunulan çalışma.
- Hobeika, Louis, "Key Issues in the Reconstruction of Lebanon", Allied Social Sciences Associations, Anaheim, California toplantılarına sunulmak üzere hazırlanan 5 Ocak 1993 tarihli çalışma.
- Metzer, Jacob ve Odet Kaplan, "The Jewish and Arab Economies in Mandatory Palestine: Production, Employment and Growth", İbranice aslı *Mesbek Yehudi u-mesbek Aravi be-Erets Yisrael: totsar, taasukabu-tsemibah bi-tekuşat ha-mandat* olan çalışmanın yayımlanmamış İngilizce özet, Kudüs, The Maurice Falk Institute for Economic Research in Israel, 1990.
- Olsen, Gorm Rye, "Saudi Arabia in the 1970's: State, Oil and Development Policy", ECPR, Lancaster, Mart/Nisan 1980 Ortak Oturumları'nda "The Middle East in the 1980s: Current Structures and Prospects" konulu atölye çalışma toplantısı için hazırlanan çalışma.
- Share, Dr. M., "Jordan's Trade and Balance of Payments Problems", School of Oriental and African Studies, Londra Üniversitesi tarafından Mayıs 1987'de düzenlenen "Politics and the Economy of Jordan" konulu konferansta sunulan çalışma.
- Sha'sha'a Zeid, J., "The Role of the Private Sector in Jordan", School of Oriental and African Studies, Londra Üniversitesi tarafından Mayıs 1987'de düzenlenen "Politics and the Economy of Jordan" konulu konferansta sunulan çalışma.

Yayımlanmış Belgeler

Resmî Belgeler

Amerika Birleşik Devletleri

Department of State, "Annual Economic and Financial Review (Syria-Lebanon) 1942", Beyrut, 27 Şubat 1943/2 (Bu raporun bir nüshası Centre for Lebanese Studies, Oxford, Lübnan ile ilgili ABD Arşivi, Dosya 50'de yer almaktadır).

— "Study of the Financial Situation of Syria and Lebanon", William Wilman II (Beyrut'tan 1 Mart 1944 tarihinde gönderilmiştir. Bu belgenin bir nüshası, Centre for Lebanese Studies, Oxford, Lübnan ile ilgili ABD Arşivi Dosya 49'da yer almaktadır). Congressional Quarterly, *The Middle East: US Policy, Israel and the Arabs*, 4. Basım, Washington DC, Temmuz 1979.

US Embassy, Riyad, "Social Welfare and the System of Consumer Subsidies, Payments and Services", (konuya göre sınıflandırılmamış rapor), 1 Mayıs 1984.

Birleşmiş Milletler

United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), *Health Conditions and Services in the West Bank and Gaza Strip*, Rita Giacaman, UNCTAD/ECDC/SEU/3, 28 Eylül 1994.

— *Prospects for Sustained Development of the Palestinian Economy in the West Bank and the Gaza Strip, 1990-2010: A Quantitative Framework: Technical Supplement*, UNCTAD/ECDE/SEU/6/Ek 1, 11 Kasım 1994.

— *Development in the Economy of the Occupied Palestinian Territory*, UNCTAD/TD/B/40 (1)/8, 26 Temmuz 1993.

— *Prospects for Sustained Development of the Palestinian Economy in the West Bank and Gaza*, UNCTAD/DSD/SEU/2, 27 Eylül 1993.

— *The Agricultural Sector of the West Bank and the Gaza Strip*, Hisham Awartani, UNCTAD/DSD/SEU/müteferrik 5, 12 Ekim 1993.

United Nations Industrial Development Organization (UNIDO), *Long Term Prospects for Industrial Development in Bahrain*, Viyana, 1981.

Dünya Bankası/IBRD

IBRD, *The Economic Development of Syria*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1956.

— *The Economic Development of Jordan*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1957.

— *The Economic Development of Iraq*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1952.

— *Yemen Arab Republic, Development and Traditional Economy*, 3. Basım, Washington DC, Dünya Bankası, 1983.

Dünya Bankası, *Claiming the Future: Choosing Prosperity in the Middle East and North Africa*, Washington DC; Dünya Bankası, 1995.

- *Peace and the Jordanian Economy*, Washington DC, Dünya Bankası, 1994.
- *World Development Report 1983*, New York, Oxford University Press, 1984.
- *World Development Report 1991*, New York, Oxford University Press, 1991.
- *World Development Report 1992*, New York, Oxford University Press, 1992.

Filistin

- Government of Palestine, *A Survey of Palestine: Prepared for the Information of the Anglo-American Committee of Inquiry*, Kudüs, 1946.
- *National Income of Palestine 1944*, P. J. Loftus, Kudüs, Government Printing Office, 1946.

Fransa

- Ministère des affaires étrangères, *Rapport a la Société des Nations sur la situation de la Syrie et du Liban*, 1929.

Irak

- Government of El-Iraq, *An Inquiry into Land Tenure and Related Questions: Proposals for the Initiation of Reform*, Sir Ernest Dowson, Letchworth, Garden City Press, nd (1931 Giriş).

İngiltere Birleşik Krallığı

- Colonial Office, *Annual Report on Aden and Aden Protectorate for the Year 1946*, Londra, HMSO, 1948.
- Naval Intelligence Division, *Western Arabia and the Red Sea*, np, Haziran 1946.
- Department of Overseas Trade, *Egypt: Review of Commercial Conditions*, Mayıs 1945.
- "Economic Conditions in Syria", Londra, Mayıs 1934.
 - "Administrative Report on the Persian Gulf Political Residency and Muskat Political Agency for 1901-1902", Dışişleri Dairesi, *Selections from the Records of the Government of India*, Rapor no. 392, Kalküta, Government Printing Office, 1902.

Kuveyt

- Ministry of Planning, Central Statistical Office, *Annual Statistical Abstract 1983*.

Lübnan

- Ministère du plan, "Besoins et Possibilités de Développement du Liban: Etude Préliminaire", Beyrut, IRFED Heyeti, 1960-1961.

Mısır

- Commission of Commerce and Industry, *Rapport de la commission du commerce et de l'industrie*, 2. bsk., Kahire, Imprimerie nationale, 1922.
- Madabit majlis al-shuyukb wa-al-nurwab*, Kahire, 1933 ve 1937.

Ministry of Finance, Statistical Department, *Annuaire statistique*, Kahire, Imprimerie nationale, çeşitli yıllara ait.

Ministry of Finance, Statistical Department, *The Census of Egypt Taken in 1917*, II, Kahire, Government Press, 1920.

Ministry of Finance, *Twenty Years of Agricultural Development in Egypt (1919-1939)*, Hussein Kamel Selim, Kahire/Bulaq, Government Press, 1940.

Suriye

Ministry of Agriculture, Cotton Bureau, *A Report on the Cotton Situation in Syria*, Paris, Haziran 1955.

Suudi Arabistan

Ministry of Planning, *Third Development Plan 1400-1405 AH, 1980-1985 AD*, np, Ministry of Planning, nd (1980?).

Ministry of Planning, *Fourth Development Plan, 1405-1410 AH, 1986-1990 AD*, np, Ministry of Planning, nd. (1984?).

Türkiye

Devlet İstatistik Enstitüsü, *1927 Yılı Sanayi Sayımı*, Ankara, 1928.

— *Statistical Indicators, 1923-1992*, Ankara, 1991-95.

— *Statistical Yearbooks*, çeşitli yıllara ait.

Uluslararası Para Fonu

World Economic Outlook, Mayıs 1997, *Globalization: Opportunities and Challenges*, Washington DC, IMF, 1997.

International Financial Statistics, Washington DC, IMF, Şubat 1969.

Ürdün

Central Bank, *Seventeenth Annual Report*.

The Hashemite Kingdom of Jordan, National Planning Council, *Three Year Development Plan 1973-75*.

Jordan Development Board, *Seven Year Program for Economic Development 1964-70*, Amman, nd.

Kitap ve Makaleler

Abdalla, Ahmed, *The Student Movement and National Politics in Egypt*, Londra, Al-Saqi Books, 1985.

Abdel-Fadil, Mahmoud, *Development, Income Distribution and Social Change in Rural Egypt 1952-1970*, Cambridge ve New York, Cambridge University Press, 1975.

Abdel-Latif, Abla, "Public Finance in Bahrain from 1935 to 1981 with Special Emphasis on the Allocation of Oil Revenues in the Past, Present and Future",

- Jeffrey B. Nugent ve Tehodoro H. Thomas (der.), *Bahrain and the Gulf: Past Perspectives and Alternative Futures*, Londra ve Sydney, Croom Helm, 1985.
- Abou-Rjaili, Khalil, "L'Emigration Forcée des populations a l'intérieur du Liban, 1975-1986", *The Beirut Review* 3 (İlkbahar 1992).
- Abramovitz, Moses, "Catching up, forging ahead, and falling behind", *Journal of Economic History* 46/2 (1986), s. 385-406.
- Abu-Amr, Ziad, "The Gaa Economy 1948-84", George T. Abed (der.), *The Palestinian Economy: Studies in Development under Prolonged Occupation*, Londra, Routledge, 1988.
- Abu Kishk, Bakir, "Industrial Development and Policies in the West Bank and Gaza", George T. Abed (der.), *The Palestinian Economy: Studies in Development under Prolonged Occupation*, Londra, Routledge, 1988.
- Abu Rabieh, Aref, *The Negev Bedouin and Livestock Rearing: Social, Economic and Political Aspects*, Oxford ve Londra, Berg, 1994.
- Ahmed, Feroz, "War and Society Under the Young Turks", *Review* 11 (1988), Binghamton NY, Fernand Braudel Center.
- *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, Londra, Hurst and Company, 1977
- Aktar, Ayhan, "Varlık Vergisi ve İstanbul", *Toplum ve Bilim* 71 (1996).
- Aldcroft, Derek, "Eastern Europe in the Age of Turbulence, 1919-1950", *Economic History Review*, 2.seri, 41/4 (1988).
- Allan, J.A., "Overall Perspectives on Countries and Regions", Peter Rogers ve Peter Lydins (der.), *Water in the Arab World: Perspectives and Progress*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1994.
- Almana, Mohammed, *Arabia Unified: A Portrait of Ibn Saud*, Londra, Hutchinson, 1980.
- Al-Qudsi, Sulayman, *The Interaction Between Government Budget, Demography and Labor in the GCC*, Çalışma Raporu No: 9708, Kahire, Economic Research Forum, Kasım 1996.
- Amadouny, Vatan M., "Infrastructural Development under the British Mandate", Eugene Rogan ve Tariq Tell (der.), *Village, Steppe and State: The Social Origin of Modern Jordant*, Londra ve New York, British Academic Press, 1994.
- Amawi, Abla M., "The Consolidation of the Merchant Class in Transjordan during the Second World War", Eugene Rogan ve Tariq Tell (der.), *Village, Steppe and State: The Social Origin of Modern Jordan*, Londra ve New York, British Academic Press, 1994.
- Amin, Galal, *Egypt's Economic Predicament*, Leiden ve New York, E. J. Brill, 1995.
- Anderson, Irvine H., *ARAMCO, the United States and Saudi Arabia: A Study in the Dynamics of Foreign Oil Policy*, Princeton NJ, Princeton University Press, 1982.
- Anis, M.A., "A Study of the National Income of Egypt", *L'Egypte Contemporaine* 261-2 (Kasım-Aralık 1950).
- Anon, "Saudi Arabia Notifies Shell and BP That It Will Take Over Direct Marketing

- of Arms Deal Oil Sales At Year End", *Middle East Economic Survey*, 34/35 (5 Ağustos 1996).
- Antonius, George, *The Arab Awakening: The Story of the Arab Nationalist Movement*, Londra, H. Hamilton, 1938.
- Arabiyyat, Dr. Suleiman, "Performance of the Agricultural Sector in Jordan Within the Regional Context", Monther Share (der.), *Jordan's Place Within the Arab Oil Economies*, Irbid, Yarmouk University, 1986. Yarmouk Üniversitesi İrtibat Bürosu, Amman'da 12-13 Mart 1983 tarihlerinde, Ürdün Üniversitesi, Amman. The Middle East Centre of St Anthony's College, Oxford ve Yarmouk Üniversitesi, Irbid himayesinde düzenlenen seminer tutanakları, Irbid, Irbid, Yarmouk University, 1986.
- Arcanlı, Tosun ve Dani Rodrik, "An Overview of Turkey's Experience with Economic Liberalization and Structural Adjustment", *World Development* 18 (1990).
- Arrighi, Giovanni, *The Long Twentieth Century*, New York ve Londra, Verso, 1994.
- Asfour, Edmund Y., "Prospects and Problems of Economic Development in Saudi Arabia, Kuwait and the Desert Principalities", Charles A. Cooper ve Sidney S. Alexander (der.), *Economic Development and Population Growth in the Middle East*, New York, American Elsevier, 1971.
- *Syria: Development and Monetary Policy*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1959.
- Atran, Scott, "Le Masha'a et la question fonciere en Palestine 1858-1948", *Annales* 6 (Kasım-Aralık 1987).
- Azhari, N.L., *Evolution du systeme économique libanais, ou la fin de laissez-faire*, Paris, Librairie Générale du droit et de jurisprudence, 1970.
- Badre, Albert Y., "The Economic Development of Lebanon", Charles A. Cooper ve Sidney S. Alexander (der.), *Economic Development and Population Growth in the Middle East*, New York, American Elsevier, 1972.
- "The National Income of Lebanon", *Middle East Economic Papers* (1956).
- Bagh, A.S., *L'Industrie A Damas entre 1928-1958: étude de géographie économique*, Şam, Imprimerie de l'Université, 1961.
- Barkey, Henry J., *The State and the Industrialization Crisis in Turkey*, Boulder CO, Westview Press, 1990.
- Barlow, Robin ve Fikret Şenses, "The Turkish Export Boom: Just Reward or Just Lucky", *Journal of Development Economics* 48 (1995).
- Barnett, Michael, "Regional Security after the Gulf War", *Political Science Quarterly* 111, 4 (1996-97).
- Basile, A., "La Vocation Régionale de la place financière de Beyrouth", *Proche-Orient: études économiques* 77-78 (Ocak-Aralık 1973).
- Batatu, Hanna, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton NJ, Princeton University Press, 1978.

- Baxter, J., "Notes on the Estimate of the National Income of Egypt for 1921-22", *L'Egypte Contemporaine* 14/73 (Mayıs 1923).
- Beaumont, Peter, "Environmental Issues", D. Hopwood, H. Isov ve Thomas Koszinowski, v.d. (der.), *Iraq: Power and Society*, Reading, Ithaca Press, 1993.
- Beblawi, Hazem ve Fiacomo Luciani (der.), *The Rentier State*, London, Croom Helm, 1987.
- Behar, Cem, *The Population of the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1927*, Ankara State Institute of Statistics, 1995.
- Beinin, Joel, "Israel at Forty: The Political Economy/Political Culture of Constant Conflict", *Arab Studies Quarterly* 10/3 (1988).
- Beinin, Joel ve Zachary Lockman, *Workers on the Nile: Nationalism, Communism, Islam and the Egyptian Working Class*, Princeton NJ, Princeton University Press, 1987.
- Belgrave, Charles, *Personal Column*, Londra, Hutchinson, 1960.
- Ben-Ami, O., "The Palestinian Diamond Industry", *The Palestinian Economist: A Review of Palestine's Economy*, Kudüs, 1948.
- Ben-Porath, Yoram, "Entwined Growth of Population and Product", Yoram Ben-Porath (der.), *The Israeli Economy: Maturing Through Crises*, Cambridge MA ve Londra, Harvard University Press, 1986.
- Berger, Morroe, "The Moddle Class in the Arab World", Walter Laqueur (der.), *The Middle East in Transition*, Londra, Routledge ve Keegan Paul, 1958.
- Bertrand, Jean-Pierre, Aida Boudjikanian ve Nadine Picaudou, *L'Industrie Libanaise et les Marchés Arabes du Golfe*, Beyrut, CERMO, 1979.
- Berglas, Eitan, "Defense and the Economy", Yoram Ben-Porath (der.), *The Israeli Economy: Maturing Through Crises*, Cambridge MA ve Londra, Harvard University Press, 1986.
- Betts, Raymond F., *France and Decolonisation*, Londra, Macmillan, 1991.
- Birks, J.S., "The Demographic Challenge in the Arab Gulf", B. R. Pridham (der.), *The Arab Gulf and the Arab World*, New York, Croom Helm, 1988.
- Birks, J.S. ve C.A. Sinclair, "The Socio-Economic Determinants of Intra-Regional Migration", UNEVWA, *International Migration in the Arab World*, Beyrut, United Nations Economic Commission on Western Asia, 1982. 11-16 Mayıs 1981 tarihlerinde Kıbrıs, Girne'de yapılan ECWA Nüfus Konferansı Tutanakları.
- Birtek, Faruk ve Çağlar Keyder, "Agriculture and the State: An Inquiry into Agricultural Differentiation and Political Alliances: The Case of Turkey", *Journal of Peasant Studies* 2 (1975).
- Block, Fred L., *The Origins of International Economic Disorder*, Berkeley ve Los Angeles, University of California Press, 1977.
- Bocco, Richard ve Tariq Tell, "Pax Brittanica in the Steppe: British Policy and the Transjordanian Bedouin", Eugene L. Rogan ve Tariq Tell (der.), *Village, Steppe and the State: The Social Origins of Modern Jordan*, Londra ve New York, British Academic Press, 1994.

- Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985*, İstanbul, Gerçek Yayınları, 1988.
- "Inter-Class and Intra-Class Relations of Distribution Under Structural Adjustment: Turkey During the 1980s", Tosun Arıcanlı ve Dani Rodrik (der.), *The Political Economy of Turkey: Debt, Adjustment and Sustainability*, Londra, Macmillan, 1990.
- "Kemalist Economic Policies and Etatism", A. Kazancıgil ve E. Özbudun (der.) *Atatürk: Founder of a Modern State*, Londra, C. Hurst, 1981.
- Boratav, Korkut, Oktar Türel ve Erinc Yeldan, "Dilemmas of Structural Adjustment and Environmental Policies Under Instability: Post-1980 Turkey", *World Development* 24 (1996).
- Bowen, R., "The Pearl Fisheries of the Persian Gulf", *Middle East Journal* 5/2 (İlkbahar 1951).
- Bresciani-Turroni, Profesör Costantino, "Relations entre la récolte et le prix du coton égyptien", *L'Égypte Contemporaine* 21 (1930).
- Bruno, Michael, "Sharp Disinflation Strategy: Israel 1985", *Economic Policy* 2 (Nisan 1986).
- Buheiry, Marwan, *Beirut's Role in the Political Economy of the French Mandate*, Lübnan Konusundaki Raporlar No: 4, Oxford, Centre for Lebanese Studies, 1986.
- Bulutay, Tuncer, Yahya S. Tezel ve Nuri Yıldırım, *Türkiye Milli Geliri (1923-1948)*, 2 cilt, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1974.
- Burns, Norman, *The Tariff of Syria, 1919-1932*, Beyrut, American University of Beirut Press, 1933.
- Burns, Norman ve Allen D. Edwards, "Foreign Trade", Said B. Himadeh (der.), *The Economic Organization of Syria*, Beirut, American University of Beirut Press, 1936.
- Bury, G. Wyman, *Arabia Infelix or the Turks in Yemen*, Londra, Macmillan and Co., 1915.
- Carmi, Shulamit ve Henry Rosenfeld, "Israel's Political Economy and the Widening Class Gap Between its Two National Groups", *African and Asian Studies* 26/1 (Mart 1992).
- Celasun, Merih, "Income Distribution and Domestic Terms of Trade in Turkey, 1978-1983", *Middle East Technical University Studies in Development* 13 (1986).
- Celasun, Merih ve Dani Rodrik, "Debt, Adjustment and Growth: Turkey", Jeffrey D. Sachs ve Susan Collins (der.), *Developing Country Debt and Economic Performance*, Chicago, University of Chicago Press, 1989.
- Charani, M., "Points de vue successifs sur l'économie syrienne", *Mélanges Proche-Orientaux d'économie politique*, Hukuk Fakültesi Tutanakları, Beyrut, Université Saint-Joseph de Beyrouth, 1956.
- Chatelus, Michel, "Rentier or Producer Economy in the Middle East? The Jordanian Response", Bichara Khader ve Adnan Badran (der.), *The Economic Development of Jordan*, Londra ve Wolfeboro NH, Croom Helm, 1987.
- "La Croissance économique: mutation des structures et dynamisme du déséquilibre", André Raymond (der.), *La Syrie d'aujourd'hui*, Paris, CNRS, 1980.

- Chaudhry, Kiren Aziz, "On the Way to the Market: Economic Liberalization and Iraq's Invasion of Kuwait", *Middle East Report* (MERIP) 170 (Mayıs-Haziran 1991).
- *The Price of Wealth: Economics and Institutions in the Middle East*, Ithaca ve Londra, Cornell University Press, 1997.
- Chayanov, A.V., *The Theory of Peasant Economy*, D. Thorner, R. E. F. Smith, ve B. Kerblay (der.), yeni basım, Madison University of Wisconsin Press, 1987.
- Chenery, H., S. Robinson ve M. Syrquin, *Industrialization and Growth*, New York, Oxford University Press for the World Bank, 1986.
- Claus, Burghard ve Michael Hofmann, *The Importance of the Oil-producing Countries of the Gulf Cooperation Council for the Development of the Yemen Arab Republic and the Hashemite Kingdom of Jordan*, Berlin, German Development Institute, Eylül 1984.
- Coatsworth, John, H., "Welfare", *American Historical Review* 101/1 (Şubat 1996).
- Commander, Simon, *The State and Agricultural Development in Egypt Since 1973*, Londra, Ithaca Press, 1987.
- *The Political Economy of Food Production and Distribution in Egypt: A Survey of Developments since 1973*, Overseas Development Institute Çalışma Raporu No: 14, Londra, Temmuz 1984.
- Corzine, Robert, "Testing Times for Saudi Oil Policy", *Financial Times*, 31 Ekim 1997.
- Coulard, Jacques, *Le Mouvement Syndical au Liban 1919-1946*, Paris, Editions Sociales, 1970.
- Crafts, Nicks, "The Golden Age of Economic Growth in Europe, 1950-1973", *Economic History Review*, cilt 48.
- Crouchley, A.E., *The Investment of Foreign Capital in Egyptian Companies and the Public Debt*, Mısır, Maliye Bakanlığı, Teknik Rapor No: 12, Kahire, 1936.
- Crystal, Jill, *Kuwait: The Transformation of an Oil State*, Boulder, CO, Westview, 1992.
- *Oil and Politics in the Gulf: Rulers and Merchants in Kuwait and Qatar*, Cambridge ve New York, Cambridge University Press, 1990.
- Çeçen A. Aydın, A. Suut Doğruel ve Fatma Doğruel, "Economic Growth and Structural Change in Turkey, 1960-88", *International Journal of Middle East Studies* 26 (1994).
- Dabbagh, Salah M., "Agrarian Reform in Syria", *Middle East Economic Papers* (1962).
- Dasuqi, Asim, *Kibar mullak al-aradi al-zira'iyya wa dawrabum fi-al-mujtama' al-misri, 1914-1952*, Kahire, Dar al-thafaqa al-jadida, 1975.
- DeGolyer ve MacNaughton, *Twentieth Century Petroleum Statistics*, 52. bsk., Dallas, DeGolyer and MacNaughton, 1996.
- De Melo, Jaime ve Arvind Panagriya, "Introduction", Jaime de Melo ve Arvind Panagriya (der.), *New Dimensions in Regional Integration*, Cambridge ve New York, Cambridge University Press, 1993.
- Derviş, Kemal ve Sherman Robinson, "The Structure of Income Inequality in Turkey,

- 1950-1973", Ergun Özbudun ve Aydın Ulusan (der.), *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*, New York, Holmes and Meier, 1980.
- Diab, Muhammad, "National Income Accounting Practices in Syria", Taufiq M. Khan (der.), *Middle East Studies in Income and Wealth*, London, Bowes and Bowes, Hew Haven, International Association for Research in Income and Wealth, 1965.
- "The First Five-Year Plan of Syria: an Appraisal", *Middle East Economic Papers* (1960).
- Diaz Alejandro, Carlos F., "Latin America in the 1930s", Rosemary Thort (der.), *Latin America in the 1930s: The Role of the Periphery in the World Crisis*, Londra, Macmillan, 1984.
- Dubar, Claude ve Salim Nasr, *Les Classes Sociales au Liban*, Paris, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1976.
- Ducruet, Jean, *Les Capitaux Européens au Proche-Orient*, Paris, Presses Universitaires de France, 1964.
- Durand, Huguette, "La Rupture de l'Union Syro-libanaise", *Mélanges Proche-Orientaux d'économie politique*, Université Saint-Joseph de Beyrouth, Hukuk Fakültesi Yıllıkları, Beyrut, 1956.
- Economist Intelligence Unit, *Iran and the Arabian Peninsula: Economic Structure and Analysis*, Londra ve New York, Economist Intelligence Unit, 1991.
- Country Report, *Oman/Yemen 1990-91*, Londra, Economist Intelligence Unit, 1991.
- Edens, G., *Oil and Development in the Middle East*, Londra ve New York, Praeger, 1979.
- El-Barawy, Rashed, *Economic Development in the United Arab Republic (Egypt)*, Kahire, The Anglo-Egyptian Bookshop, 1970 tarihli önsöz.
- Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 1970.
- El-Din, Gamal Essam, "Privatization at a Crossroad", *Al-Abram Weekly*, 23-29 Ekim 1997.
- "Cabinet Boosts Privatization", *Al-Abram Weekly*, 30 Ekim-5 Kasım 1997.
- El-Erian, Mohamed A., "Accumulation for Future Generations: Kuwait's Economic Challenges", Nigel Chalk, v.d. (der.), *Kuwait: From Reconstruction to Accumulation for Future Generations*, Occasional Paper 150, Washington DC, International Monetary Fund, Nisan 1997.
- El-Erian, Mohamed A. ve Susan Fennell, *The Economy of the Middle East and North Africa in 1997*, Washington DC, Middle East Department, International Monetary Fund, Kasım 1997.
- El-Ghonomy, M.R., "The Egyptian State and Agricultural Land Market 1810-1986", *Journal of Agricultural Economics* 43/2 (Mayıs 1992).
- El-Gritly, A.A.I., "The Structure of Modern Industry in Egypt", *L'Egypte Contemporaine* 241/2 (Kasım/Aralık 1947).

- El-Kuwaiz, Abdullah Ibrahim, "Economic Integration of the Cooperation Council of the Arab States of the Gulf: Challenges, Achievements and Future Outlook", John A. Sandwick (der.), *The Gulf Cooperation Council*, Boulder CO, Westview Press, Washington DC, American-Arab Affairs Council, 1987.
- El Mallakh, Ragaei, *The Economic Development of the United Arab Emirates*, Londra, Croom Helm, 1981.
- *Qatar: Development of an Oil Economy*, Londra, Croom Helm, 1979.
- *Kuwait: Economic Development and Regional Cooperation*, Chicago ve Londra, University of Chicago Press, 1970.
- El Mallakh Ragaei ve Jacob M. Atta, *The Absorptive Capacity of Kuwait: Domestic and International Perspectives*, Lexington MA, Lexington Books, Toronto, D.C. Heath, 1981.
- El-Shanawany, E., "The First National Life Tables for Egypt", *L'Egypte Contemporaine* 162 (Mart 1936).
- Epstein, Eliahu, "The Bedouin of Transjordan: Their Social and Economic Problems", *Journal of the Royal Central Asian Society* 25, Bölüm 2 (Nisan 1938).
- Executive Communicator, *Business Brief: Syria*, No. 96002 (Temmuz-Eylül 1996).
- Exxon Corporation, *Middle East Oil*, 2. bsk., New York, Exxon Background Series, Eylül 1980.
- Farouk-Sluglett, Marion, "The Meaning of Infitah in Iraq", *Review of Middle East Studies*, Londra, Scorpion Publishing, 1993.
- Farouk-Sluglett, Marion ve Peter Sluglett, *Iraq Since 1958: From Revolution to Dictatorship*, Londra ve New York, KPI International, 1987.
- Fenelon, K.G., *Iraq, National Income and Expenditure 1950-56*, Bağdat, Al-rabita Press, 1958.
- Findlay, Allan M., *The Arab World*, Londra, Routledge, 1994.
- Finnie, David J., *Desert Enterprise: The Middle East Oil Industry in Its Local Environment*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1958.
- Firestone, Ya'akov, "The Land Equalising Musha' Village: A Reassessment", Gad G. Gilbar (der.), *Ottoman Palestine 1800-1914: Studies in Economic and Social History*, Leiden, E. J. Brill, 1990.
- Fischbach, Michael R., "British Land Policy in Transjordan", Eugene J. Rogan ve Tariq Tell (der.), *Village, Steppe and State: The Social Origins of Modern Jordan*, Londra ve New York, British Academic Press, 1994.
- Foreman-Peck, James, *A History of the World Economy Since 1850*, 2. bsk., New York ve Londra, Harvester Wheatsheaf, 1995.
- Fouad, Ashraf, "Gulf Arabs Move Closer to Unity", Reuters, *Daily Star*, (Beyrut) 18 Aralık 1997.
- Gallagher, Nancy Elizabeth, *Egypt's Other Wars: Epidemics and the Politics of Public Health*, Syracuse, Syracuse University Press, 1990.

- Gardiner, David, "Big Rise in Mideast Investment Urged", *Financial Times*, 12 Kasım 1996.
- Gause, F. Gregory III. "Arms Supplies and Military Spending in the Gulf", *Middle East Report* 27/3, 204 (Temmuz-Eylül 1997).
- *Oil Monarchies: Domestic and Security Challenges in the Arab Gulf States*, New York, Council of Foreign Relations Press, 1994.
- Gavin, R. J., *Aden under British Rule 1839-1967*, Londra, C. Hurst, 1975.
- Gelos, Gaston, "Investment Efficiency, Human Capital and Migration: A Productivity Analysis of the Jordanian Economy, World Bank Discussion Paper No. 14, *Middle East and North Africa Series*, Washington DC, World Bank, Mayıs 1995.
- Gershenkron, Alexander, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1962.
- Ghali, Mirrit, "Un Programme de Réforme Agraire pour l'Egypte", *L'Egypte Contemporaine* 236/7 (Ocak/Şubat 1947).
- *Al-islam al-zira'i*, Kahire, Jama'a al-nahda al-qawmiyya, 1945.
- Ghantus, Elias T., "The Financial Centre and its Future", Jeffrey B. Nugent ve Theodore H. Thomas (der.), *Bahrain and the Gulf: Past Perspectives and Alternative Futures*, Londra ve Sydney, Croom Helm, 1985.
- Golub, David B., *When Oil and Politics Mix: Saudi Oil Policy 1973-1985*, Cambridge MA, Harvard Center for Middle Eastern Studies, 1985.
- Graffey-Smith, Lawrence, *Bright Levant*, Londra, John Murray, 1970.
- Granott, A., *The Land System of Palestine: History and Structure*, çev.: M. Simon, Londra, Eyre ve Spottiswoode, 1952.
- Greenberg, Yitzhak, "The Contribution of the Labour Economy to Immigrant Absorption and Population Dispersal During Israel's First Decade", S. Ilan Troen ve Naoh Lucas (der.), *Israel: The First Decade of Independence*, Albany, State University of New York Press, 1995.
- Gross, Nachum T., "The Economic Regime During Israel's First Decade", Ilan Troen ve Noah Lucas (der.), *Israel: The First Decade of Independence*, Albany, State University of New York Press, 1995.
- *The Economic Policy of the Mandatory Government in Palestine*, Kudüs, the Maurice Falk Institute for Economic Research in Israel, 1984.
- "Some New Light on the Palestine Census of Industries 1928", *Asian and African Studies* 13 (1979).
- Gross, Nachum T. ve Jacob Metzger, "Palestine in World War II: Some Economic Aspects", Geoffrey T. Mills ve Hugh Rockoff (der.), *The Sinews of War: Essays on the Economic History of World War II*, Ames, OH, Iowa State University Press, 1993.
- Grunwald, Kurt ve Joachim Ronall, *Industrialization in the Middle East*, New York, Council for Middle Eastern Affairs Press, 1960.
- Güran, Tevfik, *Agricultural Statistics of Turkey During the Ottoman Period*, Ankara, State Institute of Statistics, 1997.

- Haggard, Steven ve Robert R. Kaufman (der.), *Politics of Economic Adjustment*, Princeton NJ, Princeton University Press, 1992.
- "Institutions and Economic Adjustment", Steven Haggard ve Robert R. Kaufman (der.), *Politics of Economic Adjustment*, Princeton NJ, Princeton University Press, 1992.
- Hakim, George, "Fiscal System", Said B. Himadeh (der.), *The Economic Organization of Syria*, Beyrut, American University of Beirut Press, 1936.
- Halavi, Nadav ve Ruth Klinov-Malul, *The Economic Development of Israel*, New York, Frederic A. Praeger, 1968.
- Halliday, Fred, *Revolution and Foreign Policy: The Case of South Yemen 1967-1987*, Cambridge ve New York, Cambridge University Press, 1990.
- Hammad, Khalil, "The Role of Foreign Aid in the Jordanian Economy, 1959-1983", Bichara Khader ve Adnan Badran (der.), *The Economic Development of Jordan*, Londra, Wolfeboro NH, Croom Helm, 1987.
- Handoussa, Heba, "Crisis and Challenge: Prospects for the 1990s", Heba Handoussa ve Gillian Potter (der.), *Employment and Structural Adjustment: Egypt in the 1990s*, Kahire, American University of Cairo Press, 1991.
- "Reform Policies for Egypt's Manufacturing Sector", Heba Handoussa ve Gillian Potter (der.), *Employment and Structural Adjustment: Egypt in the 1990s*, Kahire, American University of Cairo Press, 1991.
- Hanna, Sami A. ve George H. Gardiner (der.), *Arab Socialism*, Leiden, E. J. Brill, 1969.
- Hannoyer, Jean ve Michel Scurat, *Etat et Secteur Public Industriel en Syrie*, Beyrut, CER-MOC, Lyons, Lyons University Press, 1979.
- Hansen, Bent, "Economic Development in Syria", Charles A. Cooper ve Sidney S. Alexander (der.), *Economic Development and Population Growth in the Middle East*, New York, American Elsevier, 1972.
- *Egypt and Turkey*, Oxfoprd ve New York, Oxford University Press for the World Bank, 1991.
- "Income and Consumption in Egypt, 1886/1887 to 1937", *International Journal of Middle Eastern Studies* 10 (1979).
- "Planning and Growth in the UAR (1960-5)", P. J. Vatikiotis (der.), *Egypt Since the Revolution*, Londra, George Allen and Unwin, 1968.
- Hansen, Bent ve Girgis A. Marzouk, *Development and Economic Policy in the UAR (Egypt)*, Amsterdam, North-Holland Publishing Company, 1965.
- Hansen, Bent ve Michael Wattleworth, "Agricultural Output and Consumption of Basic Foods in Egypt, 1886/7-1967/8", *International Journal of Middle Est Studies* 9 (1978).
- Hasan, Muhammad Salman, "The Role of Foreign Trade in the Economic Development of Iraq, 1864-1964: A Study of Growth in a Dependent Economy", M. A. Cook (der.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, Londra, Oxford University Press, 1970.

- *Al-tatawwur al-iqtisadi fi al-'Iraq: al-tijara al-kbariyya wa-al-tatawwur al-iqtisadi, 1964-1958*, Sayda/Beyrut, Al-Maktaba al-'Asriyya, 1965.
- Haseeb Kair al-Din, "Towards a National Oil Policy in Iraq", *Middle East Economic Survey* (Beyrut) 11/28 (10 Mayıs 1968).
- *The National Income of Iraq 1953-1961*, Londra, Oxford University Press for Royal Institute of International Affairs, 1964.
- Heard-Bey, Frauke, *From Trucial States to United Arab Emirates: A Society in Transition*, Londra ve New York, Longman, 1982.
- Helbaoui, Youssef, *La Syrie: mise en valeur d'un pays sous-développé*, Paris, Librairie Generale de Droit et de Jurisprudence, 1956.
- Hershlag, Z. Y., *Turkey: The Challenge of Growth*, Leiden, E. J. Brill, 1968.
- Heydemann, Steven, "The Political Logic of Economic Rationality", Henry J. Barkey, *The Politics of Economic Reform in the Middle East*, New York, St. Martin's Press, 1992.
- Heyworth-Dunne, Gamale Eddine, *Al-Yemen: A General Social, Political and Economic Survey*, Kahire, The Renaissance Bookshop, 1952.
- Himadeh, Said B., "Industry", Said B. Himadeh (der.), *The Economic Organization of Palestine*, Beyrut, American University of Beirut Press, 1938.
- Hinnebusch, Raymond F., *Peasant and Bureaucracy in Bathist Syria: The Political Economy of Rural Development*, Boulder CO, Westview, 1989.
- Hirschman, Albert O., "The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America", *Quarterly Journal of Economics* 82 (1968).
- Hirst, Paul ve Grahame Thompson, *Globalisation in Question*, Cambridge, Polity Press, 1996.
- Hogarth, David George, *Hejaz Before World War I*, yeni basım, Napoli, Falcon, Cambridge ve New York, Oleander, 1978.
- Holden, David ve Richard Johns, *The House of Saud*, Londra ve Sydney, Pan Books, 1982.
- Hopkins, A.G., *An Economic History of West Africa*, Londra, Longman, 1973.
- Hopkins, Lester G., "Population", Said B. Himadeh (der.), *Economic Organization of Palestine*, Beyrut, American University of Beirut, 1938.
- Horowitz, David, *The Enigma of Economic Growth: A Case Study of Israel*, New York, Praeger, 1972.
- Hudson, Michael, *The Precarious Republic: Political Modernization in Lebanon*, New York, Random House, 1968.
- Hunter, Guy, "Economic Problems: The Middle East Supply Centre", George Kirk (der.), *The Middle East at War, 1939-1946*, Londra, Oxford University Press, 1952.
- Ikram, Khaled, *Egypt: Economic Management in a Period of Transition*, Baltimore ve Londra, Johns Hopkins University Press, 1980.
- Ionides, Michael, *Divide and Lose: The Arab Revolt of 1955-1958*, Londra, Geoffrey Bles, 1960.

- Ishow, Habib, "The Development of Agrarian Policies since 1958", D. Hopwood, H. Ishow ve Thomas Koszinowski (der.), *Iraq: Power and Society*, Reading, Ithaca Press, 1993.
- Issawi, Charles, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, Londra, Methuen and Co., 1982.
- *Egypt at Mid-Century: An Economic Survey*, Londra ve New York, Oxford University Press, 1954.
- "Iraq, 1800-1991: A Study in the Aborted Development", *Princeton Papers in Near Eastern Studies* 1 (1992).
- "The Economic Development of Egypt, 1800-1960", Charles Issawi (der.), *The Economic History of the Middle East 1800-1914: A Book of Readings*, Londra ve Chicago, Chicago University Press, 1966.
- *The Economic History of the Middle East, 1800-1914: A Book of Readings*, Londra ve Chicago, Chicago University Press, 1966.
- Joffe, George, "Agricultural Development in Saudi Arabia: The Problematic Path to Self-Sufficiency", Peter Beaumont ve Keith McLachlan (der.), *Agricultural Development in the Middle East*, Londra, John Wiley and Sons, 1985.
- Kahler, Miles, "External Influence, Conditionality and Political Adjustment", Stephan Haggard ve Robert R. Kaufman (der.), *The Politics of Economic Adjustment*, Princeton NJ, Princeton University Press, 1992.
- Karshenas, Massoud, *Structural Adjustment and Employment in the Middle East and North Africa*, Department of Economics, School of Oriental and African Studies, University of London, Çalışma Raporları Serisi No: 50, Kasım 1994.
- Kazgan, Gülten, "Türk Ekonomisinde 1927-1935 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler", İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Derneği, *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*, İstanbul, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Derneği, 1977.
- Kemp, Tom, *Industrialization in the Non-Western World*, 2. bsk., Londra ve New York, Longman, 1983.
- Kenwood, A. G. ve A. L. Lougheed, *The Growth of the International Economy, 1929-1990*, Londra ve New York, Routledge, 1992.
- Keyder, Çağlar, *State and Class in Turkey*, Londra ve New York, Verso, 1987.
- *The Definition of a Peripheral Economy, 1923-1929*, Cambridge ve New York, Cambridge University Press, 1981.
- Keyder, Çağlar ve Ayhan Aksu-Koç, *External Labour Migration from Turkey and Its Impact*, Rapor No. 185e, Ottawa, International Development Research Centre, 1988.
- Keyder Çağlar ve Şevket Pamuk, "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler", *Yapıt* 8 (1984).
- Keynes, John Maynard, *Indian Currency and Finance*, Londra, MacMillan, 1913.

- al-Kafaji, 'Isam, "War as a Vehicle for the Rise and Demise of a State-Controlled Society: The Case of Ba'thist Iraq", *Amsterdam Middle East Papers* 4, University of Amsterdam, Aralık 1995.
- "The Parasitic Basis of the Ba'thist Regime", CARDRI (Committee Against Repression for Democratic Rights in Iraq", *Saddam's Iraq: Revolution or Reaction?*, Londra, Zed Press, 1986.
- Khalaf, Nadim G., *Economic Implications of the Size of Nations with Special Reference to Lebanon*, Leiden, E. J. Brill, 1971.
- Khalaf, Roula, "Middle East States Urged to Deregulate", *Financial Times*, 7 Mart 1997.
- Khalidi, Raja, "The Economy of the Plesinian Arabs of Israel", George T. Abed, *The Palestinian Economy: Studies in Development under Prolonged Occupation*, Londra, Routledge, 1988.
- Khalidi, Walid (der.), *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*, Beyrut, The Institute of Palestine Studies, 1992.
- al-Khalil, Yusif, "Economic Developments in Lebanon since 1982", *Beirut Review* 3 (İlkbahar 1992).
- Khuri, Albert, "Agriculture", Said B. Himadeh (der.), *The Economic Organization of Palestine*, Beyrut, American University of Beirut Press, 1938.
- Khuri, Fuad I., *Tribe and State in Bahrain: The Transformation of Social and Political Authority in an Arab State*, Chicago ve Londra. University of Chicago Press, 1980.
- Kidron, Peretz, "Closure: The Shape of Things to Come", *Middle East International* 24 (Ekim 1997).
- Kindleberger, Charles P., *The World in Depression, 1929-39*, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş basım, Berkeley ve Los Angeles, University of California Press, 1986.
- Kireyev, Alexei P., "An Analysis of Kuwait's Debt Collection Program", Nigel Andrew Chalk , v.d. (der.), *Kuwait: From Reconstruction to Accumulation for Future Generations*, Rapor no. 150, Washington DC, International Monetary Fund, Nisan 1997.
- Konikoff, A., *Trans-Jordan: An Economic Survey*, Kudüs, ACHUA Cooperative Printing Press, 1943.
- Kopp, Hans, "Land Usage and its Implications for Yemeni Agriculture", B. R. Pridham (der.), *Economy, Society and Culture in Contemporary Yemen*, Londra ve Dover NH, Croom Helm, Exeter, Devon, Centre for Arab Gulf Studies, University of Exeter, 1985.
- Kostiner, Joseph, "On Instruments and Their Designers. The Ikhwan of Najd and the Emergence of the Saudi State", *Middle Eastern Studies* 21/3 (Temmuz 1985).
- *The Making of Saudi Arabia, 1916 to 1936: From Chieftaincy to Monarchical State*, New York ve Londra, Oxford University Press, 1993.
- Kuznets, Simon, *Modern Economic Growth*, New Haven, Yale University Press, 1966.
- *The Income Growth of Nations*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1971.

- Labaki, Boutros, "L'Emigration Externe", *Magbreb/Machbrek* 125 (Temmuz/Agustos/Eylül 1989).
- Lackner, Helen, *PDR Yemen: Outpost of Socialist Development in Arabia*, Londra, Ithaca Press, 1985.
- Landen, Robert Geran, *Oman Since 1856: Disruptive Modernization in a Traditional Arab Society*, Princeton NJ, Princeton University Press, 1967.
- Langleyi Kathleen M., "Irak: Some Aspects of the Economic Scene", *Middle East Journal* 18/2 (İlkbahar 1964).
- Latron, A., "La Production et le Commerce de Soie au Levant", *L'Asie Française* (Mart 1935).
- Levi, I.G., "Evaluation du Revenu National de l'Égypte: Réponse a Monsieur J. Baxter", *L'Égypte Contemporaine* 14/73 (Mayıs 1923).
- "L'Augmentation de Revenues de l'Etat: Possibilités et Moyens d'y Parvenir", *L'Égypte Contemporaine* 68 (Aralık 1922).
- Lloyd, A.H.M., *Food and Inflation in the Middle East 1940-45*, Stanford CA, Stanford University Press, nd. 1956, Sunuş.
- Lockman, Zachary, "Railway Workers and Relational History: Arabs and Jews in British-Ruled Palestine", *Comparative Studies in Society and History* 35/3 (Temmuz 1993).
- Longrigg, Stephen Hemsley, *Oil in the Middle East: Its Discovery and Its Development*, Londra, Oxford University Press, 1968.
- Longuenesse, Elisabeth, "L'Industrialisation et sa Significance Sociale", André Raymond (der.), *La Syrie d'aujourd'hui*, Paris, CNRS, 1980.
- Lorimer, J. G., *Gazetteer of the Persian Gulf, Oman and Central Arabia* 2, *Geographical and Statistical*, yeni basım, Farnborough Hants, Gregg International, 1970.
- Luciani, Giacomo, "Allocation Vs Production States: A Theoretical Framework", Giacomo Luciani (der.), *The Arab State*, Londra, Routledge, 1990.
- Mabro, Robert, *The Egyptian Economy: 1952-1972*, Londra, Oxford University Press, 1976.
- Mabro, Robert ve Samir Radwan, *The Industrialization of Egypt 1939-1973: Policy and Performance*, Oxford, Clarendon Press, 1976.
- McCarthy, Justin, *The Population of Palestine: Population Statistics of the Late Ottoman Period and the Mandate*, New York, Columbia University Press, 1990.
- *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York ve Londra, New York University Press, 1983.
- de Macedo, Jorge Braga, Barry Eichengreen ve Jaime Reis (der.), *Currency Convertibility: The Gold Standard and Beyond*, Londra ve New York, Routledge, 1996.
- McGregor, R., "Saudi Arabia: Population and the Making of the Modern State", J. I. Clarke ve W. B. Fisher (der.), *Populations of the Middle East and North Africa: A Geographical Approach*, New York, American Publishing Corporation, 1972.

- Maddison, Angus, *Monitoring the World Economy, 1820-1992*, Paris, Development Centre of the OECD, 1995.
- *The World Economy in the 20th Century*, Paris, Development Centre of the OECD, 1989.
 - *Two Crises: Latin America and Asia, 1929-38 and 1973-93*, Paris, Development Centre of the OECD, Washington DC, OECD Publications and Information Center, 1985.
- Mahdavy, Hossein, "Patterns and Problems of Economic Development in Rentier States: The Case of Iran", M.A. Cook (der.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, Londra ve New York, Oxford University Press, 1979.
- Makdisi, Samir A., "Syria: Rate of Economic Growth and Fixed Capital Formation 1936-1968", *Middle East Journal* 25/2 (İlkbahar 1971).
- "Some Aspects of Syrian Economic Growth, 1945-1957", *Middle East Economic Papers* (1961).
- Malone, J.J., "Involvement and Change: The Coming of the Oil Age to Saudi Arabia", Tim Nilblock (der.), *Social and Economic Development in the Arab Gulf*, Londra, Croom Helm, New York, St Martin's Press, 1980.
- Manners, Ian R. ve Tagi Sagafi-Nejad, "Agricultural Development in Syria", Peter Beaumont ve Keith McLachlan (der.), *Agricultural Development in the Middle East*, Londra, John Wiley and Sons, 1985.
- Mansour, Antoine, "The West Bank Economy: 1948-1984", George T. Abed (der.), *The Palestinian Economy: Studies in Development under Prolonged Occupation*, Londra, Routledge, 1988.
- Mazur, Michael P., *Economic Growth and Development in Jordan*, Londra, Croom Helm, 1979.
- Mead, Donald C., *Growth and Structural Change in the Egyptian Economy*, Homewood IL, Richard D. Irwin, 1967.
- Meredith, David, "The British Government and Colonial Economic Policy, 1919-1939", *Economic History Review*, 2. Seri, 28 (1975).
- Metral, Françoise, "Le Monde Rural Syrien a l'Ere des Réformes (1958-1978)", André Raymond, *La Syrie d'aujourd'hui*, Paris, CNRS 1980.
- Metzer, Jacob, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.
- "The Slow-down of Economic Growth: A Passing Phase on the End of the Big Spurt", Yoram Ben-Porath (der.), *The Israeli Economy: Maturing Through Crises*, Cambridge MA ve Londra, Harvard University Press, 1986.
- Metzer, Jacob ve Oded Kaplan, "Jointly but Severally: Arab/Jewish Dualism and Economic Growth in Mandatory Palestine", *Journal of Economic History* 45/2 (Ocak 1985).
- Middle East Supply Centre, *Some Facts About MEST*, Kahire, MESC, 1945.
- Mikesell, Raymond F., "Monetary Problems in Saudi Arabia", *Middle East Journal* 1 (Temmuz 1947).

- Milward, Alan S. *The Reconstruction of Western Europe, 1945-1951*, Berkeley ve Los Angeles, University of California Press, 1984.
- Meyer, Gunther, "Economic Development in Syria since 1970", J. A. Allen (der.), *Politics and Economy in Syria*, Londra, School of Oriental and African Studies, 1987.
- Mohamedi, Fareed, "Oil, Gas and the Future of the Arab Gulf Countries", *Middle East Report* 27/3, 204 (Temmuz-Eylül 1997).
- Morris, Benny, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem 1947-1949*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988.
- Mourad, Jean, "L'Emploi et ses Problemes", *Le Commerce du Levant* (Ekonomi Özel Eki: 1985-1986), Beyrut 1986.
- Mundy, Martha, "La Propriété die mushâ' en Syrie: a Propos des travaux de Ya'akov Firestone", *Revue du Monde Musulman* 79-80, Bölüm 1-2 (1996).
- "Village Land and Individual Title: Musha' and Ottoman Land Registration in Ajlun District", Eugene L. Rogan ve Tariq Tell (der.), *Village, Steppe and State: The Social Origins of Modern Jordan*, Londra ve New York, British Academic Press, 1994.
- "Agricultural Development in the Yemeni Tihama", B. R. Pridham (der.), *Economy, Society and Culture in Contemporary Yemen*, Londra ve Dover NH, Croom Helm, Exeter, Devon, Centre for Arab Gulf Studies, University of Exeter, 1985.
- Munif, 'Abd-al-Rahman, *Mudun al-milb: riwaya*, Beyrut, Al-mu'assasa al-'arabiyya li-al-dirasat wa-al-nashr, 1985.
- *Cities of Salt*, çev.: Paul Theroux, Londra, Cape, 1988.
- Munir, Metin, "Exception to the Rule", *Financial Times*, Turkey Supplement, 26 Mayıs 1997.
- Murphy, Emma, "Structural Inhibitions to Economic Liberalization in Israel", *Middle East Journal* 48/1 (Kış 1994).
- Mutlu, Servet, "The Southeastern Anatolia Project (GAP) in Turkey", *Orient* 37/1 (1997).
- Nasr, Salim, "Backdrop to Civil War: The Crisis of Lebanese Capitalism", *MERIP Reports* 8, 10, 73 (Aralık 1978).
- Al-Nasrawi, Abbas, "Economic Devastation, Underdevelopment and Outlook", Fran Hazelton (der.), *Iraq since the Gulf War: Prospects for Democracy*, Londra ve Atlantic Highlands NJ, Zed Books, 1994.
- Nathan, R.R., O. Gass ve D. Creamer, *Palestine: Problem and Promise*, Washington, Public Affairs Press, 1946.
- Naysmith, Jenny, "Israel's Distorted Economy", *Middle East Journal* 8/4 (Sonbahar 1954).
- Nelson, Joan (der.), *Economic Crisis and Policy Choice: The Politics of Adjustment in the Third World*, Princeton NJ, Princeton Univrsity Press, 1990.
- Nyrop, Richard F., *Area Handbook for the Persian Gulf States*, gözden geçirilmiş 2. bsk., Washington DC, Department of the Army, 1984.
- Nyrop, Richard F., v.d. (der.), *Area Handbook for the Yemens*, Washington DC, US Government Printing Office, 1977.

- O'Brien Patrick, *The Revolution in Egypt's Economic System: From Private Enterprise to Socialism 1952-1965*, Londra, Oxford University Press, 1966.
- Ockerman, Herbert W ve Shimoon G. Samano, "The Agricultural Development of Iraq", Peter Beaumont ve Keith McLachlan (der.), *Agricultural Development in the Middle East*, Londra, John Wiley and Sons, 1985.
- Okruhlik, Gwenn ve Patrick Conge, "National Autonomy, Labor Migration and Political Crisis: Yemen and Saudi Arabia", *Middle East Journal* 51/4 (Sonbahar 1997).
- Organization of Arab Petroleum Exporting Countries, *Secretary General's Fourteenth Annual Report* 1470 AH/1987 AD, Kuveyt, OAPEC, 1989.
- *Secretary General's Fifteenth Annual Report*, 1408 AH/1988 AD, Kuveyt, OAPEC, Mayıs 1989.
- Organization of Petroleum Exporting Countries, *Annual Statistical Bulletin*, 1994, Viyana, Avusturya, OPEC, 1994.
- Oweiss, Ibrahim, *The Underground Economy with Special Reference to the Case of Egypt*, National Bank of Egypt, Anma Söylevi Programı, Kahire, 19 Aralık 1994.
- Owen, Roger, "Aspects of Ottoman Law in Mandatory Palestine. 1918", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* _ (Kasım 1994).
- *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, yeni basım, Londra ve New York, Methuen 1981, I. B. Tauris and Co., 1993.
- "Economic Development in Mandatory Palestine, 1918-1948, George T. Abed (der.) *The Palestinian Economy, Studies in Development under Prolonged Occupation*, Londra, Routledge, 1988.
- "The Silk-Reeling Industry of Mount Lebanon, 1840-1914: A Study of the Possibilities and Limitations of Factory Production in the Periphery", Huri İslamoğlu-Inan (der.), *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge ve New York, Cambridge University Press, Paris, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1987.
- "Large Landowners. Agricultural Progress and the State in Egypt, 1800-1970: An Overview with Many Questions". Alan Richards (der.), *Food, States and Peasants: Analyses of the Agrarian Question in the Middle East*, Boulder CO ve Londra, Westview Press, 1986.
- *Migrant Workers in the Gulf*, Rapor No. 68, Londra, The Minority Rights Group Ltd., Eylül 1985.
- "The Economic Aspects of Revolution in the Middle East", P. J. Vatikiotis (der.), *Revolution in the Middle East: And Other Case Studies*, Londra, Allen and Unwin, 1972.
- "The Political Economy of Grand Liban, 1920-1970", Roger Owen (der.), *Essays on the Crisis in Lebanon*, Londra, Ithaca Press, 1976.

Ökçün, Gündüz, *The Ottoman Industrial Census of 1913, 1915*, Ankara, State Institute of Statistics, 1997.

- Öncü, Ayşe, Çağlar Keyder ve Saad Eddin Ibrahim, *Developmentalism and Beyond: Society and Politics in Egypt and Turkey*, Kahire, American University of Cairo Press, 1994.
- Öniş, Ziya ve James Riedel, *Economic Crises and Long Term Growth in Turkey*, Washington DC, World Bank, 1993.
- Öniş, Ziya ve Steven B. Webb, *Political Economy of Policy Reform*, World Bank Çalışma Raporları, WPS 1059, 1992.
- Özmucur, Süleyman, *Gelirin Fonksiyonel Dağılımı: 1948-1991*, Boğaziçi Üniversitesi Araştırma Raporu ISS/EC 91-06, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 1991.
- Paine, Suzanne, *Exporting Workers: The Turkish Case*, Cambridge, Cambridge University Press, 1974.
- Paix, C., "La Portée Spéciale des Activités Tertiaires de Commandement Economique au Liban", *Revue Tiers-Monde* 16/61 (Ocak-Mart 1975).
- Pamuk, Şevket, "Long Term Trends in Urban Wages in Turkey, 1850-1990", Vera Zamagni ve Peter Scholliers (der.), *Labour's Reward: Real Wages and Economic Growth in 19th and 20th Century Europe*, Aldershot, İngiltere, Brookfield VT, E. Elgar, 1995.
- *The Ottoman Empire and European Capitalism 1820-1913: Trade, Investment and Production*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987.
- "War, State Economic Policies and Resistance by Agricultural Producers in Turkey, 1939-1945", Farhad Kazemi ve John Waterbury (der.), *Peasants and Politics in the Modern Middle East*, Miami, Florida International University Press, 1991.
- Penrose, Edith, "Oil and State in Arabia", Derck Hopwood (der.), *The Arabian Peninsula: Society and Politics*, Londra, George Allen and Unwin, 1972.
- "International Oil Companies and Governments in the Middle East", John Duke Anthony (der.), *The Middle East: Oil, Politics and Development*, Washington DC, American Enterprise Institute for Public Policy, 1975.
- Penrose, Edith ve E.F. Penrose, *Iraq: International Relations and National Development*, Londra, Benn, Boulder CO, Westview, 1978.
- Perthesi, Volker, "The Syrian Private Industrial and Commercial Sectors and the State", *International Journal of Middle East Studies* 24/2 (Mayıs 1992).
- Pinder, John, "Europe in the World Economy, 1920-1970", Carlo M. Cipolla (der.) *Fontana Economic History of Europe: Contemporary Economies*, Londra, Fontana-Collins, 1976.
- Plascov, Avi, "The Palestinians of Jordan's Border", Roger Owen (der.), *Studies in the Economic and Social History of Palestine in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Londra ve Basingstoke, Macmillan, 1982.
- Plessner, Yakir, *The Political Economy of Israel: From Ideology to Stagnation*, Albany, State University of New York Press, 1994.
- Pool, David, "From Elite to Class: The Transformation of the Iraqi Political

- Leadership", "Abbas Kelidar (der.), *The Integration of Modern Iraq*, Londra, Croom Helm, 1978.
- Porath, Yehoshuah. "The Land Problem as a Factor in Relations among Arabs, Jews and the Mandatory Government", Gabriel Ben-Dor (der.), *The Palestinians and the Middle East Conflict*, Ramat Gan, İsrail, Turtledove Publications, 1978.
- Porter, R.S., "Gulf Aid and Investment in the Arab World", B.R. Pridham (der.), *The Arab Gulf and the Arab World*, Londra ve New York, Croom Helm, 1988.
- Radwan, Samir, *Capital Formation in Egyptian Industry and Agriculture, 1882-1967*, Londra, Ithaca Press, 1974.
- Radwan, Samir ve Eddy Lee, *Agrarian Change in Agypt: An Anatomy of Rural Poverty*, Londra ve Dover, NH, Croom Helm, 1986.
- Rasheed, Guzine A.-K., "Development of Agricultural and Taxation in Modern Iraq", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (Londra) 25, Bölüm 2 (1962).
- Razin, Assaf ve Efram Sadka, *The Economy of Modern Israel: Malaise and Promise*, Chicago ve Londra, University of Chicago Press, 1993.
- Richards, Alan. "Agricultural Employment, Wages and Government Policy During and After the Oil Boom", Heba Handoussa ve Gillian Potter (der.), *Employment and Structural Adjustment: Egypt in the 1990s*, Kahire. American University in Cairo Press, 1991.
- *Egypt's Agricultural Development, 1800-1980: Technical and Social Change*, Boulder CO, Westview Press, 1982.
- Richards, Alan ve John Waterbury, *A Political Economy of the Middle East: State, Class and Economic Development*, 2. bsk., Boulder CO, San Francisco ve Oxford, Westview, 1996.
- Rivier, François, *Croissance Industrielle dans une Economie Assistée: le Cas Jordanien*, Beyrut, CERMOC, Lyon, Lyons University Press, 1980.
- Rodrik, Dani, *Premature Liberalization, Incomplete Stabilization: The Özal Decade in Turkey*, Tartışma Raporu No. 402, Londra, Centre for Economic Policy Research, 1990.
- Rothermund, Dieter, *The Global Impact of the Great Depression, 1929-1939*, Londra ve New York, Routledge, 1996.
- Roy, Sarah, *The Gaza Strip: The Political Economy of Development*, Washington DC, Institute for Palestine Studies, 1995.
- Royal Institute of International Affairs (RIIA), *The Problem of International Investment*, Londra ve New York, Oxford University Press, 1937.
- Saad, Reem, "Social History of an Agrarian Reform Community in Egypt", *Cairo Papers in Social Science*, (American University at Cairo) 11, 4 (Kış 1988).
- Saba, Elias, "The Syro-Lebanese Customs Union", *Middle East Economic Papers*, Economic Research Institute, American University of Beirut, 1960.

- Sadowski, Yahya M., "The End of Counterrevolution? The Politics of Economic Adjustment in Kuwait", *Middle East Report* 27/3, 204 (Temmuz-Eylül 1997).
- "Patronage and the Party in Contemporary Syria", Peter J. Chelkowski ve Robert J. Pranger (der.), *Ideology and Power in the Middle East: Studies in Honor of George Lenczowski*, Durham NC ve Londra, Duke University Press, 1984.
- Saidi, Nasser H., *Economic Consequences of the War in Lebanon*, Papers on Lebanon 3, Oxford, Centre for Lebanese Studies, Eylül 1986.
- Saket, Bassam K., "Economic Uses of Remittances - The Case of Jorna", Monther Share (der.), *Jordan's Place Within the Arab Oil Economies*, Yarmouk Üniversitesi İrtibat Bürosu, Amman'da 12-13 Mart 1983 tarihlerinde Ürdün Üniversitesi, Amman, The Middle East Centre of St Anthony's College, Oxford ve Yarmouk Üniversitesi, Irbid himayesinde düzenlenen seminer tutanakları, Irbid, Irbid, Yarmouk University, 1986.
- Saket, Bassam K. ve Bassam J. Asfour, *Jordan's Economy: 1980 and Beyond*, Amman, Economics Department, Royal Scientific Society, 14 Temmuz 1980.
- Sassoon, Joseph, *Economic Policy in Iraq 1932-1950*, Londra, Frank Cass, 1987.
- Sayigh, Yusif A., *Arab Oil Policies in the 1970s*, Londra ve Canberra, Croom Helm, 1983.
- "A New Framework for Complementarity Among the Arab Economies", Ibrahim Ibrahim (der.), *Arab Resources: The Transformation of a Society*, Londra, Croom Helm, Washington DC, Center for Contemporary Arab Studies, 1983.
- Schilcher, Londa Schatkowski, "The Famine of 1915-1918 in Greater Syria", John P. Spagnolo (der.), *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective: Essayes in Honour of Albert Hourani*, Reading, Ithaca Press, 1992.
- Secombe, Ian J., "Labour Migration in the Arabian Gulf: Evolution and Characteristics", *BRISMES Bulletin* 10 (1983).
- Secombe, Ian J. ve Richard Lawless, *Work Camps and Company Towns: Settlement Patterns and the Fulf Oil Industry*, Centre for Middle Eastern and Islamic Studies, University of Durham, Occasional Papers No: 36, 1987.
- Segev, Tom, *The First Israelis*, New York, The Free Press, Londra, Macmillan, 1986.
- Seurat, Michel, "Les Populations, l'Etat et la Société". André Raymond (der.), *La Syrie d'aujourd'hui*, Paris, CNRS, 1980.
- Shaban, Radwan A., "Palestinian Labour Mobility", *International Labour Review* 134/5-6 (1993).
- Shadid, Mohammed K., "Israeli Policy Towards Economic Development in the West Bank and Gaza", George T. Abed (der.), *The Palestinian Economy: Studies in Development under Prolonged Occupation*, Londra, Routledge 1988.
- Shafir, Gershon, *Land, Labour and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict 1882-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989.
- Shafiq, Nemat, "Public Policy and Private Initiative: Towards New Partnerships in the Middle East and North Africa", *ERF Forum* 4/2 (Eylül 1997).

- Shalev, Michael, "Israel's Domestic Policy Regime: Zionism, Dualism and the Rise of Capital", Francis G. Castles (der.), *The Comparative History of Public Policy*, Cambridge, Polity Press, New York, Oxford University Press, 1989.
- "Jewish Organized Labor and the Palestinians: A Study in State/Society Relations in Israel", Baruch Kimmerling (der.), *The Israeli State and Society: Boundaries and Frontiers*, Albany, State University of New York Press, 1989.
- Sharaf, Hyssein A., "The Development and Present Structure of National Income Accounts in the United Arab Republic", Taufiq M. Khan (der.), *Middle East Studies in Income and Wealth*, Londra, Bowes and Bowes, New Haven, International Association for Research in Income and Wealth, 1965.
- Share, Monther, "The Use of Jordan Workers' Remittances", Bichara Khader ve Adnan Badran (der.), *The Economic Development of Jordan*, Londra ve Wolfeboro NH, Croom Helm, 1987.
- "Migration and Domestic Labour Market Policies - The Case of Jordan", Monther Share (der.), *Jordan's Place Within the Arab Oil Economies*, Yarmouk Üniversitesi İrtibat Bürosu, Amman'da Mart 12-13 1983 tarihlerinde Ürdün Üniversitesi Amman, the Middle East Centre of St Anthony's College, Oxford ve Yarmouk Üniversitesi, İrbid himayesinde düzenlenen seminer tutanakları, İrbid, İrbid, Yarmouk University, 1986.
- Sharon, Emmanuel, "Israel and the Success of the Shekel: The Key Years 1984-1987", Pamela S. Falk (der.), *Inflation - Are We Next? Hyperinflation and Solutions in Argentina, Brazil and Israel*, Boulder CO ve Londra, Lynne Rienner Publishers, 1990.
- Shaw, John A. ve David E. Long, *Saudi Arabian Modernization: The Impact of Change on Stability*, New York, Praeger, 1982.
- Shehadi, Nadim, *The Idea of Lebanon: Economy and State in the Cénacle Libanais 1946-54*, Papers on Lebanon 5, Oxford, Centre for Lebanese Studies, Mayıs 1987.
- Shihab, Fakhri, "Kuwait: A Super-Affluent Society", *Foreign Affairs* 43/3, Nisan 1964.
- Shimizu, Hiroshi, *Anglo-Japanese Trade Rivalry in the Middle East in the Inter-war Period*, Londra, Ithaca Press, 1986.
- Shorter, Frederic C., "The Population of Turkey After the War of Independence", *International Journal of Middle Eastern Studies* 17 (1985).
- Sinclair, C.A., "Migrant Workers' Remittances in the Arab World", B. R. Pridham (der.), *The Arab Gulf and the Arab World*, Londra ve New York, Croom Helm, 1988.
- Skeet, Ian, *Oman: Politics and Development*, New York, St Martin's Press, 1992.
- Smadi, Mohamad ve Bassam Asfour, *The Economy of Jordan: A Sectoral Review*, 1977, Amman, Economics Department, Royal Scientific Society, Mayıs 1978.
- Smith, Barbara J., *The Roots of Separatism in Palestine: British Economic Policy 1920-1929*, Syracuse, Syracuse University, 1993.
- Spagnolo, John P. (der.), *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective: Essays in Honour of Albert Hourani*, Reading, Ithaca Press, 1992.

- Spingborg, Robert, "Bathism in Practice: Agriculture, Politics and Political Culture in Syria and Iraq", *Middle Eastern Studies* 17/2 (Nisan 1981).
- Stallings, Barbara, "International Influence on Economic Policy: Debt Stabilization and Structural Reform", Stephan Haggard ve Robert R. Kaufman (der.), *The Politics of Economic Adjustment*, Princeton NJ, Princeton University Press, 1992.
- Steffan, Hans ve Olivier Blanc, "La Démographie de la République Arabe du Yéman", Paul Bonnenfant (der.), *La Péninsule arabique d'aujourd'hui*, Paris, CNRS, 1982.
- Stein, Kenneth W., *The Land Question in Palestine, 1917-1939*, Chapel Hill ve Londra, University of North Caroline Press, 1984.
- Stocking, George W., *Middle East Oil: A Study in Political and Economic Controversy*, Londra, Allan Lane, The Penguin Press, 1971.
- Stookey, Robert W., *South Yemen, A Marxist Republic in Arabia*, Boulder CO, Westview, Londra, Croom Helm, 1982.
- Syrquin, Moshe, "Economic Growth and Structural Change: an International Perspective", Yoram Ben-Porath (der.) *The Israeli Economy: Maturing Through Crises*, Cambridge, MA ve Londra, Harvard University Press, 1986.
- Szereszewski, Robert, *Essays on the Structure of the Jewish Economy in Palestine and Israel*, Kudüs, The Maurice Falk Institute, 1968.
- Talal, H., "Growth and Stability in the Jordanian Economy", *Middle East Journal* 21/1 (Kış 1968).
- Taylor, Alan M., "On the Costs of Inward-looking Development: Price Distortions, Growth and Divergence in Latin America", *Journal of Economic History* 58/1 (Mart 1998).
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ankara, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 1982.
- *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ankara, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 1977.
- Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Taribi (1923-1950)*, Ankara, Yurt Yayınevi, 1986.
- Thornburg, Max Weston, Graham Spy ve George Soule, *Turkey: An Economic Appraisal*, New York, The Twentieth Century Fund, 1949.
- Tignor, Robert L., *Egyptian Textiles and British Capital 1936-56*, Kahire, American University in Cairo Press, 1989.
- *State, Private Enterprise and Economic Change in Egypt, 1914-1952*, Princeton NJ, Princeton University Press, 1984.
- Toprak, Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat, 1908-1918*, Ankara, Yurt Yayınları, 1982.
- Townsend, John, "Philosophy of State Development Planning", "M. S. El-Azhary (der.), *The Impact of Oil Revenues on Arab Gulf Development*, Londra ve Sydney, Croom Helm, 1984.
- "L'Industrie en Arabie saoudite", *Maghreb/Machrek* 89 (Temmuz/Ağustos/Eylül 1980).

- Toye, John, *Dilemmas of Development*, 2. bsk., Londra ve Cambridge MA, Basil Blackwell, 1993.
- Troen, S. Ilan, "Spearheads of the Zionist Frontier: Historical Perspectives on Post-1967 Settlement Planning in Judea and Samaria", *Planning Perspectives* 7 (1992).
- Tute, Hon. Mr. Justice, "The Law of State Lands in Palestine", *Journal of Comparative Legislation and International Law*, 3. Dizi, 9 (Kasım 1927).
- At-Twajjri, Muhammad Ibrahim, *The SABIC Challenge: A Strategic Perspective*, Dahran, Suudi Arabistan, King Fahd University of Petroleum and Minerals, 1993.
- Twitchell, K. S., *Saudi Arabia with an Account of the Development of its Natural Resources*, Princeton NJ, Princeton University Press, 1947.
- Vallet, J., *Contribution a l'Etude de la Condition des Ouvriers de la Grande Industrie du Caire*, Valence, Imprimerie Valentinoise, 1913.
- Van der Wee, Herman, *Prosperity and Upheaval: The World Economy, 1945-1980*, Berkeley ve Los Angeles, University of California Press, 1977.
- Vitalis, Robert, *When Capitalists Collide: Business Conflict and the End of Empire in Egypt*, Berkeley University of California Press, 1995.
- "On the Theory and Practice of Compradors: The Role of 'Abbud Pasha in the Egyptian Political Economy", *International Journal of Middle Eastern Studies* 22/3 (Agustos 1990).
 - "The End of Third Worldism in Egyptian Studies", *Arab Studies Journal* 4/1 (ilkbahar 1966).
- Waardenburg, Jean-Jacques, *Les Universités dans le Monde Arabe Actuel*, Lahey, Mouton and Co. 1966.
- Wade, Robert, *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*, Princeton NJ, Princeton University Press, 1990.
- Wahiba, Mourad M., *The Role of the State in the Egyptian Economy 1945-1981*, Reading, Ithaca Press, 1994.
- Walpole, G.F., "Land Problems in Transjordan", *Journal of the Royal Central Asian Society* 35 (1948).
- Warriner, Doreen, *Land Reform and Development in the Middle East: A Study of Egypt, Syria and Iraq*, Londra ve New York, Royal Institute of International Affairs, 1957.
- *Land and Poverty in the Middle East*, Londra, Royal Institute of International Affairs, 1948.
- Waterbury, John, *Exposed to Innumerable Illusions: Public Enterprise and State Power in Egypt, India, Mexico and Turkey*, Cambridge ve New York, Cambridge University Press, 1993.
- "Export-Led Growth and the Center-Right Coalition", *Comparative Politics* 24 (1991/92).
 - *The Egypt of Nasser and Sadat: The Political Economy of Two Regimes*, Princeton NJ,

- Princeton University Press, 1983.
- *Hydropolitics of the Nile Valley*, Syracuse NY, Syracuse University Press, 1979.
 - *Egypt: Burdens of the Past/Options for the Future*, Bloomington IN, Indiana University Press, 1978.
- Weir, Shelag, "Economic Aspects of the Qa Industry in North-Western Yemen", B. R. Fridham (der.), *Economy, Society and Culture in Contemporary Yemen*, Londra ve Dover NH; Croom Helm, Exeter, Devon, Centre for Arab Gulf Studies, University of Exeter, 1985.
- Weulersse, Jacques, *Paysans de Syrie et du Proche Orient*, 2. bsk., Paris, Gallimard, 1946.
- Widmer, Robert, "Population in Economic Organization of Syria", Said B. Himadeh (der.), *The Economic Organization of Syria*, Beyrut, American University of Beirut Press, 1936.
- Wilmington, Martin W, *The Middle East Supply Centre*, Albany NY, State University of New York Press, Londra, University of London Press, 1971.
- Yago, Glenn, "Whatever Happened to the Promised Land? Capital Flows and the Israeli State", *Berkeley Journal of Sociology* 21 (1996).
- Yapp, M. E., *The Near East Since the First World War*, Londra ve New York, Longman, 1991.
- Yergen, Daniel, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power*, New York, Simon and Schuster/Touchstone, 1993.
- Yousef, Abdullah Ali, "An Evaluation of Bahrain' Major Industries and their Future Prospects", Jeffrey B. Nugent ve Theodore H. Thomas (der.), *Bahrain and the Gulf: Past Perspectives and Alternative Futures*, Londra ve Sydney, Croom Helm, 1985.
- Zahlan, Rosemarie Said, *The Making of the Modern Gulf States*, Londra ve Bostan, Unwin Hyman, 1989.
- Zahra, M.A. ve M. al-Darwish, *A Statistical Study of Some of the Factors Affecting the Price of Egyptian Cotton*, Technical Bulletin No: 1, Kahire, Cotton Bureay, 1930.
- Zimmerman, L.J., "The Distribution of World Income 1860-1960", Egbert De Vries (der.), *Essays on Unbalanced Growth: A Century of Disparity and Convergence*, S-Gravenhage, Mouton and Co., 1962.
- Zürcher, Erik J., *Turkey: A Modern History*, Londra ve New York, I. B. Tauris, 1993.

Dizin

A

Abu Dabi 105, 114, 116, 268, 270, 283, 280, 282, 288, 302
 Aden 21, 106, 108, 114-116, 122, 124, 284, 286, 287, 305, 374, 383, 325, 376, 382, 396
 Allan, J.A. 15, 21, 22, 29, 40, 54, 82, 85, 96, 148, 237, 243
 Almanya 15, 21, 22, 29, 40, 54, 82, 85, 96, 148, 237, 243
 Altı Gün Savaşı
(bkz. Arap-İsrail Savaşı, 1967) 205
 altın standardı 11, 13
 Amerika Birleşik Devletleri 103, 104, 120, 121, 127, 130, 131, 142, 143, 148, 237, 238, 243, 246, 247, 249, 252, 373
 Anadolu'daki Rum nüfus 9, 20
 Anglo-İranean
(sonraları British Petroleum) 273
 Anglo-Persian Oil Company (APOC) 116
 ARAMCO *(bkz. Californian Arabian Standard Oil Company)* 116, 120, 124, 273, 274, 281, 302-304, 376
 Arap Yanımadası
 denizcilikle ilgili etkinlikler 108
 göçebeler 108
 gümrük vergileri 109
 hac ziyaretleri 108
 imalat sanayii 108
 İngiltere ile ilişkiler 106
 ithalat 108, 109
 nüfus 9, 12, 105
 petrol 107
 sınırlar 106-107
 tarım 107-108
 gümrük gelirleri 109
 Arap-İsrail barış süreci 325
 Arap-İsrail Savaşı 205
 Arif, Abdürrahman 218
 Arif, Abdüsselam 218, 220

Asfour, Edmond 282
 Asir 105, 107, 111
 Asuan Barajı 58, 59, 175, 177, 178, 187, 189, 190
 aşar/ondalık vergisi 25, 26, 75, 81, 91
 Atatürk *(bkz. Kemal, Mustafa)* 33, 379, 386
 Avrupa Birliği (AB) 320, 322
 Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu 128
 Avrupa Topluluğu (AT) 162

B

Baas Partisi 205, 207, 218
 Badre, Albert 211, 214, 230-233, 377
 Bahrain Petroleum Company (BAPCO) 116
 Bahreyn
 Aluminum Company (ALBA) 290
 eğitim 119
 Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) 291
 İngiliz varlığı 289
 kıyı bankacılığı 291
 petrol gelirleri 289
 petrole dayalı sanayi 290
 sanayi 291
 yiycek maddesi ithalatı 119
 Balfour Beyannamesi 74
 balıkçılık 107, 258, 269, 293, 314, 348, 352
 Balkan Savaşları 19
 Barlow, Robin 162, 170, 177
 Batı Şeria ve Gazze
 dış yardım 257, 260
 Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) 261
 Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) 258, 261
 göç 260
 hizmetler 257
 imalat sektörü 260, 261
 mamul mallar 259
 inşaat sektörü 258
 işgücü ihracı 260
 işsizlik 258
 kadın nüfus 324

Körfez ülkelerinde çalışan işçiler 262
Mısır denetimi 258
nüfus 258
okuma yazma bilmeme 324
sanayi 258, 260
su 260
tarım 258, 260-261
toprak 258, 260
turizm 257
Beidas, Yusuf 212
Belgrave, Charles 118, 123, 124, 378
Ben Gurion, David 239
Ben Porath, Yoram 242, 263-265, 350,
378, 389, 396
Berger, Morroe 66, 378
Bin Taymur, Sultan Kabus 293
Bin Taymuri Sultan Said 293
Birinci Dünya Savaşı 1, 12, 16, 19, 27, 38,
39, 43, 47, 51, 52, 63, 90, 94, 316, 319
Birks, J. 230, 281, 303, 304, 378
Birleşik Arap Cumhuriyeti 176, 205
Birleşik Arap Emirlikleri
İngiliz varlığı 292
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) 293
Bocco, Richard 89, 102, 378
Bretton Woods 127, 130, 131
British Petroleum (BP) 273, 284
Bulutay, Tuncer 34, 45, 46, 327-329, 379
Büyük Lübnan 89
(bkz. Lübnan)
C
Chaib, André 214, 232, 347, 371
Chaudhry, Kiren 115, 122, 124, 140, 234,
303, 304, 306, 380
Chayanov, A.V. 39, 46, 380
Crystal, Jill 123, 124, 275, 288, 303-305,
380
Ç
Çin 132, 178, 296
çobanlık, hayvan gütmeye 9, 87, 269, 314

D

Dasuqi, Asim 55, 65, 70, 71, 380
Demirel, Süleyman 155, 159, 160
deniz taşımacılığı 292
devlet sektörü 31, 32, 34, 42, 136-138,
171, 176, 177, 183, 188, 197, 221, 255
devletçilik 24, 30, 31, 35, 41, 42, 44, 136,
143, 193, 246
Diaz Alejandro, Carlos F. 18, 46, 326, 381
Dickson, Albay 114
Dicle 9, 76, 77, 217
Doğu Asya 318
Dowson, Sir Ernest 78, 374
döviz/para birimi blokları 13
Dubai 106, 114, 116, 289, 292
Dünya Bankası (*daba önce International
Bank for Reconstruction and Development*)
2, 127, 138, 143, 152, 161, 185, 189, 203,
216, 218, 224, 230, 296, 312, 321, 322, 326
Dünya Büyük İktisadi Bunalımı (1929) 2,
13, 14, 24, 319
Dünya Ticaret Örgütü 321

E

Ecevit, Bülent 156
Ekim 205 Savaşı
(bkz. Arap-İsrail Savaşı), 1973
Ermeniler 21

F

Faruk, Kral 58, 171
Faysal, Kral 282
Fenelon, K.G. 224, 233, 282
Fırat 9, 76, 165, 203, 204, 206, 208, 217
Filistin
'deki Hayfa limanı 81
Arap Ayaklanması, (1936) 82
Arap Birliği boykotu 235
borçlar 98
eğitim 81, 86
Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) 84, 98
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) 84

gelir dağılımı 86
 göç 134
 güvenlik 81
 İkinci Dünya Savaşı sırasında 96-99
 imalat sanayii 81
 istihdam 85, 98
 kişi başına gelir 84
 köylüler 98
 manda yönetimi 80-86, 235-236
 nüfus 80
 sağlık 86
 sanayi 15-16, 84-86, 97-98
 savaşı, (1948 yılı) 224
 (bkz. Batı Şeria ve Gazze)
 sığınmacılar 202, 236, 249, 251, 257
 tarım 15-16, 80-81, 84, 98
 toprak düzenlemeleri 80, 81-82
 ulaşım 76
 ulusal gelir 84, 260
 yağış düzeni 81
 Yahudi topluluğu 9, 80, 83, 235-236
 Ulusal Vatan 9, 74, 82
 göç 134
 istihdam 83-84
 toprak 81-82, 84-85
 Filistin Kurtuluş Ordusu (FKO) 259
 Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) 251
 Filistin/Ürdün
 nüfus 9
 ortak gümrük tarifesi 87
 Fransa
 manda yönetimi 22, 51
 yatırımlar 15, 75

G

"gayri resmi" ("kara") yeraltı ekonomisi
 3, 299
 Gazze 235, 236, 241, 257-261, 312, 350,
 353, 354
 (bkz. Batı Şeria ve Gazze)
 General Agreement on Tariffs and Trade
 (GATT - Gümrük Tarifeleri ve Ticaret
 Genel Anlaşması) 128

Gerschenkron, Alexander 2, 6
 Glubb Paşa 89
 göç 134
 Gulf Cooperation Council
 (GCC - Körfez İşbirliği Konseyi) 300, 304,
 320, 380, 382
 Gulf Oil 116
 gümrük tarifeleri 13, 16, 22, 35, 50, 53,
 56, 57, 81, 90, 91, 128, 174, 211, 301, 319
 gümüş fiyatının düşmesi 114
 Güneydoğu Asya 115, 132, 163, 310, 313

H

Hafız El-Esad 205
 Halevi, Nadav 238
 Handoussa, Heba 182, 384, 393
 Hansen, Bent 18, 52, 53, 59, 67, 69, 70,
 146, 169, 186, 187, 193, 194, 197-200, 231,
 330, 331, 339, 343, 345, 384
 el-Hasa 105, 119, 120
 Hasan, Ürdün Veliht Prensi 300
 Haseeb, Khair al-Din 224
 Haşimiler 12, 106
 Herbert, Samuel 82
 Heydeman, Steven 207
 Heyworth-Dunne, Gamal Eddine 115,
 122, 124, 385
 Hicaz 12, 105, 106, 109, 110, 115
 Hinnebusch, Raymond 210, 231, 385
 Hirschman, Albert 140, 151, 169, 185
 Hobeika, Louis 216, 232, 372
 Holden, Andrew 66
 "Hollanda Hastalığı" 153, 182, 198, 314
 Hüseyin, Saddam 228, 229, 387

I

Irak
 American Point IV Programı 218
 akaçlama 76-77
 bağımsızlık 99
 beş yıllık kalkınma planı
 (1960/1961-1965/1966) 220, 221
 borç 229

British Development Division 218
devlet sektörü 222
devrimi, (1958) 218
dış krediler 228
eğitim 78, 227
enflasyon 96
Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) 227
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) 224
göç 134
güvenlik 76
hayvancılık 76
Hindiya Barajı 76
Irak dinarı 217, 223
İkinci Dünya Savaşı sırasında 96-99
imalat sanayii 98, 221, 224
İngiliz-İrak Antlaşması 77
inşaat sektörü 222
ithalat 79
Kalkınma Kurulu 217, 218
kamu sektörü 226
kolektif çiftlikler 223
kooperatifler 223
köylüler 80, 220
Kuveyt'i işgali 229, 262
liberalleşme 228
manda yönetimi 13, 73, 76-80
millileştirme 221, 226
nüfus 9, 75
özel sektör 226
petrol 15, 228
petrol gelirleri 226
sanayi 226
tarım 10, 225
ticaret 11
toprağın verimliliği 79-80
toprak 223
toprak reformu 218, 220, 226
toprak vergisi 78-79
ulusal gelir 96
zanaat 76
İraq National Oil Company (INOC) 221
İraq Petroleum Company (IPC) 116, 205, 218
International Bank for Reconstruction and

Development (IBRD)
(bkz. Dünya Bankası) 127
International Monetary Fund
(IMF - Uluslararası Para Fonu) 2, 127, 130, 132, 138, 148, 155, 159-161, 183, 185, 207, 254, 313, 322, 381, 387
Ishow, Habib 223, 386

İ

İbn Suud, Abdülaziz 105, 109, 110, 112, 116
İkinci Dünya Savaşı 2, 15, 19, 24, 28, 30, 31, 35, 37, 39, 42, 45, 52, 54, 58-60, 64, 67, 68, 78, 96, 98, 112, 114, 119, 120, 127, 129, 130, 133-135, 141, 142, 144, 148, 151, 152, 155, 165, 166, 168, 172, 216, 220, 224, 230, 273, 281, 307, 314-317, 319, 337
İmalat sanayii dalları
alkol 25, 50, 62, 64
ara malları 32, 129, 153, 253
araç montajı 187, 215
ayakkabı 62, 64, 79, 92, 94, 215, 253, 331
bira 10, 64, 94, 98
cam ve cam eşya 30, 221
çelik 29, 30, 143, 162, 173, 210, 223
çimento 10, 25, 30, 49, 50, 62, 64, 92, 94, 175, 210, 331
çizme 64
dokuma 24, 30, 49, 50, 63, 64, 69, 81, 94, 108, 158, 187, 188, 323, 331
hammaddeler 11, 14, 28, 49, 57, 62, 207, 250
demir 29, 30, 143, 162, 173, 187, 210, 223, 283
deri 49, 94, 115, 331
elmas 98
fes 64
fosfat 249, 251, 266
giyim eşyası 67, 158, 253
gübre, kimyasal gübre 15, 38, 59-61, 96, 145, 157, 172, 175, 178, 191, 206, 209, 210, 221, 282, 287, 293, 304, 330

- halı 10
 hediyelik eşya 81
 içecek 25, 86
 ilaç 215, 221
 inşaat malzemesi 25, 86, 98, 223, 226
 ipek 10, 15, 49, 92-94
 iplik 63, 64, 94
 kereste 86
 kibrit 25, 64
 kimyasal madde 50, 62, 86, 137, 175, 187, 239, 253
 krom 40, 145
 madenden mamul tencere 107, 108
 maden 21, 29-31, 40, 50, 86, 137, 143, 147, 186, 239, 253, 258, 339, 343, 345, 348, 352
 mobilya 64
 otomobil ve otomobil lastiği 57, 109-111, 151, 161, 187
 petrokimya ürünleri 135, 221, 223, 269, 270, 276, 283, 287, 300, 314, 320
 plastik 172, 187, 221
 reçel 94
 sabun 50, 62, 64, 81, 94, 331
 seramik 50
 sigara 10, 49, 63, 64, 79, 94, 98
 soda 49
 şeker 10, 11, 30, 49, 50, 57, 62, 64, 67, 69, 79, 184, 213, 255, 285, 331, 342, 348
 taş 86
 tekstil 11, 18, 56, 57, 63-65, 86, 92, 94, 98, 108, 115, 135, 151, 162, 172, 175, 187-189, 191, 209, 210, 215, 226, 253, 258
 tuğla 30, 49, 50, 86
 tuz 49, 107, 116
 tüketim malları 25, 28, 79, 96, 113, 130, 135, 143, 151, 152, 158, 161, 187, 237, 252
 bütün 11, 27, 36, 49, 63, 67, 76, 85, 86, 93-95, 203, 253
 un 10, 30, 33
 üre 283
 yatırım malları/makine ve aksam 28, 79, 130, 151, 242
 inci avcılığı, ticareti 15, 107, 108, 109, 112-114, 119, 122
 İnönü, İsmet 33, 142
 İntifada 246, 260, 261
 İran 1, 97, 104, 114, 116-118, 161, 162, 225, 227, 228, 272, 284, 299, 302, 307, 315, 319, 320, 336
 İran devrimi 272, 284
 İran-Irak Savaşı (1980-1988) 227, 245
 İsrail
 Amerika Birleşik Devletleri ile bağlantılar 237, 239, 240
 Amerikan yardımı 241, 246
 Arap boykotu 235
 bankalar 240, 245
 barış süreci
 deflasyon 240
 (bkz. para darlığı)
 devletçilik 246
 dış yardım 237, 240, 241, 244
 ekonominin "olgunluğa" ulaşması 243, 244
 enflasyon 242-246
 Filistinli Araplar 238, 248
 fiyatların dondurulması 245
 Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) 238, 241, 246
 Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) 236, 241
 göç 237
 güvenlik 238, 247
 hiperenflasyon 246
 (bkz. yüksek enflasyon)
 İşçi Partisi 244, 245, 248
 imalat sanayii 238, 242
 inşaat sektörü 240
 İsrail şekeli 242, 259
 işgücü sektörü 238, 239, 241, 245, 247
 işsizlik 240, 244
 ithalat 238, 240
 kamu sektörü 239, 246
 Likud Partisi 245, 248
 Mapai Partisi 239
 nüfus 240

ödemeler dengesi 240, 244
özel sektör 246
para darlığı 240, 245
Safi Yurtiçi Hasıla (SYH) 239
sanayi 242
savunma 238, 241
Sol Boneh 239
sübvansiyonlar 242, 246, 247
tarım 238, 239
verimlilik 238, 243
yabancı sermaye 244
yasal düzenlemeler 239
yatırım 240
yüksek enflasyon 240, 242
İstadrut 83, 237, 239,
İşgal Altındaki Topraklar 259-261, 315
(bkz. *Batı Şeria ve Gazze*)
işsizlik 4, 138, 195, 244, 246, 312, 323
İtalya 29
ithal ikamesi yoluyla sanayileşme 2, 3, 44,
129-132, 135, 137, 138, 140, 141, 147, 150,
151-154, 156, 160-162, 226, 310, 316, 317,
319

J

Japonya 64, 129, 243, 308

K

kaçakçılık 114, 259
kamu sektörü 32, 135, 136, 138, 150, 155,
161, 164, 179, 183-185, 197, 206, 207, 210,
226, 239, 246, 255, 256, 310, 313, 316,
317, 324
Kasım, Tuğgeneral 218-220
Katar
eğitim 291
enflasyon 291
kalkınma planı 291
petrol gelirleri 291, 299, 314
Kemal, Mustafa (Atatürk) 22, 33, 386
Khuri, Fuad 108, 387,
Klinov-Malul, Ruth 263, 264, 384
Koç Grubu 151, 161

Kore Savaşı 144, 145
Körfez devletleri, ülkeleri 269, 270,
274, 275
gelen göçmen işçiler 277, 279, 280
petrol 270, 271, 276
petrole dayalı sanayi dalları 273-275
refahın dağılımı, paylaşılması
275-277
vatandaşlığı, uyruğu 278, 279
Körfez Savaşı 1980-1988
(bkz. *İran-İrak Savaşı*)
Körfez Savaşı (1990-1991) 137, 185, 247,
301
köylüler 55, 68, 178, 206
Kuwait National Petroleum Company 274
Kuwait Oil Company 116, 273, 374
Kuwait National Bank 286
Kuveyt
beş yıllık kalkınma planları,
(1967/1968-1971/1972 ve 1976-1981), 287
eğitim 287
Gelecek Nesiller Fonu 276, 288
işgali, Irak tarafından 273
Kalkınma Konseyi 286, 287
krizi (1982 yılı) 288
nüfus sayımı, (1957'de yapılan) 277
özel sektör 286
petrol gelirleri 288
refah dağılımı, paylaşımı 275, 276
yabancı işçiler 277-289
Yatırım Konseyi 286
yurtdışı yatırımları 288
Kuveyt Emiri 117
Kuznets, Simon 2, 264, 387
küreselleşme 11, 14, 318, 324
küreselleşmeden uzaklaşma,
(degloalizasyon) 14
Kürtler 20

L

Lee, Eddy 393,
liberalleşme 2, 132, 141, 159, 160, 164,
165, 180, 183, 185, 207, 228, 246, 265,

324, 325

(bkz. *her ülkede gerçekleşen liberalleşme akımları*)

Libya 182, 192, 274, 302, 360

Loftus, P.J. 84, 374

Lozan Barış Konferansı 23

Luciani, Giacomo 300, 388

Lübnan

“açıklık” politikası 211

Banka Gizlilik Yasası 211

bankacılık krizi, (1966) 212

dış ticaret 215

enflasyon 213, 214

Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) 214, 216

Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) 213, 215, 216

göç 213, 215

hizmet sanayii 216

IRFED Raporu 215

iç savaş 213, 216

ihracat 212

iktisadi büyüme 212

imalat sanayii 215

istilası, İsrail tarafından 213, 216

istihdam 214

işçi dövizleri 213

Merkez Bankası 212, 213

nüfus 214

nüfus sayımı, (1931’de yapılan) 214

petrol gelirleri 211

sanayi 211, 214, 216

sübvansiyonlar 213

tarım 211, 214-216

turizm 213

ulusal gelir 211

yabancı bankalar 213

yatırım 214

(İkinci Dünya Savaşı sırasında) 73-99

(bkz. *her ülkenin kendine özgü durumu*)

Manners, Ian 206, 208, 389

Marshall Planı yardımı 148

Maskat ve Umman 105, 113

(bkz. *Umman*)

Menderes, Adnan 149

Metzer, Jacob 84, 85, 236, 242, 372, 383, 389

Mısır

akaçlama 48, 56, 58, 60, 190, 194

“Arap Sosyalizmi” 177-179

Bank Mısır 54, 63, 173, 176

beş yıllık kalkınma planı, (1960-1965) 176, 177, 186-188

Birinci Dünya Savaşı sırasında 51, 53

borç 57, 180, 182, 185

Crédit Agricole 58

devlet sektörü 183, 188

dış yardım 179, 185

Economic Development Organization (EDO - İktisadi Kalkınma Örgütü) 175

egitim 51, 56, 67, 194

Gabal Aulia Barajı 58

Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) 47, 186, 193

Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) 52, 53, 172, 182, 183, 186

kişi başına 52

gelir dağılımı 194, 196

göç 192

gümrük tarife reformu 53, 55, 56

ihracat 185

İkinci Dünya Savaşı sırasında 58, 67, 68

imalat sanayii 49, 52, 54, 55, 62-65, 173, 193

büyüme 62, 193

yabancılar ait fabrikalar 49, 50, 175

infitah (liberalleşme) 180, 182

İngiliz varlığı 48, 50, 54

İsrail ile yapılan barış antlaşması 181

istihdam 49, 65

M

Mabro, Robert 62, 171, 388

Maddison, Angus 308, 389

Manda yönetimi ekonomileri

işçi dövizleri, transferleri 182, 184
 işsizlik 195
 ithalat 56, 182, 192
 kamu sektörü 177, 179, 183-185, 193
 köylüler 55, 66, 178
 kooperatifler 178
 millileştirme 171, 175, 176, 181
 milliyetçilik 54
 Mısır Grubu 173
 National Bank of Egypt 51, 176
 Nil deltası 61, 63
 nüfus 47, 52, 53, 67
 nüfus sayımı 51
 (1917 yılında yapılan) 47
 (1937 yılında yapılan) 67
 Ocak 1977 ayaklanmaları 183
 okuma yazma bilmeme 47, 193
 özel sektör 172-175, 184, 196
 Özgür Subaylar 172-174
 petrol 179, 181, 183, 187
 sağlık 51, 194
 sanayi 50, 55, 175, 179, 186-188
 sendikalar 58
 sömürge ekonomisi 50
 sübvansiyonlar 183, 185, 196
 şeker şirketi 63, 64
 şiştosoma hastalığı 47
 tarım 47, 48, 53, 55, 58, 65, 66, 173, 175, 187, 189-193
 ekilebilir alanlarda artış 59, 189, 190, 192
 kimyasal gübre 59-61, 175
 kooperatifleri 174-175, 192-193
 tarımda çalışan kadınlar 48, 192
 ücretleri 192
 üretiminde büyüme 59, 189
 (bkz. *tarım ürünleri 'pamuk' ve imalat sanayii 'tekstil'*)
 ticaret hadleri 52
 toplumsal tabakalaşma 66-67
 çalışan sınıf 66
 kent orta sınıfı 66
 köylüler 67
 toprağın verimliliği 52

toprak mülkiyeti
 büyük toprak sahipleri, 48, 49, 55, 61, 65, 178, 191
 toprağı kiralayanlar, kiracılar 62, 67

kira bedelleri 68

toprak reformu 55, 193, 195
 Toprak Reformu Yasası
 (1952 yılında çıkarılan) 174
 (1961 yılında çıkarılan) 178
 (1969 yılında çıkarılan) 180

toprak vergisi 55, 66

turizm 181

ulaşım 182

ulusal gelir 51, 52, 186, 187

kişi başına 52, 186

verimlilik 52

vergi 53, 55, 56

reformu 55

Wafd Partisi, hükümeti 58

yabancı sermaye 48, 54, 181, 193

yabancı topluluğu 51, 53

yabancı yatırım 51, 53, 181

yabancıların etkisi 51

yatırım 48, 53, 192

yüksek enflasyon 182, 183

Middle East and North Africa (MENA - Ortadoğu ve Kuzey Afrika) 5, 237, 313, 321, 326, 381, 383

Milletler Cemiyeti 73, 74, 80, 89

miri lazma 78

Mohamedi, Fareed 390

Munif, Abdülrahman 117, 390

musha' 82, 88, 91, 101, 382, 390

Mübarek, Hüsnü 171, 181, 185, 195

Mütareke Kıyısı 105, 106, 108, 116

N

Nahas Paşa 58

al-Najjar, Ghanim 287, 305, 371

al-Nasrawi, Abbas 227, 234, 390

Nasır, Cemal Abdül 171, 174, 175, 179,

180, 184, 185, 189, 190, 194, 195, 204, 221

Necit 12, 105, 111
Nil 9, 47, 61, 63

O

O'Brien, Patrick 62
Okur yazar olma durumu 4, 69, 95, 227, 294, 310, 336
Okur yazar olmama 365, 367
(bkz. *her ülkedeki okur yazarlık düzeyi*)
Organization for Economic Cooperation and Development (OECD - İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Örgütü) 148, 150, 244, 389
Organization of Petroleum Exporting Countries (OPEC - Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) 131, 272-274, 298, 302, 391
Osmanlı İmparatorluğu 10, 12, 13, 18, 23, 46, 73, 76, 80, 89, 308, 318, 319

Ö

Özal, Turgut 159-161, 164, 393
özel sektör 25, 31, 32, 35, 129, 132, 136, 137, 144, 146, 150, 151, 155, 161, 163, 168, 171-176, 180, 181, 184, 196, 197, 206, 207, 210, 226, 229, 240, 246, 255, 257, 277, 279, 280, 284-286, 311, 313, 316, 322, 324, 341
Özmucur, Süleyman 168, 170

P

Penrose, Edith 124
Petrol
boru hattı 77, 228, 271, 283, 292
boykotu 272
Dahran 117, 119, 281, 283
fiyat artışları 154, 205, 222, 270, 272
geliştirme yardımı 275, 281
ham petrol 131, 228, 270, 273, 302, 348, 358
petrokimya ürünleri 135, 270, 283, 300, 320

Res Tennure 119, 120
"yedi kız kardeş" 273
Petromin 274, 282
(bkz. *Saudi General Petroleum and Mineral Organization*)
Philby, St John 110, 111, 123
Porter, R. S. 299, 306, 363, 393

R

Radwan, Samir 62, 69, 71, 188, 195, 197-200, 354, 355, 388, 393, 394
Raşidiler 12
Res ül-Hayma 105, 108, 109, 116
Richards, Alan 5, 45, 67, 70, 72, 140, 190, 198, 199, 233, 306, 391, 393
El-Sabah ailesi 109, 113
El-Sabah, Şeyh Abdullah 286

S

Sabancı Grubu 151
sabit kambiyo kuru 127, 130
Sagafi-Nejad, Tagi 206, 208, 230, 231, 346, 347, 389
sağlık ve sosyal yardım, sosyal refah 74, 194, 195, 210, 217, 247, 259, 286, 332, 334,
Saidi, Nasser 216, 232
Salter, Lord 217, 218
sanayileşme 2, 3, 21, 23-25, 30, 31, 33, 36, 39, 44, 45, 129-132, 135, 137, 138, 140, 141, 147, 150-154, 156, 159-162, 168, 172, 174, 226, 243, 287, 295, 309, 310, 315-317
(bkz. *her ülkedeki sanayileşme konusu*)
Saudi Basic Industries Corporation (SABIC) 283, 291, 397
Saudi General Petroleum and Mineral Organization (Petronim) 274
Saudi Industrial Development Fund (SIDF) 283, 284
Sayigh, Yusif 267, 300, 302, 303, 306, 394
Sedat, Enver 171, 180, 181, 183, 184, 190, 195, 205

- Shalev, Michael 244, 247, 263-265, 395
Shehadi, Nadim 211, 231, 395
Shell 100, 273, 284, 304, 376
Sıdkı, Aziz 176, 197
Sinclair, C. 230, 281, 299, 303, 304, 306, 378, 395
Socony Vacuum (sonraları Mobil) 100, 273
Soğuk Savaş 128
Sovyetler Birliği 29, 136, 143, 178, 179, 247, 296, 297
sömürge ekonomisi uygulaması 50, 73, 74, 78
Standard Oil of California (SOCAL, sonraları Chevron) 116, 117, 120, 273
Standard Oil of New Jersey (sonraları Exxon) 273, 382
su 47, 58, 59, 61, 76, 79, 81, 107, 165, 190, 199, 204, 217, 260, 284, 293, 322, 325
sulama 38, 47, 48, 58-60, 76-79, 107, 120, 145, 165, 168, 178, 190, 192, 194, 204, 209, 225, 227, 239, 250, 314
sulu tarım 9, 10, 81, 146, 157, 165, 204, 209, 219, 225, 250, 325, 346
Sulayman, Şeyh Abdullah 110
Suriye
askeri darbeler, (1949 yılındaki) 202, 211
bağımsızlık 99
beş yıllık kalkınma planı
(1960/1961-1964/1965) 204, 221
demir ve çelik kompleksi, tesisleri 223
dış yardım 206, 207,
döviz 202, 206, 207
eğitim 210, 216
enflasyon 96
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) 208
gelir dağılımı 210
göç 134
Homs petrol rafinerisi 206
inşaat 205
istikrar kazandırma 207
işçi transferleri, havaleleri 206
kamu sektörü, devlet sektörü 206, 207, 210
kooperatifler 206
köylüler 206, 210
Mısır ile birleşme 204
millileştirme 203, 205, 210
nüfus 208, 210
nüfus sayımı, (1960'da yapılan) 208
ordusu 202, 207
özel sektör 206, 207, 210
petrol 205, 207, 208
petrol rafinerisi 206
sanayi 202, 203, 205, 209, 210
sulama, sulu tarım 204, 209
Suriye lirası 202
tarımı 202-204, 206-210
tarımsal, kimyasal gübre 206, 210
ekilebilir alanların büyümesi 209, 210
Tebke Barajı 206
toprak reformu 204-206, 210
toprak, arazi 204, 206, 208-210
turizm 205
ulusal gelir 204, 207, 208
yabancı yatırım 206, 207
yağış düzeni, miktar 207, 208
yatırım 204, 206, 207, 210
Suriye/Lübnan 3, 4, 5, 201-203
askeri amaçlı alımlar, satın almalar 96
Banque de Syrie et du Grand Liban (BSL) 202
eğitim 95
Fransız varlığı, müdahalesi 201-203
göç 90
gümrük birliği 201, 203
gümrük tarifeleri 90
ortak dış 201
ihracat 92
imalat sanayii 94
işçi transferleri, havaleleri 206
işsizlik 90
ithalat 92
kişi başına gelir 92
manda yönetimi 89-95
nüfus 208, 210
Office de l'Economie de Guerre (Savaş Ekonomisi Dairesi) 97

sanayi 202, 203
 Suriye lirası 202
 tarım 91, 93-95
 toprak tapulama işlemleri 93
 ulusal gelir 204, 207, 208
 yabancı misyonerler örgütü 95
 Suud, Kral 105, 282

Suudi Arabistan

altyapı 282
 al-Yamamah Sözleşmesi 284
 beş yıllık kalkınma planları (1970-1975
 ve 1976-1979) 282
 Central Planning Organization
 (Merkezi Planlama Örgütü) 281, 282
 dış yardım 285
 eğitim 282, 285
 göç 90
 gümrük gelirleri 111
 ithalat 111
 kambiyo kuru, döviz kuru 108
 kişi başına ulusal gelir 280, 285
 nüfus 280, 281
 ödemeler dengesi 282
 özel sektör 280, 284, 285
 petrol 280-284
 petrol gelirleri 280, 281
 sanayi 283, 285
 sosyal refah 284-285
 Suudi Arabistan riyalı (gümüş)
 110-111, 121
 sübvansiyonlar 284, 285
 ticaret 280
 vergiler 110-111
 yabancı işçiler 281
 yatırım 282
 Suudi kraliyet ailesi 110, 277, 290
 Süveyş (Kanalı) krizi 179

Syrian Petroleum Company (Suriye Petrol
 Şirketi) 205

Syrquin, Moshe 140, 243, 244, 264, 265,
 380, 396

Ş

Şenses, Fikret 162, 170, 377
 Şebab, Lübnan Cumhurbaşkanı 212
 Şerce 109, 116
 Şattülarap 228

T

Tahrir projesi 190

Tarım ürünleri

arpa 10, 48, 79, 80, 88, 94, 95, 225,
 331, 346-348
 buğday 10, 27, 30, 36, 37, 39, 40, 48,
 60, 80, 88, 94, 95, 145, 146, 157, 180,
 183, 184, 191, 199, 209, 213, 225, 255,
 284, 285, 329, 331, 337, 342, 346-348
 dut yaprağı 93, 95
 fındık 27
 hurma 10, 76, 107-110, 113, 119, 122,
 225
 ipek 10, 49, 92-94
 kahve 107, 108, 115, 342
 kat 107, 295
 kuru üzüm 27
 meyve 59, 191, 214, 225, 261, 295, 346
 mısır 10, 48, 60, 61, 67, 107, 183, 331
 muz 95
 pamuk 10, 11, 30, 48-50, 56-58, 60,
 62-65, 70, 93-95, 104, 151, 172, 191,
 192, 209, 295, 330, 331
 pirinç 48, 61, 76, 107, 108, 225, 255,
 285, 331, 348
 sebze 59, 80, 85, 95, 107, 108, 191,
 214, 225, 239, 250, 261, 295
 şeker kamışı 48, 49, 61, 331
 tahıllar 10, 27, 101, 346
 turuncgiller 61, 81, 235, 258
 tütün 11, 27, 36, 49, 63, 67, 76, 85, 86,
 93-95, 203, 253
 yonca 48, 59-62
 zeytin 80, 81, 85, 250, 261

Tell, Tariq 89, 102

Texas Oil 273

Thornburg, Max 143, 169

ticaret 4, 10-16, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 31, 35-37, 40

Timbergen, Profesör Jan 150

Türkiye

Anavatan Partisi 160, 165

Anayasası, (1961) 152

askeri darbe, (1960'da yapılan) 148, 149

askeri darbe, (1980'da yapılan) 159, 163

bağımsızlık, Kurtuluş Savaşı 19, 23, 26

beş yıllık kalkınma planları 29, 40, 143, 150

Birinci Dünya Savaşı sırasında 19, 21, 22, 27, 33, 38, 39, 43, 45

borç 22, 24, 29, 33, 36

burjuvazi 22, 23, 24, 41, 42, 142

büyük toprak sahipleri, 26, 40, 153

toprak ağaları 23, 26, 142, 144, 149,

153

büyüme 3, 19, 24, 27, 28, 30-35, 37-39,

42-44, 141, 144-149, 152, 153, 155,

157-159, 161-163, 165, 168

İttihat ve Terakki 21

Cumhuriyet Halk Partisi 42, 43, 142, 143, 150, 156

çiftçiler 21, 39, 41, 46, 144

demiryolları 23, 25, 29-32, 37

Demokrat Parti 142-144, 147, 149

devalüasyon 148, 153-155, 159

devlet memurları, görevlileri 26, 149, 152

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) 150, 159

devlet sektörü 31, 32, 34, 42

devletçilik 24, 30, 31, 35, 41, 42, 44, 143

dış borç 22, 24, 29, 33, 148, 155, 160, 161, 163-165

dış ticaret 22, 27-29, 31, 35, 37, 40, 144, 145, 163, 328

altın rezervi 33, 40

döviz 28, 33, 40, 144, 146-148, 150, 151, 153-158, 161, 162, 164

eğitim 43, 44, 166, 168

enflasyon 33, 41, 142, 146, 148, 149,

155, 156, 159-161, 163, 164, 167

fiyat destekleme 36, 146, 149, 153, 165

Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH)

kişi başına düşen 34, 148, 152, 328, 336, 337, 363

Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) 28,

32-35, 39, 43, 153, 155, 316, 363, 366

kişi başına düşen gelir dağılımı 165

göç 20, 134, 149, 152, 153, 156, 158, 159, 166, 168, 316

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) 165, 170, 390

iç piyasa 35, 36, 164

ihracat 21, 27-30, 35, 37, 42, 144, 146, 148, 151, 153, 154, 156, 159-164, 169

İkinci Dünya Savaşı sırasında 19, 24, 28, 30, 39, 42, 144

imalat sanayii 31, 34, 41, 328

istihdam 31, 35, 157, 165, 169

işgücü 31, 35, 38, 152, 157, 165, 167, 316, 327, 336, 337, 363, 366

işçi transferleri, havaleleri 151-154, 158, 320

işçiler 142, 152, 153

ithalat 24, 28, 29, 34, 35, 37, 40-42, 44, 143, 145-148, 150, 153, 155, 156,

159, 160

Jön Türkler 21-23

kamu hizmetleri (elektrik, su gaz, vb.) 143

kamu sektörü, devlet sektörü 31, 32, 34, 42, 135, 155, 161, 164

katma değer 135, 147, 151

kent ekonomisi 26, 31, 32, 34, 44, 168, 316

kent sektörü 25, 30, 31, 33, 35, 39, 166, 167

kooperatifler 144, 146

korumacılık politikaları 44

kotalar, ithalat kotaları 35

köylüler 26, 36-39, 42, 43, 46, 141, 144, 149, 150, 158, 159

Kürtler 20, 219

liberalleşme 141, 159, 160, 164

madencilik 21, 29-31, 143, 147
 makineleşme 157
 Merkez Bankası 33, 146
 nüfus 20, 21, 24-26, 37, 38, 40-44, 141, 145, 152, 158, 165-170, 327, 328, 336, 337, 363, 366
 ordu 22, 24, 39, 40
 ortakçılık, yarıcılık 36, 38, 145
 ödemeler dengesi 28, 29, 147, 148, 153-155, 159, 160, 165
 özel sektör 25, 31, 32, 35, 144, 146, 150, 151, 155, 161, 163, 168, 316, 322
 özel sermaye 143
 sağlık 42-44, 168
 sanayi 19, 21-25, 28-31, 33, 34, 36, 39, 41, 42, 44, 45, 141, 143, 147, 150-154, 156, 158-163, 166, 168, 309, 316, 327, 328, 336, 337
 seçimler, 1950 yılında yapılan 42, 143
 tarım 21, 22, 26-28, 30, 35-40, 42, 43, 45, 46, 141-146, 149-153, 156-160, 163-169, 317, 327-329, 337, 366
 tarım önderliğinde kalkınma süreci 141
(bkz. tarımsal ürünlerin her birindeki artış)
 tarımsal gübre, kimyasal gübre 38, 146, 157
 üretim artışı 34, 163, 317
 tarımsal, kimyasal gübre 38, 146, 157
 ticaret 21-24, 27-29, 31, 35-37, 40, 42, 43, 50-52, 54, 158-160, 163, 165, 318, 319, 328
 ticaret hadleri 168, 337
 Toprak Mahsulleri Ofisi 36, 146
 toprak reformu 38
 toprak, arazi 10, 20, 22, 23, 26, 37, 38, 46, 142, 144-146, 149, 153, 156-158, 167, 329
 traktör 145, 158, 167, 337
 turizm 168
 tüketim malları 25, 28, 143, 151, 152, 158, 161
 verimlilik 37, 38, 40, 157, 166, 167, 329, 337

Varlık Vergisi 41, 46, 142
 vergiler 25, 26, 141
 yabancı sermaye 25, 29, 143, 148, 151, 160, 163, 164
 yabancı yatırım 151, 163, 313
 Yahudiler 21
 yatırım 25, 30, 32-34, 41, 48, 145, 148, 150, 151, 154-156, 163, 165, 312
 Ziraat Bankası 36, 37, 145

U

ulusal gelir istatistikleri 79, 214
 Umman
 (daha önce Maskat ve Umman) 105-109, 112-114, 269, 276, 293, 300, 314, 323, 324
 beş yıllık kalkınma planı, 1976-1981 287
 sosyal refah 269
 yabancı yatırım 293
 United Nations Relief and Works Agency (UNRWA - Birleşmiş Milletler Kurtarma ve Yardım Çalışmaları Örgütü) 257, 258

Ü

Ürdün
 'deki Filistinliler 248-250
 1948 savaşı 249
 Amman Menkul Kıymetler Borsası 288
 askeri harcamalar 256
 bağımsızlık 249
 beş yıllık kalkınma planı; (1963-1967) 250
 borç 254
 büyüme 254
 devlet memurları emekli sandığı 254
 çobanlık, hayvan gütmeye 87
 dış yardım 87, 248, 250-252, 255
 döviz 250-253, 255, 256
 eğitim 89, 250, 252
 Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) 249, 251, 253, 255, 350, 351
 Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) 350,

352, 367
göç 253, 256, 257
göçebeler 89
hizmet sektörü 254
ihracat 88, 240, 251-253
imalat sanayii
işçi transferleri 252, 253, 255-257
işsizlik 249, 253
ithalat 248, 249, 252, 256
kamu sektörü, devlet sektörü 255, 256
korunma, koruma 256
köylüler 88
manda yönetimi 255
nüfus 87, 89
ödemeler dengesi 253
petrol rafinerisi 249
sağlık 253
savunma 248, 250, 332
Social Security Corporation (Sosyal Sigortalar Kurumu) 252, 255
sübvansiyonlar 254, 255
tarımı 87-89, 249, 250, 252, 253, 255, 256
Toprak Vergisi Yasası, 1933 88
turizm 250, 251
ulaşım 89
verimlilik 257
vergiler 88
yabancı işçiler 253
yabancı yatırım 252
yağış düzeni 87, 88, 250
yatırım 252, 253, 255, 257

V

Vitalis, Robert 70, 173, 197

W

Waardenburg, Jean-Jacques 66, 72
Wahba, Mourad 177, 181, 197, 198, 341, 342
Waterbury, John 5, 45, 140, 170, 174, 197, 199, 233, 306
Weir, Shelagh 295, 306

Y

Yahya, İmam 106, 114
yapısal uyum 130, 132, 138, 139, 161, 185, 311, 313, 317
Yemen
(Yemen Arap Cumhuriyeti ve Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti dahil)
105-109, 114-121, 269, 294-297, 299, 311-312, 315
dış yardım 294
eğitim 297
Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) 295, 296
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) 297, 369
göç 299
iç savaş, 1986 yılındaki 297
iktisadi büyüme 296
İngiliz varlığı 296
işçi transferleri 294, 295, 297, 299, 361
Mısır denetimi 294
millileştirme 296
nüfus 369
petrol gelirleri 294
sanayi 369
tarım 295, 296, 369
ticaret 296
zarar 296

